Беларускае гістарычнае таварыства

52

Беларускі гістарычны зборнік

Беласток 2019

Białoruskie Towarzystwo Historyczne

Skład: Adam Pawłowski
Korekta: Witalis Łuba
Wydawca: Białoruskie Towarzystwo Historyczne
Adres redakcji: 15-449 Białystok, ul. Proletariacka 11, tel. 85 744 61 11
E-mail: ebma@interia.pl
Strona internetowa: http://bzh.kamunikat.org
Nakład: 500 egz.

Zrealizowano:
- dzięki dotacji Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji,
- przy wsparciu finansowym Urzędu Marszałkowskiego Województwa Podlaskiego w Białymstoku

Ministerstwo
Spraw Wewnętrznych
i Administracji

Na okładce (I strona): Konstanty Kalinowski,
(IV strona): Uroczystości pochówku przywódców i uczestników Powstania Styczniowego, Wilno 2019 (fot. racyja.com)

Spis treści

artykuły

materiały źródłowe

Contents

academic papers

source materials

Евгений Анищенко
(Минск)

Демаркация границы первого раздела Речи Посполитой с Российской империей в 1775 году

Фактическая история первого раздела Речи Посполитой (Республики) в 1772 году монархами России, Австрии и Пруссии имеет обширную и противоречивую историографию.

Вооруженные силы России, Пруссии и Австрии в сентябре 1772 года заняли заранее договоренные доли, и под угрозой их расширения заставили короля 11 (22) февраля 1773 года созвать чрезвычайный сейм для легитимации захвата и устройства Речи Посполитой в новых границах. В сейм удалось собрать меньше половины регулярного состава депутатов. Для того, чтобы не допустить его срыва хотя бы одним протестующим голосом, сейм 5 (16) апреля 1773 года был преобразован из ординарного в конфедеративный, где действовал принцип голосования большинством. Затем он отсрочил свои заседания до 4 (15) сентября и избрал специальную делегацию из 105 человек для переговоров с послами захватчиков. Для принятия решений было достаточно 16 голосов присутствующих, при кворуме всего в 30 человек[1]. 7 (18) сентября 1773 года делегация подписала раздельные договора с Россией, Пруссией и Австрией, где торжественно отказалась от всех притязаний Речи Посполитой на оккупированные территории. Это означало на практике завершение процедуры их принятия и одобрения Речью Посполитой[2]. 30 сентября договора были утверждены сеймом, а 8 ноября 1773 года Станислав-Август ратифицировал их. Далее предстояла работа по пограничному разграничению уступленных земель Республики. В целом сейм закончил свои заседания 1 (11) апреля 1775 года.

Польские историки уже сделали попытки оценить деятельность сеймовой делегации, закулисные стороны ее создания и персонального состава[3]. Делимитация земель Республики с Россией специально

[1] D. Dukwicz, *Sekretne wydatki rosyjskiej ambasady w Warszawie w latach 1772-1790*, [в:] *Gospodarka, społeczeństwo, kultura w dziejach nowożytnych*, Warszawa 2010, s. 464; она же, *Stanisław August wobec pierwszego rozbioru*, [в:] *Stanisław August i jego Rzeczpospolita. Dramat państwa, odrodzenie narodu*, red. A. Sołtys, Z. Zielińska, Warszawa 2013, s. 112.

[2] D. Dukwicz, *Stanisław August wobec pierwszego rozbioru*, s. 112.

[3] R. Łaszewski, *Delegacja sejmowa jako instrument ratyfikacji I i II rozbioru Polski*, «Czasopismo Prawno-Historyczne», 1971, t. 23, z. 2, s. 87-101; M. Drozdowski,

впервые рассматривалась историком Евгением Анищенко, а затем Рамуне Стукене и Ежи Чаевским[4]. С учетом их достижений в настоящей статье делается попытка реконструировать деятельность совместной русско-польской комиссии по демаркации на территории современной Беларуси, отразить результаты ее топографической и инженерной фиксации как на местности, так и на картах, определить юридическую природу этого деяния.

Очерчивание границ (делимитация) с Россией по первому разделу РП в 1772 году опиралось на 4 официальные договоренности:

1. Петербургская конвенция между Россией и Пруссией о первом разделе от 4 (15) января 1772 года.
2. Петербургская конвенция между Россией и Австрией о первом разделе от 25 июля (6 августа) 1772 года.
3. Трактат о разделе между РП и Россией от 7 (18) сентября 1773 года.
4. Объявление (Плакат) о занятии присоединенных земель их новым управляющим, или генерал-губернатором, Захаром Чернышевым, распубликованный 5 (16) сентября 1772 года.

В итоговом виде ее ход описан в «вечном» Трактате между РП и РИ от 15 (26) марта 1775 года, утвержденном задолго до практического размежевания на местности[5].

Przyjęcie traktatów rozbiorowych przez delegację i sejm polski w 1773 r., «Roczniki Historyczne», 1975, t. 41, s. 81-124; D. Dukwicz, *Restricted Sovereignty of the Sejm. The Plenipotentiary Delegation and Ratification of the First Partition Treaty*, [в:] *Separation of Powers and Parliamentarism. The Past and the Present. Law, Doctrine, Practice. Studies presented to the International Commission for the History of Representative and Parliamentary Institutions*, t. 84, wyd. W. Uruszczak, K. Baran, A. Karabowicz, Warszawa 2007, s. 454-467. По наблюдению Дороты Дуквич, сеймовая делегация работала с 3.07.1773 до 19.03.1775 г.

4 Е. К. Анищенко, *Акоп уздоўж мяжы*, «Спадчына», 1992, № 3, с. 14-15; его же, *Санітарны кардон*, «Наша Ніва», 1994, № 12; его же, *Мяжа Вялікага княства Літоўскага ў справах памежных камісій (першая палова XVIII ст.)*, «Беларускі гістарычны агляд», 1998, т. 5, сш. 2 (9), с. 419-433; его же, *Беларусь у часы Кацярыны II*, Мінск 1998, 212 с.; его же, *В когтях двуглавого орла: Беларусь во времена Екатерины II (1772-1796 гг.): монография*, 2-е изд., Минск 2016; R. Šmigelskytė-Stukinė, *Abieu Tautu Respublikos sienos su Rusija demarkavimo problemos 1774-1775 metais*, [в:] *Lietuvos istorijos metraštis, 2005 metai / 2*, Vilnius 2006; J. Czajewski, *Delimitacja rozbiorowej granicy Rzeczypospolitej z Rosją w 1775 roku w świetle dokumentów i materiałów kartograficznych*, [в:] *Dawna mapa źródłem wiedzy o świecie*, red. S. Alexandrowicz i R. Skrycki, Szczecin 2008.

5 *Сборник Императорского Русского Исторического Общества* (далее: СИРИО), Санкт-Петербург 1891, т. 72, с. 494.

Трактат о разделе 18 сентября 1773 года передает в статье 11 дословно следующее обозначение из российско-прусской конвенции о захвате Россией «частью польской Ливонии (польской Литвы — в российско-австрийской конвенции), а также частью Полоцкого воеводства, находящейся по сю сторону Двины, и равным образом воеводством Витебским, так что река Двина составит естественную границу двух государств до особенной границы между воеводствами Витебским и Полоцким, и следуя по этой границе до пункта, где соединяются границы трех воеводств, Полоцкого, Витебского и Минского, от какового пункта граница продолжится по прямой линии до источника реки Дружек близ местности, именуемой Ордва, и оттуда вниз по этой реке до ее впадения в Днепр, так что все воеводство Мстиславское как по сю сторону, так и по ту сторону Днепра и обе оконечности Минского воеводства по сю сторону новой границы и Днепра будут принадлежать Российской империи, а со впадения реки Дружек (Друч — в российско-австрийской конвенции) Днепр составит границу между двумя государствами»[6].

В Плакате Чернышева эта часть сформулирована несколько другими словами: «начиная по правому берегу Двины реки от польской Лифляндии включительно, как и часть воеводства Полоцкаго, на том же берегу лежащую; воеводство Витебское, так что сия река Двина отныне имеет на вечные времена остаться натуральною границею между обеих областей Российской империи и Речи Посполитой Польской, простираяся до пункта частной границы между воеводств Витебского и Полоцкого, и следуя вниз по сей частной границе до пункта, где соединяются такие же частные границы трёх воеводств: Полоцкага, Витебскаго и Минскаго; оттуда по прямой линии до вершины реки Друеца подле местечка именуемого Ордва, и спускаясь по той реке до впадения ея в реку Днепр, а сею рекою до самого пункта прежней границы между России и Польши вниз по той же реки, таким образом, что вся Польская Лифляндия, часть воеводства Полоцкаго, лежащая на правом берегу реки Двины, и всё воеводство Витебское по обе стороны той же реки, всё воеводство Мстиславское и верхняя часть воеводства Минскаго, простирающаяся за линией, протянутой Друеца, а так как и нижняя часть того же Минского воеводства, простирающаяся за сю реку и за реку Днепр, отныне навсегда имеют состоять под скипетром Российской империи»[7].

6 П. Б. Стегний, *Разделы Польши и дипломатия Екатерины II: 1772, 1793, 1795*, Москва 2002, с. 422; *Volumina Legum*, t. VIII, Petersburg 1860, s. 24-25.

7 *Полное Собрание Законов Российской Империи — 1* (далее: ПСЗРИ-1), т. 19, № 13850.

В сенатском указе 23 октября (4 ноября) 1772 года объявлялось о присоединении в состав Белорусских губерний от Речи Посполитой земель «начиная по правому берегу Двины реки от Польской Лифляндии включительно, как и часть воеводства Полоцкаго на том же берегу лежащая, воеводство Витебское так, что сия река Двина отныне имеет быть на вечныя времена остаться натуральною границею между обеих областей империи Российской и Речи Посполитой польской, простираяся до пункта частной границы между воеводств Витебскаго и Полоцкаго, и следуя вниз по сей частной границе до того пункта, где соединяются такие же частныя границы трех воеводств Полацкаго, Витебскаго и Минскаго, откуда по прямой линии до вершины реки Друеца подле местечка Ордва, и спускаясь по той реке до впадения ее в реку Днепр, а сею рекою до самаго пункта прежней границы между России и Польши вниз по той же реке, так что вся Польская Лифляндия, часть воеводства Полоцкаго, лежащего на правом берегу реки Двины, и все воеводство Витебское по обоим берегам той же реки, все воеводство Мстиславское и верхняя часть воеводства Минскаго, простирающаяся за линию вновь протянутую от пункта соединения трех границ воеводств: Полоцкаго, Витебскаго и Минскаго до вершины реки Друеца, так как и нижняя часть того же Минскаго воеводства, простирающаяся за сию реку и реку Днепр, отныне навсегда имеют состоять под скипетром Российской империи[8]».

Бесспорной границей было, как следует из приведенных выше текстов, течение рек Двины и Днепра. Составители всех этих стереотипных ограничений нигде не раскрывали свои картографические источники и избегали геодезических обозначений, обязательных при проложении (делимитации) границ владений имений и государств. Топографически неясным оставался сухопутный отрезок между этими реками. В сенатском указе 1772 года четко говорилось, что новая граница отсекала под скипетр России часть Минского воеводства, лежащую между местом соединения Полоцкого, Витебского и Минского воеводств до верховьев реки Друец (Друть). Из всех приведенных постановлений выпадал Оршанский повет, который, как следует из сенатского указа, включался в состав Минского воеводства.

Россия, Австрия и Пруссия договаривались совместно координировать свои действия на сейме так, что их послы не будут рассуждать с сеймовыми представителями о законности заявленных прав на территории, «об увеличении или уменьшении приобретенного, а будут

[8] ПСЗРИ-1, т. 19, № 13888.

требовать только уступки и полного отказа Республики» от своих земель[9].

Для демаркации новой границы с Российской империей сейм РП назначил специальную комиссию, которую подчинил делегации для переговоров с Россией, Австрией и Пруссией, а потом Постоянной Раде (Совету). Ее заседания начались 2 июня 1773 года в варшавском дворце Радивиллов в составе 99 человек[10]. Из Сената в состав комиссии вошли калишский воевода Игнатий Твардовский[11], надворный литовский маршалок Владислав Гуровский[12], а из послов: трокский подкоморий Стефан Ромер, вилькомирский подкоморий Михаил Морикони, волковысский войский Антон Толочка и волковысский земский писарь Михаил Булгарин. Литовская исследовательница Р. Стукене утверждает, что вначале в их составе отсутствовали трокский подкоморий Стефан Ромер[13] и вилькомирский подкоморий Михаил

9 СИРИО, т. 72, с. 323: Из депеши прусского посланника В. Сольмса от 12 (23) февраля 1773 г.

10 Окончательно первый раздел подписывало 105 человек. См.: M. Krzymkowski, *Wybory członków Rady Nieustającej (aspekty organizacyjno-prawne)*, «Studia z Dziejów Państwa i Prawa», 2013, t. 16, s. 71.

11 Игнатий Твардовский (ум. 1782) — воевода калишский (1763-1778) и люблинский (1778-1782), канцелярист в 1775 г. и маршалок Постоянного Совета (1776-1778), председатель Люблинской комиссии надлежащего порядка (1780). 23.10.1767 г. вошел в состав парламентской делегации, которая под давлением российского посла, князя Николая Репнина, была создана для определения устройства Речи Посполитой. В 1776 г. был награжден российским орденом Святого Александра Невского. О нем: P. Skowroński, *«Trudno przeciw wodzie płynąć». Ignacy Twardowski w okresie I rozbioru Polski*, [в:] *Zmierzch i świt. Stanisław August i Rzeczpospolita 1764-1795*, red. A. Antoniewicz, R. Kosińska, P. Skowroński, Warszawa 2015, s. 155-169. См. в интернете: https://pl.wikipedia.org/wiki/Ignacy Twardowski

12 Владислав Рох Гуровский (1715 — 23.05.1790) — писарь великий литовский (1764-1768), маршалок надворный литовский (1768-1781) и великий маршалок литовский (1781-1790). Был одним из инициаторов создания сеймовой делегации, которая 24.02.1768 г. подписала договор о вечном мире между Российской империей и Речью Посполитой. Инициатор создания и активный участник Постоянного Совета (1775-1780). На сейме 1773 г. не стеснялся говорить, что «пагуба» и российская гарантия стране исходит «от нас самих». Барон К. Сальдерн называл его «хитрым (...) без способностей и веры». На сейме в Гродно 1784 г. домогался награды за свое усердие при демаркации границы с Россией. W. Konopczyński, *Gurowski Władysław Roch*, «Polski Słownik Biograficzny» (далее: PSB), t. 9/2, z. 41, s. 171-173. См. в интернете: https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/wladyslaw-roch-gurowski

13 Стефан Доминик Ромер (1721-1793), PSB, t. 31, s. 655.

Морикони[14] и их пришлось уговаривать через председателя департамента иностранных дел Постоянного Совета, познанского епископа Андрея Николая Станислава Млодиевского. В мае 1775 года в комиссии участвовали М. Морикони и волковысский войский А. Толочка[15]. Рамуне Стукене не нашла действий в комиссии волковысского земского писаря М. Булгарина[16].

По замечанию Р. Стукене, текст инструкции и другие документы, необходимые для демаркации границы, первые комиссары получили 15 июля 1774 года в Секретариате Великого Княжества Литовского[17].

11 ноября 1774 года король выслал на границу в помощь главным комиссарам хорунжего Карла Сераковского[18], инженера и картографа из корпуса инженеров, вместе с группой землемеров и воспитанников Рыцарской школы[19]. Вероятно, в числе этих соратников Сераковского значились его помощник из той же школы кадетов Станислав Урсын

[14] Михал Тадеуш Морикони (1720-1788) — вилькомирский подкоморий (1771-1788), староста помуский, больницкий. Креатура дома Радивилов. В 1778 г. член комиссии по размежеванию Брестской экономии с соседями. В 1794 г. участвовал в походе М. Огинского на Инфлянты. Кавалер ордена Святого Станислава в 1778 г. См. в интернете: www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/michal-tadeusz-morykoni-h-wlasnego

[15] Антон Фелициан Толочка — посол волковысский на сейм 1773 г. и член ГК ВКЛ, волковысский войский с 1768 г., волковысский судовый подстароста с 1760 г., вице-администратор и член комиссии по размежеванию Брестской экономии с соседями.

[16] Михаил Булгарин — волковысский земский писарь с 1763 г., член ГК ВКЛ 1773 г., комиссар по люстрации имений ордена езуитов в 1774 г.

[17] R. Šmigelskytė-Stukinė, *Abieu Tautu Respublikos sienos su Rusija*, p. 58-59.

[18] Сераковский Кароль (1752-1820) — с 21.10.1773 г. хорунжий, преподаватель алгебры, архитектуры и фортификации корпуса кадетов. До 8.05.1776 г. был при демаркации с Россией, потом до 24.10.1776 — с Австрией. С 24.10.1776 г. снова на границе с Россией до 1780 г. С 07.1782 г. до 3.12.1783 г. при демаркации с Россией от Крилова до Лоева с капитаном Михаилом Кохановским и Базилием Северниковским. О нем: J. Gdański, M. Machynia, C. Srzednicki, K. Stepan, *Oficerowie Rzeczypospolitej Obojga Narodów 1777-1794. Spisy*, t. 1, cz. 4: *Wojsko Koronne. Formacje Targowicy, szkolnictwo wojskowe, varia, uzupełnienia*, Kraków 2003, s. 75; M. Machynia, Cz. Srzednicki, *Oficerowie Rzeczypospolitej Obojga Narodów 1777-1794. Spisy*, t. 1, cz. 2: *Wojsko Koronne. Artyleria i wojska inżynierskie*, Kraków 1999, s. 82; I. Ihnatowski, *Dzieło komissyi granicznej między Ukrainą Polską y Nowo Rossyą (...) dnia 15 lipca roku 1780 w Kryłowie miasteczku rosyjskim rozpoczęte, a dnia 17 lutego roku następnego 1781 w miasteczku polskim Turyi zakończone*, Warszawa 1871, cz. 1-3; PSB, t. 37, s. 278; https://psb.Mina.gov.pl

[19] J. Madej, *«Planta Części Rzeki Dźwiny» Karola Sierakowskiego*, «Polski Przegląd Kartograficzny», 1978, t. 10, nr 2, s. 77; K. Buczek, *Prace kartografów pruskich w Polsce za czasów króla Stanisława Augusta na tle współczesnej kartografii polskiej*, «Prace Komisji Atlasu Historycznego Polski», 1935, nr 3, s. 227-228.

Немцевич[20] и секретарь, тайный советник короля Эрнест Кортум[21]. Король назначил их «по воле станов» сейма, имея право менять состав комиссии и снабжать их необходимыми инструментами. Исследовательница русской политики на сейме Дорота Дуквич считает, что секретарем делегации мог быть некто З. В. Волошинский[22].

Король просил посланцев в инструкции прислать до времени самой демаркации пробную карту на одном листе с места командировки и на полмили вокруг, с ориентацией ее на север и даже описанием направления течения рек и притоков, лесов, деревень, местечек. Заканчивалась она словами: «Старайтесь тщанием Вашим заслужить имя хороших геометров, а для сего прежде дайте доказательство, что старшие Ваши выбрали Вас для услуг Отечеству, чести Корпуса кадетов и выслуги моих дальнейших ласк (...) и т.д.». Кроме этого, Сераковскому сообщили о наличии в Гродно 132 талеров на оплату ему и остальным кадетам, на корм лошадям и выезд калишского воеводы для начатия «граничного дела»[23].

Сейм только 4 (15) апреля 1775 года окончательно назначил пограничных комиссаров и выдал для них инструкцию[24]. В инструкции сейма, в пункте 6, требовалось: «На месте, в срок и условиями наз-

[20] Станислав Урсын Немцевич (1753-1817) — генерал-майор литовской армии, брестский гродский судья, выпускник рыцарской школы в Варшаве, в 1776-1778 гг. был регентом литовских дел в Постоянном Совете, посол Брестского воеводства на четырехлетний сейм в 1790 г., староста ревятицкий, в 1794 г. сторонник Т. Костюшко, маршалок в 1801-1807 гг. и затем губернатор Гродна с 20.07.1816 г. по 22.11.1817 г., член масонской ложи «Единство». О нем: W. Szczygielski, *Niemcewicz (Ursyn Niemcewicz) Stanisław*, PSB, t. 22/4, z. 95, s. 781-782.

[21] Кортум Эрнест фон Траугот (1742-1811) — сын лекаря и минеролога, нотариус в Митаве и секретарь курляндского герцога до 1771 г., тайный советник Станислава Понятовского в 1773-1785 гг. По образованию юрист. В 1771 г. он был назначен придворным советником при княжеском Шлезвиг-Гольштейнском дворе. В 1775 г. стал государственным секретарем при С. Понятовском. С 1785 г. служил австрийскому императору Иосифу II во Львове. В 1800 г. император назначил его администратором королевских поместий и солей в Галиции. Отличался редкой памятью и знанием многих европейских языков. О нем: R. W. Wołoszyński, *Kortum Ernest Traugott (1742-1811)*, PSB, 1968, t. 14, s. 120-121. См. в интернете: https://de.wikisource.org/wiki/Kortum, Ernst Traugott von

[22] D. Dukwicz, *Rosja wobec sejmu rozbiorowego warszawskiego (1772-1775)*, Warszawa 2015, s. 298.

[23] K. Buczek, *Prace kartografów pruskich w Polsce*, s. 163-164.

[24] *Volumina Legum*, t. 8, s. 78-79. С начала 1775 г. дело демаркации поручено Постоянному Совету. См.: D. Dukwicz, *Rosja wobec sejmu rozbiorowego*, s. 257.

наченное, осмотреться по карте и согласно означениям на ней, постараться вести дукт (ход границы), в дукте том держаться тщательно простой линии, где не найдется натуральных границ у реки». В пункте 8 речь шла о протоколе разграничения: «Вельможные и прирожденные комиссары должны вести письменно граничный акт, и чтоб то ж самое комиссары другой стороны делали согласно. В том же акте все граничные реки, деревни, места, урочища над ними, до которой стороны принадлежат ближе, специально описать, межевые знаки закопать, где потребуется, копцы или валы высыпать, столбы каменные или кирпичные приказать выставить публично». 9 пункт инструкции гласил: «В том акте надлежит использование берегов, то ли для переездов, то ли для мельниц на не сплавных реках, оставить на своих местах, оставив мельницы и перевозы на приграничных реках». Согласно пункту 12 комиссары должны были часто рапортовать в сейм о действиях при демаркации обычной почтой или эстафетой.

Сейм выделил для комиссаров соответствующее содержание, так что сенаторы могли получать по 30 000 зл., послы по 20 000 зл., секретарь 2500 зл., каждый мерник по 3000 зл. Демаркацию границ раздела финансировал Департамент иностранных интересов Постоянной Рады. Известно, что помимо этого, В. Гуровский получил из секретной коррупционной кассы от российского посла в мае 1773 года единовременно 3300 дукатов, а затем, на всем протяжении миссии посла, получал по 1200 дукатов каждые полгода[25].

В связи с отсрочкой сейма и пользуясь выгодным моментом, царица Екатерина II 7 (18) ноября 1774 года велела канцлеру Никите Панину сформировать российскую пограничную комиссию[26]. В ее состав вошли псковский губернатор, генерал-поручик Михаил Кречетников[27] и советник могилевского губернского правления полковник Василий Коховский — 19 (30) мая 1775 года его сменил полоцкий комендант Ефим Мейснер[28]. В помощь им придали полоцкого

25 D. Dukwicz *Sekretne wydatki rosyjskiej ambasady w Warszawie*, s. 455, 463.

26 СИРИО, 1911, т. 135, с. 259; Е. Анищенко, *В когтях двуглавого орла*, с. 107.

27 Один из современников, П. С. Батурин, говорил, что граф любил людей угодливых и привыкших, подобно ему, жить «с великолепием и пышностью» в роскоши. См: «Чтения в Обществе истории и древностей российских» (далее: ЧОИДР), Москва 1863, кн. 4.

28 Мейснер Ефим — в службе с 1754 г. 19.10.1772 г. назначен в Полоцкие коменданты. 7.11.1775 г. как подполковник переведен из Полоцкого коменданта в директоры Тверской казенной палаты. (Российский государственный архив древних актов (далее: РГАДА), ф. 248, оп. 72, д. 6302, л. 385; д. 4052, л. 226).

губернского землемера, секунд-майора Якова Федоровича Сиверса[29] и советника Карла Цеймерна[30]. Главным комиссарам выдали на собственные расходы 5450 рублей. Техникам полагалось двойное жалованье. Еще 2 тыс. руб. предназначались на чрезвычайные расходы, а остальные 23 тыс. — «на подарки единовременные, смотря по поведению» польским комиссарам[31]. Взятки предназначались в первую очередь главным комиссарам, как испытанным и верным людям, чтобы они с помощью денег пресекли «шум» и остановку разграничения «мелкими» комиссарами. Именно подачками предлагалось «подавить сопротивление поляков, чтоб они не отослали своего (пограничного соглашения — Е. А.) на решение самого сейма»[32].

В тот же день Панин написал инструкцию. Он писал, что разграничение необходимо опирать на добровольную уступку сеймом аннексированных земель с одновременным отказом от территориальных претензий согласно Трактату 7 (18) сентября 1773 года и Конвенции с Пруссией, которую имеют на руках польские комиссары. Он говорил, что от верховья реки «Друец с нашей стороны на всем пространстве до местечка Толочина проведена прямая линия» и поэтому споры могут возникнуть только относительно дистанции от реки Двина до верховьев реки Друец, поскольку эту линию «по точным словам Санкт-Петербугской конвенции и Варшавского трактата надлежало взять свое начало не от пункта частной границы между воеводств Витебскаго и Полоцкаго, откуда бы следовать должно до пункта, где соединяются (...) границы воеводств Полоцкаго, Витебскаго и Минскаго, а от сего последнего пункта и то не до местечка Толочина, а до нижележащего (...) Ордва». Он утверждал, что дистанция от реки Двина до верховья реки Друец проводится «вопреки начертаннаго Трактата и Конвенции» ради обоюдной и равной выгоды. Русским комиссарам поручалось заявить, что если «некоторые малые куски

[29] Сиверс Яков Федорович — с 26.07.1778 г. коллежский асессор, первоклассный землемер, назначен Полоцким губернским землемером. (РГАДА, ф. 248, оп. 82, д. 6780, л. 364). Умер 12.01.1781 г. (Национальный исторический архив Беларуси (далее: НИАБ), ф. 2567, д. 43, л. 37).

[30] Цеймерн Карл Павлович — с 26.01.1778 г. являлся советником Полоцкой комиссии, переведен в коллежские асессоры Полоцкой казенной палаты, откуда уволен 18.12.1780 г. (РГАДА, ф. 286, д. 648, л. 31; Я. К. Анішчанка, *Ураднікі беларускіх земляў Расійскай імперыі на рубяжы XVIII-XIX стст. Спісы на рускай мове*, Мінск 2011).

[31] Я. К. Анішчанка, *Беларусь у часы Кацярыны II*, Мінск 1998; он же, *В когтях двуглавого орла*, с. 107-108.

[32] Архив внешней политики Росийской империи (далее: АВПРИ), ф. 79, оп. 1, д. 1894, л. 12, 61.

земли» отойдут России, то РП будет возвращено «столько же в других местах»[33].

Свои полномочия российские комиссары получили 13 (24) ноября 1774 года.

Никита Панин сообщал послу в Варшаве Отто Штакельбергу 21 декабря 1774 (1 января 1775) года, что «наши границы так четко обозначены и по характеру, и по условиям договора», что не может быть никаких сомнений в успехе разграничения. 8 (19) января 1775 года он добавил, что «демаркация уже началась»[34] и он не ожидает никаких препятствий этому. Это говорит о том, что русские землемеры начали делимитацию, то есть проложение границы на местности, задолго до встречи двухсторонней комиссии.

В это время польские комиссары ожидали в Минске, но затем выбрали Вильно, как писал Кречетников «ради выгодного жития и забав». Получив две шубы, они уступили и 24 февраля (5 марта) 1775 года остановились при базилианском монастыре местечка Черея, а с 14 (25) апреля перенесли совместные заседания в Бешенковичи Хрептовичей.

Согласно договоренностям, новую границу России с Республикой предстояло разбить на три дистанции. Одна шла по реке Двине до «особенной» или «частной» границы между Полоцким и Витебским воеводствами, другую линию тянули прямо от Двины до стыка трех воеводств (Полоцкого, Витебского и Минского), а третью линию следовало проложить прямо до верховьев реки «Дружек-Друец» возле места (местечка) Ордва, а далее по течению этой реки до Днепра.

В своем рапорте белорусскому наместнику З. Чернышеву от 23 января (4 февраля) 1775 года Кречетников говорил, что пункт соединения трех воеводств (Полоцкого, Витебского и Минского) «теперь состоит в Польше и несколько удален от новой границы». Он писал, что «наша граница должна простираться до этого пункта» и на представленной карте Панину новую границу он провел прямой линией. Он писал, что естли б польские комиссары согласились на такое выпрямление, то их можно вознаградить уступкой «тех селений или угодий, кои теперь за новою границею до той линии простираются». З. Чернышев ответил ему, что этому желанию «пособить поздно», но никакого труда не составит оставить все Витебское воеводство для России[35].

[33] СИРИО, 1911, т. 135, с. 263.

[34] Там же, с. 275, 327.

[35] Письма к Михайлу Никитичу Кречетникову графа Захара Григорьевича Чернышева и других, ЧОИДР, Москва 1863, кн. 4, № 10-12, с. 33.

На первой конференции демаркаторов 4 марта в Черее, М. Кречетников представил комиссии упомянутую карту границы Республики с Россией[36], подготовленную российскими землемерами, «предполагая, что (польский) инженер-картограф проверит или создаст новую вместе с русскими инженерами. Таким образом, работа будет завершена быстрее и приобретет большую уверенность и ценность». Он также призвал разделить комиссию на две группы, а именно отправить одного комиссара к северу, а другого — к югу, чтобы сопоставить и согласовать ситуацию с начертанием русских инженеров.

Уже на этой же первой встрече сторон 4 марта Кречетников приказал полоцкому губернскому землемеру Якову Сиверсу тайно от поляков «издержать остаток (Полоцкого воеводства — Е. А.) в границах российских». Полоцкому коменданту Ефиму Мейснеру было поручено прорыть разделительный ров вдоль границы до следующей конференции всех комиссаров, чтобы «удалить от пограничных обоих сторон жителей» и этим уменьшить нужду в пограничной охране.

В результате этого российская сторона присваивала из Полоцкого воеводства деревни Агрискова, Барашки, Горбуны, Ездовщина, Заборье, Медведевка, Рубеж, Ростинева, Шемелева, Шарипино, Горбачи, Застаринье, Яники, а из Оршанского повета (который приписывался к Витебскому воеводству) — деревни Андруки, Антополь, Добригоры, Заречье, Осовец, Хизова, Шипцы с населением около 400 душ и площадью в 21 квадратных километров. На исполненной Сиверсом карте захваченные деревни не были обозначены, отчего вспыхнули ссоры относительно реальной принадлежности спорной территории. Стефана Ромера, который единственный упорно возражал на своеволие россиян, 15 мая заменили на послушного вилькомирского судебного старосту Игнатия Михаила Морикони[37].

Сьемку течения Двины после 20 апреля выполнял К. Сераковский вместе с русскими инженерами[38]. Он представил «Карту части реки Двины, разграничивающей Польское Королевство с Россией», в масштабе 1 : 130 000. На листе размером 78 x 271 см он зарисовал участок Двины от устья реки Эвиксты до устья реки Черногостицы возле деревни Вяжище, на которой показал острова с их принадлежностью сторонам, почты, смолокурни, бровары[39].

[36] R. Šmigelskytė-Stukienė, *Abieu Tautu Respublikos sienos su Rusija*, p. 60.

[37] АВПРИ, ф. 79, д. 1894, л. 30 об.; Отдел письменных источников Российской Государственной библиотеки (далее: ОПИ РГБ), ф. 41, карт. 1, д. 9, л. 43, 47 об.

[38] R. Šmigelskytė-Stukienė, *Abieu Tautu Respublikos sienos su Rusija*, p. 61.

[39] J. Madej, *«Planta Części Rzeki Dźwiny» Karola Sierakowskiego*, «Polski Przegląd Kartograficzny», 1978, t. 10, nr 2 , s. 77- 78.

Начиная от впадения реки Чарногостица в Двину при деревне Вяжище, сухопутную дистанцию стороны протянули прямо между деревнями Лугинова и Судиловичи Витебского воеводства и деревни Вяжище и села Будник Полоцкого воеводства[40]. С этого места межевщикам предстояло идти прямо до истока реки «Друец» возле местечка Орава. Однако выяснилось, что на границе Полоцкого и Витебского воеводств такой реки нет вовсе. От реки Друя, которая протекала по Браславскому повету, отказались сразу. Чтобы выяснить ситуацию на месте, по словам В. Гуровского, «комиссары прошли через деревни, местечки и приходы, прося всех жителей и ругаясь во имя любви к Родине, чтобы они предоставили им данные и свидетельства о реках». Местных жителей через универсалы попросили представить комиссарам свои точные документы на право собственности на землю или аренды, чтобы можно было определить реальные границы Витебского и Полоцкого воеводств. После сбора информации, комиссары Республики нашли, что речка Друя «берет свое начало около десяти миль (около 11 км) возле Витебска, и кружась вдоль старой московской стены, около деревни Гусин в Дубровенском графстве подходит к Днепру». Однако эта река вместе со всем Витебским воеводством была передана трактатом во владение России и навечно ей отказана. Поэтому, говорил В. Гуровский сейму в итоговом отчете, нарушать Договор ему «было неуместно и невозможно. Если бы река Друя могла стать границей, то в Литве осталась бы значительная часть Витебского воеводства и весь Оршанский уезд», — говорил он[41].

Демаркаторы единодушно решили считать реку «Друец» (Друя) в документах рекой Друть.

Как утверждают историки Р. Стукене[42] и Е. Чаевский[43], свои путаные действия комиссары Республики объяснили тем, что границы раздела были помечены по ошибочной карте коронного артиллерийского капитана Бартоломея Фолино[44], на которой Оршанский уезд был приписан к Минскому воеводству.

[40] R. Šmigelskytė-Stukienė, *Abieu Tautu Respublikos sienos su Rusija*, p. 61.

[41] *Mowa J. W. JMCI Pana Gurowskiego Marszałka Nadw. W. X. Litt: Komissarza Generalnego Do Rozgraniczenia Kraiu Rzeczypospol: Od Państwa Rossyiskiego Na Sessyi Seymowey, Roku 1776*, [в:] *Zbiór mów różnych w czasie dwóch seymów ostatnich roku 1775 y 1776 mianych. Tomik drugi. Mowy w czasie Seymu Ordynaryinego Roku 1776 osobliwie od początku Seymu do dnia 19 Września*, W Poznaniu w Drukarni J. K. MCI y Rzeczypospolitey Roku 1777, s. 122-123.

[42] R. Šmigelskytė-Stukienė, *Abieu Tautu Respublikos sienos su Rusija*, p. 62.

[43] J. Czajewski, *Delimitacja rozbiorowej granicy Rzeczypospolitej*, s. 332.

[44] Бартоломей Фолино (Bartłomiej Follino — 1736-1808) — учитель рисования Варшавского кадетского корпуса, гравер, автор карты Королевства Польско-

Однако это утверждение не соответствует истине, хотя Б. Фолино действительно исказил границы восточных воеводств ВКЛ. На фрагменте его «Генеральной и обновленной карты Польши и ВКЛ» 1770 года[45] граница между Полоцким и Витебским воеводствами очень грубо протянута возле пунктов Вяжище, Сенно, Толочин, Бобр, Орава по реке Друть до Белынич, где начинается Мстиславское воеводство. Оршанский повет Фолино включил в состав Витебского воеводства, а поэтому стык трех воеводств — Полоцкого, Витебского и Минского — приходится именно возле местечка Белыничи. Такое невероятно потому, что в постановлениях сеймиков рассматриваемого периода Оршанский повет имел самостоятельную юрисдикцию, не подчинялся и не включался в состав Витебского воеводства[46]. И вообще все воеводства и поветы ВКЛ в XVIII веке сеймиками изображаются самостоятельными административно-территориальными единицами, без подчинения или включения. Создатели же карт опирались на устойчивые стереотипы предыдущих картографов вопреки реалиям и законодательным постановлениям сеймов и сеймиков. Литовский исследователь Андрей Капочунас на примере множества карт с удивлением обнаружил четкую тенденцию искажения территории ВКЛ картографами как до, так и после 1772 года[47].

На таком фоне российские землемеры самовольно провели границу и разграничительный ров от берегов озера Стержень и далее до истока реки Друть возле деревень Стуканы — Раздольная. В угоду им поступали и сторонники русской партии на варшавском сейме.

15 (26) марта 1775 года «король Польский обще с государственными чинами Королевства Польскаго и великаго Княжества Литовскаго» подписали с Россией трактат, в котором уступили ей «безпрекословно и безповоротно в вечное владение следующия земли, а именно: остаток Польской Лифляндии, так как и часть Полоцкаго воеводства, находящуюся за рекою Двиною: равномерное и воеводство Витеп-

го (1770). С 8.12.1775 г. капитан армии Короны. M. Machynia, C. Srzednicki, *Oficerowie Rzeczypospolitej Obojga Narodów 1777-1794. Spisy*, t. 1, cz. 2, s. 46.

[45] *Carte generale et nuovelle de toute la Pologne, du Grant Duche de Lithuanie et de pays limitrophes 1770*. В масштабе 1 : 124 000. Опубликована в: *Вялікі гістарычны атлас Беларусі*, т. 2, Мінск 2013, с. 162-163.

[46] Е. Анищенко, *Шляхта Оршанского повета. Список XVIII ст.*, Минск 2015, с. 4.

[47] A. Kapochunas, *The maps and mapmakers that helped define 20th century Lithuanian bounderies. Part 2. The first partition of the Grand Duchy of Lithuania1772, its description and depiction in maps*, «The Lithuania philatelic society journal», 2015, vol. 243, p. 42. См. в интернете: http://www.lithuanianmaps.com/files/Kapochunas

ское, так что оная река Двина будет натуральною границею между обоими Государствами, простираясь до пункта границы между воеводствами Витепским и Полоцким, и следуя по сей границе до пункта, где соединяются границы трех воеводств, а именно: Полоцкаго, Витепскаго и Минскаго, от котораго пункта рубеж продолжаться будет по прямой линии подле вершины реки Друеца к местечку, называемому Ордва, а оттуда спускаясь по той реке до впадения ея в реку Днепр, так что все воеводство Мстиславское, как по сю, так и по ту сторону Днепра и оба конца воеводства Минскаго по верьх и в низу Мстиславскаго воеводства, за новою границею и Днепром принадлежать будут Всероссийской Империи, и от того места, где впадает в Днепр река Друец, река Днепр имеет быть межею между обоими государствами»[48].

Это отречение от своих земель подписали 101 человек, в том числе от имени ВКЛ епископы виленский Игнат Массальский, луцкий и брест-литовский Павел Феликс Турский, воеводы: полоцкий и польный гетман ВКЛ князь Александр Сапега, новогрудский Иосиф Неселовский, каштеляны виленский Казимир Карас, великий канцлер ВКЛ князь Михаил Чарторыский, канцлер ВКЛ Иоахим Хрептович, надворный маршал княжества Владислав Гуровский, хорунжий лидский Иосиф Нарбурт, лидский гродский судья Иосиф Стыпалковский, послы Виленскаго воеводства генерал-лейтенант короннаго войска Мартын Любомирский, опочинский подстолий Ян Кросновский, радомский войский Ксавер Кохановский, земский радомский писарь Антон Радонский, стенжицкий ротмистр Степан Хоментовский, скарбник вислицкий Яков Гадзевич и Винцент Голуховский, от Трокскаго воеводства гродский судья Иосиф Елинский, гродненский хорунжий Иосиф Елский, земский гродненский судья Казимир Волмер, от повета Стародубскаго староста Бержницкий Матвей Жинев, от Новогрудскаго воеводства ротмистр Антон Толочко, волковысский земский писарь Михаил Булгарин, от Брестскаго воеводства судья Франциск Немцевич, от Минскаго воеводства кравчий Фадей Володкович, мозырский подкоморий Константин Еленский, мозырский земский писарь Адам Ленкевич, подчаший речицкий Николай Прушановский и кравчий речицкий Ежи Вирпша[49].

Таким образом, король и сеймовые представители отреклись в пользу России от земель, которые еще не были обозначены и закреплены геодезическими знаками на местности.

[48] П. Б. Стегний, *Разделы Польши и дипломатия*, с. 494.
[49] Там же, с. 491-493.

И только после этого отречения в Постоянном Совете 12 (23) апреля 1775 года попытались определить границы спорного Витебского воеводства и Оршанского повета на основании метрик ВКЛ, хранящихся в архиве совета. В варшавском архиве канцелярии ВКЛ была обнаружена запись 1563 года, по которой Оршанский повет очерчивался следующим образом. «Граница Оршанская. Начиная от границы любавичской по границе старой витебской, заняв Судиловичи и Веретею, идя прямо к Девину в Оршанский повет к границе Межевской, оттуда по Козечинской и Пашковской границе прямо к Прихабам, Прихабы — к Орше (повету), а Стецево и Великое Село — к Витебску (воеводству), оттуда к границе обольской, оставив Обольцы, Лемницу, Белицу к Орше (повету) до границы князей Лукомских и весь Лукомль к Орше (повету), как граница Лепельская описана, аж до Березины, а Березиной вниз до Быховской границы в Днепр, а через Днепр границей чечерской и пропойской, Кричев с Могилевом в мстиславскую границу, а мстиславской границей в смоленскую границу, а по смоленской границе аж до Любавич»[50].

Таким образом, по древнему разграничению Оршанский повет не принадлежал ни к Витебскому, ни к Минскому воеводству, а его западная граница проходила по реке Березина. В этом описании XVI века граница повета прокладывалась по межам волостей и имений, которые, естественно, до 1775 года радикально переменились под воздействием купли-продажи и других сделок. Это хорошо читается по реконструкции белорусским историком Вячеславом Носевичем границ Лукомской волости[51], упомянутой в описании 1563 года. По его определениям Оршанский повет (если его включать в состав Витебского воеводства) смыкался с Полоцким поветом в районе озера Свержень, между озером Жерино, деревни Вядцы и речкой Свечанка. Королевские советники в Варшаве не могли знать очертания Полоцкого повета 1564 года[52], по которому обыск 1564 года обнаруживает стену Полоцкого повета с Витебским после реки Березина по течению речки Свечки из озера Скупого в озеро Вятцо: «налево земля и лес Полотцкаго повету деревни Жерина, а направе земля и лес Ви-

[50] R. Šmigelskytė-Stukienė, *Abieu Tautu Respublikos sienos su Rusija*, p. 63-64.

[51] В. Насевіч, *Лукомль і Лукомская воласць*, «Гістарычна-археалагічны зборнік», Мінск 1994, № 4, с. 161-186. Эта статья напечатана на его персональном сайте: vln.by

[52] *Описание Полоцкого повета 1564 г.*, [в:] *Писцовые книги, издаваемые Императорским российским географическим обществом*, Санкт-Петербург 1877, ч. 1, отд. 2, с. 421-566.

тебскаго села Вятца. А из озера Ветца (по течению реки Свяча) вниз в озеро Стержино: налево земля и лес Полотцкаго повету деревни Застаринья, а направе земля и лес Витебскаго села Поженок. А из озера Стержина речкой Язеницею вверх: налево земля (...) Полотцкаго повету деревни Язеницы, а направе земля (...) села Канева». Далее граница шла по реке Звинячи до впадения ее в реку Двина: «налево земля Полотцкаго повету волости Вяжища до деревни Гнездиловичи, а направе земля (...) Витепскаго повету волости Осорицы да волости Заволочья»[53]. Таким образом, в XVI веке Полоцкое воеводство стыковалось с Витебским на участке между озерами Вядец и Стержень, а далее граница между ними простиралась до берега Двины между деревнями Вяжище и Гнездиловичи. Ограничение Полоцкого повета 1564 года описывает ход его границы именно так, как это грубо делают тексты договоров 1772-1773 годов.

Наконец, согласно реконструкции историка Виктора Темушева на основе переписи владельцев ВКЛ в 1567 году, стык Полоцкого, Минского воеводства и Оршанского повета находился при впадении реки Плавна в реку Березину приблизительно там, где это описывает обыск рубежей 1564 года[54]. Исходя из привлеченных исторических описаний, русские источники вполне справедливо указывают на район озера Свержень, как на место стыка трех воеводств.

Михаил Кречетников на конференции 19 мая категорически заявил, что «повет Оршанский принадлежит до Витебского воеводства, а не до Минского, и на давних картах в атласе назначен при Витебском, следовательно, и можно сказанного пункта (поблизости местечка Ордва или Орава — Е. А.) искать гораздо далее в Литве у них». Он даже притянул тариф Витебского воеводства за 1753 год, в котором нашел права на «несколько наших деревень». На конференции 19 мая он пригрозил польским межевщикам, что своим сопротивлением они «заставят меня сделать им таковую пропозицию в разсуждении пункта Минского воеводства, которая лишит их больше еще края»[55]. Из отчета Кречетникова неясно, какой атлас он имел в виду.

[53] *Описание Полоцкого повета 1564 г.*, с. 424; Н. Н. Оглоблин, *Карта Полоцкого повета во второй половине XVI в. 1 : 378 000*, [в:] *Сборник Археологического института*, Санкт-Петербург 1880, кн. 4, отд. 2, с. 77.

[54] В. Темушев, *Карта Менского повета 1567 г.* См. в интернете: http.hist-geo.net. Там же приводится и карта соответствующего места в исполнении замечательного и скрупулезного историка М. Ф. Спиридонова.

[55] АВПРИ, ф. 79, д. 1894, л. 30 об.; Я. Анішчанка, *Акоп уздоўж мяжы*, «Спадчына», 1992, № 3, с. 15.

Ввиду угрозы Кречетникова распространить свой захват территории ВКЛ до реки Березина, войский А. Толочка и инженер К. Сераковский 27 мая согласились отдать Российской империи излучину Полоцкого воеводства, тем более, что узнали от Кречетникова, что столбы с образами двуглавого орла на желтом поле уже поставлены вокруг того земельного выступа. Последний Кречетников называл «будущей нашей крепостью»[56]. Из-за боязни сеймового суда межевщики обещали ничего не сообщать в Варшаву, а Кречетников просил Панина на 12 дней задержать там курьера, чтобы «лучше иметь ловкость к переговорам». Чтобы сделать свое дело стремительно, Кречетников просил Н. Панина уступить противоположной стороне «хоть что-либо» из остатков Витебского воеводства и купил на тысячу рублей табакерки и часы. Началась новая торговля землями, при которой первые лица польской комиссии просили за свое согласие дать им в вечную собственность Дворжицкое, Орлейское или Заборское староства[57]. Но Кречетников ограничился выдачей им только 13 тыс. рублей. Он внушал польским делегатам, что «чем дальше король от переговоров, тем важнее их услуга в выпрямлении граничной линии». «Спрощение» границы на отрезке от устья реки Черногостица до озера Стержень в 5 ломаных линиях до пункта смыкания трех воеводств у истоков реки Друть лишало ВКЛ земель в семи выступах и передавало России деревни Скарбовщину, Нивры, Козловку, Липовичи, Волосова и Стуканы.

Михаил Кречетников сообщил Никите Панину 12 (23) июня 1775 года, что среди взяточников «благомыслие и угождение к интересам высочайшего нашего двора одержали поверхность». Через два дня Н. Панин написал послу в Варшаве, что поляки уступили России несколько деревень из Полоцкого воеводства, а несколько анклавов Витебского воеводства, «которые должны принадлежать нам по договору, остались под властью Республики». Эти взаимные уступки делались ради взаимной выгоды. Панин писал, что такие земельные обмены делаются польскими комиссарами без упоминания в своих отчетах в Варшаву и без обязательного предварительного получения оттуда одобрения и указаний[58].

[56] АВПРИ, ф. 79, д. 1894, л. 43, 192; ЧОИДР, 1863, кн. 4, с. 63.

[57] АВПРИ, ф. 79, д. 1894, л. 192, 212; ОПИ РГБ, ф. 41, карт. 1, д. 9, л. 71.

[58] СИРИО, 1911, т. 135, с. 401-402. Одну из таких уступок в августе 1775 г. во имя общего блага сделал граф И. А. Остерман на 125 крестьян в пожалованном ему имении Соржица (там же, с. 456-457).

Владислав Гуровский в свое оправдание говорил потом на сейме, что комиссары Республики согласились на ломание в пяти местах простолинейной границы ввиду «большого непостоянства границы между Полоцким и Витебским воеводствами». Он утверждал, что результат этого «упрощения» даже был полезен для РП, потому что комиссары руководствовались инструкцией, которая требовала «держаться простой линии там, где не было рек» и делали это по предварительному согласию Постоянной Рады на «продление границы в пяти простых линиях». Генеральный комиссар уверял сейм, что «мы делали все, чтобы оставить в вечном держании и употреблении» обывателей Республики уступленные России места[59]. При этом делегаты Республики заявили официальный протест на трехкратный перенос граничных столбов русскими солдатами вопреки договоренности. Они пожелали даже засыпать ров и перекопать его работниками РП. Заново возобновились переговоры о ревизии спорного места при Ордве (Ореве), как устья реки Друть, где граница отходила от нее далеко на запад. Кречетников с кичливостью отказался ехать на ревизию к истокам реки Друть не в карете, ведь это «на лошади слабость моего здоровья не позволяет», и послал туда вместо себя Я. Сиверса. Последний завершил свою миссию заявлением, что ров был проложен по высохшей трясине — проще говоря, спорного места не существует в действительности.

20 и 23 июня вопрос о демаркации границы с Россией снова обсуждался на очередных сессиях Постоянного Совета с участием короля с учетом выписок из метрик ВКЛ. На этих совещаниях решили провести условное пересечение трех воеводств, не выходя за реальные границы Минского воеводства. Чтобы избежать угрозы оккупации территории ВКЛ до реки Березины, комиссарам республики велели 30 июня (11 июля) больше не возвращаться к захвату из Полоцкого воеводства восьми сел[60] (около 21 кв. км территории).

После совместного решения считать «Друец» Друтью, стороны пытались локализовать сомнительную территорию Ордвы или Оравы при Друе. Как пояснял в рапорте главный комиссар В. Гуровский, «деревня Ордовка (...) именовалась по старому названию местечка Ордва, о котором в какой-либо номенклатуре ни единым словом не упоминалось»[61], а значит, такого места вообще не существует. Счи-

[59] *Mowa JM Jmci Gurowskiego*, [в:] *Zbiór mów różnych*, s. 123-124, 129.
[60] R. Šmigelskytė-Stukienė, *Abieu Tautu Respublikos sienos su Rusija*, p. 63.
[61] *Mowa J. W. JMCI Pana Gurowskiego na sessyi seymowey roku 1776,* [в:] *Zbiór mów różnych*, s. 126.

тая «бесплодным без всякого правдивого документа сопротивление замашкам» России, Гуровский, по его собственным словам, «охотно» согласился на вырытый россиянами окоп. После его ревизии он обнаружил на его прямолинейной дистанции только «два залома с несколькими» деревнями, которые были вернуты Речи Посполитой. На этом были закончены поземельные споры[62]. Стороны снова договорились не упоминать об отрезках и анклавах в своем протокольном делопроизводстве.

4 (15) июля 1775 года в местечке Холм они подписали акт разграничения, в котором ход сухопутной границы был показан без детальной геодезической привязки или ситуации. Первым пунктом Акта предавалась «вечному забвению (...) прежняя граница» между государствами, которая не имела топографического обозначения по времени совершения разграничения и ссылок на историческую документацию. В этом акте участок новой границы по реке Двина отмечал принадлежность островов (30 России, 9 — ВКЛ, 7 — Курляндии).

Затем описывалась сухопутная дистанция от реки Двины до верховьев реки «Друец» при деревне Безделичи без показа административной принадлежности территории, которую пересекала стена, а также без фиксации приграничных населенных пунктов. На этой дистанции отмечалась только геодезическая характеристика хода линии. В частности, от деревни Вяжище до озера Стержень линия делала пять поворотов общей протяженностью около 34 км. На этом отрезке предлагалось постоянно очищать рубеж по обе стороны от леса на 50 сажень (около 100 м) для устройства пограничной стражи. От озера Стержень граница шла уже прямо по вырытому рву до деревни Безделичи без указания каких-либо отклонений или выступов. Далее граница опускалась по реке Друец до впадения ее в Днепр, оставляя России 14, а ВКЛ — 10 островов. Обе стороны обязывались ликвидировать мельницы по реке Друть в случае препятствия ими сплаву леса[63].

8 (19) июля 1775 года совместная комиссия закончила описание границы в Бешенковичах и утвердила там последний протокол своих действий. 4 (15) июля сговор подкрепили взятками: И. Твардовский и В. Гуровский «с удовольствием» взяли по 7 тыс. руб., М. Морикони — 3500, А. Толочка — 2500, секретарь Э. Картум, инженер К. Сераковский и его помощник Ю. Немцевич — вместе 2 тыс. Еще тысячу

[62] Там же, с. 126-127; R. Šmigelskytė-Stukienė, *Abieu Tautu Respublikos sienos su Rusija*, p. 64.

[63] СИРИО, 1914, т. 145, с. 190-194.

рублей составили подарки в виде табакерок и часов. Свита русских офицеров из всей суммы в 35 439 руб. получила в свою пользу 8539 рублей[64].

Решением от 20 октября царское правительство, которое, по словам прусского посланника В. Сольмса, стремилось «сохранить репутацию безупречной справедливости и строгого выполнения принятых обязательств»[65], отступило от забранных в Оршанском повете семи владений (поместий Заречье пана Храповицкого, Шепелёва — пана Герцика, Агрисков — Яковицкого, Ездовщина — Огинского, Медведевка и Рябовская Слобода — ксендзов базилиан и одного фольварка Миладовских). Всего РП было уступлено пять фольварков с 82 крестьянскими домами и 571 душами обоего пола[66].

Тем не менее, на недатированном «Плане границы от пункта, в котором речка Черногостица в Двину впадает, аж до Толочина» (масштаб 1 : 294 000), подписанной картографом Каролем де Пертесом[67], ход границы от Двины до озера Стержень описан совершенно иначе, нежели акт разграничения. На ней от деревни Вяжище до Стерженя прочерченная прямая линия пересекала извилистую границу и обозначала три выступа из нее, которые возвращались Республике и четыре выступа, которые отходили России. Республике возвращались в трех местах деревни Заборье, Горбуны, Шарипина, Яники, Добригоры, Заречье, Хизова и Шипцы, а России в двух изгибах отдавались Медведки, Шемелева, Ростинева, Барашки, Застаринье, Обризкова, Ездовщина, Горбачи. Эта карта говорила, что если границу протянуть действительно прямо, как и требовалось, то РП возвращалось восемь деревень, а России передавалось также восемь или поровну. На «Генеральном плане Сеннинскаго уезда» Могилевской губернии, который 7 августа 1784 года инструментально сняли российские землемеры в масштабе 1 : 84 000 и площадью 164 х 180 см[68], все эти спорные деревни оказались уже в черте владения Российской империи и линия границы на дистанции от Двины до Стерженя проведена действительно прямо. В частности, карта Пертеса показывала кусок левого берега Двины с деревнями Заборье Шарипина, Горбуны, Санники и Милкевичи как забранными Россией, но в плане Генерального межевания они не вошли в пределы Российской империи.

[64] АВПРИ, ф. 79, д. 1894, л. 261.
[65] СИРИО, т. 72, с. 364.
[66] РГАДА, ф. 248, оп. 64, д. 5639, л. 475; НИАБ, ф. 3310, оп. 2, д. 7, л. 16.
[67] J. Czajewski, *Delimitacja rozbiorowej granicy Rzeczypospolitej*, s. 343.
[68] РГАДА, ф. 1356, оп. 1, д. 2143; Я. К. Анішчанка, *Генеральнае межаванне Беларусі*, Мінск 1996, с. 143.

Это обстоятельство делает голословными предыдущие договоренности и говорит, что итоги демаркации 1775 года позже были снова пересмотрены сторонами с явным отказом спорных территорий в пользу России.

Акт разграничения был отослан (без изменения его первоначальной редакции 1775 года) на ратификацию в Варшаву 18 (28) августа 1776 года. Никита Панин при этом уведомлял посла о награждении орденом Святого Андрея И. Твардовского в числе четырёх человек, и орденом Святой Анны В. Гуровского среди восьми человек — сторонников «русской партии в Польше»[69].

Король от имени сейма утвердил отчет демаркационной комиссии 23 августа 1776 года и обещал выставить каменные пограничные столбы по линии разграничения со стороны РП через шесть недель после сеймовой ратификации[70]. Это случилось потому, что В. Гуровский в своем отчете сейму говорил, что комиссары «не имея на это требуемой от РП суммы, вынуждены были, в заботе о свой собственности, уничтоженной случайным огнем, воздержаться от их выставления»[71]. При этом он самым бессовестным образом промолчал про свои поборы, которые могли быть потрачены на построение тех столбов. Новую легитимацию границы в том же составе комиссары провели 12 октября 1777 года в связи с тем, что 3 марта 1776 года Скарбовая комиссия ВКЛ определила четыре таможенных округа: в их числе таможня ВКЛ ставилась в Заречном Толочине[72]. В 1779 году К. Сераковский снова ездил на границу для выставления столбов. В 1780 году он сделал карту участка границы от Рогачева до Лоева к своему атласу «Граница Польши с Россией согласно конвенции 1776 года»[73]. 3 декабря (22 ноября) 1783 года он же сделал описание границы Киевского воеводства и части Минского воеводства с Россией. После этой полной демаркации границы с Россией в 1783 году Сераковский привез в Варшаву 13 карт, в том числе и «Карту показующую границу Польши с Россией от местечка Улы, где река Ула впадает в Двину, аж до Лоева, где речка Гожа впадает в Днепр»[74]. Чуть позже, в 1797

69 СИРИО, т. 145, с. 98-99.

70 *Volumina legum*, t. 8 s. 530.

71 Там же.

72 Ленинградский государственный исторический архив, ф. 11, оп. 1, д. 114, с. 134.

73 K. Buczek, *O kilku mapach Polski z czasów Stanisława Augusta*, «Kwartalnik Historii Nauki i Techniki», 1973, t. 18, z. 1, s. 91.

74 K. Buczek, *Prace kartografów pruskich w Polsce*, s. 241-243; J. Madej, *«Planta Części Rzeki Dźwiny» Karola Sierakowskiego*, s. 79.

году, в масштабе пяти вёрст землемером С. Пороковым был сделан чертеж «Часть границы между Минской и Могилевской губерниями противу четвертой части», на котором нанесена река Друть от Рогачева до Толочина с означением окрестных сел, деревень, корчем, форпостов и застав[75].

В результате сказанной демаркации 1775 года сухопутный участок границы в виде шести простых ломаных линий длиной около 81 км был обставлен 84 деревянными столбами с гербом РП и 92 столбами с двуглавым орлом. На дистанции границы в окрестностях деревень Рыбаковщина, Новоселки, Костелище и Стуканы до сих пор сохранился высокий вал (около 3 м в глубину), названный местными жителями шведским. Его современный вид в этой части хорошо представлен на серии фотографий «живого» сайта «виолетового кота Макса», инженера и конструктора М. С. Бахто[76].

РП утратила в результате такой демаркации из территории ВКЛ около 76 тыс. кв. км и Инфлянты на площади 14 тыс. кв. км с населением в 1,3 млн. подданых.

Генерал М. Кречетников за работу при демаркации был произведен в генерал-майоры, получил из Велижского староства бывшего Витебского воеводства имения Тхарин и Пчелина с площадью 8 тыс. десятин и 1839 крестьянами обоего пола в 268 дворах[77], а также специальную медаль. Комиссары Республики за свою деятельность также были награждены сеймом и королем: И. Твардовский получил в пожизненное пользование 20 000 злотых ежегодного дохода из вакантного коронного староства и на такую же сумму годовую пенсию[78], В. Гуровский — также пожизненно 40 000 зл. ежегодной пенсии из скарба ВКЛ[79], М. Морикони получил осенью 1777 года орден Св. Станислава[80], а К. Сераковского 17 октября 1775 года произвели в ранг поручика коронных войск[81].

75 НИАБ, ф. 1477, оп. 1, д. 1155; Я. К. Анішчанка, *Атлас Мінскай губерні 1800 г.*, «Беларускі гістарычны агляд» , 2018, т. 25, сш. 1-2, с. 124.

76 См. интернет: https://francis-maks.livejournal.com/31494;ru-history.livejournal.com/3251497

77 Е. Анищенко, *В когтях двуглавого орла*, с. 426, 433.

78 *Volumina legum*, t. 8, s. 129.

79 Там же, с. 402.

80 Internetowy Polski Słownik Biograficzny, hasło autorstwa Zofii Zielińskiej: https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/michal-tadeusz-morykoni-h-wlasnego

81 PSB, t. 37, s. 279.

Проведенный анализ позволяет уверенно говорить о следующем:

1. Новая граница устанавливалась в многосторонних договорах Россией с Республикой без подробного топографического обозначения и без ссылок на исторические доказательства. Также произвольно устанавливалась на местности и новая граница. По признанию самих комиссаров пограничные столбы ими переносились трижды. Граница укреплялась и оформлялась межевыми столбами после официальной ратификации демаркации. Это есть вопиющее нарушение сторонами легальности своих действий. Доказательством полного произвола является отсутствие в делопроизводстве комиссаров протоколов полевых или геодезических действий землемеров, которыми по традиции оформлялись, при закреплении ими, межевые знаки на границах имений, уездов и губерний.
2. Населенные пункты, которые в качестве спорных передавались в процессе разграничения Республике, в действительности все целиком до 1781 года отошли к Российской империи, за исключением одного анклава при реке Двине. Этот факт устанавливается материалами Генерального межевания по Сенненскому уезду 1783 года. Почему и как это произошло вопреки договоренности в Хелмеч, предстоит еще выяснить. Это обстоятельство лишает юридической силы полевое производство и проведенное размежевание 1774-1775 годах.
3. Поскольку двухсторонние договоренности между Россией и РП 1772-1774 годов не обозначали старой границы между государствами и создавали новую границу вопреки существующему территориально-административному делению ВКЛ, то выглядит нелепым и обращение уполномоченных демаркаторов к древнему разграничению рубежей воеводств ВКЛ в XVI веке. Такая аппеляция к исторической традиции свидетельствует и об имитации деятельности, и фальшивой демонстрации приверженности букве инструкции, и лицемерного поиска справедливости, но скорее всего речь идет о сознательном затягивании дела ради получения отступных или взятки за послушание. По канцелярскому делопроизводству российской стороны невозможно сказать точно, сколько из общей кассы взяток осталось в руках русских, и сколько досталось конкретно каждому из польско-литовских уполномоченных.

Summary

The 1775 (After the First Partition) Border Demarcation Between the Polish-Lithuanian Commonwealth and the Russian Empire

1. The new border between the Russian Empire and the Commonwealth in 1775 was designated and fixed on the ground after the official ratification of the demarcation. However, in the documents there are no protocols of land surveyors with descriptions of marks on the borders of estates and administrative units. This is a flagrant violation by the parties of the legality of their actions.

2. All the settlements, which were disputed in the process of demarcating the Republic as controversial, were ceded to the Russian Empire by 1781. This circumstance invalidates the delimitation of the border carried out in 1774-1775.

3. In the course of delimitation, the parties did not designate the old border between the states, and a new border was created contrary to the existing territorial-administrative division of the Great Duchy of Lithuania. Therefore, the appeal of authorized commissioners to the ancient demarcation of the Great Duchy of Lithuania's boundaries in the 16th century looks absurd. Such an appeal to the historical tradition is most likely evidence of deliberately delaying the cause in order to receive bribes.

Keywords: the First Partition, delimitation, demarcation, the Polish-Lithuanian Commonwealth, the Russian Empire.

Streszczenie

Demarkacja granicy po pierwszym rozbiorze między Rzeczpospolitą i Imperium Rosyjskim w 1775 roku

1. Nowa granica między Imperium Rosyjskim i Rzeczpospolitą w 1775 roku była wytyczana i znakowana w terenie po oficjalnej ratyfikacji demarkacji. Jednak w dokumentacji stron brak jest protokołów prowadzonych przez mierniczych prac polowych i geodezyjnych z opisami znaków na granicach majątków i jednostek administracyjnych. Jest to rażące naruszenie przez strony legalności ich działań.

2. Wszystkie sporne miejscowości, które podczas rozgraniczenia pozostawiono przy Rzeczpospolitej, przed 1781 rokiem włączono w skład Imperium Rosyjskiego. Okoliczność ta delimitację przeprowadzoną w latach 1774-1775 pozbawia legalności.

3. W trakcie delimitacji strony nie zaznaczyły starej granicy państwowej, a nową wytyczały nie zważając na ówczesny podział administracyjny Wielkiego Księstwa Litewskiego. Dlatego powoływanie się komisarzy na granicę WKL z XVI wieku zakrawa na absurd i może sugerować celowe przeciąganie sprawy w celu otrzymania łapówek.

Słowa kluczowe: pierwszy rozbiór, delimitacja, demarkacja, Rzeczpospolita, Imperium Rosyjskie.

Jewgienij Aniszczenko — docent w Katedrze Zdrowia Publicznego i Opieki Zdrowotnej Białoruskiego Państwowego Uniwersytetu Medycznego. Zainteresowania badawcze: procesy społeczno-polityczne na Białorusi w XVIII-XIX w., w tym związane z rozbiorami Rzeczypospolitej. Autor ponad 400 publikacji, m.in. w czasopismach «Biełaruski Histaryczny Czasopis», «Połymia» oraz paru dziesiątków książek.

Sławomir Karp
(Podkowa Leśna)

Pauperyzacja szlachty grodzieńskiej w I połowie XVIII w. na przykładzie Karpiów z Brzostowicy Małej (Drewnianej)

Niewątpliwie znakomitym przykładem szybkiej degradacji ekonomicznej i społecznej rodziny szlacheckiej przełomu XVII i XVIII wieku jest familia Teodora Leona Karpia, podstolego podlaskiego z Brzostowicy Małej[1] (Drewnianej[2] *alias* Fiedkowców[3]) w powiecie grodzieńskim. Casus ten jest interesujący, ponieważ w dużej mierze zaskakuje zarówno samym zaistnieniem, jak i tempem. Stanowi jaskrawy przypadek błyskawicznego, bo obejmującego zaledwie dwa pokolenia kompletnego zubożenia części potomków Józefa Eliasza Karpia, podkomorzego ziemi bielskiej i półpanka podlasko-grodzieńskiego drugiej połowy XVII wieku. W tym miejscu należy pokrótce przybliżyć też i jego postać. Nestor rodziny żył w latach 1630-1687 i niezaprzeczalnie wyrastał ponad ówczesną przeciętność. Aspirując do miana „wielkiego pana" we wszystkich dziedzinach życia, osiągnął spory sukces. Ten pierwszy i zarazem podstawowy na niwie gospodarczej umożliwił kolejne. W ciągu swego życia zgromadził szereg majętności. Leżały one w północnej części Podlasia, południowej Grodzieńszczyznie oraz w powiatach słonimskim i brzeskolitewskim. Do najważniejszych należały na Podlasiu: Brzozowa (Karpowicze)[4], Kalinówka, Starowola; na Grodzieńszczyźnie: Brzostowica Mała[5] (Drewniana, Fiedkowce) ze wsiami Daniłki, Żukiewicze oraz trzema folwarkami Zankowszczyzna, Dorguże, Hirkowszyzna; Brzostowica Murowana ze wsiami Brzostowiczany, Dołbienki, Koleśniki, Kordziki, Kowale, Ogrodniki *alias* Pod[ch]mielni-

[1] Na mocy testamentu pradziada wujecznego Jana Grajewskiego, cześnika wołyńskiego od 3 VII 1654 r. w rodzinie Karpiów. Wcześniejszą historię tej miejscowości zob. S. Karp, *Józef Karp, (ok. 1567-1637), marszałek wołkowyski — rys biograficzny*, „Studia Podlaskie", Białystok 2016, t. XXIV, s. 12-14.

[2] Nazwa stosowana bardzo często dla odróżnienia od sąsiedniej Brzostowicy Murowanej. Obie majętności niegdyś wchodziły w skład większej włości, jaką była Brzostowica Mała.

[3] Najprawdopodobniej miano pochodzi od imienia dawnego właściciela kn. Fiodora Massalskiego.

[4] Gniazdo rodzinne od 1522 r.

[5] W poszczególnych akapitach tekstu nazewnictwo przyjęto zgodnie z zapisami w materiałach źródłowych.

ki, Podbohonniki[6] i Piennica[7], następnie Narewka z Grodziskiem, Mikłaszewem oraz dworem i wsią Siemianówka[8], a także Dublany[9], Golnie, Kwasówka i Nowy Dwór; w powiecie brzeskolitewskim obszerne dobra Zdzitowiec[10] oraz w powiecie słonimskim: Luszniew, Iwankowicze, Pierzchowicze, Serebryszcze, Wysock Mały, Dukrów i Plechów[11]. Ten ostatni kompleks ziemski składający się z siedmiu majętności stanowił posag Sapieżanki, pierwszej żony podkomorzego Karpia. Jego wartość w połowie XVII wieku wyceniono na 500 000 zł, nie wliczając klejnotów, szat i innych pozyskanych ruchomości.

Jak widzimy, stworzone uprzednio mocne podstawy ekonomiczne dały mu silny asumpt do awansu społecznego i wspaniałego ożenku z Halszką Cecylią Sapieżanką, kasztelanką wileńską, córką Mikołaja, pana na Kodniu. Z kolei duże ambicje urzędniczo-polityczne Karp zrealizował 6 maja 1658 roku, otrzymując wysoki lokalny urząd podkomorzego oraz posłując kilkukrotnie na sejmy Rzeczypospolitej i to nie tylko elekcyjne. Wychowanek dworu królewskiego, dobrze wykształcony i doświadczony, obeznany z nowinkami dzięki wojażom zagranicznym Józef Eliasz Karp miał do tego właściwe przygotowanie. Również jego kariera wojskowa w trudnych

[6] W 1690 r. z Podbohonników i Kordzików naliczono podatek z 10 dymów. Zob. *Metryka Litewska. Rejestry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo trockie 1690 r.*, oprac. H. Lulewicz, Warszawa 2000, s. 88.

[7] W 1690 r. syn Krzysztof Ubald z Brzostowicy Murowanej opłacił abiuratę z 30 dymów, natomiast z folwarku Golnie — 10 dymów. Folwark pozostawał własnością Krzysztofa Ubalda Karpia, podkomorzyca ziemi bielskiej i był tylko zastawiony Bispingom. Podobnie z zastawionych Kordzików i Podbohonników opłacono podatek z 10 dymów. Zob. Tamże, s. 88. Wszystkie te majętności uprzednio wchodziły w skład Brzostowicy Murowanej, co razem w owym czasie stanowiło areał co najmniej 50 dymów. O randze tych dóbr świadczy też istnienie „pałacu murowanego" już w II poł. XVII w.

[8] W 1690 r. Narewka z Mikłaszewem miała 15 dymów. Zob. Tamże, s. 88.

[9] W dniu 2 VII 1690 r. wartość majątku wynosiła 15 000 zł.

[10] Posag drugiej żony podkomorzego Karpia Anny Dunin Karwickiej *primo voto* Krzysztofowej Potockiej, podczaszyny WKL. Dnia 30 VI 1667 r. w Brześciu Potocki, podczaszy WKL opłacił ze Zdzitowca (areał, karczma i młyn) podatek z 99 dymów. *Metryka Litewska. Rejestry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo brzeskie litewskie 1667-1690 r.*, oprac. A. Rachuba, Warszawa 2000, s. 60.

[11] W 1690 r. tylko z Iwankowicz Większych, Serebryszcz i Wysocka opłacono podatek z 40 dymów. Dodatkowo w tymże roku z majętności iwankowickiej Steckiewicz, miecznik oszmiański opłacił podatek z 5 dymów. Przy czym w spisie wykonanym po 1711 r. Karp z wymienionych osobno Iwankowicz opłacił za 4 ¼ oraz 6 dymów. Zob. *Metryka Litewska. Rejestry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo nowogródzkie 1690 r.*, red. A. Rachuba, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, Warszawa 2002, s. 122, 141.

i skomplikowanych czasach potoczyła się znakomicie. Rangę pułkownika JKM uzyskał jeszcze w czasach potopu szwedzkiego, wiernie służąc Rzeczypospolitej i Janowi II Kazimierzowi[12].

Z takiego oto właśnie środowiska rodzinnego pochodził Teodor Leon Karp. Co prawda, mając liczne rodzeństwo (trzech braci[13] i trzy siostry[14]) nasz bohater odziedziczył jedynie część ojcowskiej spuścizny (Brzostowica Drewniana — 6 wsi), ale i ta należycie gwarantowała dostatni byt średniozamożnej familii szlacheckiej, tym bardziej że podstoli przejął także trzy posażne majętności, tj. Snów[15] w województwie nowogródzkim, Darewo i Zareża (Zereża) w parafii duniłowickiej powiatu oszmiańskiego. *Summa summarum* takie zaplecze majątkowe znakomicie umożliwiało dalszy rozwój potomstwu. Dodatkowo od strony towarzysko-familijnej mocnego wsparcia mogli udzielić ustosunkowani wujowie Kazimierz, starosta krzepicki i Ferdynand, starosta mołczadzki, Sapiehowie. Stało się jednak inaczej i na przestrzeni zaledwie dwóch pokoleń rodzina Teodora Leona Karpia, podstolego podlaskiego straciła odziedziczony dorobek oraz wysoką lokalną pozycję stając się szlachtą gołotą bez jakichkolwiek sensownych widoków na przyszłość. Stąd też celem niniejszego artykułu jest zaprezentowanie kolei ich losów oraz uwidocznienie przyczyn nagłej pauperyzacji.

Teodor Leon był drugim z kolei synem Józefa Eliasza i Halszki Cecylii z Sapiehów Karpiów, podkomorzych ziemi bielskiej. Urodził się w 1651 lub 1652 roku[16]. Jak wiemy, na życiowym starcie oprócz dobrego pochodzenia, wykształcenia i obycia otrzymał też należyte podstawy gospodarcze w postaci obszernego majątku Brzostowica Mała. W jego skład wchodziło sześć wsi (Brzostowica Mała, Daniłki, Żukiewicze, Zankowszczyzna, Dor-

[12] Ostatni wybitny przedstawiciel tej linii rodziny. Jego nietuzinkowy życiorys będzie tematem kolejnego artykułu.

[13] Byli to Chryzostom, Krzysztof Ubald i Stanisław Antoni Karpiowie, podkomorzycowie ziemi bielskiej.

[14] Barbara z Karpiów Stanisławowa Teofilowa Dobrosołowska, Krystyna z Karpiów Aleksandrowa Felicjanowa Cieszkowska, chorążyna Nowogródka Siewierskiego, starościna kleszczelska (Cieszkowski pod koniec życia otrzymał od Augusta II kasztelanię czernihowską, ale jej nie zaprzysiągł i umarł bezpotomnie w 1708 r.) oraz najmłodsza Konstancja z Karpiów Aleksandrowa Rusiecka, kasztelanicowa mińska.

[15] W dniu 30 VII 1690 r. część majątku zastawionego przez Karpia Andrzejowi Hutorowiczowi liczyła 14 dymów. Tyle samo obejmował areał tamtejszego posesjonata Michała Rdułtowskiego (zapisany jako Rudołtowski), podczaszego czernihowskiego. Według taryfy z 1667 r. wynosiły one odpowiednio 18 i 20 dymów. Zob. *Metryka Litewska. Rejestry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo nowogródzkie 1690 r.*, s. 78, 88.

[16] Wiemy, że najstarszy Chryzostom ur. się w 1650 r., a młodszy Krzysztof Ubald, który był pełnoletni w 1674 r., przyszedł na świat nie później niż w 1654 r.

guże i Hirkowszczyzna). W trzech ostatnich funkcjonowały także osobne folwarki. Matkę stracił krótko po 1673 roku, mając zaledwie 22 lub 23 lata. Dość szybko był wprowadzany w życiowe arkana, a zwłaszcza społeczno-polityczne. W 1674 roku wraz z ojcem i młodszym bratem Krzysztofem Ubaldym wotował z ziemi bielskiej za wyborem Jana III Sobieskiego[17]. Pomimo młodego wieku już wtedy tytułowano go też rotmistrzem JKM. Najprawdopodobniej żołnierski fach miał we krwi i od najmłodszych lat był do niego przysposabiany. Zresztą cały późniejszy jego życiorys wskazuje, że tak naprawdę faktycznie był urodzonym wojskowym dobrze czującym się przy szabli i łatwo po nią sięgający. Z pewnością sprzyjało temu jego gwałtowne usposobienie.

W 1677 roku wspólnie z ojcem skwitował pana Fiediuszkę[18]. Najpewniej był to początek rozliczeń między nimi, bo 3 marca 1679 roku podkomorzy wraz z drugą żoną Anną z Dunin Karwickich odebrali 7500 zł od Jana Fiedziuszki, stolnika połockiego i Joanny z Kościuszków Siechnowickich Fiedziuszkowej, podczaszyny połockiej. Pieniądze te pochodziły z zastawu folwarku Fiedziukowszczyzna należącego do posażnych dóbr Dunin Karwickiej, Zdzitowiec w województwie brzeskolitewskim[19]. W tym też czasie na terenie Brzostowicy Małej Teodor Leon śmiertelnie zranił szablą Bogusława Włochowicza. Ponieważ brat zabitego, Jan Włochowicz, ziemianin nowogródzki wytoczył o to proces i przyszłość młodego Karpia mogła się gwałtownie załamać, do mediacji włączył się sam podkomorzy. Szczęśliwie *za pewną sumę pieniędzy oraz ruchomości* szybko zażegnał ten niebezpieczny dla syna konflikt. Ugodę zawarto 11 marca 1679 roku. Sprawa o zabójstwo szlachcica, choć mogła być karana *na gardle*, została umorzona[20]. Niedługo potem oprócz wojskowej nabrała rozpędu także kariera urzędnicza naszego bohatera. 9 stycznia 1682 roku wzmiankowany był z urzędem podstolego podlaskiego[21]. Tak też tytułowano go 8 maja 1684 roku[22] oraz w następnych latach. Urząd ten — choć z pewną przer-

[17] O. Pietruski, *Elektorów poczet, którzy niegdyś głosowali na elektorów Jana Kazimierza roku 1648, Jana III roku 1674, Augusta II roku 1697 i Stanisława Augusta roku 1764*, Lwów 1845, s. 140. Sejm trwał od wtorku 15 V do poniedziałku 21 V. Wzięło w nim udział 3450 elektorów, w tym także Stefan i Zygmunt Karpiowie — kuzyni z tzw. linii rykijowskiej, posłowie z Księstwa Żmudzkiego. Za Janem Sobieskim optował także Aleksander Felicjan Cieszkowski — zięć i szwagier Karpiów z tzw. linii podlasko-białoruskiej.

[18] A. Boniecki, *Herbarz polski*, t. IX, Warszawa 1906, s. 279.

[19] Lietuvos valstybes istorijos archyvas, Vilnius (dalej: LVIA), f. 389, inw. 1, nr 140, k. 101-103v.

[20] Tamże, k. 108-109.

[21] LVIA, SA 28, k. 352v.

[22] Vilniaus Universiteto Biblioteka (dalej: VUB), F. 7-31/14483, k. 358.

wą — piastował po swoim dziadku Janie Karpiu[23]. A zatem początkowo jego koleje losu układały się pomyślnie, tym bardziej że rychły ożenek ugruntował pozycję towarzysko-materialną. Pod koniec 1681 roku lub zaraz na początku 1682 roku ożenił się z Konstancją Rudominówną-Dusiacką herbu Trąby odmienne, marszałkówną brasławską[24] *primo voto* Kazimierzową Kierłową[25]. W każdym razie była jego żoną na długo przed 8 sierpnia 1682 roku. Tego dnia Konstancja Karpiowa miała sprawę sądową z Władysławem Sokołowskim, podkomorzym inflanckim o kwotę 240 zł, którą pożyczyła *na gołoje słowo* w 1680 roku, będąc jeszcze z Kierłą. Ponieważ oskarżona zbagatelizowała sprawę i nie stawiła się na procesie, sąd Głównego Trybunału Wielkiego Księstwa Litewskiego nakazał jej zapłacić 300 zł. Wiemy, że pozew otrzymała od generała Piotra Zenczuka zaraz po mszy, gdy wychodziła z kościoła św. Michała w Wilnie[26]. Z kolei 16 grudnia 1684 roku w sądzie grodzkim nowogródzkim zapadł dekret między Michałem Ułaszewiczem, plebanem grodzieńskim a Teodorem Leonem Karpiem skazującym tego ostatniego na zapłacenie sumy 8271 zł i 20 gr. Kwotą tą obciążono dobra Snów w województwie nowogródzkim. Na skutek zlekceważenia wyroku 11 marca 1687 roku w Snowiu Fedor Łubowski, generał JKM nowogródzki przekazał Karpiowi następny pozew, a sprawę tym razem wziął na wokandę sąd Głównego Trybunału kadencji wileńskiej. Na mocy wyroku z 24 maja 1687 roku zwiększono wskaz na rzecz ks. Ułaszewicza aż do 33 216 zł i 12 gr. Prawdopodobnie do tak drastycznego wzrostu obciążenia finansowego Karpia przyczyniły się także jego wielokrotne *pochwałki* na życie skarżącego zakonnika. Poza tym pokrzywdzonego bardzo skutecznie reprezentował Maciej Stempkowski. Należy też dodać, że w spór zamieszany był również młody pasierb podstolego Józef Kazimierzowicz Kierło. W 1685 roku jego drugi prawny opiekun Andrzej Hutorowicz wziął w zastaw od Karpia połowę tamtejszego areału za 11 000 zł[27]. Pozostałą część trzymał Michał Rdułtowski, podczaszy czernihow-

[23] S. Karp, *Jan Karp (1604-1644), podstoli podlaski, życie i działalność*, „Studia Podlaskie", Białystok 2013, t. XXI, s. 29-49.

[24] Córka marszałka Krzysztofa Rudominy Dusiackiego zmarłego przed 3 XII 1666 r. Zob. *Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy*, t. I: *Województwo wileńskie, XIV-XVIII wiek*, red. A. Rachuba, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, P. P. Romaniuk, Warszawa 2004, s. 537.

[25] Kazimierz [Józef] Kierło pozostawał przy życiu jeszcze w 1680 r. Najpewniej syn Gabriela, marszałka starodubowskiego i Krystyny Kiszczanki, wojewodzianki witebskiej Kierłów, a brat Andrzeja — także późniejszego marszałka starodubowskiego.

[26] LVIA, SA 340, k. 894-895v. Sokołowskiego na procesie reprezentował Samuel Korejwa.

[27] LVIA, SA 371, k. 1202.

ski[28]. Sprawa ta toczyła się jeszcze co najmniej do 10 czerwca 1692 roku[29] i nie znamy jej zakończenia.

Następnie 5 grudnia tegoż roku w Mińsku Klara Wołłowiczówna, przełożona franciszkanek słonimskich oskarżyła podstolego przed Głównym Trybunałem WKL o uprowadzenie 27 września 1684 roku z Luszniewa w powiecie słonimskim trzech chłopskich rodzin. Pomimo zastawienia ich w kwocie 500 zł Karp zabrał poddanych do sąsiednich Iwankowicz. Ponadto w nocy z 26 na 27 października 1685 roku ponownie najechał na zastawiony franciszkankom Luszniew i wywiózł 47 kop żyta. Zgodnie z wyrokiem sądu, ferowanym 30 grudnia 1685 roku, najezdnik miał zapłacić 1580 zł za wyrządzone szkody[30]. Mniej więcej w tym czasie Karpiowie mieli też sprawę w Głównym Trybunale o kwotę 600 zł z Dominikiem Tyszkiewiczem, stolnikiem słonimskim. W tej sumie Rudominówna z pierwszym mężem zastawiła część Snowa, ale gruntu nie przekazała. Zresztą niedługo potem majątek wniosła Karpiowi w posagu. W rezultacie sąd nakazał podstolim zwrot 1330 zł[31]. Można uznać, że te wszystkie przegrane procesy były dopiero zwiastunem ich poważnych kłopotów finansowych. Wydaje się też, że właśnie około 1692 roku definitywnie utracili oni pierwszy ze swych majątków, tj. Snów w powiecie nowogródzkim.

Dnia 22 maja 1687 roku w Brzostowicy Murowanej Teodor Leon wraz z braćmi towarzyszył ojcu przy spisywaniu testamentu. Z dokumentów czerpiemy informację, że stał tam wybudowany przez ich ojca *pałac murowany*. Prawie pół roku później, tj. 15 grudnia 1687 roku w rodzinnej rezydencji w Brzostowicy Murowanej Teodor Leon skwitował brata Krzysztofa Ubalda z odbioru przypadających mu ojcowskich ruchomości[32]. Wkrótce potem jego krewkie usposobienie ponownie dało znać o sobie. Pomimo że zastawił Jeremiemu Cyprynowskiemu, wojskiemu mozyrskiemu Iwankowicze, najechał je, pobił zastawnika i kilku poddanych, a następnie splądrował folwark. W rezultacie 8 marca 1689 roku sąd grodzki grodzieński nakazał Karpiowi zapłacić niebagatelną sumę 33 000 zł i 10 gr[33]. Należy podkreślić, że była to już druga w tym krótkim czasie tak dotkliwa finansowo przegrana Karpia.

Wiemy, że wcześniej w wyniku pierwotnych działów rodzinnych dzierżył on także większą część dóbr z matczynego kompleksu słonimskiego.

[28] LVIA, SA 350, k. 547-548v; f. 389, SA 513, cz. 7, k. 390-391.
[29] LVIA, SA 390, cz. 11, k. 400-403.
[30] LVIA, f. 389, SA 509, cz. 9, k. 447-449v.
[31] LVIA, f. 389, SA 463, k. 374-375v. Nie wpisano daty dokumentu.
[32] LVIA, SA 40, k. 21-22v. Dokument aktykowano do ksiąg Głównego Trybunału 21 IV 1695 r.
[33] LVIA, f. 389, Ap. 1, nr 505, k. 27-v.

Były to Luszniew, Iwankowicze Większe i Mniejsze, Wysock oraz Serebryszcze. Niestety prowadził tam gospodarkę rabunkową. Jego działalność w majątkach polegała głównie na szybkim pozyskiwaniu gotówki w drodze zastawu wszystkiego, co się dało. W pierwszym rzędzie oczywiście upłynniał towary najbardziej chodliwe, czyli ziemie i chłopów pańszczyźnianych. Naturalnie prowadziło to do wyjątkowo drastycznego zmniejszenia warsztatu pracy, a tym samym przyszłych dochodów. Między innymi za 550 zł oddał on dwóch poddanych z Iwankowicz Piotrowi i Mariannie z Markiewiczów Kuroczyckim[34]. Następnie za 200 zł zastawił chłopa z sioła Pierzchowicze Stanisławowi i Zofii z Sołtanów, podkomorzance starodubowskiej, Gadzałom, wojskim mozyrskim[35]. Ponieważ bracia Karpiowie po zgonie ojca, tj. krótko po 18 czerwca 1687 roku pozamieniali się majątkami i schedę słonimską w całości ostatecznie przejął najstarszy Chryzostom, takie postępowanie szybko doprowadziło do ostrego konfliktu między nimi[36]. Dla nowego właściciela dotkliwe było zwłaszcza odstąpienie przez brata kilkunastu poddanych wraz z nowo wybudowanym folwarkiem w Iwankowiczach Większych. Nie mniej uciążliwe okazało się też przekazanie młyna w Łotwiczach Janowi Steckiewiczowi, miecznikowi oszmiańskiemu. Notoryczne i dość frywolne zadłużanie w konsekwencji znacznie ograniczyło możliwości prowadzenia racjonalnej gospodarki w przejętych majątkach. Naturalnie wszystkie związane z tymi transakcjami apanaże, tj. 5220 zł, pobrał Teodor Leon i nie zamierzał dzielić się z bratem. Spór na dobre rozgorzał przed 15 maja 1688 roku, bo Teodor Leon zagroził bratu śmiercią, najazdem i spaleniem majątku. Czując realną możliwość spełnienia groźby, Chryzostom 7 października 1688 roku złożył skargę w sądzie ziemskim słonimskim. Wyrokiem sądu przysądzone pokrzywdzonemu rekompensaty wyniosły 2474 zł i 10 gr, a w tym *50 kop za pochwałki na śmierć i spalenie*, 2000 zł za rok bezprawnego dzierżenia Iwankowicz (po śmierci ojca) oraz 400 zł długu dla benedyktynek. Co prawda tę ostatnią wierzytelność zniesiono z Iwankowicz i zapisano na Brzostowicy Drewnianej, ale pozostałe — tak jak prawo zastawne Jana Steckiewicza, miecznika oszmiańskiego na Iwankowicze — zostały utrzymane[37]. Poza tym 8 marca 1689 roku Chryzostom miał sprawę o zwrot 802 zł Jaremie Cyprynowskiemu, wojskiemu mozyrskiemu. Dług ten także ciążył na Iwankowiczach. Koniec końców Teodor Leon, przygwożdżony

[34] Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі, Мінск (dalej: НГАБ), f. 1785, inw. 1, nr 45, k. 951-952v.

[35] Tamże, k. 949-950v.

[36] Procesem sądowym z ramienia pierworodnego zawiadywał plenipotent Piotr Korczyc, miecznik słonimski.

[37] НГАБ, f. 1785, inw. 1, nr 45, k. 939-942v.

wyrokiem sądu, zaręczył za poszkodowanego brata[38]. Pomimo ich dość ostrej swady wszyscy czterej bracia, tj. Chryzostom, Teodor Leon — podstoli podlaski, Krzysztof Ubald i Stanisław Antoni, Karpiowie, podkomorzycowie ziemi bielskiej solidarnie wnieśli we wtorek 3 i środę 4 maja 1689 roku w Goniądzu manifest o skasowanie wyroku z 25 kwietnia 1689 roku w procesie ze szwagrem [Aleksandrem] Felicjanem Cieszkowskim, podkomorzym czernihowskim, starostą kleszczelskim. Sprawa dotyczyła niespłaconej kwoty 1500 zł należnej zapisem testamentowym podkomorzego Karpia córce Krystynie z Karpiów Cieszkowskiej[39]. Niedługo potem, 26 sierpnia 1689 roku w Wilnie przed Głównym Trybunałem WKL Teodor Leon Karp, podstoli podlaski wraz z Dominikiem Tyszkiewiczem, stolnikiem słonimskim i Andrzejem Hutorowiczem mieli kolejną rozprawę z Dadźbogiem Kiełtyką. Powód odwoływał się od przegranej z 9 lutego 1689 roku w sądzie nadwornym asesorskim w Warszawie. Chodziło o zwrot długów z Horodyszcza i Snowa w województwie nowogródzkim. Tym razem nie doszło do konkretnych rozwiązań, a proces przełożono na kadencję mińską[40]. W międzyczasie, tj. 8 czerwca 1689 roku w Zdzitowcu generał Kazimierz Ostolski wręczył pozew podkomorzycom bielskim w sprawie z Markiem Butlerem, starostą drohickim i preńskim. Rozprawa odbyła się 8 lipca tegoż roku w Głównym Trybunale WKL a ze względu na niestawiennictwo braci Karpiów wcześniejszy niekorzystny dla Butlera dekret skasowano[41]. Była to kontynuacja przewodu sądowego o Zdzitowiec, jaki matka starosty Konstancja z Wodzińskich Butlerowa, podkomorzyna koronna prowadziła z podkomorzymi Karpiami w Głównym Trybunale WKL co najmniej od 26 czerwca 1680 roku[42], a następnie 25 października tegoż roku[43] i 4 stycznia 1681 roku[44].

Ponadto 24 grudnia 1689 roku w Wilnie Teodor Leon wspólnie z bratem Krzysztofem Ubaldym został skazany przez sąd komisarski na banicję za zaległości podatkowe. Przez cztery kolejne lata (1685-1689) obaj nie płacili

[38] LVIA, f. 389, SA 505, k. 27-27v.

[39] НГАБ, f. 1712, inw. 1, nr 3, k. 631-v. W sprawę zaangażowani byli także karmelici konwentu bielskiego.

[40] LVIA, SA 356, k. 1187-1188v; LVIA, f. 389, SA 369, cz. 13, k. 587-588v. Karpia reprezentował Bazyli Dołmacki, a Kiełtykę — Jerzy Wojtkowicz. Ten ostatni to zapewne Jerzy Woytkiewicz, skarbnik lidzki.

[41] Niedostarczenie dokumentów usprawiedliwił nagłą chorobą posłańca Jana Kamińskiego.

[42] W Wilnie podkomorzy Karp uzyskał remisję do Nowogródka od niekorzystnego dla siebie dekretu ferowanego uprzednio na kadencji nowogródzkiej.

[43] Rozprawa ponownie odbyła się na kadencji nowogródzkiej.

[44] LVIA, f. 389, SA 369, cz. 13, k. 143-144v.

ze swych majątków (Brzostowicy Drewnianej i Murowanej) należnego do skarbu Rzeczypospolitej podatku czopowego i szelężnego. Ponieważ zgodnie z uchwałą sejmu z 1685 roku roczny wymiar dla podstolego wynosił 900 zł, naliczono mu do zapłacenia 3600 zł. Wyrok sądu asesorskiego z 25 maja 1690 roku w Warszawie usankcjonował ten stan[45]. Po tych doświadczeniach Karp w 1690 roku terminowo już opłacił podymne z 14 dymów Brzostowicy Drewnianej[46]. Z kolei Konstancja Karpiowa uregulowała podatek z 8 i ½ dymu panieńskich dóbr Zareża i Zereża (!) parafii duniłowickiej powiatu oszmiańskiego[47].

Będąc notorycznie na deficycie, Teodor Leon 1 marca 1691 roku pożyczył 1500 zł od Benedykta Niemczynowicza, skarbnika wołkowyskiego. Termin zwrotu ustalono na 14 maja 1692 roku[48]. Niedługo potem po śmierci krewniaka Wołłowicza, podkomorzyca słonimskiego, ostatniego spadkobiercy Karpiów z gałęzi na Repli i Żłobowszczyźnie[49] podstoli, widząc realną możliwość zasilenia finansowego, najechał Replę[50] w powiecie wołkowyskim. Tamtejszą majętność grabił od 25 kwietnia do 14 maja 1691 roku, a wszystkie zrabowane ruchomości regularnie odtransportowywał do Brzostowicy Drewnianej. Oczywiście wytoczono mu za to proces i wyrokiem sądu z 7 października, a następnie 7 listopada w grodzie wołkowyskim oraz 23 grudnia 1691 roku miał do zapłacenia najbliższej spadkobierczyni Katarzynie Chaleckiej Jerzynej Wołłowiczowej, podkomorzycowej słonimskiej znaczną sumę 56 065 zł. Smaczku dodaje fakt, że wdowie patronowali powinowaci Karpia, Kazimierz Jan, wojewoda wileński i wielki hetman WKL oraz Jerzy, stolnik WKL, Sapiehowie. Oprócz tego aktywnie wspierali ich Kazimierz Wołłowicz, podsędek wileński i Konstanty Bułhak, podstoli i podstarości słonimski[51].

45 Tamże, SA 388, cz. 4, k. 177-178v.

46 *Metryka Litewska. Rejestry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo trockie 1690 r.*, s. 88.

47 *Metryka Litewska. Rejestry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo wileńskie 1690 r.*, oprac. A. Rachuba, Warszawa 1989, s. 117, 119.

48 LVIA, SA 412, k. 833.

49 Szerzej na ten temat zob.: S. Karp, *Gałąź rodziny Karpiów na Repli i Żłobowszczyźnie w XVII w. Szkic genealogiczny*, „Studia Podlaskie", Białystok 2019, t. XXVII (w druku).

50 Jeszcze w 1690 r. Jerzy Wołłowicz, podkomorzyc słonimski opłacił podatek z tamtejszych 14 dymów oraz karczmy i młyna. Około 1697 r. należności uregulowała Anna z Wołłowiczów Krzysztofowa Urbanowiczowa, *generałowa wojska litewskiego*, chociaż prawowita właścicielka wdowa po Wołłowiczu Katarzyna Chalecka, podkomorzanka rzeczycka, *secundo voto* Piotrowa Rudominowa Dusiacka, starościna raduńska zmarła dopiero po 1722 r. Zob.: *Metryka Litewska. Rejestry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo nowogródzkie 1690 r.*, s. 139.

51 LVIA, f. 389, SA 513, cz. 9, k. 502-v; SA 390, cz. 7, k. 553-558.

Ponieważ rodzina Karpiów na bieżące potrzeby stale potrzebowała nowych zastrzyków pieniężnych, 25 kwietnia 1692 roku podstolina podlaska zastawiła Mikołajowi Antoniemu i Zofii z Boguszewskich Kurkowskim dwóch chłopów Mikołaja i Aleksieja Żuków. Dodatkowo dołączyła do nich dwie niezabudowane włóki ziemi (Hanczarowską i Łukianowską), obsiane zasiewem żytnim w ilości 3 beczek i jęczmiennym — 1 beczki. Areał ten wchodził w obręb majątku Zereża w powiecie oszmiańskim, a intromisji w towarzystwie Jana i Mikołaja Dembińskich dokonał Kasper Kazimierz Wolski, generał JKM oszmiański i ejszyski[52].

Dnia 12 czerwca 1692 roku zapadł werdykt sądu Głównego Trybunału potwierdzający grodzieński wyrok z 19 czerwca 1691 roku, który skazywał Teodora Leona i Krzysztofa Ubalda, Karpiów na zapłacenie 840 zł Jakubowi Eysymontowi, łowczemu grodzieńskiemu. Miała to być rekompensata za 70 beczek żyta miary królewieckiej pozostałych do rozliczenia z 570 pożyczonych przez rodziciela Marcjana Eysymonta 30 stycznia 1679 roku i 1 stycznia 1680 roku ojcu pozwanych[53]. Wiemy, że na wcześniejszej rozprawie 12 czerwca 1691 roku w Grodnie wystąpił Michał Eysymont, prawdopodobnie brat Jakuba, a Jan Kazimierz Matuszewicz, komornik grodzieński reprezentujący braci Karpiów był bezradny wobec argumentów i dowodów strony przeciwnej[54]. Z kolei 2 listopada 1692 roku Teodor Leon Karp, podstoli podlaski razem z Józefem Jelskim, stolnikiem mozyrskim zostali skazani przez sąd asesorski na banicję i zapłacenie sporej kwoty 10 160 zł. W gruncie rzeczy było to tylko potwierdzenie wyroku sądu ziemskiego grodzieńskiego z 14 października 1692 roku za najazd na Zankowszczyznę i *ekspulsję* gospodarującego tam Gerwazego Wołk-Łaniewskiego. Stało się tak, pomimo iż pokrzywdzony zapłacił Karpiowi za ten areał 9500 talarów zastawu[55]. Już 30 listopada 1692 roku aktykował on list zaręczny w tej sprawie[56]. Natomiast 20 lutego 1693 roku w Grodnie swój list zaręczny z Karpiem aktykował Kazimierz Rosochacki, cześnik drohicki[57]. Jednak czego miałby on dotyczyć, tego nie wiemy. Na domiar złego 5 grudnia 1693 roku Andrzej i Jerzy Hutorowiczowie oskarżyli Teodora Leona o notoryczne naruszanie prawa zastawnego na Snów. W grę wchodziła niemała kwota 11 000 zł i choć ich ojciec Andrzej trzymał połowę tego majątku od ośmiu lat (1685), to Karp nieustannie podbierał tamtejszych poddanych. I tak na przykład Semena Kantowicza z żoną i dziećmi

52 НГАБ, f. 1732, inw. 1, nr 6, k. 445-v.
53 Rachowano 10 zł za beczkę i doliczono karę.
54 LVIA, SA 366, k. 1008-1011v; НГАБ, f. 1755, inw. 1, nr 54, k. 92-93v.
55 LVIA, f. 389, SA 391, cz. 7, k. 324-325v.
56 LVIA, SA 147, k. 42-43v.
57 LVIA, SA 147, k. 157-158v.

zastawił w kwocie 250 zł Walerianowi Protasewiczowi i jego żonie nieznanej nam z imienia Puciatance. Proceder ten nasilił się zwłaszcza w 1691 roku po śmierci ich ojca. W 1692 roku Karp uprowadził *Melka i Iwana Mesnikow i wdowę Czarnoju* poddanych zastawionych za 700 zł, którzy służyli Hutorowiczom przez ostatnie dwa lata. Poza tym podstoli podlaski zagarnął także browar wybudowany przez ich ojca w Snowiu, a następnie uprowadził kilku kolejnych chłopów. Byli to Janik, dwaj bracia Meżentowie i Benedykt Rajczyna. Wyrok skazujący Karpia zapadł 18 grudnia 1692 roku w Nowogródku. Trzeba zaznaczyć, że małżeństwo Karpiów wyrządziło także szereg innych szkód Jerzemu i Joannie z Semigrodzkich Hutorowiczom, by 25 kwietnia 1693 roku finalnie wyrzucić ich z majątku. Przy okazji zrabowali im różne obligi na sumę 1200 zł, jak również kwity opłacone przez ich ojca księżom na 600 zł, a także zapis dłużny na 200 zł od nieżyjącego już wtedy banity Kiełtyki. W grę wchodziła również suma 128 zł za zboże zabrane przez panów Tomaszewicza i Rodkiewicza. Ponieważ Karpiowie niezbyt kwapili się do ugody, na proces przydzielono im z urzędu obrońcę Mateusza Brońca. Niewiele to pomogło, bo i tak nie poczyniono konkretnych decyzji, a sprawę odłożono do rozpatrzenia w 1694 roku przez sąd Głównego Trybunału kadencji wileńskiej[58]. Z kolei 15 czerwca 1694 roku wyceniono straty wyrządzone przez Teodora Leona oraz jego kompanów Aleksandra i Dawida Szwejkowskich. Ogółem wyniosły one 12 080 zł. Najpewniej taksacja uwzględniała również wszystkie szkody (930 zł) objęte werdyktem wydanym 18 października 1692 roku w Nowogródku[59]. Natomiast w innym procesie trybunalskim, toczonym 7 maja 1694 roku w Wilnie, Konstancja Karpiowa otrzymała wskaz w wysokości 5355 zł na Bronisławie i Teodorze Frąckiewiczach-Radzimińskich. Suma ta miała zrekompensować zrabowane ruchomości, a także zadośćuczynić pobiciu i poranieniu poddanych. Niestety w dokumencie procesowym nie podano bliższych szczegółów miejsca tej napaści, ani daty wcześniejszego dekretu trybunalskiego w tej sprawie[60]. Niedługo potem Karpiowie chcieli uregulować kwestię majątku Snów i podstolina 15 stycznia 1696 roku wysłała mediatora Stadnickiego do Stanisława Niezabitowskiego, podczaszego kaliskiego, ekonoma radziwiłłowskich dóbr słuckich, który w tym czasie władał gruntami po Hutorowiczach. Wiemy, że nie zaakceptował on złożonych propozycji[61]. Dnia 11 maja 1696 r. Konstancja Rudominówna Dusiac-

[58] LVIA, SA 371, k. 1202-1203v.

[59] LVIA, f. 389, SA 394, cz. 1, k. 29-30v; nr 511, cz. 9, k. 490-v.

[60] LVIA, f. 389, SA 521, cz. 7, k. 404-405.

[61] St. Niezabitowski, *Dzienniki 1695-1700*, Poznań 1998, s. 103. Niestety pamiętnikarz nie wspomina ani rodziny Hutorowiczów, ani Michała Rdułtowskiego, podczaszego czernihowskiego.

ka, marszałkówna brasławska *primo voto* Kazimierzowa Kierłowa *secundo voto* Teodorowa Karpiowa, podstolina podlaska została pozwana przed sąd Głównego Trybunału przez Teodora Hieronima i Joannę z Kierłów, marszałkównę starodubowską, Obuchowiczów, podkomorzych nowogródzkich. Karpiowa nie potwierdziła formalnie *zapisu zrzecznego*, sygnowanego w Wilnie w tymże roku. Dotyczyło to dawnych rozliczeń między szwagierkami[62]. Konflikt trwał już co najmniej od 8 października 1687 roku, a 20 maja 1694 roku Karpiowa otrzymała nawet glejt królewski w tej sprawie[63]. Z kolei 26 października 1696 roku w sądzie kapturowym grodzieńskim podstoli przegrał proces o 2000 zł, zapisanych 8 grudnia 1674 roku przez jego ojca księdzu Bonifacemu Strzelbickiemu, gwardianowi księży franciszkanów konwentu grodzieńskiego. Z zebranego materiału źródłowego czerpiemy informację, że podkomorzy Karp uregulował 24 czerwca 1675 roku w grodzie grodzieńskim legat swego dziada wujecznego Jana Grajewskiego na wspomniane 2000 zł, ale pozostało ośmioletnie *sztoroczno* w wysokości 1080 zł. O te właśnie pieniądze 28 lipca 1696 roku upomniał się w imieniu franciszkanów Stanisław Sawicki, doktor teologii i definitor gwardian konwentu grodzieńskiego. Ponieważ Karp nie stawił się na procesie, sprawę przegrał i nałożono na niego karę w wysokości 3405 zł[64]. Nie wiemy, czy zadecydowało to o zastawieniu Pawłowi i Joannie z Grużewskich, podkomorzance księstwa żmudzkiego, Stryjeńskim, stolnikom lubelskim rodzinnej Brzostowicy Drewnianej. Transakcję na 51 tys. zł zawarto 24 kwietnia 1697 roku, a jej poszczególne składowe oszacowano w następujący sposób: za majątek Brzostowica Mała (Drewniana) 15 tys. zł, za folwark Zankowszczyzna 16 000 zł, za folwark Hirkowszczyznę 4 000 zł i za folwark Dorguże 16 000 zł[65]. Tego dnia intromisji na rzecz Stryjeńskich dokonał Michał Zawirski, generał JKM powiatu grodzieńskiego wraz z Janem i Stanisławem Eys[y]montami oraz Jakubem Puciłowskim[66]. W tym miejscu należy jednak zaznaczyć, że wszystkie te majętności od dawna „chodziły zastawami", a Stryjeńscy, chcąc skupić je w swoim ręku, po prostu pospłacali karpiowskich wierzycieli. Byli to Kazimierz Rosochacki, cześnik drohicki z folwarku Dorguże, Józef Jelski,

[62] LVIA, SA 213, k. 32-v.
[63] LVIA, f. 389, SA 393, cz. 4, k. 159-160v.
[64] НГАБ, f. 1830, inw. 1, nr 3, k. 232-235v. Franciszkanów reprezentował Zygmunt Prokopowicz.
[65] LVIA, SA 50, k. 133-136v. Pieczętarzami byli Krzysztof Micuta, podkomorzy grodzieński, Piotr Rudomina Dusiacki, starosta raduński i brat Krzysztof Ubald Karp, podkomorzyc bielski.
[66] LVIA, SA 50, k. 137-138v.

stolnik mozyrski z centrum dworskiego w Brzostowicy Drewnianej, Gerwazy Wołk-Łaniewski, łowczy mozyrski z folwarku Zankowszczyzna. Środki uzyskane za grunty Hirkowszczyzny podstoli Karp przeznaczył na spłatę szwagra Piotra Rudominy-Dusiackiego, starosty raduńskiego, z tym że ta kwota dłużna wynosiła 16 000 zł. Ponadto na zadośćuczynienie starej legacji Jana Grajewskiego, cześnika wołyńskiego, zapisanej franciszkanom grodzieńskim łącznie z procentami przeznaczył 2900 zł, a dla Michała Kraśnickiego *za pewnych chłopów* 800 zł. Karp miał do spłaty także wiele innych drobniejszych pożyczek, a w tym 2000 zł Stryjeńskim i 210 zł Jelskiemu, które zaciągnął *na sianożęć*. Najważniejsze jednak było ustalenie ze Stryjeńskimi terminu zwrotu 51 000 zł zastawu na 24 kwietnia 1698 roku. Oprócz tego rodzina byłych właścicieli zostając przecież z dnia na dzień bez dachu nad głową, wynegocjowała do użytkowania na jeden rok folwark Zankowszczyznę[67]. Niestety nie był to koniec ich kredytowania przez Stryjeńskich. 28 maja 1697 roku w Brzostowicy Drewnianej podstolina pożyczyła następne 1500 tynfów do dnia całkowitego rozliczenia, czyli wspomnianego 24 kwietnia 1698 roku[68]. Najpewniej nie zdążyła już spłacić tej sumy, bo więcej w dokumentach o niej nie słyszymy.

Z uwagi na fakt, iż Teodor Leon 17 marca 1698 roku formalnie nie potwierdził skwitowania z odbioru ruchomości z Zereży, 7 czerwca tegoż roku w Wilnie sąd Głównego Trybunału nakazał mu zapłacić zarękę w wysokości 10 500 zł na rzecz Elżbiety Dołmatównej Isajkowskiej, Krzysztofowej Białłozorowej, chorążynie WKL oraz Piotra Rudominy Dusiackiego, starosty raduńskiego[69]. Nieco wcześniej, tj. 24 kwietnia Piotr Żynza, generał JKM województwa wileńskiego oraz trybunalski w towarzystwie szlachciców Jana i Michała Ostapowiczów złożył do Głównego Trybunału *pilność o zapis kwitacyjny* Karpia[70]. Natomiast 3 lipca 1698 roku Karp kontynuował spór przed Głównym Trybunałem z juniorem Andrzejem Hutorowiczem. Powodem zatargu była *ekspulsja* z połowy majętności Snów oraz niespłacone zaległości podstolego na kwotę 680 zł. Suma ta dotyczyła

[67] LVIA, SA 50, k. 115-120v. Do ksiąg trybunalskich aktykował 28 IV 1703 r. Michał Kopeć, oboźny piński. Karpiom ponownie świadkowali Krzysztof Micuta, podkomorzy grodzieński, Piotr Rudomina Dusiacki, starosta raduński i Krzysztof Ubald Karp, podkomorzyc ziemi bielskiej.

[68] LVIA, SA 50, k. 111-114v. Do akt trybunalskich podał 28 IV 1703 r. patron Stryjeńskich Michał Kopeć, oboźny piński. Ze strony Karpiowej pieczętarzami byli Krzysztof Micuta, podkomorzy grodzieński oraz Olbrycht Chreptowicz, stolnik i podstarości sądowy grodzieński.

[69] LVIA, SA 380, k. 1197-1198v. Przy absencji Karpia skarżących reprezentował Jan Ancuta.

[70] LVIA, SA 214, k. 38-39v.

bezprawnego wyprowadzenia pozastawianych chłopów. Przy czym młody Hutorowicz, mając dekret trybunalski z 12 sierpnia 1694 roku ferowany na kadencji wileńskiej a odsyłający całość sprawy do ponownego rozpatrzenia w Nowogródku, postanowił zażegnać konflikt w drodze mediacji. W tym celu wysłał swego zaufanego przyjaciela Władysława Niecieckiego, cześnika mozyrskiego do Karpiów. Jednak polubowna próba zakończenia tego długotrwałego sporu spaliła na panewce. Reakcja podstolego na złożoną propozycję nie odbiegła zbytnio od jego dotychczasowego standardu, bo *słowami uszczypliwemi honorowi szlacheckiemu zelżył i zesromowił, a nadto jeszcze* [do szabli porwawszy się] *płazem zbił, zmordował i mało* [Niecieckiego] *nie rozciął, na ostatek ze dworu swego wypędziwszy.* Co gorsza, przy okazji odgrażał się także, że i Hutorowicza uśmierci. Po tym ekscesie i wobec absencji Karpia na rozprawie sąd nałożył na niego dodatkową karę w kwocie 3105 zł. Naliczono tu *za zdespektowanie Niecieckiego 100 zł, za ekspulsję 20 kop groszy litewskich, pochwałkę na zdrowie 50 kop groszy litewskich, ekspensa prawne 100 zł*[71].

Ponieważ 29 maja 1700 roku Teodor Leon z najstarszym synem Szczęsnym Józefem nie przyznali w ziemstwie oszmiańskim prawa zastawnego na Darewo Elżbiecie Demesównej Heliaszowej z Zalesia Baykowskiej, podczaszynej mińskiej już 3 czerwca tego roku skargę do Głównego Trybunału WKL wniósł Piotr Żynza, generał JKM województwa wileńskiego i trybunalski[72]. Niedługo później, 20 października 1700 roku w Brzostowicy Małej podstoli Karp zwiększył zadłużenie u Stryjeńskich, stolników lubelskich o kolejne 8400 zł. Co prawda zobowiązał się zwrócić pieniądze 24 kwietnia 1701 roku, ale najprawdopodobniej sam już w to nie wierzył. Warto zwrócić uwagę, że pożyczkę tę ze strony Karpia przypieczętowali Jan Massalski, marszałek grodzieński oraz Hrehory Józef Kotowicz, chorąży i podstarości sądowy grodzieński. Trzecim świadkiem był pierworodny Szczęsny Józef Karp[73]. Widać z tego, że pomimo ogromnych kłopotów finansowych w dalszym ciągu twardo wspomagali go wysoko postawieni notable grodzieńscy. Niestety z każdym dniem bardziej brnął w kłopoty. Dnia 15 marca 1701 roku w dawnej swej siedzibie, zamiast zwrócić pożyczkę, zaciągnął następną. Tym razem Stryjeńscy kredytowali go w wysokości 11 100 zł. Wiemy, że do dworu w Brzostowicy Małej przyjechali ci sami wysoko postawieni poplecznicy Karpia, a podstarościm u Stryjeńskich był wówczas dawny sługa podstolego Jerzy Zagórski[74]. Teodor Leon,

[71] LVIA, SA 381, k. 76-77v.
[72] LVIA, SA 216, k. 71-72v. Towarzyszyli mu Jan i Adam Zawadzcy.
[73] LVIA, SA 50, k. 121-128v.
[74] LVIA, SA 402, k. 139-146v.

pożyczając *na potrzebę własną i dziatek*, zobowiązał się oddać wierzytelność 24 kwietnia 1704 roku[75]. Z pewnością było to już nierealne. Na domiar złego wciąż pojawiały się nowe problemy. W ogromnej mierze sam je wywoływał. Nie przyznając urzędowo Andrzejowi i Teresie z Kuczkowskich Jurahom, łowczym nowogródzkim trzyletniej dzierżawy na Zereże w powiecie oszmiańskim sprowokował ich skargę do Głównego Trybunału WKL. Aktykowano ją 30 czerwca 1701 roku w Wilnie[76], choć faktycznie przejęli majątek wraz z młynem 23 tegoż miesiąca[77]. Natomiast 13 sierpnia 1701 roku w Głównym Trybunale podstoli wspólnie z synem Józefem Szczęsnym toczył spór sądowy z Aleksandrem Barszczewskim i jego ojcem[78]. Chodziło o skasowanie wyroku zapadłego w 1698 roku w Mińsku a później utrzymanego kolejnymi postanowieniami w Wilnie i Nowogródku. Zasądzono tam na Karpiu sumę 300 zł jako rekompensaty za szkody wyrządzone podczas najazdu na wieś Siehenie i karczmę w Zareży w powiecie oszmiańskim. Wtedy to nie poczyniono żadnych nowych ustaleń, a ponowne rozpatrzenie sprawy przekazano sądowi trybunalskiemu na kadencji nowogródzkiej[79]. Działania te były już raczej bezcelowe, bo w tym czasie stary Karp był już całkowicie niewypłacalny. Do śmierci nie oddał też pieniędzy pobranych od swojego dawnego podstarościego brzostowickiego Jana Czyżewskiego. Dług ten opiewał na 805 zł i 12 gr, a składały się na nie wierzytelności z 10 sierpnia 1683 roku na 390 zł, 13 stycznia 1688 roku na 100 zł, 14 lutego 1690 roku na 150 zł oraz czwarta z 27 września 1689 roku na 165 zł i 12 gr[80]. Notabene jeszcze pod koniec żywota podstoli Karp zdążył zastawić za 200 zł Michałowi Mołochowcowi dwóch poddanych z Zankowszczyzny[81]. Przy czym już wtedy nie byli oni jego własnością.

Teodor Leon Karp, podstoli podlaski i rotmistrz JKM od początku prowadził wyjątkowo nonszalancko interesy gospodarcze. Po rodzicach odziedziczył spory sześciowioskowy majątek Brzostowicę Drewnianą wraz z trzema folwarkami (Zankowszczyzna, Hirkowszczyzna i Dorguże). Znając roztropne podejście jego ojca do spraw majątkowych, możemy uznać, iż był to areał dobrze zagospodarowany i zarządzany. Jak pamię-

[75] LVIA, SA 50, k. 129-132v.

[76] LVIA, SA 217, k. 172-173v. Pozew spisano 13 VI 1701 r., a sprawę Jurahom prowadził Stefan Frąckiewicz.

[77] Tamże, k. 168-169v. Intromisji dokonał Piotr Adamowicz, generał JKM oszmiański.

[78] Imię w dokumencie nieczytelne.

[79] LVIA, nr 390, k. 1700-1701v.

[80] НГАБ, f. 1755, inw. 1, nr 58, k. 271-274v.

[81] LVIA, SA 52, k. 985-985v.

tamy, Teodor Leon wziął w posagu także dobra Darewo[82], Zareża (Zereża!)[83] w powiecie oszmiańskim i Snów[84] w województwie nowogródzkim. Mając dane gospodarcze za rok 1690, możemy oszacować, iż w punkcie kulminacyjnym dysponował około 48 dymami. Bez wątpienia taki właściwie utrzymywany zasób powinien zapewnić godziwą egzystencję licznym domownikom.

Karp ożenił się dość późno nawet jak na ówczesne czasy, bo w wieku około 30 lat. W stanie małżeńskim pozostawał przez następne 20 lat. W tym stosunkowo krótkim czasie wszystkie posiadane dobra udało mu się wydatnie pozadłużać. Pod koniec życia podstolego nakręcona spirala długów osiągnęła już taki poziom, że wkraczający w pierwszych latach XVIII wieku w dorosłość czterej synowie nie byli w stanie podźwignąć się z tej matni. Znaleźli się w sytuacji bez wyjścia i w efekcie nie zdołali uratować rodzinnej schedy. Wręcz przeciwnie chcąc nie chcąc kontynuowali oni ojcowski styl życia, brnąc w dalsze kredyty. Z tego też względu już na starcie zostali bez środków utrzymania. Ich fundament egzystencji runął bezpowrotnie 24 kwietnia 1697 roku (formalne wyzucie z Brzostowicy Małej), doprowadzając podstoliców na skraj ubóstwa. Tym samym młode pokolenie rodziny stało się szlachtą gołotą. Z pewnością nie można tłumaczyć tego wyłącznie zaabsorbowaniem rotmistrza Teodora Leona Karpia służbą żołnierską. Prawdopodobnie był nią tak samo pochłonięty, jak i gospodarczo niefrasobliwy, z tym że szybkie doprowadzenie do ruiny zasobnych posiadłości też pewnie wymagało sporej smykałki ku temu. Niewątpliwie do tej tragedii finansowej przyczyniła się głównie zła gospodarka z równoczesnym brakiem jakiegokolwiek dozoru w majętnościach podczas „wojaczki" dziedzica. Z kolei spadek dochodów właściciel rekompensował wieloma doraźnymi wyniszczającymi pożyczkami. W ciągu wspomnianych 20 lat odpowiedzialności za rodzinę udało mu się zadziwiająco sprawnie przywieść ją do nędzy. Bez wątpienia miało to olbrzymi wpływ także na zdolności matrymonialne potomstwa i dalsze przedłużenie tej odnogi rodzinnej.

[82] Darewo — wieś i folwark w pow. wilejskim, par. Duniłowicze. Zob. *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* (dalej: SGKP), t. I, Warszawa 1880, s. 904.

[83] Zareże (Zarezieje) — folwark nad jeziorem Chołostino i rzeką Zareże w pow. wilejskim, gm. Duniłowicze, o 70 wiorst od Wilejki. Pod koniec XIX w. w jego skład wchodziły sioła Osinki, Sergieje, Sergiejewicze i Zerepieranka. Zob. SGKP, t. XIV, Warszawa 1895, s. 418.

[84] Snów leży nad rzeką Snówką dopływem Uszy 63 wiorsty od Nowogródka. Zob. SGKP, t. X, Warszawa 1889, s. 937.

Teodor Leon Karp, podstoli podlaski, rotmistrz JKM i elektor Jana III Sobieskiego zmarł krótko przed 6 kwietnia 1702 roku[85] w wieku około 50 lat. Był jedynym spośród czterech braci podkomorzyców ziemi bielskiej, który sięgnął po urząd i dożył własnego bankructwa. Ze zrozumiałych przyczyn nie odnajdujemy go w spisie pospolitego ruszenia w Ławnie (1698) ani też w Olkienikach (1700). Zły stan zdrowia i podeszły wiek skutecznie uniemożliwiły mu stawienie się na tych popisach. Natomiast pojawił się tam jego szwagier Piotr Rudomina Dusiacki, starosta raduński. Służył w chorągwi Jana Jerzego Zawiszy, *chorążego i pułkownika województwa mińskiego*[86].

Pierworodnym podstolich był Szczęsny Józef. W dokumentach często zapisywano go też naprzemiennie (Józef Szczęsny). Najpewniej urodził się on w 1682 roku. Po raz pierwszy wzmiankowany 20 listopada 1698 roku w Brzostowicy Małej (Fiedkowcach) przy pożyczce 1500 tynfów od Pawła i Joanny z Grużewskich, podkomorzanki księstwa żmudzkiego, Stryjeńskich, stolników lubelskich. Ponieważ nie dotrzymał terminu zwrotu ustalonego na 24 kwietnia 1701 roku, w dniu 28 kwietnia 1703 roku odbyła się kolejna rozprawa w Głównym Trybunale WKL[87]. Jeszcze 20 października 1700 roku był pieczętarzem kolejnej pożyczki (8400 zł) Stryjeńskich. Natomiast 18 sierpnia 1703 roku w Wilnie Andrzej Michał i Teresa z Kleczkowskich Jurahowie, łowczowie nowogródzcy pozwali go do sądu Głównego Trybunału o uchylanie się od przyznania prawa zastawnego na dobra Zereże w powiecie oszmiańskim. Kontrakt opiewał na 16 000 zł[88]. Z kolei 11 października 1704 roku Aleksander Józef Uni[e]chowski, sędzia ziemski miński upomniał się w Głównym Trybunale o kwotę 1330 tynfów. Pożyczki podstolicowi udzielił 14 października 1702 roku jego brat Kazimierz, ciwun szawdowski. Pozew Karpiowi *wychodzącemu z kościoła oo. Dominikanów w Mińsku* wręczył Jan Nowicki, generał JKM. Wyrokiem sądu na winowajcy ciążyła kwota 6030 zł[89]. Następnie 1 grudnia 1704 roku w Nowogródku miał on dwie inne rozprawy w Głównym Trybunale

[85] LVIA, SA 50, k. 109.

[86] *Olkiniki — Postanowienie Generalne Stanów W. X. Litewskiego wiecznie i nigdy nie naruszone, na Zjeździe Walnym woiewództw y powiatów, Pospolitym ruszeniem pod Olkinikami uchwalone, [...] 1700*, Wilno 1700.

[87] LVIA, SA 50, k. 125-128v. Pożyczkę ze strony Karpiów podpisał Józef Jelski, stolnik mozyrski i rotmistrz JKM oraz Florian Władysław Machwic, łowczy grodzieński. Natomiast w sądzie Stryjeńskich reprezentował Michał Kopeć, oboźny piński.

[88] LVIA, SA 218, k. 321-322v. Stan faktyczny potwierdził Piotr Żynza, generał trybunalski w obecności Jana i Adama Zewelskich.

[89] LVIA, SA 398 I D, k. 134-135v. Patronem Uniechowskiego był Jerzy Woytkiewicz, skarbnik lidzki, natomiast od Karpia nikt się nie stawił.

WKL, pomimo że 15 kwietnia tego roku w Zankowszczyźnie odebrał stosowne zawiadomienia od Michała Jarzembowskiego, generała JKM grodzieńskiego, na żadną z nich się nie stawił. Były to kolejne kontynuacje procesów z 7 lutego 1704 roku na kadencji nowogródzkiej. Pierwsza, którą miał razem z braćmi, dotyczyła pozwu Stryjeńskich o 169 575 zł, a druga odnosiła się do wspólnego z ojcem długu wobec tych samych wierzycieli na sumę 5985 zł. Ta ostatnia kwota na mocy werdyktu z 10 grudnia tegoż roku w Mińsku wzrosła do 6195 zł, a pierwsza do astronomicznej wówczas kwoty 169 985 zł. Ponieważ nie był w stanie zadośćuczynić powziętym wyrokom, 12 grudnia tegoż roku został ogłoszony infamisem[90]. Następny proces toczył się 13 maja 1705 roku w Głównym Trybunale na kadencji wileńskiej. Braci Karpiów z urzędu reprezentował Jakub Czerniewski, horodniczy upicki i nie dokonano tam żadnych rozstrzygnięć[91], a bój sądowy ponownie przeniesiono do Nowogródka. Młodzi dłużnicy usprawiedliwili się przed gremium sędziowskim, iż *wtedy nie prawa, lecz wojska pilnować musieli i gdy w wojennym obozie persewerowali (...) w roku 1709 kwietnia 25 będąc w Grodnie, dowiedzieli się od agenta, że w Wilnie niemały wskaz* [na nich] *mają Stryjeńscy.* Zgodnie tłumaczyli, iż wyrok oparty był na *fałszywym* dekrecie wileńskim z 1703 roku oraz mińskim z 1704 roku. Wówczas to podstolicowie podlascy mieszkali w Zankowszczyźnie. 15 kwietnia 1704 roku podjęli próbę usamodzielnienia się i wystąpili do Stryjeńskich o wypłatę czterech odpraw. Najprawdopodobniej wszystkie powyższe procesy były właśnie odpowiedzią na ich żądania.

Następnie 23 kwietnia 1706 roku zaraz po zgonie najmłodszego Jana, Szczęsny Józef wspólnie z pozostałymi braćmi pożyczył 4200 zł[92] od Aleksandra i Antoniego Barszczewskich. W tej kwocie zastawili jedną trzecią Darewa w powiecie oszmiańskim[93]. Widząc zupełny brak perspektyw na odzyskanie rodzinnego majątku, 18 marca 1709 roku w Grodnie Szczęsny Józef odstąpił stryjowi Stanisławowi Antoniemu Karpiowi, podkomorzycowi bielskiemu, swoje prawa do Brzostowicy Drewnianej[94]. W zamian

[90] LVIA, SA 398 II D, k. 1573-1576v, 1577-1580v.

[91] LVIA, SA 399, k. 428-431v.

[92] Rozliczono po kursie 1 talar = 6 zł i 20 gr.

[93] НГАБ, f. 1732, inw. 1, nr 49, k. 467.

[94] НГАБ, f. 1755, inw. 1, nr 77, k. 506-509v; f. 1711, inw. 1, nr 4, k. 141-142v. Dokument aktykował w grodzie grodzieńskim 11 XII 1709 r. Jan Piotrowski wicenamiestnik i wiceregent grodzki grodzieński. Natomiast cesję tegoż dnia podał do akt grodzkich grodzieńskich Baltazar Jan Krajewski. Podpisali ją Jan Kazimierz Tymiński, skarbnik grodzieński, Stanisław Małyszczyński, pisarz sądów marszałkowskich, regent JKM zadworny WKL dekretowy i sędzia fiskalny grodzieński oraz Jan Wawrzyniec Kaszyc, koniuszy trocki.

za cesję miał otrzymać z braćmi do podziału folwark Łubki. Areał ten niegdyś wchodził w skład posagu stryjenki Konstancji z Jundziłłów Karpiowej, podkomorzycowej bielskiej[95]. Z kolei 30 lipca 1710 roku wraz z braćmi zgodził się odstąpić za 30 000 zł Brzostowicę Małą Stryjeńskim. Ze względu na to, że żaden z nich tego później nie potwierdził, odbył się proces 10 listopada 1710 r. w grodzie grodzieńskim[96], a następnie 6 marca 1711 roku Stryjeńscy dodatkowo zarzucali Karpiom bezprawne dwunastoletnie użytkowanie folwarku Zankowszczyzna, na którego wykupienie sami łożyli. Przypomnieli także, iż użyczyli go Karpiom *na rezydencję* wyłącznie na jeden rok. Z formalnego punktu widzenia sprawę komplikowało również przetrzymywanie przez Karpiów dokumentów majątkowych na Brzostowicę Drewnianą. Ponoć były one *w zastawie na Rusi* i, aby je sprowadzić, bracia 30 lipca 1710 roku pobrali od Stryjeńskich 2000 zł. Przy czym zobowiązali się dostarczyć je do 29 września tego roku. Co ciekawe w międzyczasie podczaszy wzorem ojca uprowadził trzech poddanych brzostowickich Walentego Dawidowicza, Marcina Ożela oraz Marcina Kucharza. Stryjeńscy wypomnieli mu później, że przyczynił się także do zrujnowania Zankowszczyzny w 1709 roku. Należy pamiętać, że już wtedy majątek brzostowicki był u nich zadłużony *na dwakroć 136 190 zł*[97].

Natomiast 9 stycznia 1710 roku Szczęsny Józef Karp, podczaszy podlaski wraz z braćmi pozwał Stryjeńskich do sądu grodzkiego grodzieńskiego. Pierwsza rozprawa miała miejsce już 10 tegoż miesiąca, a następna 18 września 1710 roku. Karpiowie zarzucili Stryjeńskim fałszerstwo kwitów pożyczkowych, a zwłaszcza jednego opiewającego na 1000 zł. Dość trywialnie poprzez dopisanie w pustym miejscu do pożyczonej kwoty jednego zera Stryjeńscy sfabrykowali sobie dokument opiewający na 10 000 zł. Tego ordynarnego hochsztaplerstwa mieli dokonać 13 września 1709 roku. W tym dniu zaraz po wyjściu z kościoła brzostowickiego zaprosili trzech Karpiów do ich dawnego domu rodzinnego w Brzostowicy Drewnianej. Tam nadspodziewanie szybko przy wystawnej biesiadzie udzielili im tej feralnej pożyczki. Żeby dobrze przypieczętować szachrajstwo, gościli ich we dworze przez trzy dni. Co prawda Karpiowie już po kilku dniach od wizyty — widocznie coś przeczuwając — chcieli zwrócić tę kwotę przy świadkach Florianie Machwicu, łowczym grodzieńskim oraz powinowatym Samuelu Łazowym, sędzim grodzkim grodzieńskim, ale było już za późno. Oczywiście pożyczkodawcy z premedytacją odmówili przyjęcia

[95] НГАБ, f. 1755, inw. 1, nr 77, k. 518-v.
[96] НГАБ, f. 1711, inw. 1, nr 4, k. 663-664v.
[97] НГАБ, f. 1711, inw. 1, nr 5, k. 159-v, k. 162-v. Stryjeńskim patronował Mateusz Bylewski.

kwoty 1000 zł, dopominając się zwrotu 10 000 zł. Bracia poniewczasie zorientowali się, że padli ofiarą oszustwa. Oprócz tego na procesie podnieśli też kwestię zrujnowania dotychczasowych budynków gospodarczych w głównym majątku i folwarkach. Z drugiej strony Stryjeńscy zażądali zwrotu nakładów poniesionych na wybudowanie nowych obiektów. Oskarżeniom nie było końca, a co gorsza krętactwo Stryjeńskich było nie do udowodnienia i pomimo wydatnej pomocy na procesie łowczego Machwica oraz sędziego Łazowego podstolicowie znaleźli się na straconej pozycji[98]. W żaden sposób nie mogli podołać temu finansowemu wyzwaniu. Prawdopodobnie to właśnie było powodem zdrady rodzinnej Szczęsnego Józefa, który zaraz potem pokątnie nawiązał ścisłą współpracę ze Stryjeńskimi. Był o to proces 20 września 1711 roku w grodzie grodzieńskim. Młodsi Krzysztof i Michał zarzucili mu zmowę ze Stryjeńskimi i bezprawne przekazanie blankietów podpisanych *in blanco* przez Michała. Miało to nastąpić 20 marca tego roku. Również i te pozyskane kwity Stryjeńscy perfidnie wykorzystali do ostatecznego wyzucia z ojcowizny młodych Karpiów. Akta procesowe podają, że Szczęsny Józef, *idąc podstępnym sposobem, a znać convictus muneribus*[99]*, czyniąc na zgubę ichmościów panów braci swych, te blankiety i dokumenta oddał do rąk jejmości pani Pawłowej Stryjeńskiej, wojskiej grodzieńskiej*[100]. Od tej pory przemieszkiwał on u Stryjeńskich w Brzostowicy Małej. Tam też 31 marca 1713 roku otrzymał pozew od Józefa Ihnatowskiego, generała powiatu grodzieńskiego w sprawie z Danielem i Teresą z Druckich Sokolińskich Wyhowskimi, kasztelanami mińskimi[101].

Z kolei 23 kwietnia 1712 roku Szczęsny Józef, podczaszy podlaski sprzedał za 8000 zł Władysławowi Kamińskiemu[102], miecznikowi pińskiemu majątek Darewo w powiecie oszmiańskim. Ponieważ formalnie nie przyznał tej transakcji, nabywca wytoczył mu proces 16 czerwca tego roku w grodzie wileńskim. W gruncie rzeczy majętność ta od dawna pozostawała w rękach Kamińskiego, a tego dnia dopłacił on Karpiowi jedynie 3500 zł. Pomimo odebrania w Wilnie pozwu od generała Jerzego Namonowicza winowajca nie stawił się na rozprawę. W efekcie cztery dni później, tj. 20 tego miesiąca generał Stefan Filipowicz ogłosił go banitą i infamisem[103].

[98] НГАБ, f. 1711, inw. 1, nr 4, k. 607-608v.

[99] *convictus muneribus* (łac) — przekonany podarunkami.

[100] НГАБ, f. 1711, inw. 1, nr 5, k. 770-v.

[101] НГАБ, f. 1711, inw. 1, nr 7, k. 287-v. Generałowi towarzyszyli Michał i Aleksander Proniewscy.

[102] W aktach procesowych zapisany także jako Kamieński.

[103] LVIA, SA 4724, k. 1036-1037v.

Następnie 19 czerwca 1713 roku Szczęsny Józef Karp, podczaszy podlaski uczestniczył w przekazaniu przez stryja Stanisława Antoniego majątku Brzostowica Mała (Drewniana *alias* Fiedkowce) małżeństwu Stryjeńskim, wojskim grodzieńskim[104]. Wtedy to podczaszy podlaski, dokonał im zapisu kolacyjnego *alias ius patronatus* jako brata starszego *vigore* funduszu *legitimi collatoris*[105] kościoła i cerkwi unickiej brzostowickich[106]. Jednak wojski Stryjeński nie cieszył się zbyt długo sukcesem. Zmarł między 20 a 27 listopada 1714 roku[107].

Następnie 19 sierpnia 1713 roku w sądzie Głównego Trybunału odbył się proces o 1500 zł długu ojcowskiego zaciągniętego jeszcze 1 marca 1691 roku u Benedykta Niemczynowicza, skarbnika wołkowyskiego. Chociaż termin zwrotu wyznaczono na 14 maja 1692 roku, nikt z rodziny Karpiów nie kwapił się do uregulowania tej wierzytelności. Po dwudziestu jeden latach upomniał się o to dopiero syn kredytodawcy Anioł Niemczynowicz, karmelita i *suprzeor* konwentu wileńskiego. Na mocy decyzji sądu podstolicowie mieli do oddania 5375 zł. Należy wspomnieć, że w działaniach rewindykacyjnych Niemczynowicza bardzo aktywnie wspierał Ambroży Proniewski, magister teologii, definitor i przeor karmelitów konwentu klasztoru wileńskiego, a całością od strony prawnej zarządzał ich umocowany Marcin Kuncewicz, horodniczy oszmiański. Ponieważ Karpiowie tradycyjnie nie pojawili się w sądzie 21 sierpnia 1713 roku, generał trybunalski Stanisław Jan Bielecki ogłosił ich także banitami[108]. Poza tym

104 НГАБ, f. 1711, inw. 1, nr 7, k. 498-499v. W 1712 r. zapadł między nimi dekret w Głównym Trybunale WKL. 8 VI 1713 r. w Wilnie piszący się z apostrofem Stanisław Antoni Karp, podkomorzyc ziemi bielskiej pobrał od Stryjeńskich „drobne" 6000 zł i odstąpił im sporny majątek. Dokument ze strony Karpia pieczętowali Krzysztof na Baksztach Zawisza, starosta miński i żydejkiański, Andrzej Turłaj, sędzia ziemski trocki oraz Kasper Parysowicz, horodniczy piński. Natomiast intromisji dokonał Jan Radziwonowski, generał JKM grodzieński w obecności Jakuba i Kazimierza Eysymontów oraz Stefana Pułjanowskiego. Dokumenty 10 VI 1713 r. sygnowali Władysław Sapieha, wojewoda brzeskolitewski, marszałek trybunalski oraz Daniel Kazimierz Szyszko, skarbnik lidzki, pisarz trybunalski, a 8 VI 1792 r. do akt ziemiańskich grodzieńskich przekazała Marianna Stryjeńska, generałowa gwardii konnej. Zob.: НГАБ, f. 1755, inw. 1, nr 77, k. 510-513v.

105 *vigore [...] legitimi collatoris* (łac.) — mocą [...] prawego kolatora.

106 НГАБ, f. 1711, inw. 1, nr 7, k. 500-502v; f. 1755, inw. 1, nr 78, k. 968. Ze strony Szczęsnego Józefa Karpia pieczętarzami byli Daniel Wyhowski, kasztelan miński, Felicjan Węgierski, koniuszy inflancki i Maciej Franciszek Wołk-Łaniewski, regent ziemski grodzieński.

107 Stryjeńska zm. w 1746 r. Zob.: *Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy*, t. II: *Województwo trockie, XIV-XVIII wiek*, red. A. Rachuba, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, P. P. Romaniuk, A. Haratym, A. Macuk, J. Aniszczanka, Warszawa 2009, s. 350-351.

108 LVIA, SA 412, k. 833-836v.

jeszcze 30 tegoż miesiąca w Wilnie przed Głównym Trybunałem doszło do rozprawy z Wyhowskimi, kasztelanami mińskimi. W grę wchodził osobisty dług Szczęsnego Józefa w wysokości 90 talarów. U kasztelanów zapożyczył się on 29 września 1705 roku, ale pierwsza rozprawa miała miejsce dopiero w 1709 roku na kadencji nowogródzkiej, a następnie w 1711 roku podczas kadencji wileńskiej. Wówczas to sprawę przekazano do dalszego rozpatrzenia na kadencji nowogródzkiej i wyznaczono z urzędu patrona dla podczaszego Karpia. Został nim Stefan Frąckiewicz, krajczy upicki[109]. Trzeba podkreślić, że dłużnik w dalszym ciągu mieszkał wtedy u Stryjeńskich[110].

Z kolei 12 listopada 1713 roku Mateusz Bylewski w imieniu Jana Czyżewskiego złożył w grodzie słonimskim protest na podstoliców Karpiów. Dotyczył on długu podstolego w kwocie 805 zł i 12 gr. Ponieważ na wcześniejszych posiedzeniach sądowych przyznano ewikcję na Brzostowicy Małej w wysokości 165 zł i 12 gr, również i Stryjeńscy zmuszeni byli do udziału w procesie, tym bardziej że *zdespektowali* Czyżewskiego, gdy odwiedził ich i upomniał się o pieniądze. Kolejny przewód w tej materii miał się odbyć 16 czerwca 1714 roku, ale z powodu choroby Krzysztofa Karpia doszło do niego dopiero 6 października tegoż roku w sądzie ziemskim grodzieńskim. Kilka dni później, tj. 12 tegoż miesiąca Szczęsny Józef, wychodząc z braćmi oraz Stryjeńskimi (!) z kościoła ojców Bernardynów w Grodnie, ponownie otrzymał pozew w sprawie Czyżewskiego. Tym razem wręczył go Samuel Łuckiewicz, generał powiatu grodzieńskiego. Sąd jednak i tym razem nie powziął konkretnych decyzji, a sprawę skierował do ponownego rozpatrzenia w Grodnie. Wiemy, że z urzędu prowadził ją Karpiom Michał Bohuszewicz, a Stryjeńskich reprezentował Bartłomiej Kalinowski[111].

Przed 23 czerwca 1723 roku Szczęsny Józef wstąpił do zakonu *św. Franciszka Ordinis Minorum Conventualium*. Co pchnęło go *za furtę kościelną*, dokładnie nie wiemy, ale z dużą dozą prawdopodobieństwa możemy przypuszczać, że życiowy potrzask, w jakim się znalazł, nie dał mu większej szansy wyboru. A zatem, zamiast do końca życia usługiwać u byle szlachetki, wybrał spokojny wikt i opierunek u zakonników. Trudno się dziwić takiej postawie, skoro miał już wtedy około 41 lat. Wynikałoby z tego również, że faktycznie nigdy nie założył rodziny. Jeszcze 6 kwietnia 1726 roku

109 LVIA, SA 412, k. 1401-1402v. Pozew wręczył w Wilnie generał Mikołaj Poczopowicz. Z kolei 19 VII 1713 r. Karpiów reprezentował Jan Szuszczycki, a Wyhowskich — Michał Frąckiewicz-Radzimiński, podczaszy smoleński.

110 LVIA, SA 412, k. 1401v.

111 LVIA, f. 1755, inw. 1, nr 58, k. 271-274v.

wzmiankowano go jako zakonnika[112]. Zeznawał wtedy na procesie wytoczonym przez Antoniego i Zofię z Kurkowskich Barszczewskich. Oprócz braci Karpiów oskarżonym był także Andrzej Michał Juraha, horodniczy wileński, a sprawa toczyła się o 4200 zł zabezpieczonych na Darewie w powiecie oszmiańskim[113]. Następnie zwaśnione strony spotkały się 5 września 1726 roku. Tym razem spór sądowy z Aleksandrem i Antonim Barszczewskimi prowadził Władysław Kamiński, miecznik piński, a bracia Karpiowie i horodniczy Juraha stanowili jedynie tło dla tych zmagań[114].

Jest to ostatnia wzmianka o Szczęsnym Józefie Karpiu, podczaszym podlaskim i franciszkaninie grodzieńskim. Liczył sobie wówczas około 44 lat. Zmarł, nie pozostawiwszy potomstwa. Jako jedyny z braci sięgnął po urząd, choć trzeba przyznać niskiej rangi. Dzierżył go co najmniej od 25 kwietnia 1709 roku.

Drugim synem podstolich podlaskich był Krzysztof. Przyszedł na świat około 1684 roku. Dnia 6 kwietnia 1702 roku w Brzostowicy Małej już po śmierci ojca pożyczył z braćmi Michałem i Janem 1500 zł od Stryjeńskich, stolników lubelskich. Termin zwrotu ustalono na 24 kwietnia 1704 roku, tj. na dzień wykupu majątku. Tak jak i poprzednio nigdy nie został on zrealizowany. Uzyskane środki bracia przeznaczyli na opłacenie drobnych ojcowskich długów pobranych *w słabości zdrowia swego*, a także na własne bieżące potrzeby[115]. Przerwy w służbie wojskowej młodzi spędzali głównie w sądach ze Stryjeńskimi i innymi rodzicielskim bądź własnymi kredytorami. I tak na przykład 28 kwietnia 1703 roku w Wilnie w Głównym Trybunale przegrali ze Stryjeńskimi na 169 985 zł oraz 6195 zł. Dwa kolejne procesy mieli przed sądem trybunalskim 1 i 7 lutego 1704 roku na kadencji nowogródzkiej i dwa 10 grudnia w tymże roku na kadencji mińskiej[116]. Co prawda wyroki te zniesiono na mocy dekretu powziętego

112 W owym czasie jezuitą grodzieńskim był jego młodszy brat stryjeczny Franciszek Ignacy Karp, spadkobierca Brzostowicy Murowanej.

113 НГАБ, f. 1732, inw. 1, nr 49, k. 467v.

114 Tamże, k. 519. Kamieński (!) miał przyznaną część Darewa od Jurahy z tym, że wcześniej na mocy dekretu była przysądzona Krzysztofowi Karpiowi, podstolicowi podlaskiemu.

115 LVIA, SA 50, k. 107-110v. Do ksiąg Głównego Trybunału WKL spraw wieczystych 28 IV1703 r. aktykował Michał Kopeć, oboźny piński. Pieczętarzami Karpiów byli Józef Jelski, stolnik mozyrski i rotmistrz JKM oraz Hieronim Michał Pancerzyński, podstoli oszmiański i starosta ozarzycki.

116 W te procesy uwikłani byli m.in. Wacław Eys[y]mont, niewyszczególnieni tu dokładnie sukcesorowie Jana Massalskiego, marszałka grodzieńskiego, stryj Krzysztof Ubald Karp, podkomorzyc bielski, Samuel Łazowy, sędzia grodzki grodzieński, siostry bernardynki ze Słonimia, a także pleban brzostowicki. W owym czasie Stryjeńskich reprezentował Aleksander Hordziejewski, miecznik wileński.

13 maja 1705 roku w Wilnie, ale potem, *gdy do dalszego i trudniejszego zamieszania Rzeczypospolita przyszła, tedy* [Karpiowie] *nie prawa, lecz wojska pilnować musieli i w wojennym obozie persewerowali* Stryjeńscy — wykorzystując dogodny dla siebie moment — 25 kwietnia 1709 roku w Grodnie ponownie uzyskali *niesłusznie i bezprawnie* dekret z *niemałym wskazem*. Ponieważ faktycznie zawyrokowano *bez podania pozwów i* [w] *niewiadomości żałujących* [Karpiów][117] później został on unieważniony. Jednak bracia zostali zobligowani pod zaręką 10 000 zł do zaprzestania pustoszenia Zankowszczyzny oraz porywania poddanych brzostowickich (na przykład Walentego Dawidowicza, Marcina Ożela *przemocą zabranego z żoną i dobytkiem* oraz Marcina Kucharza). Należy podkreślić, że prowodyrem rabunku folwarku w 1709 roku był właśnie Krzysztof. Wywiózł on *violenti modo*[118] cały inwentarz gospodarski, a w tym bydło, owce, gęsi, kury łącznie ze zgromadzonymi zbożami do Kuźmicz, własności stryja Antoniego Stanisława Karpia, podkomorzyca bielskiego[119]. Nieco wcześniej, tj. 23 kwietnia 1706 roku wspólnie z braćmi pożyczył 4200 zł od Aleksandra i Antoniego Barszczewskich pod zastaw jednej trzeciej części majątku Darewo w powiecie oszmiańskim[120]. Na długo przed 25 kwietnia 1709 roku obaj z bratem Michałem stale *przebywali w chorągwiach*[121]. Niestety nie wiemy w jakich. Pewne światło rzuca tutaj sprawa najazdu z 25 stycznia 1709 roku. Wówczas Krzysztof Karp, *uprosiwszy Panów Deputatów Chorągwi Husarskiej Jana Sapiehy, hetmana WXL na palet* do wsi Żukiewicz i Daniłkowa, należących do brzostowickiego folwarku Dorguże różne stamtąd zboża (owies), siano, zwierzęta (barany, krowy itd.) oraz inne ruchomości inwentarskie zabrał do Zankowszczyzny. Możemy z dużą dozą prawdopodobieństwa przypuszczać, że właśnie w tej chorągwi służył Krzysztof i dzięki dobrym braterskim kontaktom husarskim dopiął rabunku. Z pozostałych dokumentów czerpiemy informację, iż nieustannie wysyłał on chłopów z Zankowszczyzny w dalekie podwody, w tym również na Węgry. Jakie miał tam interesy, trudno dziś odgadnąć. Natomiast w ten sposób *z torbami puścił* ośmiu poddanych z Żukiewicz. Przez niego stali się żebrakami, bo, będąc w ciągłych podróżach, nie mogli dopilnować swojej chudoby. Notabene Krzysztof był także pomysłodawcą i głównym realizatorem pierwszego wyprowadzenia inwentarza gospodarskiego

[117] НГАБ, f. 1711, inw. 1, nr 4, k. 392-v.
[118] *violenti modo* (łac.) — gwałtownym sposobem.
[119] НГАБ, f. 1711, inw. 1, nr 5, k. 159-v, k. 162-v. Stryjeńskim patronował Mateusz Bylewski.
[120] НГАБ, f. 1732, inw. 1, nr 49, k. 467-468v.

z Zankowszczyzny do stryjowskich Kuźmicz. Z braćmi trzymał ten folwark bezprawnie przez 12 lat, nie płacąc żadnej prowizji od jego wartości, tj. 16 000 zł. W tym też czasie najechał na wioskę Siemki, pretendując do tamtejszych dwóch dymów. Powyższe sioło przejął od Siemkowskiego prawem wlewkowym za 1000 zł. Natomiast 15 lutego 1709 roku w Brzostowicy Małej *skonfundował* Jerzego Zagórskiego, podstarościego Stryjeńskich[122], a poddanych zabrał *na robotę*. W ferworze kilku z nich wtedy pobił. Poza tym zorganizował szeroko zakrojoną wycinkę hirkowskiego lasu, wywożąc stamtąd do *kilkuset wozów* budulca, natomiast stawiającego opór Jakuba Molesona, oficjalistę Stryjeńskich *posiekł*. Nie dość, że zadał mu kilkanaście ran, to na dodatek zabrał szablę wartą 5 talarów, pistolety za 10 talarów i czapkę za 3 talary. W owym czasie nad nim i braćmi gęsto zbierały się ciemne chmury. Werdyktem sądu z 25 kwietnia 1709 roku mieli do zapłacenia 236 190 zł. Suma ta obciążyła Zankowszczyznę, zresztą znacznie przekraczając jej wartość. Stąd też pewnie zobowiązano go również do oddania gruntów siemkowskich, które według powodów dzierżył nielegalnie. Oprócz tego sąd uwolnił Stryjeńskich od odpowiedzialności za wszelkie nowe długi zaciągane przez Karpiów na Brzostowicę. W efekcie ze względu na brak jakiejkolwiek reakcji podstoliców 27 kwietnia 1709 roku generał Tomasz Jowć ogłosił ich banitami i infamisami[123].

Jeszcze 7 kwietnia 1709 roku w Karpowiczach podstolic Krzysztof odstąpił stryjowi Stanisławowi Antoniemu przypadającą mu część Brzostowicy Drewnianej[124]. Jak wiemy, otrzymał za to do podziału z braćmi folwark Łubki[125]. Nieco wcześniej, bo przed 26 marca 1709 roku zastawił za 400 tynfów półtorej włóki w Zankowszczyźnie. Grunt przejęli Stanisław i Elżbieta z Wierzbołowiczów Suchoccy. Niestety po tygodniu, gdy wybrali się oni do Mścibowa, podstolic, zebrawszy *swawolną kupę ludzi żołnierskich*, najechał ich domostwo i do cna okradł. Głównie jednak szukał kwitu zastawnego, a, nie mogąc go znaleźć, zadowolił się kradzieżą różnych drobiazgów. Była to *uboga ruchomość ze skrzyni*, *chusty białogłowskie i męskie, pościel porządna*. Niemniej wartość ich oszacowano na 170 zł. Natomiast z komory zabrał słoninę, masło, prosięta, zboże (jęczmień,

121 НГАБ, f. 1711, inw. 1, nr 4, k. 392.

122 Wcześniej służył u podstolich Karpiów.

123 LVIA, SA 402, k. 139-146v.

124 НГАБ, f. 1755, inw. 1, nr 77, k. 514-517v. Świadkowali Krzysztof Florian Jundziłł, sędzia ziemski grodzieński, Zygmunt Buchowiecki, pisarz ziemski grodzieński i Kazimierz Florian Micuta, podsędek grodzieński.

125 НГАБ, f. 1755, inw. 1, nr 77, k. 518v. Oba dokumenty były w posiadaniu Marianny Stryjeńskiej, *generałowej gwardii konnej wojsk WXL* jeszcze 8 VI 1792 r.

owies, siemię konopne, bób) i na końcu klacz wartą 50 zł[126]. Na późniejszym procesie Suchocki biadolił, iż miało to miejsce podczas jego nieudanej wyprawy *do Węgoberka*[127] w Prusach. 15 lipca tegoż roku udał się tam *z likworami*, ale w Ostrokolu *straż pruska wzięła pod wartę* zarówno jego, jak i czeladź. W rezultacie część napitków kosztujących 80 zł dość szybko została opróżniona przez Prusaków, a za wykup konia z rzędem aresztant dodatkowo zapłacił 220 zł i 8 gr. Wykorzystując nieobecność męża Suchockiej i wiedząc, że resztę pieniędzy domowych trzymała przy sobie, Krzysztof Karp wysłał ją do Wołpy. W drodze *półćwierci mili od folwarku* czekał już na nią czeladnik podstolica. Nie mogąc znaleźć pieniędzy, rozebrał ją do naga i tym sposobem ukradł 50 talarów. Według dokumentów sądowych po powrocie poszkodowanej Krzysztof Karp — zapewne chcąc ją zastraszyć — rozkazał wymierzyć jej *czterysta kańczugów* i sam *rózgą złoił*, *zbił, zakrwawił, ledwie przy życiu zostawił*. Z pewnością w powyższym zapisie jest dużo przesady, bo kary *czterystu kańczugów* faktycznie nikt by nie przeżył i trudno też podejrzewać podstolica o takie zwyrodnialstwo wobec białogłowy. Nie ulega jednak wątpliwości, że w Zankowszczyźnie po okradzeniu została *złojona rózgą*. Wiemy, że potem zrozpaczona z synem chciała dojść sprawiedliwości u podkomorzyca Antoniego Stanisława Karpia, ale służba podstolica nie dopuściła do tego. Przy okazji zatrzymując ich siłą, skradli młodemu Suchockiemu 3 zł i 5 gr. Po tych wydarzeniach podstolic, najprawdopodobniej bojąc się konfrontacji ze stryjem, uwięził ją. W areszcie domowym przebywała aż do powrotu męża. Ogółem Suchoccy wyliczyli poniesione szkody na 1328 zł. Wiemy, że nie zostały one uregulowane przez Karpia, co pokrzywdzeni 26 marca 1710 roku oprotestowali w sądzie grodzkim grodzieńskim. Co więcej, wszystkie oskarżenia potwierdził także Kazimierz Rymkiewicz, regent grodzki grodzieński[128]. Dnia 11 maja 1710 roku między stronami miało dojść do ugody, ale podstolic zaparł się przy swoim. Nie mając większego wyboru, sąd Głównego Trybunału kadencji wileńskiej 8 czerwca 1711 roku nakazał mu zapłacić 5000 zł na rzecz poszkodowanych. Trzeba zaznaczyć, że w tym czasie niepiśmiennych Suchockich reprezentował Michał Frąckiewicz, podczaszy smoleński. Natomiast z powodu nieobecności prowodyra dodatkowo nałożono na niego infamię, którą ogłosił generał sądu Jerzy Namowicz[129]. Jednak zachowanie Karpia w stosunku do Suchockich miało

[126] Dokument Głównego Trybunału WKL podaje, że miało to miejsce 9 IV 1709 r.

[127] Węgorzewo.

[128] НГАБ, f. 1711, inw. 1, nr 4, k. 426v. Suchoccy złożyli skargę w grodzie grodzieńskim 3 IV 1710 r.

[129] LVIA, SA 405, k. 1194-1197v.

swoje drugie dno. Najprawdopodobniej od początku byli oni w zmowie ze Stryjeńskimi i knuli, jak pozbyć się kłopotliwych Karpiów. W sumie spisek ten okazał się bardzo groźny dla podstolica. Zresztą 3 lipca 1709 roku był o to proces w Głównym Trybunale WKL. W owym czasie Krzysztof Karp, dość długo rezydując w Wilnie, wysłał swojego sługę Jana Matuszewicza[130] wraz ze Stanisławem Suchockim z pokaźną kwotą 61 000 zł. Środki te były przeznaczone na wykupienie nieznanych nam z nazwy dóbr *na Rusi*. 27 czerwca 1709 roku zaraz po wyjeździe z miasteczka Ostryna w powiecie lidzkim na Matuszewicza napadła *niemała kupa ludzi* dowodzona przez Kazimierza Wroczyńskiego, sługę Stryjeńskich. Dzięki bieżącym informacjom Suchockiego napastnicy doskonale wiedzieli o przewożonych pieniądzach, jak i trasie podróży. Samego Matuszewicza, *posiekanego i zbitego płazami szabel* oraz kijami, pozostawiono w polu. Nieszczęśnika ogołocono *z kontusza i żupana*. Na domiar złego zabrano mu także konie, a w tym *karogniadego przy wozie za 10 talarów, srokatego za 50 talarów, kulbaki, wojłoki, dwa rzędy końskie, jeden biały srebrny za 500 tynfów, drugi złoty za 600 tynfów, parę pistoletów za 28 talarów, dwa kontusze*, wśród nich *jeden rubinkowy, żupany dwa, jeden ceglasty atłasowy, drugi żółtogorący atłasowy* warte 400 tynfów, *pas jedwabny zielony za 25 talarów, czapkę z barankiem perskim niebieską za 6 talarów, czeczugę srebrnopozłocistą za 25 talarów, wołów prowadzonych do sprzedania par sześć*. Rzeczy te wyceniono na 4269 zł i 10 gr. A zatem ogółem wraz ze straconą gotówką w czerwonych złotych (dukatach) szkody wyniosły sporą sumę — 64 269 zł i 10 gr. Oględzin miejsca napadu i kradzieży dokonał 1 lipca 1709 roku Stanisław Bozewicz, generał JKM powiatu lidzkiego w asyście szlachciców Jana i Mikołaja Zawackich (!)[131]. Dla podstolica była to ogromna strata i już się z niej nie podniósł. Zmusiło go to do odprawy służących. Jednym z nich był długoletni oddany szlachcic Franciszek Błażejewski. Stosowne referencje Karp wystawił mu 3 sierpnia 1709 roku w Kuźmiczach, a już 5 tegoż miesiąca zainteresowany aktykował je do akt ziemskich wołkowyskich[132]. Niestety jeszcze w tym roku Franciszek Błażejewski z powodu konfliktu swojego dawnego pryncypała z wojskim Stryjeńskim stracił życie. Pomimo odejścia z karpiowskiej służby wojski *haniebnie zabił* [go] *na dobrowolnej drodze*[133]. Stąd najpewniej wyprowadzenie przez podstolica żywego inwentarza z Zankowszczyzny w 1709

[130] Nie wiemy czy jest on tożsamy z Janem Kazimierzem Matuszewiczem, komornikiem grodzieńskim, dawnym zaufanym rodziny Karpiów.

[131] LVIA, SA 219, k. 580-581.

[132] НГАБ, f. 1752, inw. 1, nr 1, k. 385.

[133] НГАБ, f. 1711, inw. 1, nr 4, k. 607v.

roku oraz zagarnięcie trzech poddanych z Brzostowicy Drewnianej (Walentego Dawidowicza, Marcina Ożela i Marcina Kucharza)[134] wynikało z dalszego ciągu sąsiedzkiej wendety, tyle że tym razem proces przegrali Stryjeńscy, bo 12 lutego 1710 roku w Brzostowicy Małej Jan Radziwonowski, generał JKM powiatu grodzieńskiego wraz z Jakubem Olizarowiczem i Ludwikiem Kulbackim przekazał im obwieszczenie w sprawie egzekucji majątkowej na rzecz Karpia[135]. Natomiast 15 kwietnia 1710 roku Krzysztof w imieniu braci Szczęsnego Józefa i Michała wniósł kolejny pozew na adwersarzy. W zasadzie było to odwołanie od skazującego wyroku trybunalskiego z 25 kwietnia 1709 roku. Niewątpliwie dalej odbijały się czkawką postanowienia sądu Głównego Trybunału z lutego 1704 roku w Nowogródku i z grudnia tego roku w Mińsku, gdzie Stryjeńscy *nieprzystojną chciwością nabycia iniquis modis*[136] *żałujących fortun* dokumentnie rujnowali młodych Karpiów.

Następna rozprawa między nimi odbyła się 10 listopada 1710 roku w grodzie grodzieńskim[137]. Tam też 27 września 1711 roku Krzysztof i Michał Karpiowie protestowali przeciwko starszemu bratu i Pawłowi Stryjeńskiemu. Chodziło o sfałszowanie 20 marca 1711 roku blankietów podpisanych *in blanco* przez Michała[138]. Wiemy, że 19 czerwca 1713 roku w Brzostowicy Małej Krzysztof razem z braćmi świadkował stryjowi przy przekazywaniu majątku Stryjeńskim[139]. Poza tym z powodu jego choroby przesunięto rozprawę sądową z Czyżewskim z 16 czerwca na 6 października 1714 roku[140].

Tak jak i bracia w dniu 6 kwietnia 1726 roku miał proces z powództwa Antoniego i Zofii z Kurkowskich Barszczewskich o szkody w Darewie. Sprawa ciągnęła się od 15 września 1712 roku, kiedy to Krzysztof Karp *z niemałą gromadą ludzi z różnym orężem* najechał zastawioną majętność. Naturalnie termin napadu nie był przypadkowy, bo gospodarz *na usłudze Rzeczypospolitej zostawał*. Ukradziono inwentarz gospodarski w kwocie 624 zł. Trzeba zaznaczyć, że konflikt spotęgowało nabycie tej części majątku darewskiego przez Andrzeja Michała Jurahę, sędziego grodzkiego

[134] НГАБ, f. 1711, inw. 1, nr 4, k. 663-664v.

[135] НГАБ, f. 1711, inw. 1, nr 4, k. 332-v. Zgodnie z dekretem starosty grodzieńskiego powziętym *na roczkach Januarowych grodzkich grodzieńskich*, a 9 II 1710 r. otrzymanym przez Radziwonowskiego.

[136] *iniquis modis* (łac.) — niegodziwymi sposobami.

[137] НГАБ, f. 1711, inw. 1, nr 4, k. 663-664v.

[138] НГАБ, f. 1711, inw. 1, nr 5, k. 770-v.

[139] НГАБ, f. 1711, inw. 1, nr 7, k. 498-499v. Dnia 23 VI 1713 r. do ksiąg grodzkich grodzieńskich aktykował Radziwonowski, generał JKM powiatu grodzieńskiego.

[140] НГАБ, f. 1755, inw. 1, nr 58, k. 271.

oszmiańskiego. Widać z tego niezbicie, że Krzysztof Karp celowo wszedł w ścisłą komitywę z ważną lokalną osobą decyzyjną. Juraha, *będąc uwiedziony apetytem cudzej fortuny*, nabył część Darewa od podstolica, a następnie sam był sędzią w swojej sprawie i ferował korzystne dla siebie wyroki. Zresztą niedługo potem odsprzedał nowo nabyty areał Władysławowi Kamieńskiemu, miecznikowi pińskiemu. Najpewniej od początku chodziło tu o szybki, choć nieuczciwy, zarobek. Stąd też nieco wcześniej zagarnął on *grunty od włoki Staszkowskiej*, do których nie miał praw, a 30 maja 1724 roku bezprawnie wywiózł kopę bierwion z tamtejszego lasu. Ponadto 5 stycznia 1725 roku bez przyczyny pobił arendarza Jankiela. Z kolei 27 lutego 1726 roku jego parobek o imieniu *Czernieszki psa zwierzynnego*[141] [Barszczewskim] *skaleczył.* Poczynił im także *inne przykrości i szkody*, które ogółem wyceniono na 2000 zł. Istotne było również to, że pozwolił poddanym stawiać budynki *na różnych nie swoich gruntach*. Oprócz tego 13 stycznia 1726 roku inny jego poddany, niejaki Michałko Filipowicz *okrutnie i nie miłosiernie zbił prawie na śmierć* jednego z parobków Barszczewskich. Jeszcze 30 marca tego roku nasłał na chłopów *ludzi pana starosty Kmicica*, a ci zgromadzone drzewo na budynek zabrali, zawłaszczając przy okazji dwie siekiery.

Ostatnia wzmianka o Krzysztofie Karpiu, podstolicu podlaskim pochodzi z 5 września 1726 roku, kiedy to pojawił się w grodzie oszmiańskim na procesie Władysława Kamieńskiego, miecznika pińskiego z Aleksandrem i Antonim Barszczewskimi[142]. Charakterystyczne jest to, że tak jak kuzyni ze Żmudzi pisał swoje nazwisko z apostrofem. Zaświadcza o tym wiele dokumentów. Dożył co najmniej 42 lat i najprawdopodobniej dalszych jego losów trzeba szukać w źródłach obejmujących tereny *Rusi*. Wskazuje na to między innymi potwierdzona chęć zakupu jakiejś majętności na tamtym obszarze. Niewykluczone jest też, że to właśnie jego żoną była pojawiająca się w 1731 roku w Wilnie szlachcianka Teodora Karpiowa.

Trzecim z kolei synem podstolich podlaskich był Michał. Urodził się on około 1686 roku. Pomimo młodego wieku już 6 kwietnia 1702 roku wzmiankowany był z braćmi Krzysztofem i Janem w sprawie pożyczki 1500 zł u Stryjeńskich. Od tej pory regularnie wymieniany był we wszystkich dokumentach rodziny. 23 kwietnia 1706 roku, zastawiając trzecią część Darewa w powiecie oszmiańskim, razem z braćmi zadłużył się na kwotę 4200 zł u Aleksandra i Antoniego Barszczewskich[143]. Niewątpliwie piliły ich stare wierzytelności rodzicielskie, bo 9 września tegoż roku w Wil-

[141] Pies myśliwski.
[142] НГАБ, f. 1732, inw. 1, nr 49, k. 519-520.
[143] Tamże k. 467-468v.

nie Michał uregulował księdzu Felicjanowi Mołochowcowi, proboszczowi tamtejszej parafii św. Stefana czterystuzłotowy dług rodziców zaciągnięty jeszcze u jego ojca Michała Mołochowca. Sprawa nie jest jednak do końca jasna, bo pod zastaw tej sumy Teodor Leon Karp oddał dwóch poddanych z Zankowszczyzny[144], natomiast o ich powrocie do Karpiów w dokumentach nic nie wspomniano. Z kolei 19 grudnia 1709 roku w Grodnie tak jak pozostali bracia odstąpił stryjowi Stanisławowi Antoniemu, podkomorzycowi bielskiemu przypadające mu prawa do Brzostowicy Drewnianej. Ustąpienie miał formalnie potwierdzić na najbliższych *roczkach Januarowych*[145], jednak tego nie zrobił i 6 stycznia 1710 roku w sądzie grodzkim grodzieńskim toczył proces z Mateuszem Bylewskim reprezentującym stryja[146]. Dopiero 13 lipca 1711 roku przed urzędem grodzkim starościńskim brańskim w Goniądzu[147] potwierdził tę cesję. Jak wiemy, w zamian wspólnie z braćmi otrzymał od stryjostwa folwark Łubki[148]. Dnia 27 września tegoż roku w grodzie grodzieńskim z bratem Krzysztofem złożył protest o oszustwo przeciwko najstarszemu Szczęsnemu Józefowi oraz Pawłowi i Joannie z Grużewskich Stryjeńskim. 20 marca 1711 roku w pełni ufając bratu, a zmuszony pilnie dołączyć do swojej *chorągwi na konsystencję, a po tym do obozu*, podpisał *in blanco* pewne blankiety[149]. Natomiast brat przekazał je Stryjeńskiej, która dzięki temu łatwo zafałszowała sprawę ich ostatnich pożyczek. Przeciwko takim dowodom bracia podstolicowie nic już później przed sądem nie wskórali. W roku 1712 Michał zajechał z braćmi i horodniczym Jurahą Darewo. Moment najazdu nie był przypadkowy, bo Barszczewski *na ten czas na usłudze Rzeczypospolitej* przebywał. Najeźdźcy splądrowali gospodarstwo i zabrali ruchomości

[144] LVIA, SA 52, k. 985-986v. Świadkami byli Michał Żeromski, łowczy trocki, Jan Stabrowski i Stefan Stachowski. Natomiast skwitowanie w imieniu matki i braci ks. Felicjan Mołochowiec podał do spraw wieczystych ksiąg Głównego Trybunału w dniu 10 IX 1706 r.

[145] НГАБ, f. 1755, inw. 1, nr 77, k. 498-501v. Dokument pieczętowali Stanisław Antoni Małyszczyński, pisarz grodzki grodzieński, Dominik Tański, *cześnik z.* (!) i Marcin Jelec. Powyższy dokument 8 I 1792 r. do akt ziemskich grodzieńskich podała generałowa Stryjeńska.

[146] НГАБ, f. 1711, inw. 1, nr 4, k. 175.

[147] НГАБ, f. 1755, inw. 1, nr 77, k. 494-497v. Dnia 24 VII 1711 r. akt oblatował w księgach Głównego Trybunału WKL Jakub Czerniewski, horodniczy upicki. Pod ekstraktem tego dokumentu wydanym przez sędziów trybunalskich między wieloma podpisami widnieje także podpis Pawła Chryzostoma Karpia, oboźnego i deputata powiatu upickiego, reprezentanta starszej linii tzw. rykijowskiej.

[148] НГАБ, f. 1755, inw. 1, nr 77, k. 518v. Tę asekurację do akt ziemskich grodzieńskich 8 VI 1792 r. podała Stryjeńska, *generał-szefowa gwardii konnej WKL*.

[149] НГАБ, f. 1711, inw. 1, nr 5, k. 770v. Protest przyjął Hrehory Józef Kotowicz, łowczy wielki WKL i starosta grodzieński, a zarazem bliski powinowaty Karpiów.

warte 624 zł. Proces sądowy w tej kwestii toczono jeszcze 30 maja 1724 roku[150], a następnie 6 kwietnia 1726 roku. Wiemy, że Antoni i Zofia z Kurkowskich Barszczewscy bez większych kłopotów trzymali jedną trzecią tej majętności od 23 kwietnia 1706 roku do 15 września 1712 roku.

W dniu 19 czerwca 1713 roku w Brzostowicy Drewnianej Michał Karp świadkował stryjowi podczas przekazywania majątku Stryjeńskim, wojskim grodzieńskim. Intromisji dokonał Jan Radziwonowski, generał JKM powiatu grodzieńskiego w obecności Jakuba i Kazimierza Eysmontów oraz Stefana Pułjanowskiego[151]. Jeszcze 9 września tegoż roku Karp zrzekł się *praw kolacyji kościoła i cerkwi brzostowickiej.* Jednak dopiero w 1723 roku dał rekognicję w tej sprawie, a 29 listopada tegoż roku zapadł dekret, od którego z jakichś przyczyn apelowano[152]. Wcześniej, bo 16 czerwca 1714 roku miał sprawę z Czyżewskim o dług ojcowski w wysokości 805 zł i 12 gr. Z powodu choroby Krzysztofa proces ten jednak przełożono na 12 października 1714 roku. Z kolei 27 czerwca 1717 roku, po osiągnięciu pełnoletności przez bratanka Jana Chryzostomowicza Karpia, Michał zwołał radę rodzinną do Iwankowicz w powiecie słonimskim. Intencją zebrania było to, aby *pomiarkowanie między Dominikiem Antonim Bułhakiem i Ewą z Niewiarowskich primo voto Chryzostomową Karpiową secundo voto Bułhakową a synowcami Karpiami uczynili*[153]. Do rozmów zaproszono także zaufanych domu karpiowskiego: Bazylego Józefa Strawińskiego, plebana brzostowickiego i Ignacego Tołokońskiego, horodniczego brasławskiego. Koniec końców mediacja pomimo złego stanu zdrowia organizatora powiodła się znakomicie i już 10 lipca tegoż roku w Iwankowiczach sygnował on list kawitacyjny między zwaśnionymi stronami. Zapewne przy tym chciał też dodać sobie więcej splendoru, bo dokument podpisał jako podstoli podlaski, którym przecież nigdy nie był[154]. Ostatnia wzmianka o podstolicu Michale Karpiu pochodzi z 5 września 1726 roku. Tego dnia odnotowano go na procesie Władysława Kamieńskiego, miecznika pińskiego z sąsiadami Aleksandrem i Antonim Barszczewskimi o wzajemne szkody w majętności darewskiej[155]. Liczył sobie wówczas 40 lat. Z zebranego ma-

[150] НГАБ, f. 1732, inw. 1, nr 49, k. 467v.
[151] Tamże, nr 7, k. 498-499v.
[152] Tamże, nr 78, k. 968-968v. W 1725 r. zapadł dekret sądu rzymskiego delegowanego od Stolicy Apostolskiej w sprawie *kolacyji.* Następny dekret o kolację brzostowicką ferowano 5 XII 1725 r. Przy czym w procesie wykorzystano także zaświadczenie Michała Massalskiego datowane 10 II 1724 r.
[153] Biblioteka Polskiej Akademii Nauk, Kraków, 2444, k. 6-7.
[154] LVIA, SA 71, k. 1078-1078v, 1082v.
[155] НГАБ, f. 1732, inw. 1, nr 49, k. 519-520. Kamieński (!) nabył prawem wieczystym połać Darewa od Jurahy. Jak widzieliśmy wcześniej, była to część, która jakimś

teriału źródłowego wiemy, że Michał Karp, podstolic podlaski długo służył w wojsku. W jakiej formacji trudno dziś dociec. Po stracie rodziców, jeśli nie był w obozie wojskowym, czas spędzał w dworku Zankowszczyzna, który od samego początku wyłączony był z zastawu Stryjeńskim. Miał tam dach nad głową jeszcze w drugiej dekadzie XVIII wieku. Późniejsze jego losy, tak jak i Krzysztofa, są nam nieznane.

Najmłodszym z rodzeństwa był Jan. Na świat przyszedł nie wcześniej niż w 1688 roku. Po raz pierwszy został on odnotowany 6 kwietnia 1702 roku w Brzostowicy Małej. Tego dnia pomimo niepełnoletności wspólnie z braćmi Krzysztofem i Michałem pożyczył od Pawła i Joanny z Grużewskich Stryjeńskich, stolników lubelskich kwotę 1500 zł. W akcie zapisano, że środki te miały posłużyć do spłaty ojcowskich długów. Termin zwrotu ustalono na 24 kwietnia 1704 roku[156]. Następnie wspomniano o nim 7 lutego 1704 roku w Nowogródku podczas toczącej się tam rozprawy w Głównym Trybunale WKL. Wtedy to Stryjeńscy żądali od braci Karpiów zwrotu niebagatelnej sumy 169 575 zł[157]. Ostatnia wzmianka o pozostającym przy życiu Janie pochodzi z 13 maja 1705 roku[158]. Z lektury dokumentów wynika, że był chorowity i nie założył rodziny. Jan Karp, podstolic podlaski zmarł niedługo przed 23 kwietnia 1706 roku[159]. Miał zatem około 18 lat. Kronikarz Karpiów Aleksander Meysztowicz, minister sprawiedliwości w Drugiej Rzeczypospolitej, mylnie połączył go w jedną osobę z Michałem[160].

Istnieją dość mocne przesłanki, aby sądzić, że przynajmniej jeden ze średnich braci podstoliców, tj. Krzysztof lub Michał założył rodzinę i pozostawił potomstwo. Wskazuje na to postać ubogiej szlachcianki Teodory Karpiowej pojawiającej się w 1731 roku w Wilnie. Najprawdopodobniej

dekretem została też przysądzona podstolicowi Krzysztofowi Karpiowi. Procesy między nimi i wzajemne skargi składane w sądzie grodzkim oszmiańskim nie miały końca. Barszczewskich oskarżono o pobicie parobka Piotra Filipowicza, kradzież 3 IX 1726 r. przez Iwana Żuka, poddanego Antoniego Barszczewskiego, dwóch wozów siana wartych 8 zł oraz tego dnia *zbicie postronkami* chłopki Katarzyny Krawcewiczównej i przywłaszczenie jej fartucha oraz chustki kosztujących 1 zł. Wkrótce potem Antoni Barszczewski ponownie skosił sporną sianożęć *Kozik*. Powstałe wówczas straty Kami[e]ński wyliczył na 72 złote. Z kolei 23 VIII 1726 r. Aleksander Barszczewski zagarnął siano z łąki na *Lichym Błocie*, czym wyrządził szkód na 32 złote. Co ciekawe Barszczewscy, chcąc obalić wcześniejsze korzystne dekrety Kamieńskiego, weszli w komitywę z Karpiami. Jednak dużą przeszkodą w dochodzeniu „sprawiedliwości" były kolejne koszty sądowe, a tych już dalej nie chcieli ponosić.

156 LVIA, SA 50, k. 107-110v.

157 LVIA, SA 398 II D, k. 1573-1576v.

158 LVIA, SA 399, k. 430v.

159 НГАБ, f. 1732, inw. 1, nr 49, k. 467.

160 A. Meysztowicz, *Karpiowie herbu własnego*, Wilno 1906, s. 15.

była ona żoną właśnie któregoś z nich. Znamy ją jedynie ze skargi złożonej 9 kwietnia 1731 roku w grodzie wileńskim. Wiemy, że mieszkała wtedy na stancji wspólnie ze szlachcianką Krystyną Mackiewiczówną. Obie były kilkukrotnie grubiańsko postponowane przez zamożnych mieszczan wileńskich Kazimierza i Mariannę Gembiczów. Pokrzywdzone potraktowały sprawę bardzo poważnie, ponieważ dotyczyła *uchybienia honorowi szlacheckiemu.* Z niewiadomych nam względów Gembiczowie nieustannie dokuczali kobietom *różnemi słowami honorowi szlacheckiemu szkodzącemi*. Szalę goryczy dopełniło pobicie obu w kościele bernardynek pod wezwaniem św. Michała w Wilnie. Tam też napastliwa Gembiczowa *łajała* [je słownie] *nie uważając na Boską chwałę.* Wcześniej *przez subordynowaną swawolną kupę ludzi urządzała* [im] *różne zasadzki* na mieście. Rozzuchwalenie prześladowców było wówczas tak wielkie, że nawet przed sądem grodzkim Gembiczowa hardo odgrażała się, mówiąc: *choć by nam przyszło cztery tysiące zapłacić i w piekle po uszy być, jednaką ja rózgami oćwiczę, a dalszą konfuzją nakarmię*[161]. Co było przyczyną tego zacietrzewienia, nie wiemy. Nie znamy też zakończenia tej sprawy. Zaświadcza ona jednak o kiepskim losie dalszych potomków tej odnogi Karpiów. Należy pamiętać, że ich niedawnym antecesorem był przecież półpanek podlasko-grodzieński Józef Eliasz Karp, podkomorzy ziemi bielskiej żonaty z Halszką Cecylią Sapieżanką, wojewodzianką wileńską, córką pana na Kodniu.

Zdaniem autora można postawić hipotezę, iż w szeregach pojawiających się w osiemnastowiecznym Wilnie mieszczan noszących nazwisko Karp mogli być także potomkowie Krzysztofa i Michała Karpiów, podstoliców podlaskich. Wypada też rozważyć możliwość migracji przynajmniej jednego z nich na wschodnie odleglejsze zakątki dawnej Rzeczypospolitej. Z kolei za tą hipotezą przemawia kilka wzmianek źródłowych o chęci zakupu oraz o jakowychś — niewymienionych z nazwy — ich dobrach *na Rusi.* Sądząc po uposażeniu naszych bohaterów, musiały być one jednak nadzwyczaj skromne. Trzeba też podkreślić, że faktycznie nieraz odnajdujemy fizyczną bytność wszystkich podstoliców podlaskich w odległym Mińsku. A zatem nawet jeśli do tego doszło, to z pewnością ich rodziny bez godziwych apanaży poszły z czasem w zapomnienie, a dalsi zbiedniali zstępni rozpłynęli się gdzieś na wschodnich rubieżach dawnej Rzeczypospolitej. W przyszłości autor zamierza zbadać tę kwestię, chociażby ze względu na innych przedstawicieli rodziny Karpiów herbu własnego dziedziczących majętności na przykład w dalekim XVIII-wiecznym powiecie mozyrskim[162].

[161] LVIA, SA 4746, k. 225-226v.

[162] Należy do nich np. Mikołaj Stanisław Karp, wojski upicki, przedstawiciel starszej linii tzw. rykijowskiej. 8 VII 1715 r. z drugą żoną Zofią z Kurczów, wojewodzianką

Na koniec należy zaznaczyć, iż dobra Brzostowica Mała (Drewniana *alias* Fiedkowce) była własnością rodziny Karpiów w latach 1654-1713, tj. 59 lat[163]. Z kolei Stryjeńscy włodarzyli tam w latach 1713-1819, a zatem przeszło sto lat biorąc zwłaszcza pod uwagę czas zastawu 1697-1717, tj. 20 lat. Dnia 10 maja 1819 roku Brzostowicę Małą po zmarłym Janie Karolu Stryjeńskim, szefie gwardii byłych wojsk polskich nabył Franciszek Wołkowicki[164]. Transakcję aktykowano w Ziemstwie Grodzieńskim. Sukcesorem nieboszczyka i sprzedawcą majątku był Piotr Stryjeński. Z pozyskanej sumy pozostawił 150 000 zł do podziału dla wierzycieli spadkodawcy[165].

Warto też wymienić dokumenty związane z Karpiami, jakie w tym czasie przechowywano w tamtejszym archiwum dworskim. Ich spis sporządzono 30 października 1793 roku, a 9 listopada tegoż roku regent Ewaryst Słotwiński podał zbiór do ksiąg ziemiańskich powiatu grodzieńskiego. Regestr zawierał podział Brzostowicy Małej z 1603 roku *i wszystkich aparatów w niej będących*, kopię funduszu kościoła brzostowickiego podkomorzego Karpia z 10 stycznia 1664 roku, *zapis wieczysty na kolacyję i patronat kościoła i cerkwi brzostowickich* Szczęsnego Józefa Karpia, podczaszego podlaskiego z 19 czerwca 1713 roku, taki sam zapis od Michała Karpia z 9 września 1713 roku, *attestacya od księdza Karpia* z 1723 roku, dekret o kolację kościoła datowany 29 listopada 1723 roku, *rekognicję Michała Karpia na kolacyję kościoła i cerkwi z 1723 roku*, *zapis wieczysty Łazowego i Jana Karpia na kolacyję kościoła i cerkwi z 2 marca 1728 roku*, a 3 tegoż miesiąca przyznany. Była tam także *Cytacyja Romana Łazowego w części po łacinie drukowana*. Powyższy inwentarz 9 listopada 1793 roku podpisał B. Eysymontt, regent ziemiański grodzieński[166].

brzeskolitewską otrzymał przywilej królewski na Jakimowicze, Korczyce, Kozłowicze, Wołosowicze, Nowosiółki i Siekierycze w pow. mozyrskim. Powyższe dobra zatrzymali po jej czwartym mężu Ignacym Antonim Godebskim. Małżeństwo z Karpiem było dla niej piątym i zarazem ostatnim.

163 Dawną własność kn. Massalskich przejął Jan Grajewski, cześnik wołyński. On z kolei 3 VII 1654 r. przekazał ją w testamencie wnukowi siostrzanemu Józefowi Eliaszowi Karpiowi, późniejszemu podkomorzemu ziemi bielskiej.

164 Ostatni właściciele majątku Antoni i Ludwika z Wojnicz-Sianożęckich, Wołkowiccy wraz z grupą ok. 50 miejscowych Polaków zostali zamordowani przez bojówkę komunistyczną wkrótce po 17 IX 1939 r., tj. po wkroczeniu Sowietów do Polski.

165 Biblioteka Narodowa w Warszawie, *Kuryer Litewski*, nr 224 z 3 X 1819, *Dodatek do Gazety Kuryera Litewskiego*, nr 224 z 3 X 1819, s. 1.

166 НГАБ, f. 1755, inw. 1, nr 78, k. 968-v.

Summary

Pauperization of the Grodno Gentry in the First Half of the 18th Century on the Example of the Karp family from Brzostowica Mała (Drewniana)

The aim of the article is to show the causes of the fast social and economic degradation of the gentry family from the Grodno County in the first half of the 18th century. A good example of this is the Karp family which inherited the Brzostowica Mała estate at that time. They had four large estates (Brzostowica Mała, Snów, Darewo, Zereża) but they became very poor within 20 years. The main reason for this was the absolute lack of supervision of the estates, as the owners were called for the military service. As a result, they lost their entire heritage and had to look around for new sources of livelihood. For example one of them joined the monastery.

Keywords: the Karp family, Brzostowica Mała (Drewniana), Grodno County, 18th century.

Змест

Паўперызацыя гродзенскай шляхты ў першай палове XVIII стагоддзя на прыкладзе сям'і Карпаў з Бераставіцы Малой (Драўлянай)

Мэта артыкула — паказаць прычыны раптоўнай паўперызацыі шляхецкага роду з Гродзенскага павета ў першай палове XVIII стагоддзя. Добры прыклад таму — сям'я Карпаў, якая ў той час атрымала ў спадчыну маёнтак Бераставіца Малая. Маючы чатыры буйныя маёнткі (Бераставіца Малая, Сноў, Дарава, Зеража), яны праз 20 гадоў іх страцілі. Асноўнымі прычынамі збяднення былі дрэннае гаспадаранне з адначаснай адсутнасцю якога-небудзь нагляду за маёнткамі ў час ваеннай службы ўладальнікаў. У выніку яны страцілі ўсю спадчыну і давялося шукаць новыя крыніцы сродкаў да існавання. Напрыклад адзін з іх уступіў у манастыр.

Ключавыя словы: сям'я Карпаў, Бераставіца Малая (Драўляная), Гродзенскі павет, XVII стагоддзе.

Sławomir Karp — magister ekonomii, heraldyk. Autor ponad dwudziestu prac o tematyce historyczno-genealogicznej. Niezwiązany z żadnym ośrodkiem naukowym. Zainteresowania badawcze: heraldyka i genealogia rodzin z Wielkiego Księstwa Litewskiego, zwłaszcza tych mniej znanych.

Аляксей Ластоўскі
(Мінск)

Расавыя ідэі ў беларускім нацыяналізме пачатку XX ст.

Слова «расізм»[1] стала адным з самых заганных і страшных слоў у сучасным лексіконе, а расавыя ідэі былі цалкам дыскрэдытаваныя пасля Другой сусветнай вайны, асабліва пасля выкарыстання гэтых ідэй нацыстамі для апраўдання генацыду і масавых злачынстваў. Таму зварот да комплексу расавых ідэй у беларускім нацыяналізме выглядае дзіўным, і практычна гэта — табуяваная тэма. Хоць мы схільныя рэтраспектыўна асуджаць расізм, але гістарычна карэктна разглядаць інтэлектуальныя феномены ў кантэксце іх існавання, без наслойвання пазнейшых значэнняў. Мяркую, што ігнараванне гэтых ідэй шмат у чым спрашчае наша разуменне беларускага інтэлектуальнага ландшафту, як часткі ўсходнееўрапейскай інтэлектуальнай культуры, з яе плюсамі і мінусамі.

Трэба мець на ўвазе, што ў канцы XIX стагоддзя расавыя ідэі былі цалкам рэспектабельнымі для інтэлектуальнага асяроддзя Заходняй Еўропы. Яны былі цесна звязаны з пазітывісцкім праектам фізічнай антрапалогіі, і разам з тым — паўставаннем такой навукі як еўгеніка (з вельмі спрэчнай сучаснай рэпутацыяй)[2].

Што істотна, панятак «арыйскай расы» выкарыстоўваўся для выбудоўвання сімвалічнай іерархіі еўрапейскай вышэйшасці, апраўдання панавання еўрапейскага каланіялізму над расамі, якія ўспрымаліся ніжэйшымі. То-бок, у працах найбольш аўтарытэтных аўтараў на расавую тэматыку (Жазэф Арцюр дэ Габіно, Х’юстан Сцюарт Чэмберлен) арыйская раса звязвалася з пазітыўнымі каштоўнасцямі — асаблівасці фізічнай будовы былі цесна звязанымі з ментальнымі характарыстыкамі, арыйскай расе прыпісваўся стваральны і прадпрымальны дух, любоў да вольнасці і творчыя здольнасці. Адпаведна, іншыя расы ўспрымаліся як інтэлектуальна і фізічна адсталыя, што апраўдвала

[1] У кантэксце дадзенага артыкула пад расавымі ідэямі разумеюцца погляды, дзе асаблівая ўвага надаецца антрапалагічным асаблівасцям супольнасцей, якія разглядаюцца ў межах расавых класіфікацый. Расізм успрымаецца як больш вузкі комплекс ідэй, для якога прынцыповым з’яўляецца пабудова культурных іерархій паводле расавых прыкмет. То-бок, расізм узнікае, калі адны расы прызнаюцца лепшымі/вышэйшымі, іншыя — горшымі/ніжэйшымі.

[2] R. W. Sussman, *The Myth of Race*, Cambridge — London 2014; N. Stepan (ed.), *The Idea of Race in Science. Great Britain 1800-1960*, London 1982.

панаванне еўрапейцаў («арыйцаў») над імі, па сутнасці, гэта была легітымацыя імперыялістычнай эксплуатацыі пазаеўрапейскіх (і ў некаторых выпадках — еўрапейскіх) народаў[3]. Але пры прасоўванні на Усход арыстакратычная і панаднацыянальная канцэпцыя расавага вяршэнства шмат у чым трансфармавалася, і ўжо ў нямецкім выпадку была інструменталізавана для апраўдання нацыянальнага прыгнёту, найперш славянскіх меншасцей. Такая нацыяналізацыя расавай праблематыкі ад немцаў перадалася шмат якім народам Усходняй Еўропы.

У дадзеным дакладзе я хачу спыніцца на з'яве трансферу ідэй, калі інтэлектуальныя канструкцыі, створаныя ў вызначаным кантэксце, пераймаліся ў іншым культурна-палітычным асяроддзі з абсалютна адрознымі задачамі і мэтамі.

Адпаведна, калі ідзе гаворка пра пераманне расавай праблематыкі (зноў жа, вельмі пашыранай і досыць рэспектабельнай у Еўропе канца XIX — пачатку XX стст.) у тагачасным беларускім кантэксце, то заўважны цалкам іншыя патрэбы, мала звязаныя з апраўданнем вышэйшасці белага чалавека.

Найбольш мяне цікавіць, як расавая тэматыка была выкарыстана першапачынальнікамі беларускага нацыяналізму, для якіх галоўная задача была пазначыць права беларускага народа «людзьмі звацца» і «заняць пачэсны пасад між народаў». Гэтым палітычным задачам адпавядала стварэнне нацыянальнай гістарыяграфіі, якая даказвала, што даўнія традыцыі беларускай дзяржаўнасці даюць ім права выяўляць патрабаванні на аднаўленне дзяржаўнасці ў сучаснасці. Па сутнасці, мова ідзе пра контрімперскі праект, які ўзнік як форма супрацьстаяння практыкам нармалізацыі «беларускага пытання» расійскімі ўладамі. І як ні дзіўна — для вызначэння адрознасці беларусаў ад рускіх апроч культурна-гістарычнай выкарыстоўвалася і расавая рыторыка, якая таксама дазваляла стварыць штучную іерархію, дзе беларусам нарэшце можна было заняць прывілеяваную пазіцыю (у адрозненне ад рэальнай сацыяльна-палітычнай сітуацыі).

Паколькі станаўленне беларускага нацыянальнага руху немагчыма разглядаць ізалявана ад імперскіх практык кантролю, то ў дадзеным выпадку важна адзначыць, што расавая праблематыка таксама скарыстоўвалася і ў навуковых праектах расійскай улады для апісання і класіфікацыі народаў і зямель.

Першыя расава-антрапалагічныя даследаванні мясцовага насельніцтва разгортваюцца як праекты імперскай расалогіі ў другой палове XIX стагоддзя, і клаліся ў больш агульныя задачы. У афіцыйнай ідэ-

[3] T. McCarthy, *Race, Empire and the Idea of Human Development*, Cambridge 2009.

алогіі Расійскай імперыі беларускія землі разглядваліся як вернуты рускай дзяржаве тэрыторыі, спрадвечна яму прыналежныя. Але фактычныя адрозненні ад ідэальнага тыпу рускага чалавека трэба было неяк патлумачыць — яны прыпісваліся часаваму «забруджванню», чужародным уплывам польскага духу (і крыві), каталіцызму і габрэйскіх мігрантаў, якія «сапсавалі» не толькі мову, але і расавы тып мясцовага насельніцтва. «Вывучыць уплыў „примесей посторонней крови" ў Паўночна-Заходнім краі» — такая задача была пастаўлена кіраўніком маскоўскага Імператарскага таварыства аматараў прыродазнаўства, антрапалогіі і этнаграфіі (Императорского общества любителей естествознания, антропологии и этнографии) Анатолем Багданавым[4]. У другой палове XIX — на пачатку XX стагоддзя менавіта гэта таварыства было асноўным цэнтрам навуковай фізічнай антрапалогіі, якая арыентавалася на заходнія ўзоры расавай антрапалогіі і арганізоўвала мноства экспедыцый для збору антрапалагічнага матэрыялу[5]. Шмат палявых экспедыцый праводзілася і на тэрыторыі сучаснай Беларусі. Па выніках адной з першых антрапалагічных экспедыцый, праведзенай Мікалаем Янчуком па Менскай губерні ў 1886 годзе ў якасці адметнай рысы беларусаў была вылучана «скуластость». Дадзеныя мангалоідныя рысы тлумачыліся магчымым змешваннем з мясцовымі татарамі. Шырэйшая адлегласць між вачамі беларусаў таксама надавала іх тварам «монголоидное выражение»[6]. Яўген Эйгхольц у сваёй дысертацыі пра антрапалагічны тып беларусаў Раслаўльскага павета[7] (1896 год) таксама прыходзіць да высновы пра змешаны расава-антрапалагічны тып беларусаў, дзе прысутнічаюць выразныя мангольскія рысы: «Современное население Рославльского уезда представляет из себя смешанную народность, у которой признаки европейских светло- и темноволосых типов чередуются с признаками, свойственными монгольской крови». Да расавых прыкмет мангольскай крыві ў беларусаў, па меркаванні Эйгхольца, адносяцца: «значительная ширина межглазничного пространства, большая величина межскулового расстояния, редкая растительность

[4] Гл.: О. Марфина, *История антропологических исследований в Беларуси,* Минск 2015, с. 11.

[5] М. Могильнер, *Homo Imperii. История физической антропологии в России (конец XIX — начало XX века)*, Москва 2008.

[6] Н. Янчук, *Некоторые данные к вопросу об антропологическом типе белорусов*, «Известия Императорского общества любителей естествознания, антропологии и этнографии», Москва 1890, т. LXVIII, вып. III, с. 68.

[7] На той момант Раслаўльскі павет уваходзіў у Смаленскую губерню, зараз Раслаўль — раённы цэнтр Смаленскай вобласці (Расійская Федэрацыя).

на щеках, относительно большая величина таза, небольшая (...) длина нижней конечности, а таксама небольшая величина горизонтальной окружности головы»[8].

У цэлым у расалагічных даследаваннях беларусаў часоў Расійскай імперыі яўна дамінавала парадыгма «змяшанасці», адмова ад чыстых і ідэальных тыпаў, і ў межах такой парадыгмы беларусы разглядаліся як цікавы выпадак гібрыдызацыі расавых асаблівасцей на заходнім памежжы дзяржавы. З іншага боку, трэба разумець, што ў працах маскоўскага антрапалагічнага таварыства цяжка вылучыць расісцкую ідэалогію, паколькі змяшанасць не супрацьпастаўлялася «чыстай крыві», не выбудоўваліся іерархіі розных народаў у адпаведнасці з расавымі прыкметамі. Велікаросы разглядаліся такімі ж змяшанымі, як і мноства іншых народаў, што насялялі бязмежныя абшары Расійскай імперыі. Такі навуковы праект расавай антрапалогіі яўна меў імперскі характар, паколькі супрацьстаяў розным стратэгіям выключнасці і размежавання, мусіў інтэграваць розныя катэгорыі насельніцтва ў адзіны дзяржаўніцкі праект.

Натуральна, гэта патрабавала інтэлектуальнага адказу з боку маладога беларускага нацыянальнага руху. Праводзіць уласныя антрапалагічныя даследаванні было практычна немагчыма, таму змаганне разгортвалася не ў плане навуковых дыскусій, а ў плане ідэалогіі, дзе «змяшанасці» беларусаў была супрацьпастаўленая абсалютна супрацьлеглая ідэя: прымардыяльнай чысціні беларусаў як самага чыстага славянскага тыпу (з гэтай ідэяй таксама гарманіравала ідэя пра арыйскае паходжанне беларусаў). Расавыя ідэі цесна змешваліся з новымі тэорыямі этнагенезу беларусаў, якія мелі галоўную практычную задачу — выбудаваць максімальную культурную і гістарычную дыстанцыю беларусаў з рускімі.

Хоць парадыгма змяшанасці дамінавала ў коле маскоўскіх антраполагаў, тым не менш не была паноўнай нават у межах імперскай навукі, пра што сведчыць прыклад вядомага і аўтарытэтнага мовазнаўцы Яўхіма Карскага, аўтара фундаментальнай працы «Белорусы». У першым томе гэтай працы, апублікаваным у 1903 годзе, для вызначэння старажытнага насельніцтва беларускіх зямель ён таксама шмат у чым абапіраецца на антрапалагічныя прыкметы (доўгагаловасць, светлыя валасы, блакітныя вочы), але інтэрпрэтуе гэтыя прыкметы зусім у іншым ключы — як прыкметы захаванасці знешняга

[8] Е. Эйхгольц, *Материалы к антропологии белоруссов. Рославльский уезд. Диссертация на степень доктора медицины*, Санкт-Петербург 1896, с. 154.

выгляду старажытных індаеўрапейцаў, з якіх пазней сфармаваліся славяне, «более чистыми представителями которых в отношении антропологическом в настоящее время являются белорусы»[9]. Прычыны кансервацыі антрапалагічных прыкмет беларусаў Карскі бачыць у геаграфічных асаблівасцях дадзенай тэрыторыі. Гэты матыў пазней будзе досыць часта паўтарацца і іншымі аўтарамі: «Занятая ими страна теперь и особенно в старину отличалась вследствие своих обильных болот и лесов малодоступностью; а неудобная почва еще более отвлекала от нея внимание соседей»[10]. Але Карскі не лічыць гэтыя адметнасці беларусаў нагодай супрацьпастаўляць іх рускім. Ён упарта вытрымлівае лінію разгляду беларусаў як часткі больш агульнай супольнасці рускіх: старажытнасць антрапалагічных прыкмет беларусаў толькі больш праяўляецца ў беларусаў, але гэтыя ж рысы і паходжанне таксама ўласцівыя рускім.

Можна лічыць, што Мітрафан Доўнар-Запольскі быў першым, хто канцэптуальна выкарыстаў ідэю чысціні паходжання для палітыкі ідэнтычнасці, сутнаснага адрознення беларусаў ад велікаросаў і маларосаў (і абгрунтоўваў гэта з дапамогай уласных гістарычных і этналагічных штудый). У этнаграфічным нарысе беларусаў, апублікаваным у 1905 годзе, заснавальнік беларускай акадэмічнай гістарыяграфіі Мітрафан Доўнар-Запольскі сцвярджаў, што беларусы ўяўляюць сабою «едва ли не самый чистый тип славянского племени». Нават «скуластость», якая так кідалася ў вочы імперскім антрапалагам і якія адносілі яе да выразных мангалоідных рысаў, «нисколько не портит общаго впечатления». Беларускае племя, па меркаванні Доўнар-Запольскага, ніколі не злівалася з іншымі народнасцямі, у адрозненне ад велікарусаў, якія занялі фінскія землі і змяшаліся з мясцовымі плямёнамі, а «малорусское племя представляет собой очень пеструю смесь древне русских племен с тюркскими народностями»[11]. Гэтая ідэя выключнай чысціні паходжання беларусаў, якая адсутнічала ў ранейшых працах беларускага гісторыка (у тым ліку, у праграмным артыкуле 1888 года «Белорусское прошлое») набывае надалей сталае жыццё. У кароткім нарысе «Асновы дзяржаўнасці Беларусі» Доўнар-Запольскі зноў прынцыпова сцвярджае, што беларусы — гэта адзіны народ, які «не набраўся чужыцкіх элементаў», таму «беларусы

[9] Е. Карский, *Белорусы*, т. I: *Введение в изучение языка и народной словесности*, Варшава 1903, с. 34.

[10] Там жа, с. 33.

[11] Цытуецца паводле: М. Довнар-Запольский, *Белоруссы. Этнографический очерк*, [у:] *Исследования и статьи,* Киев 1909, с. 259.

становяць найбольш чыстае славянскае племя, захаваўшае і зьверхны выгляд славяніна, і шмат адзнак яго псыхікі і быту»[12]. У пазнейшым манаграфічным рукапісе «Гісторыі Беларусі», створаным у 1925-1926 гадах, але па палітычных прычынах так і не апублікаваным у Савецкай Беларусі, Доўнар-Запольскі наноў вяртаецца да сваёй ідэі пра беларусаў як «наиболее чистом славянском племени», в «историческом прошлом Белоруссии нет никаких элементов скрещивания», ізноў жа, у супрацьлегласць украінцам (у якіх «много примесей тюркской крови»), і «великорусского племени», которое «явилось результатом скрещивания славянского племени с финнами и тюрками»[13].

Цікава, што гэты карэнны зрух ад імперскага да нацыянальнага погляду на «чысціню» беларусаў можна знайсці і ў асобе Мікалая Янчука, які быў характэрным медыятарам між гэтымі двума тыпамі веды, што адлюстроўваецца і ў яго біяграфіі. Тут ужо згадваліся вынікі яго антрапалагічных экспедыцый, выкананых у парадыгме «змяшання», і ў дадзеным выпадку гэта цалкам адпавядала яго інстытуцыйнай прыналежнасці — з 1889 па 1903 год ён быў сакратаром аддзялення этнаграфіі маскоўскага Таварыства аматараў прыродазнаўства, антрапалогіі і этнаграфіі, з 1901 года — стваральнікам і кіраўніком Музычна-этнаграфічнай камісіі гэтага таварыства, адным з заснавальнікаў часопіса «Этнографическое обозрение». Але з Кастрычніцкай рэвалюцыяй яго акадэмічная кар’ера набывае нечаканы паварот: ужо ўлетку 1918 года ён чытае лекцыі ў Беларускім народным універсітэце ў Маскве, уключаецца таксама ў дзейнасць Беларускага навукова-культурнага таварыства ў Маскве і нават кароткі час (перарваны смерцю ад хваробы ў 1921 годзе) выкладае ў Беларускім дзяржаўным універсітэце ў Мінску.

У яго выпадку асаблівую цікавасць уяўляе курс лекцый пра этнаграфію беларусаў, які і чытаўся ўлетку 1918 года ў Маскве. Тут заўважны зрух да вызначэння беларусаў як чыстага славянскага тыпу, што вылучае іх у параўнанні з велікаросамі і маларосамі. Што цікава, Янчук злучае ў сваёй аргументацыі як традыцыйныя для яго доказы (спасылкі на найноўшыя антрапалагічныя даследаванні, указанні на пашыранасць брахіцэфаліі ў беларусаў), з гістарыясафічнай логікай, сфармуляванай Мітрафанам Доўнар-Запольскім (Янчук і мусіў быць добра знаёмы з яго працамі, прынамсі з этнаграфічным нарысам 1905 года, які наўрад ці сакратар этнаграфічнага аддзела навуковага тава-

[12] М. Доўнар-Запольскі, *Асновы дзяржаўнасьці Беларусі*, 2-е выд., Вільня 1919, с. 4.

[13] М. Довнар-Запольский, *История Белоруссии*, Минск 2011, с. 24.

рыства мог абмінуць). Параўнаем: «великорусское племя, расширяясь на северо-восток, в течение многих веков впитывало в себя покоряемые им различные финские и татарские племена, а южно-руссы, ведя многовековую борьбу за степь на востоке, смешивались неизбежно с тюрками всякаго звания от печенегов до тюрок, а равно испытывали на себя влияние еще и других иноплеменников, каковы греки, готы, генуэзцы, молдаване, болгары, цыгане и пр. — белорусский народ, спрятанный в лесных пущах и защищенный малодоступными болотами и трясинами, спокон веков сохранял себя чистым от влияния чужой крови»[14]. З іншага боку Янчук яшчэ не ідэалізуе фізічныя рысы і асаблівасці характару беларусаў. Гэты крок будзе зроблены надалей.

У Савецкай Беларусі такі погляд на беларусаў быў не выключэннем, а хутчэй правілам. Мы можам яго знайсці ў асноўных працах па гісторыі (Усевалад Ігнатоўскі) і геаграфіі (Аркадзь Смоліч), якія выкарыстоўваліся ў якасці падручнікаў у 1920-я гады.

На пачатку свайго «Кароткага нарысу гісторыі Беларусі» Усевалад Ігнатоўскі[15] праграмна сцвярджае, што «беларускае племя праз увесь час свайго мінулага жыцьця ня зьлівалася з народнасьцямі другіх рас». Невялікія («этнаграфічныя») уплывы на беларусаў аўтар прызнае толькі за літоўцамі (якія такія ж «арыйцы», як і беларусы) і за палякамі. Натуральна, украінцы і рускія расавай чысцінёй не валодаюць, паколькі яны стагоддзямі пражывалі пад цюрка-мангольскім ярмом і актыўна змешваліся з гэтымі плямёнамі, апроч таго «вялікарускія пляменьні зьліваліся з фінамі»[16]. Мы бачым, што ў значнай ступені Ігнатоўскі ў дадзеным выпадку паўтарае канцэптуальную схему чысціні паходжання беларусаў, выкладзеную Доўнар-Запольскім, але ўзбагачае яе ўжо новай расалагічнай тэрміналогіяй (у тым ліку, прыпісвае беларусам «арыйскасць», якой не валодаюць іншыя суседзі, апроч літоўцаў). З іншага боку, і Доўнар-Запольскі, і Ігнатоўскі досыць асцярожныя ў сваіх сцвярджэннях, хоць у іх інтэрпрэтацыі чысціня славянскага паходжання беларусаў яўна валодае пазітыўнай вартасцю, але яны не выкарыстоўваюць эксплніцытнай расавай іерархіі, дзе чысціня паходжання давала б прыярытэт над змяшанымі расамі.

[14] Н. Янчук, *Этнографический очерк Белоруссии*, [у:] *Курс белоруссоведения: лекции, читанные в Белорусском народном университете в Москве летом 1918 года*, Москва 1918-1920, с. 152-184, 166.

[15] Адзначым, што Ігнатоўскі быў адным з ключавых прадстаўнікоў нацыянал-камунізму, займаў ключавыя пазіцыі ў акадэмічнай іерархіі БССР у 1920-е гг. (народны камісар адукацыі, прэзідэнт Акадэміі навук), а яго падручнік па гісторыі Беларусі выдаваўся пяць разоў дзяржаўным выдавецтвам Беларусі.

[16] У. Ігнатоўскі, *Кароткі нарыс гісторыі Беларусі*, 4-е выд., Менск 1926, с. 10.

Гэты ж тэзіс пра прымардыяльную чысціню беларусаў быў ключавым і для іншага важнага падручніка ў працэсе беларусізацыі адукацыі ў БССР — «Геаграфіі Беларусі» Аркадзя Смоліча. Антрапалагічныя асаблівасці беларусаў вызначаюцца тым, што гэта — найбольш чысты народ славянскага тыпу, і ў гэтым стаўленні яны супрацьпастаўляюцца ўсходняму маскоўскаму суседу:

«Сярод народаў Усходняе Эўропы беларус зьяўляецца найбольш чыстым прадстаўніком славянскага тыпу. Яго ўсходні сусед маскоўскі, або велікарускі народ вырас на фінскім грунце, паўстаў ад зьмяшаньня славянскіх колёністаў з манголамі — фінамі. Беларус спрадвеку сядзіць на сваей зямлі і гісторыя не памятаець на беларускім прасторы значнейшых неславянскіх тубыльцаў»[17].

Аргументы фізічнай антрапалогіі змешваюцца з культурнымі, і ў Смоліча ўжо падсвядома выбудоўваецца расавая вышэйшасць беларусаў над рускімі: «Будова цела ў яго (беларуса) крыху далікатнейшая, чым у маскоўца. Аб'яўляецца гэта і ў агульным яго выглядзе, і асабліва ў рысах твару — тонкіх і мягкіх, як і ў праўдзівага эўропэйца і славяніна»[18]. Натуральна, што з гэтага пасажу таксама вынікае адмаўленне еўрапейскасці і славянскасці рускіх (у тэрміналогіі Смоліча — маскоўцаў). Аналітычны інструментарый беларускага географа ў дадзеным выпадку набліжаецца да стандартаў расавай антрапалогіі, дзе асаблівасці знешняга выгляду сведчылі пра расавы характар і прыналежнасць да розных тыпаў культуры. Цікава, што Смоліч таксама не можа прамінуць тэму скуластасці беларусаў, але нават не толькі нармалізуе яе ў духу Доўнар-Запольскага, а, наадварот, выкарыстоўвае ў якасці антрапалагічнага маркера адрознасці: «скулы ў беларуса, прыкл., ня гэтак рэзка выдаюцца, як у татараў ды маскоўцаў»[19].

Дадзеныя прыклады сведчаць, што ўяўленні пра чысціню паходжання беларусаў (якая імпліцытна надавала ім вышэйшасць у параўнанні са змяшанымі тыпамі велікаросаў і малоросаў), у меншай ступені — пра арыйскасць як маркер еўрапейскасці беларусаў, былі асноватворнымі для ключавых падручнікаў па беларускай гісторыі і геаграфіі 1920-х гадоў. Але ва ўмовах Савецкай Беларусі мясцовыя

[17] А. Смоліч, *Географія Беларусі*, 2-е выд., Вільня 1922, с. 126. Развагі пра чысты славянскі тып беларусаў адсутнічаюць у першым выданні «Геаграфіі Беларусі» Аркадзя Смоліча, але там у выдання быў зусім невялікі аб'ём. Гэтыя развагі паўтараюцца ў трэцім віленскім выданні (1923 год), і пазней перабіраюцца ў публікацыі А. Смоліча ў БССР. Гл.: А. Смоліч, *Кароткі курс географіі Беларусі*, Менск 1926.

[18] А. Смоліч, *Географія Беларусі*, 2-е выд., с. 127.

[19] Там жа, с. 126.

нацыянал-камуністы не маглі адкрыта скарыстоўваць расісцкую рыторыку (хоць імпліцытна да яе звярталіся). Такіх абмежаванняў былі пазбаўлены аўтары, якія працавалі ў Вільні і Коўне.

Я маю на ўвазе найперш асяродак, які быў сфармаваны вакол Вацлава Ластоўскага і Янкі Станкевіча. Для мэт гэтага артыкула надзвычайную цікавасць уяўляе іх публіцыстыка паміж 1922-1926 гадамі, у перыяд актыўнага прасоўвання «крыўскай ідэі». Сам тэрмін «беларусы/Беларусь» для палітычнай і грамадскай мабілізацыі для іх выглядаў патэнцыйна слабым, таму была высунута альтэрнатыўная ідэя міфалагічнай Крывіі, старажытнай магутнай дзяржавы крывічоў, непасрэднымі нашчадкамі якога з'яўляюцца сучасныя беларусы[20]. Асяродак, сфармаваны вакол гэтых постацей, актыўна агітаваў за ўвядзенне новых этнонімаў (ці вяртанне старых, як паглядзець) — Крывія і крывічы. Праўда, у перспектыве гэтыя спробы апынуліся не дужа паспяховымі. Важным ідэйным кампанентам «крыўскага праекту» было адмаўленне ад сугучнай пары этнонімаў — велікаросы і беларусы — на карысць якасна адрозных назваў «маскалі» і «крывічы». Відавочна, што сюды закладвалася моцная інтэнцыя адасаблення беларусаў ад Расіі, дзе гістарычная (і расавая) аргументацыя служылі прагматычным мэтам палітычнага размежавання. Як тлумачыў заганнасць выкарыстання назвы Беларусь Вацлаў Ластоўскі: «Беларусы» — гэта пераходная ступень, часьць цэлага рускага, якое, як нам ведама, абаймае конглёмарат народнасьцяў самых рожнаякіх рас і плямён, ад Балтыку да Владзівастоку. У гэтай бязбрэжнай мозайцы мы як бела-русы будземо толькі нязначным, безындівідуальным камешкам, прызначэньне якога будзе стушавацца ў цэлым»[21].

Вацлавам Ластоўскім і Янкам Станкевічам было ажыццёўлена некалькі публікацый, якія былі накіраваны супраць уяўленняў пра антрапалагічную і культурную блізкасць беларусаў з рускімі, і шмат вагі ў такіх атаках надавалася расавай (і можна нават сказаць, расісцкай) аргументацыі. У 1923 годзе ў часопісе «Крывіч», які рэдагаваў Вацлаў Ластоўскі, Янка Станкевіч друкуе артыкул «Маскальшчына і Эўропа», у якім пытанні расавай прыналежнасці звязваюцца з цывілізацыйнай ідэнтычнасцю. Важнай новай ідэяй было не толькі наданне беларусам (крывічам) статусу самага чыстага славянскага народа, але і выдаленне рускіх (маскалёў) са славянскай супольнасці, і зноў тут

[20] Гл. падрабязней: В. Корбут, *Тры вякі крыўскай ідэі*, «Druvis», 2005, № 1, с. 53-71.

[21] В. Ластоўскі, *Што спрыяе разросту і ўпадку народаў і дзяржаў*, [у:] *Выбраныя творы*, Мінск 1997, с. 390.

зліваюцца разам аргументы крыві і культуры. Паводле логікі Янкі Станкевіча, славяне з цывілізацыйна-культурнага гледзішча і па роднасці крыві адносяцца да больш шырокай супольнасці арыйскіх народаў, якія падзяляюць культуру Захаду. «Іншая справа Маскалі: у іх ня толькі ўсходняя цывілізацыя з тонкім заходнім колерам, але, як шчыра прызнаюцца «эўразійцы», няма Маскаля, у жылах якога не цякла б мангольская кроў»[22]. Вышэйшай культуры Захаду Станкевіч супрацьпастаўляе азіяцкі містыцызм, абшчыннасць, непраціўленне злу, характэрныя для светапогляду ўсходніх суседзяў.

У гэтым жа нумары (4/1923) часопіса «Крывіч» быў надрукаваны артыкул доктара А. Чужыловіча[23] «Мова, народ, раса», дзе псеўданавуковыя аргументы філалогіі зноў прыводзяць да ўжо вядомай нам высновы пра тое, што ў велікаросаў славянскі элемент знік у мангольскай крыві, але гэтая думка тут атачаецца расісцкай тэрміналогіяй: «Па крыві ж гэты манголы асталіся манголамі і не абярнуліся ў арыйцаў, яны — выражаючыся мовай індусаў — былі і асталіся «anarya» г.зн. «не арыйцамі», а «dasa» г.зн. «нізшай расай», ня гледзячы на хрысьціянства і славянскую мову». Адпаведна, дыстанцыя паміж беларусамі і рускімі (паводле аўтарскай тэрміналогіі — Крывічамі і Маскалямі) вырастае да гіганцкіх памераў, мова ідзе «аб розных народах прыналежачых у дадатку да розных чалавечых расаў — арыйскай і мангольскай»[24].

Сугучныя думкі выказвае Вацлаў Ластоўскі ў артыкуле «Аб „славянстве” маскалёў» (1926). Зноў мы бачым выкарыстанне той жа пары этнонімаў: крывічы і маскалі. Зноў расавая аргументацыя гучыць дзеля пазбаўлення рускіх (маскалёў) статусу прыналежнасці да славянскіх народаў. Аўтар прыводзіць прыклады прысутнасці на тэрыторыі Расіі неславянскага насельніцтва, каб прыйсці да высновы, што «цяперашняя Вялікарусія — гэта не славянскі край», а велікарусы — гэта мешаніна «на 999/1000 фінаў і татараў». Адрознасць беларусаў і рускіх пацвярджаецца і расава-антрапалагічнымі параўнаннямі: «пастаўце поплеч менчука з пензенцам і параўнайце: дзве саўсім іншыя расы людзей!»[25]. Такую ж характарыстыку «маскоўскай народ-

[22] Я. Станкевіч, *Маскальшчына і Эўропа*, [у:] *За родную мову й праўдзівы назоў*, Смаленск 2013, с. 73.

[23] Хутчэй за ўсё псеўданім, вельмі пашыраная практыка ў часопісе «Крывіч». Магчыма, сам рэдактар часопіса Вацлаў Ластоўскі хаваўся пад гэтым псеўданімам. У адрозненне ад большасці артыкулаў, якія перавыдаваліся ў розных зборах прац у незалежнай Беларусі, гэты артыкул застаўся па-за ўвагай, напэўна, занадта ўжо адыёзнай выглядала яго тэрміналогія і рыторыка.

[24] Д-р А. Чужыловіч, *Мова, народ, раса*, «Крывіч», 1923, № 4, с. 33-34.

[25] В. Ластоўскі, *Аб «славянстве» маскалёў*, [у:] *Выбраныя творы*, Мінск 1997, с. 383.

насці» Вацлаў Ластоўскі дае крыху раней: «будучы па мове славянскай, па крыві асталася фіна-татарскай»[26].

У сваім паэтычна натхнёным чытанні беларускай гісторыі («Лабірынты») Вацлаў Ластоўскі атаясамляе Крывію (прарадзіму беларусаў) з міфалагічнай Гіпербарэяй, прарадзімай старажытных арыяў. Пазней, у акупаваным нацыстамі Менску ў 1943 годзе выдаецца кампендыюм па гісторыі краіны «Беларусь учора і сяньня» Язэпа Найдзюка (перавыдадзены на пачатку 1990-х гадоў ужо ў незалежнай Беларусі), дзе са спасылкамі на нямецкага навукоўца Пашэ сцвярджаецца, што прарадзімай арыйцаў была Беларусь[27]. Агулам, погляды Вацлава Ластоўскага, з іх прыярытэтам крыві і паходжання, апынуліся дужа прыдатнымі для новай хвалі прапагандысцкіх публікацый, якія выпускаліся падчас нацысцкай акупацыі. Так, тэкст Ластоўскага з брашуры «Што трэба ведаць кожнаму беларусу» (1918), быў творча перароблены Язэпам Найдзюком для публікацыі спачатку ў Мінску (1943 год), а потым і ў Берліне ў 1944 годзе. Толькі да пачатковага катэхізіснага сцвярджэння: «Хто ёсьць беларусы? — Беларусы гэта народ славянскаго племя»[28], было дададзена кан'юнктурнае ўдакладненне: «Хто гэта беларусы? — Беларусы — гэта народ арыйскае расы, славянскага племя»[29].

Янка Станкевіч, які ў адрозненне ад Вацлава Ластоўскага здолеў пазбегнуць сталінскага тэрору, таксама мусіў адаптавацца да рэаліяў Трэцяга Рэйха. У 1941 годзе ў акупаванай нацыстамі Празе ён распрацоўвае для «карэспандацыйных курсаў беларусаведы» новы курс гісторыі Беларусі, дзе паходжанне крывічоў/беларусаў наўпрост злучаецца з арыйскай расай. Янка Станкевіч апісвае старажытную перадгісторыю як гісторыю змешвання арыйскіх народаў з даарыйскімі плямёнамі ў выніку перасяленняў, калі ў выніку асобныя арыйскія народы перасталі быць чыстымі. Але ў адрозненне ад рускіх і ўкраінцаў, якія паўсталі ў выніку змешвання з даарыйскімі народамі, беларусы сталі вынікам зліцця славян і балтаў, двух «чыстых» і «найболей блізкіх» арыйскіх народаў[30].

Гэты кароткі рэнесанс арыйскай праблематыкі ў працах беларускіх гісторыкаў перапыніўся разам з паразай Трэцяга Рэйха. Нават на

[26] В. Ластоўскі, *У. Пічэта. Гісторыя Беларусі*, [у:] *Выбраныя творы*, Мінск 1997, с. 380.

[27] Я. Найдзюк, І. Касяк, *Беларусь учора і сяньня*, Мінск 1943.

[28] *Што трэба ведаць кожнаму беларусу*, Менск 1918, с. 1.

[29] В. Ластоўскі, *Што трэба ведаць кожнаму беларусу*, выданьне трэйцяе, пашырыў Я. Найдзюк, Берлін 1944.

[30] Я. Станкевіч, *Курс гісторыі Крывіі-Беларусі*, [у:] *Гістарычныя творы*, Мінск 2003, с. 48-49.

эміграцыі расавая тэматыка ўжо практычна знікла, хоць той жа Янка Станкевіч і надалей працягваў інтэлектуальную актыўнасць.

Варта адзначыць, што прыцягальнасць расавых ідэй для самавызначэння беларусаў і іх адмежавання ад усходніх суседзяў не з'яўляецца ўніверсальнай рысай беларускай палітычнай думкі. Такі акцэнт на крыві і паходжанні быў характэрны найперш для лагера Вацлава Ластоўскага і Янкі Станкевіча, а таксама для часткі нацыянал-камуністаў. Але такі светапогляд быў цалкам чужым для шмат каго з вядучых прадстаўнікоў беларускага нацыянальнага руху (браты Іван і Антон Луцкевічы, Адам Станкевіч і інш.). Можна казаць, што ў беларускім нацыяналізме ўжо ў 1920-я гады выявіўся яскравы падзел на этнічную і палітычную канцэпцыі беларускай нацыі, і выкарыстанне расавай рыторыкі з'яўляецца адным з маркераў дадзенага падзелу.

Разам з тым, застаецца некалькі важных пытанняў інтэрпрэтацыі абазначанага кола ідэй. Найперш, ці можам мы сказаць, што адаптацыя расавых ідэй у беларускі нацыянальны рух на пачатку XX стагоддзя была чымсьці ўнікальным? Адказ на гэта дае шведскі даследчык Пэр Андэрс Рудлінг, які сцвярджае, што «гэтыя ідэі не з'явіліся ў вакууме: Ластоўскі, Ігнатоўскі і іншыя беларускія нацыяналісты падзялялі расавыя наратывы пра мангольскую кроў рускіх з многімі польскімі і нямецкімі нацыяналістамі. Панятак альтэрнатыўнай «белай» славянскай групы, быццам вольнай ад мангольскага ўплыву, мусіць разглядацца ў кантэксце расавых дыскурсаў, пашыраных у Еўропе ў першай чвэрці XX стагоддзя. Прэтэнзіі на расавую чысціню і вобраз беларусаў як крайняга ўсходняга рубяжа еўрапейскай цывілізацыі мелі значэнне не толькі для рэпрэзентацыі беларускіх нацыяналістаў. Гэты наратыў быў часткова накіраваны і на ўнутранае спажыванне: нацыяналісты лічылі, што чыстае паходжанне можа павысіць унутраную самаацэнку і статус уласнай групы»[31]. Ідэі чысціні крыві і прыналежнасці да арыйскай расы не былі беларускім вынаходніцтвам, яны былі запазычаныя ва ўсходнееўрапейскім кантэксце і ўжо адаптаваныя пад мясцовыя патрэбы. З іншага боку, пакуль што цяжка адказаць пра канкрэтныя шляхі трансферу расавай праблематыкі ў творы беларускіх аўтараў — пакуль што на ўзроўні гіпотэзы ў якасці магчымых шляхоў можна пазначыць польскую публіцыстыку, дзе таксама актыўна (і значна раней, чым у беларускім кантэксце) абмяркоўвалася пытанне выключэння Расіі са славянскай супольнасці паводле расавых прыкмет. Можна згадаць пра погляды антрапола-

[31] P. A. Rudling, *The Rise and Fall of Belarusian Nationalism, 1906-1931*, Pittsburgh 2014, c. 51-52.

га-аматара Францішка Духіньскага (1816-1893), які абгрунтоўваў цывілізацыйную адметнасць рускіх ад іншых еўрапейскіх народаў расавым паходжаннем. На яго думку, менавіта раса вызначае апазіцыю дзвюх цывілізацый: усходняй, створанай праз мангольскую кроў, дзе дамінавала бяспраўе і дэспатызм, і заходняй, прадукту арыйскіх народаў, дзе паважаецца вольнасць і годнасць чалавека. Да гэтага досыць пашыраным у польскай публіцыстыцы было ўяўленне пра цывілізацыйную адметнасць Расіі, але менавіта Духіньскі (пад уплывам расалагічных прац Габіно) пачаў тлумачыць «неславянскасць» рускіх уздзеяннем мангольскай крыві[32].

Таксама ўважлівы чытач мог заўважыць, што ў межах гэтага артыкула практычна не было закранута пытанне антысемітызму, традыцыйна звязанага з расавымі ідэямі. Гэта можна патлумачыць асаблівасцямі беларускага нацыянальнага руху, дзе антысемітызм традыцыйна быў вельмі слабым. Беларускі нацыяналізм пры рытарычным апірышчы на вёску бачыў у габрэях пераважна саюзнікаў у барацьбе з царызмам, тады як асноўны вектар палітыкі ідэнтычнасці быў накіраваны на адмежаванне ад рускіх і палякаў[33]. З іншага боку варта пазбягаць ідэалізацыі ўзаемных стасункаў. Антысеміцкую рыторыку актыўна эксплуатавала Беларуская нацыянал-сацыялістычная партыя і яе выданне «Новы шлях» (1933-1937), але гэта пытанне патрабуе далейшага вывучэння. Прынамсі, для важнага ў гэтым даследаванні перыяду 1920-х гадоў расавая праблематыка выкарыстоўвалася найперш для адасаблення ад рускіх, і цяжка знайсці інвектывы, скіраваныя супраць габрэяў.

І, нарэшце, самае істотнае пытанне: ці дажылі ідэі чысціні крыві беларусаў да нашага часу, ці з'яўляецца актуальным супрацьпастаўленне «чыстых славян-беларусаў» і маскавітаў, змяшаных з фіна-уграмі і манголамі? Можна згадаць, што працы практычна ўсіх пералічаных аўтараў былі перавыдадзеныя ў 1990-я гады, і шмат у чым спрычы-

[32] K. Wrzesińska, *Ariowie i Turańczycy. Poglądy Franciszka Duchińskiego na temat rasy i cywilizacji*, „Sprawy Narodowościowe. Seria nowa», 2015 s. 46-63. Таксама гл.: M. Górny, *„Pięć wielkich armii naprzeciw wrogom naszym". Przyczynek do historii rasizmu*, „Kwartalnik Historyczny", 2011, nr 4, s. 681-706. Пра ўплыў Духіньскага на ўкраінскі інтэлектуальны кантэкст гл.: I. L. Rudnytsky, *Franciszek Duchiński and his impact on Ukrainian political thought, Essays in modem Ukrainian history*, Edmonton 1987, s. 187-202.

[33] Z. Šybieka, *Jews in Belarusian National Projects from the Beginning of the 19th Century till 1905 (Problem Setting)*, „Belarusian Political Science Review", Kaunas 2014, vol. 2, p. 102-115. Гл. Таксама: D. Staliunas, *Enemies for a Day: Anti-Semitism and Anti-Jewish Violence in Lithuania under the Tsars*, Budapest 2015.

ніліся да аднаўлення нацыянальнай гістарыяграфіі ў тым ліку. Але пытанне распаўсюджанасці расавых стэрэатыпаў у беларускай культурнай і інтэлектуальнай прасторы таксама яшчэ чакае паглыбленага даследавання.

Summary

Racial Ideas in Belorussian Nationalism of the Beginnings of the Twentieth Century

The article discusses how the notion of racial otherness of Belarusians and Russians emerged and has gradually developed. In Belarusian nationalist representations of the first decades of the twentieth century the Belarusians were attributed to the Aryan race (making them part of the European civilization), while the Russians were described as mixed a race and removed from the circle of the European culture. The article is an attempt to reconstruct the origin of these views, which can be traced in the Polish racial thinking. In fact, these views have had a role in delimiting the Belarusian and Russian national identities, but these stereotypes are active at the present time as well.

Keywords: racial difference, Belarusians, Russians, national identity.

Streszczenie

Idee rasowe w nacjonalizmie białoruskim na początku XX wieku

Artykuł przedstawia genezę i stopniowe upowszechnienie koncepcji rasowej odmienności Białorusinów i Rosjan. W białoruskim wyobrażeniu nacjonalistycznym w pierwszych dziesięcioleciach XX wieku Białorusinów zaliczano do rasy aryjskiej, co czyniło ich częścią cywilizacji europejskiej, natomiast Rosjan postrzegano jako rasę mieszaną, co wyprowadzało ich poza krąg kultury europejskiej. W artykule podjęta została próba zrekonstruowania pochodzenia tych poglądów, których źródła można znaleźć w polskiej myśli rasowej. Rzeczywiście poglądy, które odgrywały rolę w odgraniczeniu białoruskiej i rosyjskiej tożsamości narodowej, dochowały się w formie stereotypów do naszych czasów.

Słowa kluczowe: odmienność rasowa, Białorusini, Rosjanie, tożsamość narodowa.

Alaksiej Łastouski — kandydat nauk socjologicznych, pracownik naukowy Połockiego Uniwersytetu Państwowego. Zainteresowania naukowe: pamięć historyczna, tożsamość narodowa, historia intelektualna, historia nacjonalizmu.

Вольга Бароўская
(Мінск)

Польска-савецкае супрацьстаянне кастрычніка 1920 г.: ад вайны да міру

Варшаўская бітва выклікала радыкальны паварот у польска-савецкай вайне 1919–1920 гадоў. Дэмаралізаваны войскі Паўночна-Заходняга фронту пад камандаваннем Міхаіла Тухачэўскага былі вымушаны адысці, хоць і захоўвалі сваю абараназдольнасць. Пасля няўдач акружэння і знішчэння значнай часткі войск Паўночна-Заходняга фронту польскі бок стаяў перад выбарам: або працягнуць сваё прасоўванне ў раён Мінска і Слуцка, каб такім чынам прадухіліць новае наступленне адпачыўшых і перагрупаваных войск Чырвонай Арміі, або планаваць паступовае прасоўванне, якое б прывяло да ўсталявання лініі фронту, карыснай пры вызначэнні польска-савецкай мяжы ў ходзе Рыжскай мірнай канферэнцыі. Польскае кіраўніцтва ў асобе Юзафа Пілсудскага таксама было вымушана ўлічваць дзеянні літоўскіх войскаў, якія наносілі значныя страты польскім часткам.

2–4 кастрычніка 1920 года Ю. Пілсудскі зацвердзіў месцазнаходжанне штабоў 2 арміі (камандуючы Эдвард Рыдз-Сміглы) – у Лідзе, 3 (Уладзіслаў Сікорскі) — у Гродне, 4 (Леанард Скерскі) — у Слоніме. У дадзеным выпадку быў абраны шлях прасоўвання войск, каб замацавацца на лініі Баранавічы — Стоўбцы — Лунінец — Сарны з прылягаючымі тэрыторыямі. Ю. Пілсудскі настойваў на заняцці важнага транспартнага вузла Маладзечна, каб такім чынам знішчыць любую магчымасць сувязі Літвы з Савецкай Расіяй, і ў будучым мець магчымасць прасоўвацца на Свянцяны. Заняцце Маладзечна і Свянцян патрабавала ад польскага камандавання накіраваць асноўны ўдар 4 арміі на Койданава і Слуцк, каб такім чынам стрымліваць напор з боку Чырвонай Арміі з цэнтрам у Мінску. Асноўная ж роля ў гэтай аперацыі адводзілася 2 арміі Э. Рыдз-Сміглага. 3 армія генерала У. Сікорскага павінна была прыкрываць левы фланг 2 арміі і стрымліваць магчымы націск літоўскіх войск.

Камандаванне 2 польскай арміі 5 кастрычніка 1920 года выдала аперацыйны загад № 66, у якім на аснове звестак перахопленых разведкай паведамлялася, што часткі Чырвонай Арміі атрымалі загад прасоўвацца на лінію ракі Бярэзіны. Сыходзячы з гэтай інфармацыі, Э. Рыдз-Сміглы выдаў распараджэнне 2 арміі адыходзіць на лінію былых нямецкіх акопаў, згрупаваць рэзервы і рыхтавацца да далей-

шай аперацыі ў кірунку Маладзечна[1]. 2 дывізія пяхоты легіёнаў атрымала загад абараняць участак лініі былых нямецкіх акопаў ад ракі Бярэзіны ўздоўж ракі Альшанка — Вішнева — Багданава. Дывізія павінна была падрыхтавацца да актыўных дзеянняў у раёне Багданава — Гарадок. Злева ад гэтай дывізіі знаходзілася 3 дывізія пяхоты легіёнаў, якая рыхтавалася да адсоўвання атак з поўначы і да правядзення асабістых наступальных акцый уздоўж лініі Солы — Вілейка. 21 дывізія пяхоты канцэнтравалася ў раёне Наваельні і фактычна была рэзервам[2].

У сваю чаргу войскі Паўночна-Заходняга фронту пад камандаваннем М. Тухачэўскага працягвалі адступаць, умацоўваючы лінію ракі Бярэзіны. Рубеж рака Дзісна — Койданава — Нясвіж — Лунінец — Сарны — Роўна быў вызначаны як апорны для магчымых наступальных аперацый. 6 кастрычніка 1920 года савецкае кіраўніцтва ў асобе Льва Троцкага ў тэлеграме да Рэвалюцыйнага ваеннага савета Паўночна-Заходняга фронту выказвала сваю занепакоенасць імклівым адыходам савецкіх войск. Гэты факт мог выклікаць акцыі польскага боку ў бліжэйшыя сем-дзесяць дзён і негатыўным чынам адбіцца на ходзе вядзення польска-савецкіх перагавораў у Рызе. У гэты ж дзень была выдадзена дырэктыва аб абароне занятага абшару ў раёне Мінска. Таксама нагадвалася аб магчымым падпісанні 8 кастрычніка прэлімінарных мірных умоў. Гэты факт патрабаваў экстранных ваенных змен. Планавалася, што сіламі XV арміі неабходна ажыццявіць контрнаступленне ў мінскім кірунку, а сіламі XVI арміі — абарону лініі Смілавічы — Слуцк — рака Случ[3]. У дырэктыве № 331, выдадзенай 7 кастрычніка 1920 года, М. Тухачэўскі паведамляў, што заўтра плануецца падпісанне прэлімінарыяў, існуе магчымасць заключэння праз шэсць дзён канчатковага міру. У сувязі з гэтым неабходна правесці шэраг лакальных аперацый і ўсімі магчымымі сродкамі не дапусціць прасоўвання войск непрыяцеля.

Аднак польскае галоўнае камандаванне не планавала кардынальных змен лініі фронту ў бліжэйшы час. Ад’езд Ю. Пілсудскага з Беластока ў Варшаву для рашэння тэрміновых палітычных спраў стрымліваў польскую ініцыятыву. Патрэбна было тэрмінова вырашыць

[1] Centralne Archiwum Wojskowe, Dowództwo 2 Armii (далей: CAW), I. 311. 2. 289.

[2] *Pierwsza wojna polska (1918-1920). Zbiór wojennych komunikatów Sztabu Generalnego (za czas 25.XI. do 20.X.1920 r.)*, Warszawa 1920, s. 46.

[3] *Польско-советская война 1919-1920 (ранее не опубликованные документы и материалы): в 2 ч.*, Москва 1994, ч. 2, с. 128.

шэраг палітычных пытанняў, звязаных з падпісаннем 7 кастрычніка 1920 года польска-літоўскага дагавору аб усталяванні дэмаркацыйнай лініі і спыненні ваенных дзеянняў наступальнай аперацыяй генерала Люцыяна Жалігоўскага і заняццем Віленшчыны, і выпрацоўкай агульнай лініі паводзін польскай мірнай дэлегацыі ў Рызе.

А ў гэты час на польска-расійска-ўкраінскай канферэнцыі ў латвійскай сталіцы рашэнне спраў заключэння перамір'я і далейшага мірнага ўрэгулявання прасоўваліся дастаткова марудна. Для паскарэння са згоды абодвух кіраўнікоў дэлегацыі адбыліся чатыры тайныя перагаворы, „размовы на чатыры вокі", падчас якіх прысутнічалі Адольф Іофе і Іван Лорэнц, з савецкага боку, і Ян Домбскі і Аляксандр Ладась, з польскага. Дзякуючы падрабязным успамінам Я. Домбскага аб афіцыйных і тайных перагаворах са старшынёй расійска-ўкраінскай дэлегацыі А. Іофе, мы можам узнавіць іх ход.

Першая „тайная" сустрэча адбылася 1 кастрычніка 1920 года. Неабходнасць пераходу з формы пленарных афіцыйных пасяджэнняў, з прысутнасцю журналістаў, спецыялістаў, міжнародных назіральнікаў, да сакрэтных, „тайных" перагавораў паміж старшынямі дэлегацый у суправаджэнні сакратароў выявілася ў сувязі з „узнікненнем пэўнага замяшання ў шэрагах польскай мірнай дэлегацыі пасля агучвання на сёмым (першым) пасяджэнні 24 верасня 1920 года „Звароту УЦВК"[4]. Ініцыятыва ў наладжванні тайных сустрэч належала расійска-ўкраінскаму боку, які імкнуўся паскорыць агульны ход мірных перагавораў. Напярэдадні сустрэчы 1 кастрычніка 1920 года А. Іофе ў тэлеграме да Георгія Чычэрына паведамляў пра ход працы мірнай канферэнцыі, адзначаючы факт стварэння рабочых камісій (камісіі па выпрацоўцы „Дагавора аб перамір'і", фінансава-эканамічнай, тэрытарыяльнай) і агульную безвыніковасць працы і палемічны характар пасяджэнняў („бо ў палякаў сверб гаварэння")[5]. Падчас сустрэчы абодва бакі агучылі свае мінімальныя тэрытарыяльныя патрабаванні: прапанова расійска-ўкраінскага боку — чыгуначная лінія Ліда — Баранавічы — Лунінец — Роўна — Броды, і адначасовая непрымальнасць польскім бокам гэтай лініі па прычынах нязручнасці яе ў выпадку магчымага ваеннага нападзення. Старшыня расійска-ўкраінскай дэлегацыі А. Іофе неаднаразова падчас сустрэчы апеляваў да рашэння Вышэйшага Савета краін Антанты ад 8 снежня 1919 года,

[4] J. Dąbski, *Pokój Ryski. Wspomnienia. Petraktacja. Tajne układy z Joffem. Listy*, Warszawa 1931, s. 105.

[5] АЗП РФ, ф. 04, воп. 32, спр. 41, арк. 3.

зазначаючы перадачу тэрыторыі Беларусі ў сферу расійскіх уплываў, тым самым абмяжоўваючы тэрытарыяльныя прэтэнзіі польскага боку, адзначаючы неабходнасць суаднясення ўласных рашэнняў з агульнай пазіцыяй краін Антанты, рацыянальнага абгрунтавання пэўнай усходняй мяжы Польшчы перад міжнароднай супольнасцю[6]. Адначасова расійска-ўкраінскі бок настойліва выказваўся за выкананне ўмоў савецка-літоўскага дагавору ад 12 ліпеня 1920 года, за перадачу Вільні і Віленскай акругі Літве, тым самым адзначаючы, што будучы прэлімінарны мірны дагавор павінен вызначыць лінію размежавання паміж Польшчай, Расіяй, Украінай, пакідаючы вырашэнне польска-літоўскіх спрэчак па-за дагаворам.

Ужо 2 кастрычніка 1920 года на неафіцыйнай сустрэчы Я. Домбскага і А. Іофе вырашалася пытанне далейшай канкрэтызацыі лініі размежавання. Старшыня польскай дэлегацыі Я. Домбскі прапанаваў расійска-ўкраінскаму боку ўжо дакладна вызначаную лінію мяжы, якая вынікала з агульнага выніку ўнутранага галасавання ў шэрагах польскай дэлегацыі. Я. Домбскі ўдакладніў, што лінія Роўна — Сарны — Лунінец — Баранавічы павінна была б цалкам належаць Польшчы і быць забяспечана поясам па меншай меры ад 30 да 40 км на ўсход. Далей на поўнач мяжа ішла б уздоўж мяжы Вілейскага і Дзісненскага паветаў так, каб Польшча атрымала калідор і агульную мяжу з Латвіяй. На пытанне А. Іофе, дзе больш-менш павінна была б праходзіць мяжа пад Мінскам, ён згадаў Койданава, як прапанаваны памежны пункт. Падчас другой сустрэчы старшыня савецкай дэлегацыі заявіў, што яго ўрад не можа згадзіцца на мяжу, якая не пакідала б у руках Савецкай Расіі чыгуначную лінію Броды — Сарны — Баранавічы. Аднак Я. Домбскі запатрабаваў гэтую чыгунку менавіта для Польшчы, указваючы, што Польшча як колькасна слабейшая краіна павінна мець лепшыя, чым савецкая Расія, стратэгічныя ўмовы на сваім памежжы. Праз тры дні, 5 кастрычніка, А. Іофе заявіў Я. Домбскаму, што савецкі ўрад поўнасцю прымае прапанаваную палякамі мяжу пры ўмове, што мірны дагавор будзе сфармуляваны спосабам, які здыме ўражанне навязанага перамогшым бокам пераможанаму.

Я. Домбскі адзначаў, што сярод польскай дэлегацыі былі вельмі значныя разыходжанні ў пазіцыях. Некалькі членаў дэлегацыі выступілі за федэратыўнае вырашэнне, але гэтую думку не падзяляла большасць членаў дэлегацыі. У прыватнасці, узніклі спрэчкі аб тым, ці ўключаць Мінск у Польшчу, ці не. Думкі падзяліліся з прычыны

[6] Расійскі дзяржаўны архіў сацыяльна-палітычнай гісторыі, ф. 159, воп. 2, спр. 28, арк. 1-227.

розных пазіцый членаў дэлегацыі па беларускім пытанні. Пры галасаванні аднак большасць дэлегатаў выказалася за тое, каб пакінуць Мінск па-за межамі Польшчы. За ўключэнне Мінска і ўсёй Міншчыны ў склад Польшчы актыўна выступалі члены польскай дэлегацыі Леан Васілеўскі і Вітальд Камянецкі, якія спачатку нават хацелі ўтварэння з усёй Беларусі буфернай дзяржавы, сфедэраванай з Польшчай.

Аб тэрытарыяльных уступках з боку А. Іофе Я. Домбскі паведаміў і старшыні Савета Міністраў Польшчы Вінцэнту Вітасу 8 лютага 1921 года, адзначыўшы ў сваім лісце наступнае: „Масква згадзілася на аддачу Польшчы яшчэ трох тысяч квадратных вёрст. Гэтыя тэрытарыяльныя ўступкі дадзены перш за ўсё на Палессі, у сувязі з чым польская лінія мяжы даходзіла б да Турава, аднак Тураў застаўся б у расійскіх руках”[7]. Акрамя таго, Расія перадавала частку тэрыторыі на Валыні ў тым месцы, дзе было моцнае заглыбленне польскай мяжы на захад. Савецкая дыпламатыя таксама пагаджалася аддаць Польшчы Радашковічы, Батурын і ахову для берагоў Віліі.

Гэтыя звесткі А. Іофе падаў Я. Домбскаму цалкам прыватна, агаворваючыся, што афіцыйна гэтага не можа адкрыць, пакольні павінен пачакаць, як уладзяцца эканамічныя справы. Савецкі дыпламат тлумачыў далёка ідучыя ўступкі польскаму боку тым, каб аблегчыць сітуацыю старшыні польскай мірнай дэлегацыі. Для яго нібыта было важна, што на чале гэтай дэлегацыі стаіць прадстаўнік Стронніцтва людовага (Народнай партыі) і з гэтага пункту гледжання А. Іофе фармуляваў умовы міру.

Падобная трактоўка ўступак з боку А. Іофе, пададзеная Я. Домбскім, якая зводзіць усё да асабістых матываў, уяўляецца нам малаверагоднай. Хутчэй за ўсё, А. Іофе не хацеў казаць праўды пра сапраўдныя прычыны ўступак, якія датычылі перш за ўсё беларускай тэрыторыі. Паводле сакратара польскай дэлегацыі А. Ладася, у беларускім пытанні „былі адкрытыя розныя магчымасці і рашэнне залежала амаль выключна ад волі польскай дэлегацыі, бо Саветы пад націскам ваенных дзеянняў былі гатовыя на любыя ўступкі”[8].

У сваю чаргу зацішша на польска-савецкім фронце польскі бок выкарыстаў, каб разыграць так званую літоўскую карту. У раён Ліда — Бастуны была накіравана 9 дывізія пяхоты, далучаная да 2 арміі. Таксама 2 дывізія пяхоты легіёнаў прасунулася на ўчастак рака Бярэзіна

[7] *Беларусь у палітыцы суседніх і заходніх дзяржаў (1914-1991 гг.): зборнік дакументаў і матэрыялаў: у 4 тамах*, т. 1: *1 жніўня 1914 — 18 сакавіка 1921 гг.: у 2 частках*, ч. 2: *3 студзеня 1920 — 18 сакавіка 1921 гг.*, Мінск 2008, с. 156.

[8] A. Ładoś, *Wasilewski w rokowaniach ryskich*, „Niepodległość”, 1937, nr 16, s. 230-250.

— Багданава і далей на ўсход для далейшага злучэння з 3 дывізіяй пяхоты легіёнаў. Актыўна рыхтавалася прасоўванне на Маладзечна — Свянцяны. Апошняя аперацыя мела на мэце адсунуць літоўскія войскі ад мяжы з Савецкай Расіяй. 3 дывізія пяхоты легіёнаў генерала Э. Рыдз-Сміглага выйшла на лінію Вішнева — Ластаянцы — Баруны — Ашмяны — Жупраны і сутыкнулася з напорам літоўскіх войск. 4 армія генерала Л. Скерскага, улічваючы факт адыходу войск Чырвонай Арміі са Слуцка, прасунулася ў раён Койданава — Гулічы (па шашы Слуцк — Нясвіж)[9].

8 кастрычніка 1920 года 3 дывізія пяхоты легіёнаў прыступіла да наступлення на Свянцяны, дзе сустрэла адпор літоўцаў у раёне Жупран і Солаў. На наступны дзень штабам 2 арміі быў выдадзены загад № 68, які прадугледжваў правядзенне атакі ў раёне Міра і на поўнач ад лініі Маладзечна — Вілейка, з заняццем абшару Радашковічы — Маладзечна — Вілейка. У той жа час сіламі 4 арміі планавалася заняць Койданава і ўсталяваць баявую сувязь з 2 арміяй пад Радашковічамі. У сваю чаргу аперацыйная група „Мір" прасоўвалася ў кірунку Шчорсы — Ракаў на Рэчкі і Крывічы[10]. У той жа час 3 дывізія пяхоты легіёнаў працягвала сваё прасоўванне на Свянцяны. Без асаблівых перашкод з боку літоўскіх войск былі заняты Міхалішкі і Астравец. 5 брыгада пяхоты легіёнаў набліжалася да раёна Нестанішкі — Вармяны — Гервяты. Як 10 кастрычніка, так і на наступны дзень польскія войскі не сустракалі напору суперніка. Былі заняты Койданава, Станькава, Узда, Слуцк.

У той жа дзень аператыўная група „Беняконі", якая знаходзілася пад камандаваннем Л. Жалігоўскага, заявіла аб сваім непадпарадкаванні вярхоўнаму польскаму камандаванню і, перайшла дэмаркацыйную лінію, пачала прасоўвацца на тэрыторыю Літвы. Ужо 9 кастрычніка 1920 года атрады Л. Жалігоўскага занялі Вільню, дзе было абвешчана аб стварэнні незалежнай дзяржавы пад назвай „Сярэдняя Літва" ў складзе Віленскага, Троцкага, Свянцянскага, Лідскага, Ашмянскага і Браслаўскага паветаў. Плошча новага дзяржаўнага ўтварэння склала больш за 13,5 тыс. кв. км з насельніцтвам каля паўмільёна чалавек. Адразу ж пасля заняцця Вільні і прылеглых тэрыторый генерал Л. Жалігоўскі пачаў падрыхтоўку да правядзення выбараў у Сейм, які павінен быў вызначыць лёс гэтай тэрыторыі. Разлік польскіх улад быў у тым, каб пасля адпаведнай падрыхтоўкі выбараў дабіцца тако-

[9] L. Wyszczelski *Operacja Niemeńska 1920 roku*, Warszawa 2003, s. 343.
[10] CAW, I. 311. 2. 276.

га складу Сейма, які прагаласаваў бы за ўключэнне Сярэдняй Літвы ў склад Польскай дзяржавы.

На польска-расійска-ўкраінскай канферэнцыі ў Рызе актыўна абмяркоўвалася пытанне вызначэння лініі размежавання паміж бакамі. Я. Домбскі ў сваіх успамінах пра канчатковую фазу рыжскай мірнай канферэнцыі пісаў яшчэ пра адзін важны паварот у пазіцыі расійскай дэлегацыі: „У самым канцы мірных перагавораў бальшавіцкай дэлегацыяй было ўзнята вельмі цікавае і вельмі знамянальнае пытанне, а менавіта пытанне пра агульную мяжу Польскай Рэчы Паспалітай з Расіяй, якой ва ўступным мірным трактаце няма”[11]. Гэта пытанне было канчаткова вырашана такім чынам: у артыкуле II мірнага дагавора было сказана, што Польшча мяжуе „з Расіяй, Украінай і Беларуссю”, а ў артыкуле III адзначалася, што „Польшча адмаўляецца на карысць Украіны і Беларусі ад усіх правоў і прэтэнзій на землі, размешчаныя на ўсход ад гэтай мяжы”. У прэлімінарным мірным дагаворы не было ніякай згадкі пра тое, што Польшча мяжуе з Расіяй, а згадваліся толькі Украіна і Беларусь. Формула наконт узаемнай адмовы гучала ў прэлімінарным дагаворы (артыкул I) наступным чынам: „Расія і Украіна адмаўляюцца ад усіх правоў і прэтэнзій на землі, размешчаныя на захад ад гэтых зямель. Са свайго боку Польшча адмаўляецца на карысць Украіны і Беларусі ад усіх правоў і прэтэнзій на землі, размешчаныя на ўсход ад гэтай мяжы”. Гэтая формула была ідэнтычнай формуле ў канчатковым дагаворы[12].

12 кастрычніка 1920 года быў падпісаны прэлімінарны мірны дагавор і яго складнік „Дагавор аб перамір’і”. Прэлімінарны мірны дагавор не прапаноўваў дакладна вызначаных шляхоў вырашэння беларускага пытання, толькі вызначаў лінію размежавання: Збруч — Роўна — Сарны — Лунінец — на захад ад Мінска — Вілейка — Дзісна — рака Дзвіна; прызнаваў (артыкул I) незалежнасць „Беларусі”, аднак інтэрпрэтацыя тэрміна „Беларусь” зводзілася хутчэй да геаграфічнага, чым дзяржаўна-палітычнага плана. Згодна з „Дагаворам аб перамір’і” ваенныя дзеянні паміж бакамі павінны былі спыніцца да 18 кастрычніка 1920 года. Праз два дні быў выдадзены загад Ю. Пілсудскага, у якім ён дзякаваў польскім салдатам, што фактычна азначала спыненне любых ваенных аперацый на фронце і заклікала да эвакуацыі з часткі тэрыторыі, якая на той момант адыходзіла да савецкага боку. Аднак 15 кастрычніка 1920 года тактычная група палкоўніка

[11] J. Dąbski *Pokój Ryski*, s. 78.

[12] *Документы и материалы по истории советско-польских отношений: в 11 т*, т. 3: *апрель 1920 г. — март 1921 г.*, Москва 1965, с. 156.

Ю. Пашкевіча, якая ўваходзіла ў склад 4 арміі амаль бесперашкодна ўвайшла ў Мінск. У гэты ж дзень генерал Л. Скерскі ў загадзе № 55 настойваў на эвакуацыі польскіх войск, дакладна акрэсліваў лінію, за якую павінны былі адысці яго часткі: рака Рыбчанка — чыгуначная станцыя Радашковічы — на ўсход ад Ракава — Волмы і Рубяжэвічаў — чыгуначная лінія Мінск — Баранавічы, Коласава — шаша Нясвіж — Цімкавічы, шаша паміж Клецкам і Цімкавічамі на поўдні ад шашы Масква — Варшава, на ўсход ад Філіповічаў, уздоўж ракі Лань да ракі Прыпяць і ракі Ствігі — да мяжы былых Мінскай і Валынскай губерняў[13].

Дэмаралізацыя войск Паўночна-Заходняга фронту пасля паражэння і акружэння падчас Варшаўскай і Нёманскай аперацый дазволіла польскім часткам актывізаваць свае дзеянні і прасунуцца ў глыб беларуска-літоўскага абшару ў раёне Маладзечна і Свянцян. Намеры польскага боку заняць найбольш выгадную стратэгічную лінію фронту, якую можна б было замацаваць у якасці лініі размежавання ў ходзе польска-расійска-ўкраінскай мірнай канферэнцыі ў Рызе, прымушалі польскае камандаванне спяшацца з правядзеннем наступальных аперацый. Аднак ход польска-савецкіх перагавораў прадэманстраваў, што расійска-ўкраінская дэлегацыя нават і без уліку ваенных поспехаў Польшчы пачатку кастрычніка 1920 года была згодна пайсці на значныя тэрытарыяльныя ўступкі.

Summary

Polish-Soviet Confrontation in October 1920: From War to Peace

Polish-Soviet confrontation in the period of 1919-1920 which turned into an open warfare with the entry of Polish troops deep into the territory of Lithuania, Belarus and the Ukraine, in October 1920 passed into the signing of the armistice. The defeats of the Red Army in the battles of Warsaw and on the river Niemen led to the massive retreat of troops of the North-Western Front under the command of Tukhachevsky, and to the move of the Polish armies into the Belarusian lands. The Polish High Command ordered the armies to take Molodechno and Swieciany, as well as to attackKoydanowo and Slutsk. During the Polish-Russian-Ukrainian conference in Riga the compromise was reached on the borderline and peace preliminaries were signed on 12 October 1920.

Keywords: Polish-Soviet War of 1919-1920, preliminaries of peace treaty, the Niemen operation, the Polish-Russian-Ukrainian Peace Conference.

Streszczenie

Polsko-radziecka konfrontacja w październiku 1920 roku: od wojny do pokoju

Konfrontacja polsko-radziecka, która w latach 1919-1920 przekształciła się w otwarte działania wojenne i zajęcie przez polskie wojsko znacznych części terytorium Litwy, Białorusi i Ukrainy, w październiku 1920 roku przeszła w fazę pokojową — zawarcia rozejmu

[13] CAW, I. 311. 4. 276.

i podpisania preliminariów pokojowych. Klęski Armii Czerwonej w bitwie niemeńskiej i warszawskiej doprowadziły do globalnej defensywy wojsk Frontu Północno-Zachodniego pod dowództwem Michaiła Tuchaczewskiego, a w efekcie do natarcia polskiej 2, 3, 4 armii i grupy operacyjnej „Mir" na ziemie białoruskie. Polskie dowództwo naczelne rozkazało zajęcie Mołodeczna i Święcian oraz uderzenie na Kojdanowo i Słuck. W trakcie polsko-rosyjsko-ukraińskiej konferencji w Rydze obie strony podczas nieoficjalnych spotkań przewodniczących delegacji osiągnęły kompromis w sprawie wytyczenia linii granicznej i 12 października podpisały preliminaria pokojowe.

Słowa kluczowe: wojna polsko-radziecka w latach 1919-1920, preliminaria pokojowe, bitwa niemeńska, polsko-rosyjsko-ukraińska konferencja pokojowa.

Wolha Borowskaja — kandydat nauk historycznych, pracuje w Instytucie Historii Narodowej Akademii Nauk Białorusi. Zainteresowania badawcze: wojna polsko-radziecka (1919–1920), problem białoruski w stosunkach radziecko-polskich (1918–1939).

Анатоль Трафімчык
(Мінск)

Стыхійна-бытавыя праяўленні палітычных настрояў у заходнебеларускай глыбінцы: рэчаіснасць і афіцыёз *(на прыкладзе Круговіцкай гміны Лунінецкага павета)*

Вынікі палітычнай барацьбы ў міжваеннай Польскай Рэспубліцы збольшага дакументаваліся, таму скласці паняцце пра сімпатыі насельніцтва адносна ўлады не так і складана. Партызанскія дзеянні ці акцыі з боку падполля ў выглядзе тэрарыстычнага шкодніцтва або прапаганды ляжаць на паверхні. У той жа час непасрэдныя настроі „заходнікаў”, іх палітычныя прыхільнасці не заўсёды можна выявіць, убачыць, празандзіраваць. Дзеля гэтага мусім зазірнуць у побытавы дыскурс канкрэтнага асяродка. Такім у дадзеным выпадку з’яўляецца насельніцтва Круговіцкай гміны Лунінецкага павета Палескага ваяводства.

Паліцыя павінна была трымаць руку на пульсе настрояў насельніцтва. Важна было прасочваць эмацыйны стан грамадзян, каб сітуацыя не выходзіла з-пад кантролю. Асаблівую пільнасць польскія праваахоўнікі скіроўвалі ў бок свайго галоўнага ворага на „крэсах усходніх” — бальшавізму.

Яшчэ ў часе свайго першага заняцця мясцовасці польскія ўлады канстатавалі (у студзені 1920 года), што Слуцкі павет, у які тым часам уваходзіла Круговіцкая гміна, характарызуецца моцнымі расійскімі і бальшавіцкімі настроямі, пры гэтым прыгадваючы гібель на гэтай зямлі палкоўніка Масціцкага (якраз не далёка ад гміннага адміністрацыйнага цэнтра). Адпаведна гаворыцца, што трэба працаваць на падрыў прарасійскіх настрояў і выпрацоўваць давер і шанаванне да Польшчы[1].

Трохі пазней (у маі 1920 года) думка практычна паўтарылася яшчэ ў адным дакуменце, які датычыцца акрэсленай намі мясцовасці: „Беларускае насельніцтва знаходзіцца пад значным уплывам бальшавіц-

[1] Archiwum Akt Nowych w Warszawie (далей: AAN), Zespół „Towarzystwo Straży Kresowej. Wydział Organizacyjny. Raporty pow. słuckiego (Mińsk). 1921”, sygn. 319, k. 1-3: Raport Powiatu Słuckiego za styczeń 1920 r.

кіх агітатараў і с[ацыял]-р[эвалюцыянераў]. Асабліва гэта заўважна ў Сіняўскай і Круговіцкай гмінах". Асобна падкрэсліваецца: „Вайсковыя ўлады не выклікаюць большага даверу. Да паліцыі адносяцца незычліва". У гэтым жа дакуменце канстатуюцца вялікія разбурэнні ў месцах, дзе праходзіў нямецка-расійскі фронт, а таксама адзначаецца, што да занядбанай гаспадаркі спрычыняецца гультайства мясцовага насельніцтва[2]. Сучасныя польскія гісторыкі прызнаюць, што „на некаторых абшарах Палесся Польскае Войска паводзіла сябе значна горш у параўнанні з расійскай ці нямецкай арміяй"[3].

Разам з тым, паводле іншага, але датаванага тым самым месяцам рапарта, што датычыцца Слуцкага павета, палітычная сітуацыя разглядаецца не так адназначна, а ў некаторых момантах нават самакрытычна: „Настроі насельніцтва можна акрэсліць як мешаніну: пачуцці радасці з нагоды ўстанаўлення польскага кіравання і пастаяннага страху патрапіць пад маскоўскае ярмо [у выпадку памылак нашай дыпламатыі і структур, якія трымаюць на дадзены момант уладу]. (...) Настроі сярод беларускага насельніцтва пад уплывам бесперапынных пабораў і рэквізіцый, падбухторванняў бальшавіцкіх, жыдоўскіх і беларускіх пры браку якіх-кольвек кіраўнічых запачаткаванняў у аграрнай сферы, пры адсутнасці якой-кольвек грамадскай апекі, удзеленай польскім кіраўніцтвам, пры бачанні займання ўсіх высокапастаўленых кіраўнічых пасад грамадзянамі, якія не адзначаюцца ані прафесіяналізмам, ані мінімальнай дозай дэмакратычнасці, — становяцца для Польшчы штораз горшымі, і паколькі тыя стасункі не падлягаюць хуткай змене (...) не прагназуюць нічога добрага". Тут жа гаворыцца пра ігнараванне польскай адміністрацыйнай уладай патрэб мясцовага насельніцтва і спагнанне розных рэквізіцый, „прычым рэквізіцыі тыя не з'яўляюцца ні загадзя прадбачанымі, ні абапертымі на дакладна сабраную статыстыку"[4]. Як бачна з дакументаў, іх аўтары — прадстаўнікі польскай улады — усведамлялі адчужанасць мясцовага насельніцтва ад іх і ў сваіх нарацыях не міналі рыс акупацыйнасці, якія прысутнічалі ва ўстаноўленым імі рэжыме (рапарты рыхтаваліся для ўнутранага карыстання і таму маюць высокую ступень аб'ектыўнасці).

[2] 1920, maj 10, Baranowicze. Raport z powiatu baranowickiego Straży Kresowej za okres od 15 kwietnia do 10 maja 1920, [w:] *O niepodległą i granice. Raporty Straży Kresowej 1919-1920 Ziem Północno-Wschodnich opisane*, Warszawa — Pułtusk 2011, s. 973-976.

[3] W. Śleszyński, *Województwo poleskie*, Kraków 2014, s. 22.

[4] 1920, maj 18, Słuck. Raport instruktora Straży Kresowej powiatu słuckiego Jana Suszyńskiego za maj 1920, [w:] *O niepodległą i granice. Raporty Straży Kresowej*, s. 1056-1057.

З канца 1920 года Круговіцкая гміна надоўга становіцца часткай польскай дзяржавы. Так званыя левыя па-ранейшаму мелі сярод насельніцтва дзейсны ўплыў[5]. Аднак у цэлым сітуацыю можна характарызаваць амбівалентна.

З аднаго боку, са справаздачы ў справаздачу лунінецкага кіраўніка пераходзіла наступная ацэнка сітуацыі ў павеце: настроі люду без змен; як і ў папярэдні перыяд, у чэрвені не назіралася павышэння зацікаўленасці палітыкай; у цэлым на тэрыторыі павета не адзначана праяў палітычнага жыцця, асабліва апалітычнай з'яўляецца вясковая маса[6]. Але то быў час (1927), з аднаго боку, адноснага паляпшэння эканамічнага становішча беларускіх сялян, з іншага боку, якраз ішоў актыўны наступ на беларускія нацыянальныя арганізацыі.

Разам з тым у часы сусветнага крызісу (1929-1933), які істотна пагоршыў матэрыяльнае становішча палескіх сялян, іх настрой характарызаваўся як прыгнечаны. Толькі ў некаторых выпадках палешукі ўлагоджваліся праз павятовыя камітэты сацыяльнай дапамогі[7]. Эканамічныя цяжкасці, паланізатарская палітыка сталі адным з фактараў прыхільнасці вяскоўцаў да пракамуністычных поглядаў. Тым болей што бальшавіцкая прапаганда малявала ў вельмі выгадным святле жыццё пры савецкай уладзе. Аднак не заўсёды насельніцтва прымала камуністычныя ідэі. Праведзены аналіз дазваляе меркаваць, што сярод вяскоўцаў (горад па вызначэнні меў вышэйшую палітычную свядомасць) успрымальнасць камуністычнага ўздзеяння ўзрастала па меры лепшай адукаванасці насельніцтва. Гістарычна так склалася, што Круговічы і навакольныя вёскі цягацеюць да сярэднебеларускай культурнай паласы — у адрозненне ад паселішчаў іншых гмін тагачаснага Лунінецкага павета, якія ў поўнай меры належаць да палескага рэгіёна. Даследаванні Юзэфа Абрэмбскага канстатуюць розніцу ў культуры рэгіёнаў не на карысць палескіх вёсак, у чым прызнаюцца самі іх жыхары, якія характарызуюцца большай інертнасцю і кансерватызмам, адсталасцю ў гаспадарчым і асветным развіцці ў параўнанні з насельніцтвам Цэнтральнай Беларусі[8] (у нашым выпадку

[5] А. Пашкевіч, *Нацыянальныя працэсы ў Палескім ваяводстве ў 1920-я гг. праз прызму вынікаў выбарчых кампаній у польскі парламент*, «ARCHE», 2013, № 4, с. 99-210.

[6] Гл., напрыклад, крыніцу за чэрвень 1927 г.: Дзяржаўны архіў Брэсцкай вобласці (далей: ДАБВ), ф. 2002, воп. 2, спр. 2, арк. 47: Sprawozdanie miesięczne sytuacyjne za m-c czerwiec 27 r.

[7] AAN, Zespół „Urząd Wojewódzki Polesie (Brześć)", sygn. 976/17, k. 25, 47: Sprawozdanie sytuacyjne nr 2 za czas od 11.II. do 10.III.1933 r., nr 3 za czas od 11.II. do 10.IV.1933 r.

[8] J. Obrębski, *Polesie*, Warszawa 2007, ss. 574.

з Круговіцкай гмінай — памежжам Навагарадчыны і Случчыны). Азначанай прычынай можна вытлумачыць розную ступень успрымання камуністычнай дзейнасці сярод жыхароў Лунінецкага павета. Польскія крыніцы 1935 года вылучаюць тэрыторыю Круговіцкай гміны на фоне ўсяго павета. Там, у ваколіцах Вострава — Будчы, былі зафіксаваны выпадкі шпіёнства і ўвогуле назіраліся пэўныя камуністычныя ўплывы на насельніцтва, што спараджала горшыя ў стасунку да ўлады настроі вяскоўцаў. Дакумент (справаздача паліцыі) 1937 года таксама адзначае гміну Круговічы як „ognisko komuny", кажучы да таго ж пра шматлікія кантакты з СССР[9]. Але ў цэлым, калі меркаваць па дакументацыі сіл правааховы, сітуацыя была падкантрольнай.

Камуністычныя ўплывы ў Круговіцкай гміне не ішлі ні ў якае параўнанне са становішчам, напрыклад, у суседнім Івацэвіцкім (спачатку называўся ён Косаўскім) павеце таго ж Палескага ваяводства. Магчыма, невысокай актыўнасцю камуністаў у нашых вёсках і вытлумачваецца параўнаўчая палітычная пасіўнасць насельніцтва. Не выключана, што з улікам прымежнага[10] становішча Круговіцкай гміны сілавыя органы ўлады (тут паліцыі дапамагалі сотні пагранічнікаў) болей строга кантралявалі грамадскія настроі і не давалі асабліва разгарнуцца ідэйным праціўнікам, якімі з'яўляліся камуністы.

Нейкіх сур'ёзных, значных учынкаў у распаўсюджанні камуністычнай ідэалогіі разгледжаныя дакументы паліцыі па Круговіцкай гміне не фіксуюць. Аднак нават эмацыянальна абумоўленыя словы, якія мелі антыдзяржаўны змест, улада брала на ўлік, расцэньвала ў якасці незаконнай прапаганды. Як напрыклад, дастаткова бытавы выпадак — сварка паміж Марыяй Гофман і Марыяй Арловай, жыхаркамі вёскі Круговічы, якая ўзнікла 27 верасня 1936 года. М. Арлова ў прыступе гневу выразілася ў адрас М. Гофман: „Ты польская свіння, увесь край абышлі, а ўрэшце прыйшлі сюды на жыраванне, праз вас, польскія свінні, не маем хлеба, усюды сядзіце па праўленнях і размяркоўваецеся па нашым краі, а нашы нідзе не маюць быць. Скора вас халера возьме, будзеце поўзаць па саломе рыламі, калі бальшавікі сюды прыйдуць і паразбіваюць вам ілбы"[11]. Цікава, што з абедзвюх

[9] AAN, Zespół „Komenda Wojewódzka Policji Państwowej w Brześciu" (далей: Zespół KWPPwB), sygn. 2018/2, k. 11-12.

[10] Сама Круговіцкая гміна не гранічыла з тэрыторыяй Савецкай Беларусі, але мяжа праходзіла недзе за дзясятак кіламетраў ад самага ўсходняга населенага пункта гміны — Людвікова, дзе, дарэчы, размяшчаўся гарнізон польскіх пагранічных войскаў.

[11] AAN, Zespół KWPPwB, sygn. 2018/14, k. 361: Sprawozdanie dzienne przestępności z dnia 10 i 11 października 1936 r.

апанентак (прычым цёзак!) адна, нібыта мясцовая, мела прозвішча яўна расійскага паходжання, другая, нібыта полька, — нямецкага. Прычым спадарыня расійскага паходжання апелявала да адсутнасці „нашых” — відавочна, расійскіх чыноўнікаў. Магчымасць беларускіх нават не мелася на ўвазе. Ці таксама падчас праверкі служачым круговіцкага пастарунка Генрыкам Лукоўскім у хаце Паўла Крыцкага, жыхара вёскі Лактышы, жонка падазраваемага Тодара Крыцкага ў адрас паліцэйскага сказала: „Здзіўляецца, што мужыкі крадуць, калі і паны крадуць, гэта мужыкі ад паноў навучыліся”[12].

Тым не менш у настроях насельніцтва гміны, якія нярэдка можна было характарызаваць як стыхійныя эмоцыі ці нават бытавыя сваркі, польская ўлада бачыла прыхільнасць да бальшавіцкіх ідэй. Адзначым, што значнага ўздзеяння па нівеляванні падобных настрояў не мела інфармацыя першакрыніц з-за савецкай мяжы: адтуль „заходнікі” атрымлівалі лісты пра голад, адсутнасць адзення, цяжкую працу з просьбамі прыслаць бялізны і прадуктаў[13]; звесткі пераносілі кантрабандысты, якія асабліва актыўнічалі ў першай палове 1920-х гадоў, а таксама ўцекачы з Савецкага Саюза.

У той жа час на афіцыёзным узроўні гаварылася пра лаяльнае стаўленне беларусаў-„заходнікаў” да польскай улады. Пастаянна падкрэслівалася польскасць рэгіёна, нават сярод праваслаўных. Так, у любові да Польшчы і патрыятызме прызнаецца вучань малакруговіцкай школы падчас перапіскі са сваімі пагодкамі: «Я праваслаўны. Але я люблю польскую зямлю»[14].

Асаблівую прыязнасць, калі верыць польскім СМІ, „заходнікі” адчувалі да пагранічнікаў. Прывядзём рыторыку датычна насельніцтва з наваколля стражніцы Корпуса аховы памежжа „Людвікова”: „Дзеці вёскі Чудзін, аддаленай ад Людвікова на тры кіламетры, далі для жаўнераў КАП у дзень свята КАП (16.10.1938) прадстаўленне, звязанае з танцамі і спевамі. У адказ стральцы КАП у дзень свята незалежнасці (11.11.1938) пайшлі ў тую вёску са сваёю „Салдацкаю вечарніцаю”, дзе радасна іх павіталі не толькі дзеці, але і ўвесь вясковы народ”[15]. (Хоць у некаторых нататках, як, напрыклад, гэта, гаворыцца і пра наяўнасць варожых адносін „да тых праяў грамадзянскага паразумення”.)

[12] AAN, Zespół KWPPwB, sygn. 2018/15, k. 382: Sprawozdanie dzienne przestępności z dnia 29 kwietnia 1937 r.

[13] AAN, Zespół KWPPwB, sygn. 2018/14, k. 401: Sprawozdanie dzienne przestępności z dnia 17 i 18 października 1936 r.

[14] S. Treugut, *Nasza korespondencja z Kruhowiczami*, „Dziennik Urzędowy Kuratorium Okręgu Szkolnego Brzeskiego”, 1936, nr 3, s. 91.

[15] *Ludność Polesia z całym narodem*, „Polska Zbrojna”, 23 II 1939, s. 6.

Да таго ж дэманстравалася, што насельніцтва не проста падтрымлівае ўладу, але робіць гэта актыўна, так сказаць, рублём, дакладней — злотым. Адной з распаўсюджаных акцый у прымежным рэгіёне стала набыццё на грошы вяскоўцаў зброі. Яскравыя прыклады прыводзяцца ў вайсковай прэсе: летам 1928 года рада Круговіцкай гміны сабрала і перадала на будаўніцтва падводнай лодкі імя Юзэфа Пілсудскага 29 злотых 80 грошаў[16]; жыхары вёсак гміны ў чэрвені 1938 года сабралі сродкаў на кулямёт і вінтоўку і перадалі зброю пагранічнікам[17]. З іншай крыніцы гаворыцца яшчэ пра адзін кулямёт, куплены для арміі на сродкі жыхароў Круговіцкай гміны (не выключаем, што гэта інфармацыя дублюе вышэйпрыведзеную, хаця, магчыма, то быў другі набыты жыхарамі азначнай мясцовасці кулямёт)[18]. Прычым такія патрыятычныя акцыі праводзіліся ледзь ні штогод, а часам і часцей, асабліва з нарастаннем ваеннай пагрозы. Так, аналагічнае ахвяраванне было зроблена ўжо на пачатку наступнага года. Як вынікае з крыніцы, акцыя была арганізавана гмінным Фондам нацыянальнай абароны[19]. Грамада вёскі Дзяніскавічы-2 вясною 1939 года наогул сабрала суму ў 132 злотых[20].

Яшчэ адным трукам улады па стварэнні карцінкі ў сваю падтрымку сталі сходы і розгалас пра іх. У добраахвотнасць такіх мерапрыемстваў верыцца слаба. Прывядзём у якасці прыкладу блізка да тэксту наступную інфармацыю:

15 лютага 1925 года ў Ганцавічах адбыўся сход прадстаўнікоў розных нацыянальнасцей і веравызнанняў на выступленне дэлегата Польскага таварыства апекі над крэсамі[21] дэпутата Янкоўскага. Ухвалілі:

1) дамагацца ад польскага ўрада ажыццяўлення ладу і парадку, а таксама ўгрунтавання польскасці ва ўсходніх ваяводствах;
2) пажаданне Сейма і Сената выдаваць дэпутатаў і сенатараў, якія праводзяць на ўсходніх землях Рэспублікі антыдзяржаўную агітацыю, судовым уладам;

[16] *Na łódź podwodną*, „Polska Zbrojna", 22 VII 1928, s. 5.

[17] *Kronika*, „Kurjer Wileński", 8 VII 1938, s. 6; *Ludność poleska z całym narodem dąży ku potędze Polski*, „Polska Zbrojna", 23 II 1939, s. 6; *Społeczeństwo — wojsku*, „Nowiny", 23 VII 1939, s. 1.

[18] *Na karabin maszynowy dla Armii*, „Wieś Poleska", nr 12, 3 VII 1938, s. 18.

[19] *Ofiary na F.O.N.*, „Echo Tureckie", nr 6, 5 II 1939, s. 1.

[20] „Gazeta Polska", nr 116, 28 IV 1939, s. 7.

[21] Польскае таварыства апекі над крэсамі (Polskie Towarzystwo Opieki nad Kresami) — прадзяржаўная арганізацыя ў міжваеннай Польскай Рэспубліцы. Мэта — духоўная і матэрыяльная дапамога польскаму насельніцтву і поль-

3) жаданне ад дзяржаўных улад пераследу і суворага пакарання ўсіх, хто праводзіць на так званых крэсах антыдзяржаўную працу і да т.п.[22]

Пракамуністычныя настроі ўзраслі ў 1939 годзе. У паветры запахла вайною (хаця, напрыклад, самалёты часам курсіравалі над Кругавіцкай гмінай і раней: 3 сакавіка 1929 года савецкі самалёт парушыў мяжу ля Людвікова і нават прызямліўся далёка паўднёвей[23]; 22 ліпеня 1937 года „аднапілотнік, без прыкмет" палётаў над мястэчкам Ганцавічы, скіраваў на Буды і знік у напрамку савецкай граніцы[24], што можна таксама расцаніць як перманентную напружанасць і — апошні з двух прыведзеных прыкладаў — як сімптом набліжэння неспакойнага часу). Звесткі прыходзілі да вяскоўцаў самыя розныя, самыя супярэчлівыя, што ў сваю чаргу спараджала дыяметральна супрацьлеглыя размовы, якія часам (у залежнасці, думаецца, ад іх падазронасці) браліся паліцыяй пад увагу і канстатаваліся (вялікую ролю пры гэтым, як можна здагадвацца, грала таемная экспазітура). У якасці прыкладу можна прывесці наступныя выпадкі:

„15 красавіка падчас грамадскага сходу ў вёсцы Еськавічы, які праводзіўся па рэкамендацыі войта Кругавіцкай гміны пад кіраўніцтвам загадчыка ўсеагульнай школы ў вёсцы Дзяніскавічы, Філімон Карпеня з вёскі Еськавічы некалькі разоў выкрыкнуў: «Не даць пазычкі[25], бо ўрад ведае толькі, як лупіць за каровы, а для паляпшэння быту людзей нічога не робіць». Камендант Дзяніскавіцкага пастарунка праводзіць следства".

„24 красавіка Ганцавіцкім пастарункам быў затрыманы Аляксандр Мелехавец з вёскі Ганцавічы, які некалькі дзён распаўсюджваўся сярод насельніцтва (...) што Польшча бяспраўна акупавала частку краю на ўсход ад Буга і Расія 1 мая гэтыя тэрыторыі адбярэ"[26].

скім арганізацыям на так званых Крэсах. Фактычна ажыццяўлялася спрыянне паланізацыі. Гл.: *Statut Polskiego Towarzystwa Opieki nad Kresami*, [Warszawa], [Łuck] 1922, ss. 15.

22 *Zadanie ludności kresowej*, „Warszawianka", nr 57, 26 II 1925, s. 2.

23 „Żołnierz Polski", nr 12/13, 31 III 1929, s. 304.

24 AAN, Zespół KWPPwB, sygn. 2018/15, k. 687: Sprawozdanie dzienne przestępności z dnia 23 lipca 1937 r. Дарэчы, якраз вясною пры самай мяжы з Польшчай Беларуская ваенная акруга правяла маштабныя вучэнні. Магчыма, гэта быў іх адгалосак.

25 Маецца на ўвазе дзяржаўная пазыка на вайсковыя патрэбы Польшчы. Сходы, на якіх сялян агітавалі купляць аблігацыі пазыкі, праводзіліся ў той час па вёсках Заходняй Беларусі. (Аўтар выказвае ўдзячнасць за гэту інфармацыю Анатолю Сідарэвічу.) Супраць тых дадатковых пабораў і абураўся Філімон Карпеня.

26 AAN, Zespół KWPPwB, sygn. 2018/11, k. 200: Meldunek sytuacyjny nr 98.

У той жа час па Лунінецкім павеце хадзілі чуткі і адваротнага зместу: маўляў, саветы маюць выслаць 3 мільёны арміі на дапамогу Польшчы[27], што „Савецкая Расія сканцэнтравала ў Мінску вялікую колькасць самалётаў (каля 2000), каб прыйсці Польшчы на дапамогу ў выпадку нямецкай агрэсіі”[28].

Некаторыя чуткі былі блізкімі да праўды. Так, пры вулічнай размове ў вёсцы Еськавічы жыхар той жа вёскі Валянцін Творык казаў: „Маршал Рыдз-Сміглы ездзіў у Маскву і прасіў Сталіна ўзброенай дапамогі для Польшчы. А Сталін яму засведчыў, што дасць дапамогу Польшчы, калі Польшча пагодзіцца стаць пад яго апекай”, — гаворыцца ў паліцэйскім дакуменце[29]. (Насамрэч у перагаворах Масквы з Варшавай і саюзнікамі апошняй [Англіяй і Францыяй] разглядаўся варыянт вайсковай абароны Чырвонай Арміяй Польскай Рэспублікі ў выпадку германскай агрэсіі пры ўмове пропуску савецкіх узброеных сіл праз тэрыторыю Польшчы, кіраўніцтва якой адмовілася ад такой дапамогі на той падставе, што Чырвоная Армія потым не пакіне іх дзяржавы. Як паказала неўзабаве развіццё падзей вакол краін Прыбалтыкі, палякі асцерагаліся не дарэмна.)

Трохі раней у вёсцы Будча быў зафіксаваны выпадак прапаганды дэзерцірскіх настрояў: „Калі солтыс грамады вёскі Будча Сымон Савеня ўручаў карты прызыву рэзервістам, прысутны пры тым Сцяпан Кандраценя 65 гадоў, занатаваны ў аркушы эвідэнцыйным з 1933 года як падазраваны ў шпіёнстве, выразіўся наступнымі словамі ў адрас аднаго з рэзервістаў: «Чаго за Польшчу ваяваць? Узяць вінтоўкі ў рукі ды ісці ў хмызнякі». Савеня быў затрыманы да следчага суда”[30]. Неўзабаве рэзервісты сталі вяртацца дадому, што спрычынілася, паводле рапарта паліцыі, да паляпшэння настрояў сярод насельніцтва, падмацаваных ізноў-такі чуткамі пра абяцаную дапамогу Польшчы з боку Савецкага Саюза[31].

Трэба сказаць, што беларускае насельніцтва і паліцыя так і не знайшлі паразумення за міжваенны час у прынцыпе. Ахоўнікі правапарадку прысылаліся з этнічных польскіх зямель. Таму яны для кансерватыўнага асяродка, якім была тым часам заходнебеларуская вёска,

[27] AAN, Zespół KWPPwB, sygn. 2018/22 „Nastroje ludności po ogłoszeniu pogotowania Obrony Przeciw-Lotniczej i po doręczeniu kart powołania do Wojska Polskiego. Raporty. Marzec-kwiecień 1939”, k. 12: Raport informacyjny o nastrojach ludności. 29.03.1939.

[28] Tamże, k. 9: Raport informacyjny o nastrojach ludności. 28.03.1939.

[29] Tamże, k. 20: Raport informacyjny o nastrojach ludności. 10.04.1939.

[30] Tamże, k. 5: Nastroje ludności w czasie «mob.». 25.03.1939.

[31] Tamże, k. 20: Raport informacyjny o nastrojach ludności. 03.04.1939.

былі элементам чужародным. Гэта збольшага прызнаецца і польскімі гісторыкамі. Да таго ж яны самі ўказваюць на „ўсеагульнае п'янства” ў шэрагах польскай паліцыі[32]. Больш таго, яе дзеянні (бясправўныя арышты і здзекі) лічыліся правакацыйнымі, у выніку чаго спараджаліся антыдзяржаўныя настроі і нават партызанскія атрады[33]. Такія факты знаходзяцца і па разглядаемай мясцовасці, прычым таксама з польскіх крыніц, што не можа быць выдумкай. Так, пра рэгулярнае ўжыванне спіртнога служачымі праваахоўных органаў непасрэдным чынам гаворыць клумбы Памежнай паліцыі ў Людвікове (напярэдадні яе расфарміравання ў 1925 годзе). Здавалася б, як? Проста яны былі „ўпрыгожаны” шматлікімі бутэлькамі з-пад гарэлкі[34]. Прычым — што важна — Памежная паліцыя мела павышанае значэнне: акрамя нагляду за парадкам у сваёй акрузе, яна ахоўвала пэўны ўчастак польска-савецкай мяжы. Што ўжо казаць пра звычайных паліцэйскіх?

Як бачна, сярод беларускай сялянскай масы ў міжваеннай Польшчы найбольш прыкметнымі былі пракамуністычныя настроі. Дакументы паліцыі прыводзяць шмат розных прыкладаў антыдзяржаўных выказванняў і вальнадумства. Аднак пры ўсёй масавасці варожых адносін да ўлады іх нельга назваць сістэмнымі, пэўным чынам структурна выбудаванымі і тым больш кіруемымі. Як правіла, гэта была эмацыйная рэакцыя на тую ці іншую падзею або інфармацыю. Да такой рэакцыі найперш, несумненна, спрычынілася бальшавіцкая прапаганда. Яе вынікі найбольш адбіліся на маладым пакаленні. Часам выяўляліся пры дробных бытавых калізіях. Больш таго, выразна, акцэнтавана прабальшавіцкіх настрояў, як гэта спрабавала падаць мясцовая ўлада, было не так і шмат. Гэта былі выпады хутчэй у бок той улады. У той жа час і цвёрдых, і адкрытых сімпатыкаў антыдзяржаўнай ментальнасці была нешматлікая колькасць. Па ўсім відаць, паліцыя праводзіла перманентны маніторынг палітычных настрояў (любога характару), і ў Круговіцкай гміне яны не выходзілі з-пад яе ўвагі і кантролю.

Разам з тым афіцыёзную карцінку настрояў „заходнікаў” польскія ўлады стараліся падаць у колерах лаяльнасці. Гэта падмацоўвалася фактурай у выглядзе разнастайнай падтрымкі ўлады з боку насельніцтва. Хоць для яе, відавочна, уключаўся так званы адміністрацыйны

[32] W. Śleszyński, *Województwo poleskie*, s. 245.

[33] Гэта меркаванне польскага чыноўніка пра стан у Лунінецкім павеце: ДАБВ, ф. 2002, воп. 2, спр. 2, арк. 35: Do Wielmożnego Pana Wojewody Poleskiego.

[34] A. Rosik-Rosiński, A. Ochał, *Wspomnienia podoficera KOP Antoniego Rosika-Rosińskiego*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, 2015, t. 16 (67), nr 1 (251), s. 140.

рэсурс. Наяўнасць той карцінкі была абумоўлена найперш прапагандысцкімі задачамі.

Соцыум Круговіцкай гміны характарызаваўся сярэдняй — па заходнебеларускіх мерках — ступенню палітызаванасці. З аднаго боку — меншай, чым у „заходнікаў" на паўночны захад ад гэтай зямлі, з другога — большай, чым у жыхароў Палесся, якое пачыналася адразу на поўдні ўказанай адміністрацыйнай адзінкі. Натуральна, ступень зацікаўленасці палітыкай, залежнасці ад яе ў мястэчку гміны была большай, чым у вяскоўцаў. Гэта адбівалася нават на побытавым узроўні, у кантэксце штодзённасці.

Summary

The Spontaneous Expressions of Political Moods in Upcountry Western Belarus: In Reality and in Official Reports

(the Case of the Kruhovitshe Commune in the Luniniec County)

For the population of Western Belarus as the case of the Kruhovitshe Commune shows the Polish state was not the motherland from the beginnings and it did not become one over the next twenty years. Polish authorities were severely criticized by the local villagers on various aspects of life cultural, economic, political and military. The author of this paper describes an incident from the life of common people ordinary citizens living in various villages. However, it would be an exaggeration to claim that these statements were threats and that they were of dangerous dimensions. In this period in the official reports all expressions of positive emotions towards Polish authorities were recorded and the wishful thinking of authorities was treated as reality. Therefore, there is no doubt that the reports were exaggerated and made for propaganda purposes. However, the authorities did not idealize the attitude of the local population towards them and negative attitude were taken into consideration (first of all by the police).

Keywords: Kruhovitshe, social moods, critique of authorities, police reports

Streszczenie

Spontaniczne przejawy nastrojów politycznych na zachodniobiałoruskiej prowincji: w rzeczywistości i w oficjalnych raportach

(na przykładzie gminy Kruhowicze w powiecie łuninieckim)

Dla ludności zachodniobiałoruskiej, o czym świadczy konkretny przykład gminy Kruhowicze, państwo polskie od samego początku nie było ojczyzną i nie stało się nią później w ciągu kolejnych dwudziestu lat. Ze strony mieszkańców wsi pod adresem władz padały ostre wypowiedzi dotyczące różnych dziedzin życia — kulturalnego, gospodarczego, politycznego, wojskowego. Autor artykułu przytacza zdarzenia z życia zwykłych ludzi — szeregowych mieszkańców różnych wsi. Niemniej jednak nie można powiedzieć, że ich wypowiedzi miały charakter gróźb i niebezpieczną skalę.

W tymże czasie w oficjalnych raportach odnotowywano wszelkie przejawy sympatii do władz polskich, a życzenie władz brano za rzeczywistość. Nie ma zatem wątpliwości, że raporty były naciągane i robiono to w celach propagandowych. Jednak władze nie idealizowały stosunku ludności do siebie, a nieprzychylne nastroje były brane pod uwagę (przede wszystkim przez policję).

Słowa kluczowe: Kruhowicze, nastroje społeczne, krytyka władz, raporty policji.

Anatol Trafimczyk — kandydat nauk historycznych i filologicznych, sekretarz naukowy Instytutu Literaturoznawstwa Ośrodka Badań Białoruskiej Kultury, Języka i Literatury Narodowej Akademii Nauk Białorusi. Zainteresowania badawcze: historia Białorusi I połowy XX w. (poszczególne aspekty polityki i kultury), mikrohistoria (wsi Kruhowicze Wielkie), literatura białoruska XX w. (tematyka historyczna i polityczna w białoruskiej poezji, dramaturgia białoruska dla dzieci). Autor ponad dwustu publikacji naukowych, w tym czterech monografii. Popularnonaukowa książka „1939 год і Беларусь: забытая вайна" [„1939 rok i Białoruś: zapomniana wojna"] (wydawnictwo „Januszkiewicz A. M.", 2014) została uznana za książkę roku (według Radia Swaboda) oraz otrzymała nagrodę im. Franciszka Bahuszewicza przyznawaną przez Białoruski PEN Club.

artykuły

Jan Nikołajuk
(Białystok)

MiG-i nad Bielskiem. Radziecki 126. Pułk Lotnictwa Myśliwskiego i jego lotniska

W 1940 roku w Związku Radzieckim zapadła decyzja o budowie dużej ilości nowych lotnisk, na których miały stacjonować pułki lotnicze tworzone w ramach rozbudowy Armii Czerwonej. Budowę takich lotnisk zaplanowano również w obwodzie białostockim, który w październiku 1939 roku został włączony w skład Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej. Na terenie republiki stacjonowały oddziały wojskowe podlegające dowództwu Zachodniego Specjalnego Okręgu Wojskowego w Mińsku[1]. Na terenie obwodu białostockiego planowano wybudowanie 11 lotnisk z betonowym pasem startowym[2].

Za budowę lotnisk odpowiadał Ludowy Komisariat Spraw Wewnętrznych (NKWD) i dlatego budową każdego z nich kierował funkcjonariusz NKWD. Był to kierownik obiektu budownictwa specjalnego[3]. W celu zakamuflowania prowadzonych prac w oficjalnych dokumentach nie używano nazw obiektów, lecz każdemu z nich przydzielono indywidualny numer kodowy, którego używano w korespondencji. Rosjanie na budowę każdego z lotnisk planowali przeznaczyć kwotę 16 milionów rubli. W ramach budowy lotniska zamierzali przeprowadzić między innymi prace związane z budową urządzeń tymczasowych, odwodnieniem terenu oraz prace ziemne i betoniarskie. Przy dwunastogodzinnym dniu pracy budowę wszystkich lotnisk planowano zakończyć do 1 września 1941 roku[4].

Jednym z takich lotnisk było lotnisko położone na południowy-zachód od Bielska Podlaskiego. Nie była to przypadkowa lokalizacja. Już w latach 30. XX wieku polskie władze wojskowe podjęły decyzję o budowie w tym

[1] Do 10 lipca 1940 r. okręg nosił nazwę Białoruski Specjalny Okręg Wojskowy.

[2] Planowano budowę lotnisk w Bielsku, Goniądzu, Jabłonowie k. Łap, Zabłudowie, Rosi, Kwaterach k. Świsłoczy, Stokach k. Świsłoczy, Skidlu, Kraśnianach, Skołubowie k. Grodna i na Krywlanach. Do 22 czerwca 1941 r. na żadnym z nich nie zakończono prac budowlanych.

[3] Za budowę lotnisk odpowiadało Główne Kierownictwo Budownictwa Lotniskowego (Главное управление аэродромного строительства) powołane rozkazem Ludowego Komisarza Spraw Wewnętrznych nr 00328 z 27 marca 1941 r.

[4] Государсвенный архив общественных объединений Гродненской области (dalej: ГАООГО), ф. 6195, оп. 1, д. 209: Справка о состоянии работ по объектам спецстроительства НКВД по Белостоцкой области на 21.5.41 г., л. 43-56.

miejscu lotniska. Usytuowano je między drogami biegnącymi z Bielska Podlaskiego do Brańska i Bociek. Było to trawiaste lotnisko polowe pozbawione jakiejkolwiek infrastruktury technicznej. Brak środków finansowych uniemożliwił jego szybką budowę i w efekcie wybrany na lotnisko teren uznany został tymczasowo za lądowisko polowe. Wkraczająca we wrześniu 1939 roku na tereny Białostocczyzny Armia Czerwona niezwłocznie przystąpiła do rozpoznania miejsc dogodnych do wykorzystania w charakterze lądowisk i lotnisk dla własnego lotnictwa. Jednym z takim miejsc było lotnisko w Bielsku Podlaskim. Latem 1940 roku dowództwo lotnictwa ZSOW zdecydowało, że na tym lotnisku stacjonować będzie 126. Pułk Lotnictwa Myśliwskiego (PLM).

Pułk powstał w okresie od 20 kwietnia do 10 maja 1940 roku w ramach rozbudowy sił powietrznych Armii Czerwonej[5]. Sformowano go na lotnisku Ułła w obwodzie witebskim na bazie eskadry myśliwskiej dowodzonej przez kapitana Wasilija Michajłowicza Najdienkę[6]. Formowanie pułku trwało do końca lipca 1940 roku. Zgodnie z etatem pokojowym nr 15/928-W pułk składał się z dowództwa i 4 eskadr myśliwskich wyposażonych w samoloty Polikarpow I-16 i powinien liczyć 282 ludzi, w tym 78 pilotów i 9 nawigatorów[7].

Dowódcą pułku 20 maja 1940 roku został mianowany major Aleksandr Iwanowicz Kiryłłow, jego zastępcą do spraw liniowych był podpułkownik Jurij Aleksandrowicz Niemcewicz, a zastępcą do spraw politycznych starszy politruk Uszczew. W lipcu 1940 roku Uszczewa zastąpił kapitan Koniajew. Szefem sztabu był major Rusanow. W lipcu zastąpił go major Grigorij Iwanowicz Kudriawcew[8].

5 *Накануне. Западный особый военный округ (конец 1939 г. — 1941 г.). Документы и материалы*, Минск 2008, Dokument nr 7: Директива Главного Управления Красной Армии Военному Совету БОВО о формированию авиационных частей в округе, s. 62-64.

6 В. Анохин, М. Быков, *Все истребительные авиаполки Сталина*, Москва 2014, s. 393. Eskadra dowodzona przez kapitana Najdienkę w składzie 22. PLM walczyła nad rzeką Chałchin-Goł w Mongolii, a następnie w składzie 25. PLM wzięła udział w wojnie z Finlandią. 4 października 1941 r. major Najdienko został dowódcą 126. PLM Obrony Przeciwlotniczej walczącego w osłonie Moskwy.

7 Российский государственный военный архив (dalej: РГВА), ф. 25874, оп. 2, д. 717: Типовый ращот штатного и численности начальствующего и рядового состава 126 ИАП по штату 15/928-В и 15/906-Д, s. 100-101.

8 Tamże, ф. 25874, оп. 2, д. 717: Выписка из приказа Народного Комиссара Обороны СССР по личному составу армии от 12 июля 1940 г., л. 58, Tamże: Выписка из приказа НКО СССР по личному составу армии от 27 мая 1940 г., л. 31. Jurij Aleksandrowicz Niemcewicz do Armii Czerwonej wstąpił w 1920 r. Sześć lat później rozpoczął służbę w lotnictwie. W składzie 17. Samodzielnej Eskadry Lotniczej wziął udział w zajęciu tzw. Zachodniej Białorusi. W październiku 1939 r. mianowany

4 sierpnia 1940 roku nastąpiła zmiana na stanowisku dowódcy pułku. Majora Kiryłłowa zastąpił podpułkownik Niemcewicz. Na zwolnione przez niego stanowisko zastępcy pułku do spraw liniowych został mianowany major Andrej Matwiejewicz Riazanow[9]. W takim składzie dowództwo pułku przetrwało do czerwca 1941 roku. Eskadrami dowodzili między innymi Wasilij Michajłowicz Najdienko, Nikołaj Fiedorowicz Arsienin i Anton Gieorgijewicz Panow[10].

Większość kadry w pułku stanowili młodzi piloci i technicy obsługi, jedynie kadra dowódcza miała doświadczenie i umiejętności wynikające z dłuższego stażu służby. Kilku z dowódców posiadało doświadczenie wojenne nabyte w czasie walk prowadzonych w różnych konfliktach zbrojnych.

Kapitan Żurawlew w 1938 roku jako dowódca samodzielnej eskadry myśliwskiej walczył z Japończykami nad jeziorem Chasan, a kapitan Riazanow walczył w Hiszpanii. Największe doświadczenie bojowe posiadał dowódca 1. eskadry kapitan Wasilij Michajłowicz Najdienko, który w latach 1937-1938 brał udział w walkach z Japończykami w Chinach i latem 1939 r. w Mongolii oraz w walkach z Finami zimą 1940 roku[11]. Nad rzeką Chałchin-Goł w Mongolii oraz w walkach z Finami w 1940 roku brał również udział zastępca dowódcy eskadry lejtnant Aleksandr Iwanowicz Smirnow[12]. Pomimo

dowódcą eskadry 42. PLM. Z dniem 26 kwietnia 1940 r. mianowany na stanowisko zastępcy dowódcy 126. PLM. Początkowo pułk nie posiadał dowódcy. W jego zastępstwie pułkiem dowodził Niemcewicz. Dowodził 234. i 205. Dywizją Lotnictwa Myśliwskiego. W czerwcu 1944 r. przeniesiony do wschodnich rejonów ZSRR, gdzie od lutego 1945 r. dowodził 250. DLM Frontu Dalekowschodniego. W 1947 r. przeniesiony w stan spoczynku w stopniu generała lotnictwa. Nagrodzony dwukrotnie Orderem Lenina, trzykrotnie Orderem Czerwonego Sztandaru, Orderem Kutuzowa II klasy i Orderem Wojny Ojczyźnianej I klasy.

9 Tamże, ф. 25874, оп. 2, д. 717: Telegram wychodzący dowódcy 126. PLM nr 243 z 18 grudnia 1940 r., k. 245.

10 Tamże, ф. 25874, оп, 2, д. 717: Именные списки командного состава 126 ИАП и 290-й Авиабазы, л. 31, 58.

11 М. Быков, *Все асы Сталина 1936-1953*, Москва 2014, s. 838-839. Wasilij Michajłowicz Najdienko w Chinach uzyskał sześć zwycięstw grupowych, w czasie walk nad rzeką Chałchin-Goł — jedno zwycięstwo indywidualne i sześć grupowych, w Wojnie Zimowej — cztery zwycięstwa grupowe. W czasie wojny z Niemcami wykonał 186 lotów bojowych w składzie 126. PLM, w trakcie których przeprowadził 120 walk powietrznych uzyskując 5 zwycięstw indywidualnych i 11 grupowych. 21 kwietnia 1943 r. otrzymał tytuł Bohatera Związku Radzieckiego. Odznaczony Orderem Lenina, trzykrotnie Orderem Czerwonego Sztandaru i Orderem Czerwonej Gwiazdy. Wojnę zakończył w stopniu podpułkownika.

12 Tamże, s. 114-115. Aleksandr Iwanowicz Smirnow w czasie walk nad rzeką Chałchin-Goł uzyskał zwycięstwo indywidualne i 11 zwycięstw grupowych. W wojnie z Niemcami walczył tylko w składzie 126. PLM. Wykonał 597 lotów bojowych,

niezakończonego procesu formowania, na początku sierpnia 1940 roku pułk został włączony w skład 9. Mieszanej Dywizji Lotniczej (MDL), której dowództwo stacjonowało w Białymstoku. Kilka miesięcy później, 1 października 1940 roku pułk liczył 270 ludzi, w tym 67 pilotów i 6 nawigatorów[13]. Do 24 grudnia 1940 roku stan pułku zmniejszył się jednak do 223 żołnierzy, z których 75% stanowili nowo wcieleni do służby.

Na uzbrojeniu pułk posiadał zaledwie 13 samolotów myśliwskich I-16 i kilka samolotów szkolnych. Główne braki kadrowe dotyczyły pilotów, których brakowało 25% (etat czasu pokoju). Tak więc pułk nie był gotowy do prowadzenia działań bojowych. Uzupełnienie personelu i uzbrojenia planowano zakończyć do maja 1941 roku[14].

Dostawy nowych samolotów rozpoczęły się na początku marca 1941 roku. W tym miesiącu pułk otrzymał 18 MiG-ów. Również w marcu dowódcy eskadr przeszli przeszkolenie na nowych samolotach w 41. Pułku Lotnictwa Myśliwskiego na lotnisku Krywlany w Białymstoku. Po powrocie na bielskie lotnisko rozpoczęli szkolenie pilotów pułku na nowych samolotach. W pierwszej kolejności przeszkolono dowódców kluczy, a oni szkolili następnie swoich podwładnych. Szkolenie utrudniały jednak obfite opady deszczu, które miały miejsce w kwietniu i na początku maja 1941 roku[15].

Wiosną pułk otrzymał uzupełnienie w postaci zarówno nowych samolotów MiG, jak i używanych I-16. 7 czerwca 1941 roku na stanie pułku było 121 samolotów, z których 30 było niesprawnych (25%). Samolotów myśliwskich było łącznie 95, lecz tylko 73 były sprawne. Do dyspozycji dowódcy pułku został przydzielony MiG-3 z numerem bocznym „10".

w czasie których stoczył 117 walk powietrznych uzyskując 6 zwycięstw indywidualnych i 14 grupowych. W 1996 r. otrzymał tytuł Bohatera Federacji Rosyjskiej. Odznaczony Orderem Lenina, dwukrotnie Orderem Czerwonego Sztandaru, Orderem Wojny Ojczyźnianej I klasy i Orderem Czerwonej Gwiazdy.

13 РГВА, ф. 25874, оп. 2, д. 717: Типовый ращот штатного и численности начальствующего и рядового состава 126 ИАП по штату 15/928-В и 15/906-Д, с. 100-101.

14 Tamże, ф. 40443, оп. 3, д. 230: Донесение о мобилизационной готовности — 126 Истребительный Авиаполк /9 САД/ от 20.11.1940 г., л. 7.

15 А. Медведь, Д. Хазанов, *МиГ-3. Первый фронтовой высотный истребитель*, Москва, с. 33.

Tab. 1. Stan wyposażenia 126. PLM w samoloty wg stanu na 7 czerwca 1941 roku[16]

Typ samolotu	Samoloty sprawne	Samoloty niesprawne	Razem
MiG-1	4	3	7
MiG-3	46	9	55
I-16	23	10	33
UTI-4	4	3	7
U-2 (Po-2)	3	2	5
UT-1	11	3	14
Razem	91	30	121

Koniec 1940 i początek 1941 roku to czas intensywnego szkolenie personelu latającego w powietrzu. W trakcie szkolenia z powodu błędów pilotów i złego stanu technicznego sprzętu uszkodzono kilka samolotów. Intensywne loty szkoleniowe, trwające od poniedziałku do soboty, ujawniły również duże braki w podstawowym wyszkoleniu młodych pilotów. Zdarzały się przypadki, że tracili orientację w terenie i lądowali na innych lotniskach lub po wyczerpaniu paliwa w przygodnym terenie. W kilku przypadkach piloci, podchodząc do lądowania, zapomnieli wypuścić podwozie i uszkodzili samoloty. Brak doświadczenia był przyczyną wypadku, który miał miejsce 18 grudnia 1940 roku, gdy jeden z młodych pilotów źle ocenił warunki podchodzenia do lądowania. W efekcie wylądował samolotem szkolnym UT-1 poza lotniskiem i uszkodził podwozie[17]. Intensywne szkolenie również powodowało straty w samolotach. Ostatnie niebojowe straty miały miejsce w połowie czerwca 1941 roku, gdy podczas lądowania uszkodzono dwa inne samoloty — I-16 i MiG-3 z numerem bocznym „8". Do 22 czerwca nie zdołano ich naprawić[18].

Samolot MiG był trudną maszyną do opanowania w pilotażu. Generał Zacharow, dowódca 43. Dywizji Lotnictwa Myśliwskiego (DLM) scharakteryzował go następująco: „Między innymi samolot ten posiadał szereg właściwości, które ostatecznie zostały uznane za wady konstrukcji (...). MiG był za ciężki jak na samolot myśliwski. Pomyłek w trakcie pilotażu nie wybaczał, był to samolot tylko dla dobrych pilotów. Pilot średni na MiG-u automatycznie stawał się pilotem słabym, a słaby nie mógł nim

[16] Archiwum autora. Informacja przesłana autorowi przez Michaiła Timina z Moskwy 3 lutego 2016 r.

[17] РГВА, ф. 35078, оп. 1, д. 2: Szyfrogram wychodzący nr 243 dowódcy 126. PLM z 18.12.1940 r., k. 245.

[18] Б. А. Медведев, *В рассветный час*, «Нева», 2007, № 6, с. 9-15.

latać”[19]. Ponadto w trakcie eksploatacji ujawniły się jego wady i duża awaryjność. Częstym zjawiskiem były awarie regulatora obrotów śmigła, podwozia i synchronizatorów karabinów maszynowych, które uniemożliwiały strzelanie. Częste awarie radiostacji doprowadziły w maju 1940 roku do ich usunięcia ze wszystkich MiG-ów w pułku.

W efekcie do 21 czerwca 1941 roku szkolenie na samolotach MiG ukończyło zaledwie 21 pilotów, a 31 innych było w trakcie szkolenia i nie mogło wykonywać samodzielnych lotów bojowych. Ponadto piloci przeszkoleni w lotach na MiG-ach nie zakończyli jeszcze cyklu szkoleń strzelania w powietrzu i do celów naziemnych. Dlatego ich efektywność w walce była znikoma.

Pierwsza eskadra licząca 16 pilotów szkolona była do działań w nocy i w trudnych warunkach atmosferycznych, jednak do 22 czerwca tylko czterech pilotów zakończyło pełny program szkolenia. Eskadrą dowodził kapitan Najdienko[20].

Niemcy, przygotowując się do wojny, prowadzili intensywne rozpoznanie powietrzne rejonów przygranicznych. W tym celu niemieckie samoloty często dokonywały przelotów nad terenem Białostocczyzny. W przypadku rosyjskiej interwencji przypadki naruszenia granicy tłumaczono błędami w nawigacji. Rosjanie mieli zakaz strzelania do niemieckich samolotów i przekraczania w pościgu za nimi linii demarkacyjnej z Niemcami. Otrzymali rozkaz zmuszania ich w inny sposób do lądowania na własnych lotniskach. Pierwszy taki przypadek miał miejsce 20 marca 1941 roku o godz. 15:30, gdy piloci pułku zmusili do wylądowania na lotnisku w Bielsku Podlaskim Dorniera Do-17 E-1, należącego do warszawskiej szkoły lotniczej. Również następnego dnia piloci pułku zmusili do ładowania w rejonie Ciechanowca kolejny samolot Do-17 E-3, numer 3003, oznaczenie kodowe NA-EO, należący do toruńskiej szkoły lotniczej. W obu przypadkach załogi samolotów stwierdziły, że straciły orientację w powietrzu i dlatego naruszyły radziecką przestrzeń powietrzną. Po kilku dniach samoloty i ich załogi powróciły do Niemiec[21].

[19] Г. Н. Захаров, *Я — истребитель*, Москва 1985, с. 92.

[20] РГВА, ф. 25874, оп. 2, д. 717: Список экипажей первой — ночной эскадрильи 126 ИАП, к. 106.

[21] J. Nikołajuk, *Pogrom na lotniskach. Zniszczenie radzieckiej 9. Mieszanej Dywizji Lotniczej w czerwcu* 1941 r., „Militaria XX wieku”, 2009, nr 5, s. 8-15; M. Wawrzyński, *Dzień „Armagedonu” — uprzedzenie „Czerwonego Blizkriegu”. 22 czerwca 1941 r. — rozbicie wojsk lotniczych Stalina*, cz. 1, „Militaria i Fakty”, 2004, nr 4, s. 42-52.

Pułk korzystał z dwóch lotnisk, bazowego w Bielsku Podlaskim i operacyjnego w Dołubowie. Drugie lotnisko operacyjne położone w rejonie Pietkowa nie było użytkowane[22]. Na lotnisku w Bielsku Rosjanie pojawili się wczesnym latem 1940 roku i rozpoczęli przygotowania do jego budowy. Teren lotniska położony był po prawej stronie drogi prowadzącej z Bielska do Siemiatycz i miał kształt kwadratu o wymiarach 1160 x 1160 m. Po lewej stronie drogi zaplanowano wybudowanie drewnianego kompleksu koszarowego składającego się z trzech baraków mieszkalnych, budynku mieszkalnego dla personelu latającego, kuchni ze stołówką, łaźni, dwóch magazynów i kilku mniejszych obiektów.

W pierwszej kolejności Rosjanie wyrównali teren oraz wykonali podstawowe prace ziemne i urządzenia pozwalające na korzystanie z lotniska. Na skraju pobliskiego lasu wykopali duże ziemianki, które użytkowali jako magazyny sprzętu i uzbrojenia. W pobliskich Studziwodach zorganizowali stację paliw i smarów lotniczych. Lotnisko uznano za główną bazę pułku lotnictwa myśliwskiego, za tzw. lotnisko bazowe, na którym w 1941 roku planowano wybudować betonowy pas startowy o wymiarach 1200 x 80 m. Bielskie lotnisko otrzymało numer kodowy 169. Jego budową kierował kadrowy pracownik NKWD Borodin[23]. W celu budowy lotniska utworzono dwa wojskowe bataliony budowlane (numer 442 i 443). Bataliony sformowano w kwietniu w Bielsku z powołanych rezerwistów, jednak ich stan pozostawiał wiele do życzenia. Pierwsze partie rezerwistów przybyły 15 kwietnia. Rezerwiści pochodzili z wielu rejonów. Było wśród nich wielu mieszkańców z rejonu Wołkowyska, Bielska i Narwi.

Przybyli rezerwiści byli w słabej kondycji fizycznej, źle odżywieni i ubrani. Wielu z nich nie nadawało się do pracy fizycznej — miało przepuklinę lub chorowało na świerzb i różnego rodzaju nerwice. Tysiąc z nich nie posiadało umundurowania i obuwia, pracowali więc w ubraniach cywilnych. Każdy batalion powinien liczyć 1000 osób, jednak nigdy nie osiągnięto stanów przewidzianych etatem. Ich formowanie praktycznie zakończono do końca kwietnia, kiedy ich łączny stan osiągnął 1920 osób, jednak do pracy kierowano dziennie o kilkaset ludzi mniej. Przykładowo 20 maja

[22] РГВА, ф. 35078, оп. 1, д. 2: Szyfrogram wychodzący nr 220 dowódcy 290. Bazy Lotniczej, k. 222, Szyfrogram wychodzący szefa sztabu 126 IAP nr 249 z dnia 19.12.1940 r., k. 251. Zgodnie z radziecką doktryną pułk lotniczy docelowo miał stacjonować na trzech lotniskach: głównym (tzw. bazowym i dwóch polowych, tzw. operacyjnych). Do 22 czerwca 1941 r. nie zdołano przygotować dla pułku drugiego lotniska polowego.

[23] ГАООГО, ф. 6195, оп. 1, д. 468: Список строительства спецобъектов по Белостоцкой области, л. 6.

przy łącznej liczebności batalionów 1934 osób do pracy skierowano 1670 osób[24].

Były to siły niewystarczające. Wśród przybyłych było niewielu specjalistów budowlanych i wykwalifikowanych robotników, dlatego do budowy lotniska zaangażowano również mieszkańców okolicznych miejscowości. Na zasadzie przymusu cywile mieli wykonać określoną normę pracy lub przepracować określoną liczbę dni. Biedniejsze rodziny musiały zebrać i przywieźć na lotnisko 2-3 m^3 kamienia, żwiru lub piasku, a bogatsze nawet po 7-8 m^3. Ponadto miejscowy komitet rejonowy zatrudnił spośród miejscowych mieszkańców 23 specjalistów (magazynierów, brygadzistów, zaopatrzeniowców). Nadal brakowało jednak inżyniera, 2 techników-geodetów i głównego księgowego. Kadra techniczna mieszkała na kwaterach przy ul. Słowackiego w Bielsku[25].

Rozpoczynając prace zakładano, że każdego dnia do prac przy budowie lotniska przystąpi 3500 robotników i 3800 wozów konnych (podwód)[26]. W praktyce dziennie stawiała się do pracy o wiele mniejsza ilość osób i podwód. Powodów było wiele — żołnierze batalionów budowlanych byli w złej kondycji fizycznej i dlatego wielu z nich chorowało.

Z kolei wśród władz cywilnych panował duży chaos i brak kompetencji, który utrudniał współpracę z kierownictwem budowy oraz ujemnie wpływał na organizowanie obowiązkowej siły roboczej złożonej z mieszkańców okolicznych miejscowości.

W związku z budową lotniska planowano przeprowadzenie następujących prac:

— pomiary geodezyjne,
— prace ziemne,
— przywóz kamieni, żwiru, piasku, drewna i cementu,
— rozbijanie kamieni na tłuczeń,
— budowa obiektów i urządzeń naziemnych,
— budowa studni i wodociągu z rur betonowych,
— melioracja pasa startowego przy pomocy rur ceramicznych,
— prace związane z betonowaniem pasa startowego.

Prace przy budowie lotniska rozpoczęto 10 kwietnia 1941 roku. O ile pierwszego dnia pracowało tylko około dwustu podwód, to już 16 kwietnia było ich już 1480[27]. Do 16 kwietnia zbudowano 100 namiotów, w któ-

[24] Tamże, ф. 6195, оп. 1, д. 209: Справка о рабочей силе на 20.5.41 г., л. 67-69.
[25] Tamże, ф. 6195, оп. 1, д. 467: Докладная записка о подготовке к строительству в Бельске от 11.4.1941 г., л. 13-16.
[26] W skład liczby robotników autor nie wliczył woźniców.
[27] ГАООГО, ф. 6195, оп. 1, д. 467: Докладная записка о подготовке к строитель-

rych zakwaterowano żołnierzy batalionów budowlanych oraz przygotowano w pobliżu dworca magazyn umożliwiający przechowanie zawartości 40 wagonów kolejowych. Następnie na skraju lotniska rozpoczęto budowę tymczasowych budynków drewnianych. Prowadzenie prac utrudniały jednak deszcze oraz brak maszyn i urządzeń budowlanych. Do 23 kwietnia na lotnisku pracowało 1118 osób, w tym część z podwodami. Na teren lotniska zwożono materiały budowlane, w tym głównie kamienie, żwir i piasek. W okolicznych lasach pozyskiwano drewno. Z rejonu Bielska dostarczano drewno, żwir i piasek. Brakowało jednak kamieni na tłuczeń, dlatego też w maju planowano przywiezienie 8000 m^3 kamienia z rejonu Dąbrowy. Cement w całości był dostarczany z zewnątrz. O powolnym tempie prac najlepiej świadczy fakt, że do 23 kwietnia przygotowano zaledwie 6592 m^3 kamienia, 69 m^3 żwiru, 847 m^3 piasku, 146 m^3 drewna[28].

Do 30 kwietnia ukończono budowę 2 baraków (2000 miejsc) dla żołnierzy pracujących przy budowie, budynku mieszkalnego dla personelu lotniska, stołówki (o przepustowości 1300 osób na zmianę) z kuchnią (kocioł o pojemności 1400 litrów, brak metalowej płyty kuchennej), dwóch magazynów i sklepu. Kolejny barak wybudowano w 25%. Budowę budynków ukończono do 20 maja, kiedy to zakończono również budowę łaźni, ambulatorium i komory dezynfekcyjnej[29].

Dodatkowym utrudnieniem w prowadzeniu prac były samoloty zajmujące dużą część lotniska i korzystające z pasa startowego. Do 9 maja lotnisko nie miało łączności telefonicznej. To wszystko spowodowało, że do 10 maja na lotnisku nie rozpoczęto jeszcze podstawowych prac ziemno-budowlanych[30].

Dopiero po opuszczeniu 11 maja lotniska przez samoloty i personel pułku, prace nabrały tempa. Nadal jednak brak było maszyn i urządzeń budowlanych. Szczególnie brakowało betoniarek, kruszarek, agregatów prądotwórczych i ciągników. Dlatego też wiele prac wykonywano ręcznie: kamienie tłuczono młotami ręcznymi, żwir i piasek również przesiewano ręcznie. Ponadto planowanie prac utrudniała niemożliwa do przewidzenia codziennie inna liczba robotników i środków transportu, głównie podwód. Wśród żołnierzy batalionów budowlanych panowały różne choroby, które wykluczały z pracy setki osób. Również z uwagi na bieżące prace polowe

ству в Бельске от 11.4.1941 г., л. 13-16. Tamże, О ходе подготовленных работ по строительству НКВД в Белостоцкой области от 17.4.41 г., л. 50-52.

[28] Tamże, Сведения о ходе заготовки-вывозки материалов нарастающим итогом с начасом работы по 23.4 включительно по строительству НКВД Белостоцкой области, л. 81.

[29] Tamże, Постройка временных сооружений на 30.4.с.г. включительно, л. 94; Tamże, ф. 6195, оп. 1, д. 209: Ведомость обеспеченности стройобъектов общежитями, столовыми и торговой сетью по состоянию на 20.5.41 г., л. 65.

mieszkańcy okolicznych miejscowości skierowani do prac na lotnisku szukali różnych powodów, żeby uniknąć ich podjęcia. W efekcie w okresie od 3 do 20 maja przy budowie lotniska pracowało średnio 176 podwód dziennie. Najwięcej podwód (557) pracowało 6 maja, a najmniej (22) — 18 maja. Gwałtowny spadek wykorzystania podwód nastąpił po 13 maja, kiedy to dziennie pracowało do stu podwód. W ostatniej dekadzie maja na skutek podjętych przez władze działań zmuszono jednak mieszkańców do liczniejszego stawienia się z podwodami do pracy[31].

Stan zaawansowania prac związanych z dostarczeniem materiałów budowlanych niezbędnych do budowy lotniska według stanu na 20 maja 1941 roku przedstawia tabela nr 2[32].

Tab. 2.

Rodzaj materiału	Potrzeby	Dostarczono	Zrealizowano w %
Kamień (m^3)	20000	8420	42,1
Żwir (m^3)	19668	245	1,25
Piasek (m^3)	56891	1109	1,96
Drewno (m^3)	5000	920	18,4
Cement (t.)	?	366	?

Dodatkowym problemem utrudniającym podjęcie prac betoniarskich był brak dostatecznej ilości wody. Problem ten rozwiązano do końca maja poprzez wykopanie studni głębinowych i od 1 czerwca przystąpiono do prac betoniarskich. Na pasie startowym wykonano drewniane rusztowania w kształcie sześciokątów, które wypełniano betonem. W ciągu dnia zabetonowano 401 m^3. Z powodu braku betoniarek beton przygotowywano ręcznie. W dniu 1 czerwca na lotnisku pracowało łącznie 1615 osób, które przewiozły 220 m^3 kamienia, 70 m^3 żwiru, 40 m^3 piasku, rozbiły 50 m^3 kamienia oraz wykonały 300 m^3 prac ziemnych. Do transportu użyto 33 samochodów (13 ZIS i 20 GAZ) i 684 podwód. W ciągu dnia wykonano zaledwie część planowanych prac, gdyż przywóz materiałów wykonano zaledwie w 30 procentach. Przyjęta przy budowie lotniska w Bielsku norma dzienna przywozu kamienia, żwiru i piasku wynosiła 1100 metrów sześciennych[33].

[30] Tamże, ф. 6195, оп. 1, д. 467: Объяснительная записка к отчету по Спецстроительству НКВД на 10.5.41 г., л. 114-115.

[31] Tamże, ф. 6195, оп. 1, д. 209: Динамика выхода возников в мае месяце по трудучастью по стройобъектам НКВД Белостоцкой области, л. 59.

[32] Tamże, Сводка заготовки местных матерялов по стройобъектам Белостоцкой области по состоянию на 20.5.41 г., л. 57-58.

[33] Tamże, ф. 6195, оп. 1, д. 468: Суточная сводка о ходе строительства по объек-

Postępy prac związanych z budową lotniska przedstawia tabela nr 3 (efekty wykonanych prac przedstawiono w sposób narastający w stosunku do dnia poprzedniego).

Tab. 3

Data	Rodzaj prac						
	Zwózka kamienia (m^3)	Zwózka żwiru (m^3)	Zwózka piasku (m^3)	Prace ziemne (m^3)	Przygo-towanie drzewa (m^3)	Prace me-lioracyjne (m.b.)	Prace betoniar-skie (m^3)
16.04.1941	4557	?	688	?	?	-	-
19.04.1941	5665	69	807	?	83	-	-
23.04.1941	6592	69	847	?	146	-	-
18.05.1941	8386	185	1109	31883	900	-	-
20.05.1941	8420	245	1109	34483	920	-	-
24.05.1941	8676	500	1216	37033	920	?	-
31.05.1941	9586	1418	1440	41127	?	2294	-
1.06.1941	9806	1488	1480	41427	?	?	401

Problemy organizacyjne, brak odpowiedniej ilości maszyn i sprzętu oraz braki w sile roboczej spowodowały, że termin zakończenia budowy lotniska został zagrożony. Na jakim etapie były prace, tego się już nie dowiemy, gdyż wybuch wojny niemiecko-radzieckiej przekreślił wszystkie plany.

Zaangażowanie siły roboczej przy budowie lotniska przedstawia tabela nr 4:

Tab. 4

Data	Żołnierze batalionów budowlanych		Robotnicy	Podwody	Ogółem pracujących
	stan faktyczny	pracujących			
19.04.1941	?	?	?	?	1301
23.04.1941	?	?	?	?	1118
9.05.1941	?	1920	305	79	2304
18.05.1941	?	174	15	22	211
20.05.1941	1934	1670	21	50	1741
24.05.1941	?	1442	29	365	1836
31.05.1941	?	1470	48	520	2038
1.06.1941	1903	1558	57	684	2299
18.06.1941	1890	1670	77	?	min. 1747
20.06.1941	1890	1165	77	?	min. 1242

Głównym użytkownikiem lotniska był 126. PLM, który na lotnisko przybył w sierpniu 1940 roku. Na lotnisku lądowały również cywilne samoloty kurierskie, sanitarne oraz samoloty klucza rozpoznania meteorologicznego, stacjonującego na białostockim lotnisku Krywlany. Oprócz pułku myśliwskiego na lotnisku stacjonowała 290. Baza Lotnicza i komendantura lotniska nr 53, których zadaniem było zarządzanie infrastrukturą lotniska i obsługa techniczna pułku. Dowodzony przez majora Stasielskowa pododdział 18 listopada 1940 roku liczył 257 żołnierzy, 6 samochodów osobowych, 39 samochodów ciężarowych, 4 cysterny, 2 warsztaty samochodowe, 12 ciągników, 28 przyczep i 41 innych samochodów specjalnego przeznaczenia. Brakowało w niej jednak 42 żołnierzy do uzupełnienia etatu czasu pokoju.

W listopadzie 1940 roku w ocenie jej dowódcy baza była w ograniczonym stopniu przygotowana do mobilizacji[34]. W jej skład wchodził w tym czasie 157. batalion obsługi lotniskowej. 3 grudnia 1940 r. na lotnisko przybyła jeszcze 37. kompania lotniskowo-techniczna[35].

Kolejnym obiektem użytkowanym przez pułk było lotnisko w Dołubowie, na którym Rosjanie pojawili się w czasie żniw 1940 roku[36]. Przystąpili wówczas do porządkowania terenu lotniska. Nie wybudowali jednak żadnych budynków, jedynie na końcu pasa startowego, przy drodze do Smolug zbudowali wieżę, a na wzgórzu przy stawie wybudowali dużą, kilkuizbową ziemiankę, w której urządzili dowództwo lotniska. Po wyrównaniu nawierzchni na lotnisko przeleciała grupa samolotów I-16. Oficerowie zamieszkali na kwaterach u gospodarzy, na plebanii oraz we dworze w Dołubowie. W siedzibie rodziny Łowickich urządzono również dowództwo pułku. W sadzie przy plebanii żołnierze rozstawili namioty, w których

там Белостоцкой области за 1 июня, л. 105; Tamże, ф. 6195, оп. 1, д. 209: Количество машин на объектах на 20.5.41 г., л. 61. Wg stanu na 1 czerwca 1941 r. na wyposażeniu kierownictwa budowy było 58 samochodów ciężarowych (13 ZIS-5, 10 ZIS-21, 18 GAZ-42 i 17 GAZ-AA). Nie wykorzystano w tym dniu 25 samochodów. Spowodowane to było brakiem szoferów i dużą awaryjnością sprzętu zmobilizowanego z przedsiębiorstw cywilnych. Do ich naprawy na lotnisku zorganizowano prowizoryczny warsztat samochodowy.

34 РГВА, ф. 40443, оп. 3, д. 230: Донесение о мобилизационной готовности 290-й Авиационной базы от 20.11.1940 г., л. 11.

35 Tamże, ф. 25874, оп. 2, д. 525: Дислокация войсковых частей, учреждений и заведений ЗОВО, 1940 г., л. 71-86.

36 http://bip.ug.dziadkowice.wrotapodlasia.pl/gmina_dziadkowice/his_gminy/ (dostęp 09.03.2016 r.) Lotnisko zorganizowano na terenie 100 ha, które polskie władze wojskowe w latach trzydziestych kupiły od rodziny Łowickich posiadającej w Dołubowie majątek. Na terenie położonym na wschodnim skraju wsi, przy drodze do wsi Smolugi planowano wybudować lotnisko wojskowe.

zamieszkali. Znajdujące się przy lotnisku zabudowania dworskie Rosjanie zamienili na magazyny. Obsługą lotniska zajmował się 96. oddział lotniskowy[37].

Jesienią 1940 roku pułk powrócił na lotnisko w Bielsku Podlaskim i spędził tam zimę i część wiosny. W związku z rozbudową bielskiego lotniska 11 maja 1941 roku pułk wraz ze 157. batalionem obsługi lotnisk przebazował się ponownie na lotnisko polowe w Dołubowie. Kilka dni wcześniej na lotnisko polowe wyjechały ekipy techniczne, które przygotowały pas startowy na przyjęcie samolotów. Dowódca pułku mieszkał na kwaterze w domu Henryka Korzeniowskiego. Inni oficerowie mieszkali również na kwaterach u gospodarzy oraz we dworze w Dołubowie. Wielu oficerów nadal jednak mieszkało z rodzinami w Bielsku i codziennie dowożono ich samochodami do Dołubowa.

Ostatnie dni przed niemieckim atakiem były bardzo nerwowe. Nad lotniskiem na dużej wysokości pojawiały się niemieckie samoloty rozpoznawcze, które odlatywały z chwilą startu radzieckich myśliwców.

W piątek rano 20 czerwca 1941 roku dowódca pułku wraz z zastępcą do spraw politycznych zostali wezwani na odprawę do dowództwa 9. MDL w Białymstoku. Po powrocie podpułkownik Niemcewicz polecił przygotować samoloty do lotu, a samoloty niesprawne naprawić do rana 22 czerwca. Wstrzymał przepustki i wydał polecenie wykopania szczelin przeciwlotniczych.

20 czerwca około północy z dowództwa dywizji otrzymano szyfrogram z poleceniem rozbrojenia samolotów i zdeponowania amunicji w magazynie. Następnego dnia około południa ogłoszone zostało pogotowie bojowe, samoloty rozlokowano dookoła lotniska, a piloci dyżurowali przy swoich nieuzbrojonych maszynach. Pogotowie bojowe odwołano około godziny 21:00, a personel techniczny otrzymał rozkaz uzbrojenia samolotów i przygotowania ich do działań bojowych do godziny 7:00 rano 22 czerwca. 21 czerwca około północy została przerwana łączność telefoniczna pułku z Bielskiem i Białymstokiem. Godzinę później przestała działać łączność telegraficzna[38].

O świcie 22 czerwca 1941 roku pułk posiadał 50 samolotów MiG-3, w tym 38 sprawnych. Dodatkowo z posiadanych 23 samolotów I-16 mógł wystawić do działań w powietrzu 13 sprawnych maszyn. Miał jednak problem z pilotami, którzy mogli jednocześnie wystartować do walki. Szkolenie na samolotach MiG ukończyło zaledwie 21 pilotów, a 31 innych

[37] Tamże, ф 35078, оп. 1, д. 2: Telegram wychodzący dowódcy 126. IAP nr 249 z dnia 19.12.1940 r., k. 251; Archiwum autora, Relacja mieszkańca wsi Dołubowo Stanisława Dobrogowskiego z 22 kwietnia 2008 r.; Relacja mieszkańca wsi Dołubowo Józefa Trochimowicza z 8 czerwca 2016 r.

[38] Б. А. Медведев, *В рассветный час*, «Нева», 2007, № 6, с. 9-15.

było w trakcie szkolenia i nie mogło wykonywać samodzielnych lotów bojowych. Z kolei z 42 pilotów przeszkolonych na I-16 wystartować mogło tylko 13, gdyż tylko tyle było sprawnych samolotów tego typu. W efekcie jednocześnie do akcji mogło wystartować tylko 21 samolotów MiG i 13 maszyn I-16. Brak jest również informacji, czy do świtu 22 czerwca personel techniczny zdołał uzbroić wszystkie sprawne samoloty.

Większość z samolotów pułku stacjonowała na lotnisku w Dołubowie. Na lotnisku w Bielsku pozostało zaledwie 6 samolotów o różnym przeznaczeniu: 2 myśliwskie MiG-3, 2 myśliwskie I-16, szkolny UTI-4 (szkolna wersja I-16) i szkolny UT-1. Samoloty myśliwskie stanowiły osłonę budowanego lotniska. Brak jest informacji, czy wszystkie maszyny były sprawne.

W Bielsku na kwaterach wraz z rodzinami przebywała również część pilotów. Po zbombardowaniu Bielska przez samoloty niemieckie i ogłoszeniu alarmu piloci samochodami zostali przewiezieni do Dołubowa.

Lotnisko w Dołubowie zostało zaatakowane o godz. 3:15 przez grupę 18 Messerschmittów Bf 110 z II dywizjonu 210. Pułku Bombowców Szybkich (II/SKG 210) osłanianych przez 18 Messerschmittów Bf 109. Samoloty niespodziewanie dla Rosjan wyłoniły się zza lasu położonego na wschodnim skraju lotniska i rozpoczęły bombardowanie oraz ostrzał z broni pokładowej. Przeciwko nim rozpoczął start klucz alarmowy, lecz tylko jeden samolot zdołał wystartować. Został on zestrzelony w czasie wznoszenia i spadł na skraju lotniska w pobliżu wieży. Pozostałe dwa samoloty zostały zniszczone z broni pokładowej w trakcie startu. W efekcie nalotu zniszczonych zostało przynajmniej czternaście MiG-ów, dwa I-16, jeden UTI-4, jeden U-2 i dwie cysterny samochodowe[39].

W Dołubowie ostrzał niemieckich samolotów wywołał dwa pożary. Jedna z bomb spadła na dziedziniec przy kościele. W czasie nalotu lotnisko było prawie bezbronne. Obrona przeciwlotnicza lotniska opierała się na jednym ciężkim karabinie maszynowym ustawionym na trójnogu na wschodnim skraju lotniska[40].

Dopiero po tym nalocie podpułkownik Niemcewicz ogłosił w pułku alarm, nie podjął jednak żadnych działań ofensywnych. Wciąż czekał na nawiązanie łączności z dowództwem dywizji w Białymstoku. Dopiero kilkadziesiąt minut później, gdy w pobliżu lotniska dostrzeżono lecące na wschód na wysokości 800 m niemieckie bombowce, o godz. 3:50 wysłał w celu ich przechwycenia grupę 21 samolotów MiG-3 i cztery I-16. Do pozostałych samolotów ładowano jeszcze amunicję. Z powracającymi znad

[39] Tamże.

[40] Tamże. Mieszkaniec Dołubowa Stanisław Dobrowolski wspomina o kilku armatach ustawionych na północnym skraju lotniska przy zabudowaniach gospodarczych majątku. Nie potrafił jednak określić ich rodzaju i przeznaczenia.

Bielska Heinklami He 111 spotkała się dowodzona przez zastępcę dowódcy 4. eskadry lejtnanta Grigorija Iwanowicza Ałajewa grupa 9 MiG-ów i zaatakowały je od czoła. Niemieckie bombowce zdołały jednak się przedrzeć i bez strat własnych przekroczyły graniczną rzekę Bug. Radzieckie myśliwce nie kontynuowały za nimi pościgu, gdyż piloci nadal mieli zakaz przekraczania linii demarkacyjnej. Po powrocie na lotnisko piloci Ałajew i Uszakow zgłosili zestrzelenie dwóch bombowców. Ponadto Uszakow zgłosił uszkodzenie jeszcze jednego bombowca. Informacja ta nie znajduje jednak potwierdzenia w niemieckich dokumentach. W tym rejonie Niemcy nie odnotowali żadnych strat bombowców.

O godz. 7:15 nad lotniskiem znów pojawiły się niemieckie samoloty. Lotnisko zaatakowała grupa 9 Messerschmittów Bf 110 z II dywizjonu pułku SKG 210 (210. Pułk Bombowców Szybkich) osłanianych przez 10 Messerschmittów Bf 109 porucznika Waltera Stengla z 6. eskadry 51. Pułku Myśliwskiego (6./JG 51). Tym razem Rosjanie zdołali wystartować i nawiązali walkę z myśliwcami osłony. W jej trakcie w ciągu czterech minut Rosjanie stracili trzy MiG-i (7:26—7:30). Jeden z nich pilotowany przez lejtnanta Ałajewa rozbił się w pobliżu lotniska a pilot zginął. Ałajew w trakcie walki z Bf 109 na niskiej wysokości (150-200 m) nie zdołał wyprowadzić samolotu z lotu nurkowego i zaczepił końcówką skrzydła o budynek w gospodarstwie mieszkającej na kolonii rodziny Jachimczuków. W efekcie samolot Ałajewa spadł na dom mieszkalny i spłonął razem z nim. Kolejne dwa samoloty zestrzelili niemieccy piloci. Po jednym zwycięstwie uzyskali sierżant Georg Seidel, podporucznik Hans Rusehen i porucznik Walter Stangel[41].

W pierwszym przypadku został zestrzelony samolot adiutanta 3. eskadry lejtnanta Gawriiła Fiedorowicza Babienki. Pilot zdołał się uratować[42]. W drugim przypadku został zestrzelony samolot dowódcy klucza lejtnanta Jewgienija Maksimowicza Panfiłowa. W czasie walki na wysokości 600 m z dwoma Bf 109 w rejonie Bociek Panfiłow jednego z nich staranował, jednak wkrótce jego samolot ostrzelał drugi Messerschmitt. Ranny Panfiłow wyskoczył z płonącego samolotu na spadochronie i szczęśliwie wylądował[43]. Ponadto w czasie nalotu na lotnisku zostało zniszczonych kolejnych trzynaście MiG-ów i cztery I-16. Wśród zniszczonych na ziemi MiG-ów był samolot dowódcy pułku. Porucznik Stengel poranny bój wspomina następująco: „Nikt jeszcze od rana nie uzyskał ani jednego zwy-

41 http://www.http://www.airwar.ru/history/av2ww/axis/luftvict/victory_2206.html (dostęp: 24.03.2013). Niemieccy piloci zestrzelone samoloty określili jako typ I-18. Takie oznaczenie MiG-ów ustalił niemiecki wywiad. Jeden z pilotów przypisał sobie zwycięstwo nad Panfiłowem.

cięstwa, więc startując po raz drugi mieliśmy nadzieję, że szczęście się do nas uśmiechnie. Tym razem około godz. 7:30 mój 6. Staffel napotkał eskadrę samolotów wroga. Ja sam i jeszcze co najmniej dwóch pilotów zaliczyliśmy po jednym samolocie „Rata", odnosząc tym samym pierwsze zwycięstwa na nowym froncie dla II/JG 51"[44].

Dwie godziny później piloci pułku znów nawiązali walkę z atakującymi lotnisko Messerschmittami Bf 110 osłanianymi przez myśliwce z 4. eskadry pułku JG 51. W jej trakcie Messerschmitty Bf 109 zestrzeliły trzy kolejne radzieckie myśliwce MiG-3. Jedną z ofiar był zastępca dowódcy 4. eskadry lejtnant Wiktor Iwanowicz Uszakow, którego samolot spadł w pobliżu lotniska. Pilot zginął w szczątkach samolotu. Radzieckie samoloty zestrzelili między innymi podporucznik Georg Peter Eder, który zgłosił zestrzelenie I-16 o godz. 9:23 i starszy sierżant Hans Elsner, który zgłosił zestrzelenie I-16 o godz. 9:30.

Po tym nalocie stan pułku był tragiczny. Pozostało w nim tylko kilkanaście sprawnych samolotów. Została jednak przywrócona łączność radiowa. O godz. 8:19 dowódca pułku otrzymał od dowodzącego 9. MDL generała Siergieja Aleksandrowicza Czernycha polecenie udzielenia pomocy 129. PLM na lotnisku w Tarnowie[45]. W odpowiedzi o godz. 8:38 podpułkownik Niemcewicz przekazał, że nie jest w stanie udzielić pomocy, gdyż wszystkie myśliwce ma zniszczone[46]. Kilkadziesiąt minut później, o go-

[42] М. Быков, *Все асы Сталина*, c. 75. Gawriił Fiedorowicz Babienko walczył później w 41. PLM i 5. Gwardyjskim PLM. Wojnę zakończył w maju 1945 r. w stopniu majora. Wykonał 343 loty bojowe, w trakcie których stoczył 48 walk powietrznych. Uzyskał 10 zwycięstw indywidualnych i 2 grupowe. Odznaczony trzykrotnie Orderem Czerwonego Sztandaru, Orderem Aleksandra Newskiego, trzykrotnie Orderem Wojny Ojczyźnianej I klasy oraz Orderem Czerwonej Gwiazdy.

[43] Tamże, s. 912-913; И. А. Гуляс, *Победы советских летчиков первого дня войны*, «Аэрохобби», 1994, № 1, л. 27-33. Ranny Jewgienij Maksimowicz Panfiłow trafił do szpitala. Po wyleczeniu, od sierpnia 1941 r. walczył w składzie 31. i 148. PLM. Po zestrzeleniu 5 niemieckich samolotów, 7 sierpnia 1942 r. został przedstawiony do wyróżnienia tytułem Bohatera Związku Radzieckiego. Tytułu jednak nie otrzymał. Pięć dni później, 12 sierpnia nie powrócił z lotu bojowego. Uznany za zaginionego bez wieści. Do tego czasu wykonał 286 lotów bojowych i przeprowadził 33 walki powietrzne, w których uzyskał 5 zwycięstw indywidualnych (zestrzelił 5 Bf 109) i zwycięstwo grupowe (Ju 87). Nagrodzony Orderem Lenina i dwukrotnie Orderem Czerwonego Sztandaru.

[44] M. Wawrzyński, *Powietrzny pogrom ZSRR. 22 czerwca 1941 r.*, Warszawa 2015, s. 152-153. II/JG 51 – II dywizjon 51. Pułku Myśliwskiego.

[45] Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации (dalej: ЦАМО РФ), ф. 500, оп. 12454, д. 226: Meldunek dowódcy grupy radiowej z 22 czerwca 1941 r. godz. 11:05, k. 5.

[46] Tamże. Autor nie zdołał ustalić, czy treść odpowiedzi podpułkownika Niemcewicza była zgodna z prawdą. Wszystko wskazuje na to, że udzielił on kłamliwej

dzinie 10:30 podpułkownik Niemcewicz wysłał otwartym tekstem kolejną depeszę do dowódcy 9. MDL w Białymstoku. Zameldował w niej o nalocie 9 niemieckich samolotów Messerschmitt i zniszczeniu samolotów. Jednocześnie ze względu na brak jakichkolwiek informacji o sytuacji na froncie i położeniu niemieckich oddziałów, zwrócił się z prośbą o zgodę na wycofanie pułku na lotnisko w Bielsku. Informował, że nie posiada łączności z oddziałami lądowymi i dlatego uważał, iż zaistniało zagrożenie, że personel pułku może trafić do niemieckiej niewoli. Poprosił też o zgodę na zniszczenie wyposażenia pułku, którego nie będzie mógł ewakuować[47]. Odpowiedzi z Białegostoku nie otrzymał. W tej sytuacji dowódca pułku podjął decyzję o opuszczeniu lotniska i wraz personelem pułku wyruszył do Bielska. Wcześniej jednak personel techniczny przygotował do lotu osiem sprawnych MiG-ów oraz zniszczył pozostałe samoloty i wyposażenie lotniska. Około godziny 13:00 sprawne samoloty wystartowały i odleciały na lotnisko Kwatery. W trakcie lotu lejtnant Romanow napotkał niemieckie myśliwce, które zapaliły jego samolot. Udało mu się jednak szczęśliwie wylądować w przygodnym terenie. Pozostałe samoloty zdołały dotrzeć na lotnisko Kwatery, jednak pod koniec dnia zostały tam zniszczone na ziemi w trakcie kolejnego niemieckiego nalotu.

Lotnisko w Bielsku zostało zbombardowane około godz. 4:40 przez 23 samoloty Heinkel He 111 z II dywizjonu 53. Pułku Bombowego „Legion Condor" (II/KG 53)[48]. Przeciwko nim nie wystartował żaden samolot. Nad lotniskiem przywitał je jedynie silny ogień 38. baterii artylerii przeciwlotniczej. Nie spowodował on jednak strat w atakującej formacji samolotów niemieckich. Z powodu braku na lotnisku większej liczby samolotów, załogi bombowców skoncentrowały się na bombardowaniu zabudowań i pasa startowego. 8. eskadra kapitana Joachima Wienholtza zaatakowała rząd samolotów zaparkowanych we wschodniej części lotniska, 9. eskadra kapitana Fritza Pockrandta zbombardowała pas startowy i magazyny amunicji, a 7. eskadra porucznika Irmfrieda Leonhardiego zrzuciła bomby na bu-

odpowiedzi, ponieważ ocalałe samoloty chciał wykorzystać do ochrony własnego lotniska. Kilka lekko uszkodzonych samolotów mogli też naprawić mechanicy. W rzeczywistości około południa w pułku nadal było sprawnych przynajmniej osiem samolotów MiG-3, które odleciały na lotnisko Kwatery.

47 Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), Rolka T 312 R 159, Klatki nr 7700987, Meldung Ic Horchkomp. 611, 22.06.1941. Wszystkie meldunki przechwycił niemiecki nasłuch radiowy. Dowództwo niemieckie wykorzystało uzyskane w ten sposób informacje do przyśpieszenia działań podległych oddziałów. W efekcie analizy depeszy z godziny 10:30 podjęto decyzję o wysłaniu w kierunku Brańska silnego oddziału przedniego z 263. Dywizji Piechoty. Do miasteczka Niemcy dotarli późnym popołudniem.

48 Część źródeł podaje liczbę 27 bombowców biorących udział w tym nalocie. Rosjanie zidentyfikowali je jako bombowe Junkersy Ju 88.

dynki koszarowe. Tam straty były największe. Zginęło lub zostało rannych wielu żołnierzy z batalionów budowlanych. Po zakończeniu nalotu część robotników pochodzących z miejscowości położonych w rejonie bielskim rozeszła się do domów.

Poza dużymi stratami w ludziach, efekty niemieckiego nalotu były znikome. Na pas startowy spadły tylko dwie bomby[49]. Z przeprowadzonego po nalocie niemieckiego rozpoznania lotniczego dokonanego przez samolot Junkers Ju 88 z 1. eskadry 33. Grupy Rozpoznawczej (1.(F)/33) wynika, że spośród stojących w jednym rzędzie na lotnisku sześciu samolotów jednosilnikowych, tylko jeden został zniszczony[50]. Pozostałe samoloty I-16 i MiG-3 zostały zniszczone później. Z analizy zachowanych fotografii wynika, że ocalał tylko samolot UT-1, który nie miał widocznych uszkodzeń.

Po południu na lotnisko przybył personel pułku i obsługa lotniska z Dołubowa. Rosjanie nie zatrzymali się jednak długo w Bielsku, jeszcze tego samego dnia po uzupełnieniu paliwa i zapasów wyruszyli samochodami do Baranowicz, które zgodnie z planami wojennymi były punktem zbiorczym dla jednostek 9. MDL.

W sumie pierwszego dnia wojny pułk stracił wszystkie samoloty. Osiem MiG-ów zostało zestrzelonych w powietrzu, pozostałe zostały zniszczone na ziemi w wyniku nalotów niemieckiego lotnictwa i własnych celowych zniszczeń dokonanych przed odwrotem.

Taki sam los spotkał samoloty szkolne, łącznikowe i myśliwskie I-16. Straty personelu były nieliczne. Zginęło 3 pilotów i 2 techników, natomiast rany odniosło 4 pilotów i kolejnych 9 techników[51]. 25 czerwca pozostałości pułku zostały ześrodkowane w rejonie Homla, skąd skierowano je do Orła. Tam przystąpiono do reorganizacji pułku. 30 czerwca 1941 roku w Orle zdołano zebrać 186 ludzi, w tym 14 oficerów z dowództwa pułku, 35 pilotów i 60 żołnierzy personelu technicznego[52].

Summary

MIGs over Bielsk. The Soviet 126-th Fighter Squadron and its Airfields

The history of the stay of the Red Army in the region of Białystok is still relatively unknown, despite the fact that 80 years have passed since these events. Over the recent years there have been published many texts devoted to the political aspect of the “first stay

[49] O znikomych zniszczeniach pasa startowego na lotnisku świadczy też fakt, że od 26 czerwca 1941 r. na lotnisku bazowała przez kilka dni niemiecka 2. eskadra z 41. Grupy Rozpoznawczej (2.(H)/Aufkl. Gr. 41) latająca na samolotach bliskiego rozpoznania Henschel Hs 126.

[50] AAN, Rolka T 312 R 159, nr klatki 7701010, Meldung Koluft4/Ic, 22.06.1941.

[51] Б. А. Медведев, *В рассветный час*, «Нева», 2007, № 6, с. 9-15.

[52] ЦАМО РФ, ф. 208, оп. 2589, д. 59: Оперативная сводка № 08 Штаба 9 САД от 30.6.41 г., л. 6.

of Soviets" in the region and the repressions against the Polish community. However, the military stay of the Soviets in the Białystok and its influence on social life has not been focused upon. This paper concentrates on the tiny episode connected with the history of the stay of the Soviet forces in the Białystok region. It focuses on the beginnings, operations and structure of the 126-th Fighter Squadron and the history of the constructions of the airfields used by this squadron. The Russians adopted and enlarged two Polish airfield in Bielsk Podlaski and in Dolubovo They used forced labour of the local inhabitants in the process, people were taken away from their fields during the spring high season. Moreover, the paper describes the activities of the squadron and stories of several of its pilots. As a result of short, one day action (on 22 June 1941) the squadron lost most of its planes on the ground due to German bombings. 8 out of its 50 MIGs were shot down, when in the air. The squadron had just one confirmed German plane taken down. The remaining planes and equipment were destroyed by the retreating Russians on the airfield in Dolubovo. The squadron retreated through Bielsk to Oriel, where it was reorganized. It was back in action on 9 July 1941, taking part in the air defence of Moscow. During the war the squadron destroyed in the air 131 German planes and lost 101 planes and 21 pilots,
Keywords: the Red Army, fighter squadron, airfields, Bielsk Podlaski, Dolubovo,

Змест

МіГі над Бельскам.
Савецкі 126-ы знішчальны авіяцыйны полк і яго аэрадромы

Нягледзячы на 80 гадоў ад заканчэння вайны гісторыя знаходжання Чырвонай Арміі пры «першых саветах» на Беласточчыне мала даследаваная. У мінулых гадах узнікла многа распрацовак і публікацый, прысвечаных палітычнаму аспекту знаходжання «першых саветаў» і рэпрэсіям супраць польскага грамадства. Аднак ваенны аспект знаходжання расіян на Беласточчыне і яго ўплыў на жыццё грамадства заставаўся ўбаку.

Артыкул прадстаўляе невялікі фрагмент гісторыі знаходжання савецкага войска на Беласточчыне. Апісаны ў ім гісторыя ўзнікнення, дзейнасці і структура 126-га знішчальнага авіяпалка і гісторыя будовы аэрадромаў для яго патрэб. З гэтай мэтай расіяне прыстасоўвалі і разбудоўвалі даваенныя польскія аэрадромы ў Бельску-Падляшскім і Далубове. Да будаўнічых прац у прымусовым парадку прыцягваліся жыхары навакольных вёсак, якіх такім чынам адрывалі ад працы ў перыяд інтэнсіўных вясенніх палявых работ.

У артыкуле апісаны баявыя дзеянні і лёс некаторых савецкіх пілотаў. У выніку кароткіх аднадзённых дзеянняў 22 чэрвеня 1941 г. пасля налётаў нямецкай авіяцыі полк страціў на зямлі большасць самалётаў. У паветры страціў 8 з 50 МіГаў. У паветраным баі атрымаў адну пацверджаную перамогу. Астатнія самалёты і абсталяванне аэрадрома ў Далубове расіяне знішчылі ў час адступлення. Праз Бельск полк адступіў у Арол, дзе рэарганізаваўся. Паўторна далучыўся да баявых дзеянняў 9 ліпеня 1941 г. і прыняў удзел у проціпаветранай абароне Масквы. У час вайны полк знішчыў у паветры 131 нямецкую машыну, страціўшы 101 свой самалёт і 21 пілота.

Ключавыя словы: Чырвоная Армія, знішчальны авіяполк, палявыя аэрадромы, Бельск-Падляшскі, Далубова.

Jan Nikołajuk — podpułkownik Straży Granicznej, funkcjonariusz Podlaskiego Oddziału Straży Granicznej w Białymstoku. Absolwent administracji na Uniwersytecie Warmińsko-Mazurskim, doktorant na Wydziale Historii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu w Białymstoku. Współautor książki *Żołnierze Korpusu Ochrony Pogranicza i Straży Granicznej — ofiary Zbrodni Katyńskiej* (2016), autor artykułów o historii polskich formacji granicznych i historii Armii Czerwonej na Białostocczyźnie w latach 1939-1941.

Аляксандр Гужалоўскі
(Мінск)

Апагей культу Сталіна ў БССР. 1940-я — пачатак 1950-х гадоў

Дасягненню культу Сталіна свайго апагея папярэднічалі гады яго згортвання і паралельнага існавання разам з культам Гітлера на акупаванай немцамі тэрыторыі рэспублікі. Як вядома, да часу ўварвання нямецкіх войскаў у чэрвені 1941 года, нацысцкія прапагандысты на чале з Гебельсам сфармавалі публічны вобраз фюрэра — месіянскага лідара, пакліканага да выратавання айчыны, бацькі нацыі, бясстрашнага салдата. Вядомасць Гітлера ўвесь час узрастала дзякуючы яго эмацыйным прамовам на мітынгах, парадах і па радыё. Сотні тысяч тыражаваных партрэтаў і бюстаў фюрэра дапаўняліся мільёнамі экземпляраў яго палітычнай аўтабіяграфіі «Майн Кампф». Немцы павінны былі публічна прысягаць Гітлеру амаль у рэлігійнай форме, вітаць адзін аднаго нацысцкім салютам, дэманстраваць іншыя формы пакланення, якія межавалі з паранояй. Невыкананне гэтых норм сведчыла аб палітычнай нядобранадзейнасці і было дастатковай падставай для зняволення ў турме.

Сталіна, які ўважліва сачыў за ўсімі падзеямі ў Германіі, непакоіла не столькі ўсталяванне ў гэтай краіне дыктатарскага рэжыму і абслугоўваючага яго культу асобы, колькі планы фюрэра захапіць жыццёвую прастору на Усходзе, якія адкрыта дэкларавалiся ў другой палове 1930-х гадоў. З 1933 па 1939 гады савецкая прапаганда фармавала ў масавай свядомасці вобраз германскай нацыі, падзеленай на эксплуататараў-фашыстаў на чале з Гітлерам і прыгнечаных працоўных, спачуваючых дзяржаве рабочых і сялян. Разам з упэўненасцю ў класавым характары будучай вайны, у насельніцтва стваралася эмацыйная варожасць і непрыняцце асобы Гітлера. Актыўнае выкарыстанне імя заснавальніка нацыянал-сацыялізму ў савецкім прапагандысцкім дыскурсе адыграла злавесную ролю ў лёсе селяніна з Кіраўскага раёна А. Адстаўнога. 5 жніўня 1937 года тройка НКУС прысудзіла яго да 10 гадоў лагераў за тое, што «меў вялікае знаёмства з германскім Гітлерам, вёў з ім ліставанне», чаго звычайны калгаснік рабіць, канешне, не мог[1].

[1] Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (далей: НАРБ), ф. 4п, воп. 1, спр. 17087, арк. 39.

Насаджэнне ва ўмовах вялікага тэрору ідэі барацьбы з «ворагамі народа», у тым ліку з германскім фашызмам часам прыводзіла да нечаканага прапагандыстамі адваротнага эфекту. Так, 20 красавіка 1937 года, па вяртанні з Нараўлянскага раёна, старшыня Цэнтральнага Выканаўчага Камітэта БССР Аляксандр Чарвякоў дакладаў першаму сакратару Цэнтральнага Камітэта Камуністычнай партыі (бальшавікоў) Беларусі Васілю Шаранговічу, што «ў нямецкім сельсавеце мелі месца выпадкі прамых заяў „Гітлер наш сябра", а ў нямецкай школе з'яўляліся фашысцкія знакі»[2]. У тым жа годзе пракуратура рэспублікі паведаміла выконваючаму абавязкі сакратара ЦК КП(б)Б Аляксею Волкаву пра арыштаванага настаўніка з вёскі Заброддзе Стадолавіцкага сельсавета Лельчыцкага раёна Рамана Крывіцкага, які скончыў выступ на мітынгу 7 лістапада 1937 года словамі «Няхай жыве Гітлер!»[3]. У калгасе імя Варашылава Самахвалавіцкага сельсавета Мінскага раёна ў разгар масавых рэпрэсій праваахоўныя органы зафіксавалі чуткі пра хуткую вайну з Германіяй: «Гітлер мае на кожнага чалавека кулямёт. Савецкі Саюз не дасць рады Германіі. Трэба мяняць савецкія грошы на прадукты»[4]. У дакладзе на XIII з'ездзе беларускага камсамола, які адбыўся ў лютым 1939 года, першы сакратар ЦК ЛКСМБ Васіль Галоўкін узгадаў «некаторыя школы» Клічаўскага раёна, дзе вучні распаўсюджвалі фашысцкія значкі і спявалі антысавецкія песні[5].

Новы знешнепалітычны курс на паляпшэнне савецка-германскіх адносін, абраны Сталіным у жніўні 1939 года, спыніў у СССР антыфашысцкую прапаганду, а таксама ўсялякую крытыку на адрас кіраўніка нацысцкай Германіі. Гітлер, сярод іншых кіраўнікоў замежных дзяржаў, павіншаваў Сталіна з 60-годдзем[6]. Юбіляр адправіў яму ў адказ ветлівую падзяку[7].

Сітуацыя змянілася 22 чэрвеня 1941 года, калі ў Германіі і СССР узнікла неабходнасць мабілізаваць узброеныя сілы і насельніцтва для вядзення цяжкай вайны, а таксама ўздзейнічаць на варожую армію і насельніцтва занятых варожых тэрыторый. Ваюючыя бакі выкарыстоўвалі ўвесь арсенал прапагандысцкіх тэхналогій, уключаючы газеты, часопісы, плакаты, улёткі, радыётрансляцыі, школу, канцэрты,

[2] НАРБ, ф. 4п, воп. 1, спр. 12099, арк. 117.
[3] НАРБ, ф. 4п, воп. 1, спр. 12068, арк. 54.
[4] НАРБ, ф. 4п, воп. 1, спр. 12099, арк. 132.
[5] НАРБ, ф. 4п, воп. 1, спр. 13761, арк. 17.
[6] «Звязда», 23.12.1939, № 295, с. 4.
[7] «Звязда», 25.12.1939, № 297, с. 4.

лекцыі, выставы. Ад пачатку Сталін і Гітлер зрабіліся ў іх цэнтральнымі постацямі.

Для вядзення прапаганды сярод насельніцтва нацысты стварылі адмысловае міністэрства на чале з Іозефам Гебельсам. Пры міністэрстве былі створаны два аддзелы: барацьбы супраць Камінтэрна і Усходні («Вінета»). Апошні меў пададдзел актыўнай прапаганды (у ім былі аддзяленні па выпуску брашур, улётак, газет, плакатаў, па арганізацыі выстаў, па выкарыстанні перасоўных гучнагаварыцеляў), а таксама пададдзелы культуры, кніжнай прадукцыі, кіна- і радыёпрапаганды. Паралельна, з мэтай прапагандысцкага ўздзеяння на акупаванае насельніцтва ўсходніх абласцей дзейнічалі адмысловыя структуры ў апараце імперскага міністра ўсходніх тэрыторый Альфрэда Розенберга, а таксама пры генеральным штабе арміі. Да канца лета 1941 года ва ўсіх буйных гарадах Беларусі ў гарадскіх управах альбо пры ваенна-палявых камендатурах дзейнічалі аддзелы культуры і асветы альбо аддзелы прапаганды.

Сталін зрабіўся галоўным аб’ектам крытыкі ў нямецкай прапагандзе адпаведна інструкцыі Гебельса ад 5 чэрвеня 1941 года[8]. Кіраўнік савецкай дзяржавы прадстаўляўся крыважэрным чарнавусым карлікам, хлуслівым і двудушным, які без жалю адпраўляе на верную смерць мільёны чырвонаармейцаў. Сатыра на Сталіна мела выразны антысеміцкі ўхіл — вярхоўны галоўнакамандуючы паказваўся «жыдабальшавіком», у атачэнні прадстаўнікоў «габрэйскага ўраду саветаў». Менавіта так ён выглядаў на карыкатуры Земляка «„Кароткі курс гісторыі” каляднае елкі»[9], а таксама ў фельетоне Я. Здалевіча «Сталін сярод народу»[10].

Трэба адзначыць, што сталінскае кіраўніцтва 1930-х гадоў давала багаты матэрыял для крытыкі савецкіх парадкаў. У рэдакцыйным артыкуле часопіса «Новы шлях» дзейнасць кіраўніка савецкай дзяржавы па пабудове асноў сацыялізму характарызавалася наступным чынам: «Тыран Сталін праліў мора народнае крыві й дасягнуў таго, што ў аднэй з багацейшых краінах сьвету пануе голад і галота, а людзі пазбаўленыя радасьці»[11]. Прапагандысцкія матэрыялы, што выдаваліся ў акупаваным немцамі Мінску, высмейвалі сімвалы нядаўняга савец-

[8] Е. М. Ржевская, *Геббельс: Портрет на фоне дневника*, Москва 1994, с. 255.

[9] Земляк, *«„Кароткі курс гісторыі” каляднае елкі»*, «Новы шлях», 1942, № 12, с. 23.

[10] Я. Здалевіч, *Сталін сярод народу. Заміж фэльетону*, «Беларуская газэта», 8.04.1943, № 27, с. 4.

[11] *Да чаго імкнецца Гітлер?*, «Новы шлях», 1942, № 6, с. 2.

кага жыцця: «СССР — Сталін самы страшны рабаўнік», «КСМ — капайце Сталіну магілу», «МТС — магіла таварышу Сталіну», «ССП — суполка сталінскіх падлізаў»[12]. Крытыкаваліся таксама савецкія «культавыя» тэхналогіі, якія добра памятала насельніцтва: «Скульптура, маляваньне прысьвячаліся адтварэньню гэтак званых „правадыроў" і „кіраўнікоў", падробленых „герояў" — Чапаева, Шчорса»[13].

Гітлер наадварот падаваўся моцным, упэўненым чалавекам, «правадыром Вяліканямеччыны», стваральнікам «першай народнай дзяржавы ў сьвеце»[14]. Нямецкае ўварванне ў СССР тлумачылася ў прапагандысцкіх матэрыялах яго жаданнем вызваліць народы СССР ад бальшавізму. Пра эфектыўнасць гэтай прапаганды сведчыць прывітальная тэлеграма Гітлеру ад пражскіх беларусаў, якую ў канцы чэрвеня 1941 года склаў будучы кіраўнік Беларускай народнай самапомачы Іван Ермачэнка[15].

Пасля ўваходу ў савецкія населеныя пункты, нямецкія салдаты, часам з падтрымкай мясцовага насельніцтва, знішчалі шматлікія вывы савецкіх правадыроў на чале са Сталіным. Здзейсненыя ў адносінах да твораў манументальнага мастацтва падобныя акцыі набывалі сімвалічны сэнс. Ва ўмовах вайны да ўсталявання выяў новых герояў на апусцелых пастаментах справа не дайшла. Затое з'явіліся партрэты фюрэра ў адміністрацыйных, навучальных, культурніцкіх установах. Не вымагалі таксама вялікіх фінансавых і арганізацыйных намаганняў тапанімічныя наваўвядзенні. Імем фюрэра назвалі плошчу ў Брэсце (сёння плошча Леніна), вуліцы імя Гітлера з'явіліся ў Гомелі (сёння вул. Савецкая), Гродна (сёння вул. Э. Ажэшкі) і некаторых іншых беларускіх гарадах.

Акупанты не пярэчылі, калі беларускае насельніцтва адзначала рэлігійныя святы, у першую чаргу, Каляды і Вялікдзень. Разам з тым, абавязковыя ўрачыстыя мерапрыемствы праводзіліся 20 красавіка ў дзень нараджэння Гітлера, а таксама 1 мая ў Дзень вызваленай працы. У гэтыя дні ладзіліся ўрачыстыя мітынгі і народныя дэманстрацыі, абавязковым элементам якіх былі партрэты фюрэра. Паводле ўспамінаў беларускага пісьменніка Рыгора Мурашкі, першы ў Мінску

[12] Асьцюк, *Што абазначаюць савецкія скарочаныя словы?*, «Беларуская газэта», 25.03.1943, № 23, с. 4.

[13] С., *Бальшавіцкае ўзгадаваньне і ягоныя вынікі*, «Беларуская газэта», 21.01.1943, № 5, с. 2.

[14] *Чаго жадае Гітлер. Вяліканямеччына на шляху да Новай Эўропы*, «Новы шлях», 1942, № 7, с. 18.

[15] Беларускі дзяржаўны архіў-музей літаратуры і мастацтва, ф. 25, воп. 6, спр. 68, арк. 24.

партрэт Гітлера намаляваў былы беларускі карэспандэнт «Архітэктурнай газеты» Пляханаў[16]. Неўзабаве да іх прадукавання былі прыцягнуты прафесійны мастакі — аўтар шматлікіх партрэтаў савецкіх правадыроў Павел Гуткоўскі[17], будучы аўтар праекта дзяржаўнага сцяга БССР Мікалай Гусеў[18], а таксама былы старшыня праўлення Саюза мастакоў БССР Мікалай Дучыц[19].

Кожнае выступленне беларускіх артыстаў, што засталіся ў акупаваных гарадах, пачыналася са слоў падзякі правадыру Германіі «за адроджанае беларускае нацыянальнае мастацтва». Паказу кожнага фільма папярэднічала дэманстрацыя «Германскага штотыднёвага агляду», дзе звычайна фігураваў фюрэр. Тое, што засталося ад бібліятэк і музеяў таксама было павінна выконваць перш за ўсё новыя ідэалагічныя задачы. Сярод іншых прапагандысцкіх матэрыялаў, партрэт фюрэра «упрыгожваў» экспазіцыю Слонімскага музея[20], а таксама выставу твораў мастака-самавука Марозава ў Бабруйску[21]. Мінчанка А. С. Ісакава, якая ў 1943 годзе вучылася ў 35-й сталічнай школе, у сваім інтэрв'ю ўзгадвала, як іх, трэцякласнікаў, строем, з загадзя раздадзенымі нацысцкімі сцяжкамі, вадзілі ў перасоўны музей Гітлера[22].

Перад школай акупацыйная адміністрацыя ставіла задачу выхавання маладога пакалення ў духу нацыянал-сацыялізму, які прызнаваў толькі адну легітымную ўладу фюрэра. З новых школьных падручнікаў дзеці маглі даведацца, што ўжо не Сталін, а Гітлер забяспечвае іх радаснае і здаровае дзяцінства. Прымеркаваны да дня нарадзінаў Гітлера нумар часопіса для дзяцей «Школьнік» паведамляў юным чытачам, што «Правадыр Вялікай Германіі аслабаніў ад бальшавізму і крывавага тэрору ГПУ нашу бацькаўшчыну Беларусь»[23].

[16] Р. П. Платонаў, *Старонкі гісторыі Беларусі. Архівы сведчаць: з навуковай спадчыны*, уклад. У. В. Фядосаў і інш., навук. рэд. М. Ф. Шумейка, Мінск 2002, с. 296.

[17] П. М. Гуткоўскі быў арыштаваны ў 1944 г. і асуджаны за супрацоўніцтва з нацыстамі да 10 гадоў папраўча-працоўных лагераў.

[18] М. Гусеў і М. Дучыц у 1944 г. былі арыштаваны НКДБ БССР, але тады ж адпушчаны пасля хадайніцтва Панцеляймона Панамарэнкі, да якога, у сваю чаргу, звярнуліся па заступніцтва незаплямленыя знаходжаннем у акупацыі Заір Азгур і Іван Ахрэмчык.

[19] Я. Ціхановіч, *Партрэт стагоддзя*, Мінск 2015, с. 119, 319.

[20] І. М., *Слонімскі музей*, «Новы шлях», 1943, № 19, с. 12.

[21] В. Баярскі, *Выстаўка мастака-самавука*, «Беларуская газэта», 10.02.1943, № 11, с. 3.

[22] Л. Селицкая, В. Селеменев, *Партизаны не смогли уничтожить Кубэ во время взрыва в театре*, «Комсомольская правда в Белоруссии», 13.05.2010, № 87, с. 6.

[23] «Школьнік», 1943, № 3, с. 1.

У першыя месяцы вайны савецкія партызаны не былі гатовыя да актыўнай контрпрапагандысцкай дзейнасці. Знаходзячыся ў інфармацыйнай блакадзе, яны асцерагаліся самастойна яе пачынаць. Да таго ж, пачатак вайны правакаваў крытычнае, часам негатыўнае стаўленне часткі савецкага грамадства да дзеянняў вышэйшага кіраўніцтва. Гэта ў сваю чаргу размывала народную веру ва ўсемагутнасць калектыўнага бацькі, зніжала яго сацыяльны статус. Паводле ўспамінаў Уладзіміра Калесніка, у 1942 годзе, калі ў прыватных размовах партызан праяўляліся настроі прыгнечанасці, неразумення, чаму Чырвоная Армія адступае, «іранічны, нястрыманы ў словах» Іван Мацко запярэчыў аднаму з песімістаў: «Не хныч! Наш Ёська задасць яшчэ гэтаму Адольфу пытлю, што той касцей не пазбірае. Папомніш маё слова!». За падобнае фамільярнае стаўленне да Вярхоўнага галоўнакамандуючага камандзір атрада адразу адабраў у маладога партызана зброю[24].

Характэрна, што падрыхтаваны ЦК КП(б)Б і Саветам Народных Камісараў БССР 11 ліпеня 1941 года першы зварот да насельніцтва, якое апынулася на акупаванай тэрыторыі, паведамляў «братам і сёстрам» пра словы Сталіна аб уступленні ў «смяртэльную схватку са злейшым і каварным ворагам — германскім фашызмам», а таксама абяцаў, што менавіта Сталін дапаможа яго перамагчы[25]. Падобны змест мелі іншыя ўлёткі, адозвы, газеты, якія ЦК засылаў на акупаваную тэрыторыю. Так, у складзеным на пасяджэнні бюро ЦК КП(б)Б 25 красавіка 1942 года спісе літаратуры, якую меркавалі закідваць на акупаваную тэрыторыю з дапамогай авіяцыі, першым нумарам былі пазначаны «Даклад таварыша Сталіна 6 лістапада 1941 года і прамова Сталіна 7 лістапада 1941 года», другім — «Загад таварыша Сталіна № 55»[26].

Савецкі партызанскі рух на тэрыторыі Беларусі меў сістэму прапагандысцкіх органаў, якія ўзначальваліся і накіроўваліся ЦК КП(б)Б і Беларускім штабам партызанскага руху. Ва ўсіх партызанскіх атрадах дзейнічалі партыйныя і камсамольскія арганізацыі, у многіх — прапагандысцкія групы. У снежні 1942 года ЦК КП(б)Б прыняў рашэнне аб выданні газет ва ўсіх 10 абласцях і 50 раёнах Беларусі. Больш аператыўна на важнейшыя падзеі адгукаліся ўлёткі, якія мелі невялікі памер і маглі быць надрукаваны ў паходных умовах. Там, дзе была магчымасць, праводзіліся іншыя формы палітычнай работы сярод насельні-

24 У. Калеснік, *Доўг памяці*, Брэст 2005, с. 303.

25 *Зборнік лістовак усенароднай партызанскай барацьбы ў Беларусі ў гады Вялікай Айчыннай вайны (1941-1944 гг.)*, Мінск 1952, с. 15-17.

26 НАРБ, ф. 4п, воп. 100, спр. 1, арк. 49.

цтва — размовы, сходы, мітынгі, чыткі палітычнай літаратуры і яе распаўсюд. Гэтую працу савецкія партызаны маглі весці пераважна на адлегласці ад буйных населеных пунктаў і размешчаных там гарнізонаў.

Галоўнай мэтай партызанскіх прапагандысцкіх структур з'яўляўся ўздым насельніцтва на барацьбу супраць нямецкіх акупантаў. З гэтай мэтай распаўсюджвалася інфармацыя аб перамогах Рабоча-Сялянскай Чырвонай Арміі, гераізме байцоў і камандзіраў, партызан, працаўнікоў савецкага тылу, злачынствах фашыстаў і здраднікаў, асуджаных на пагібель. Сталін прадстаўляўся ў партызанскіх прапагандысцкіх матэрыялах як галоўны «абаронца сацыялістычнай Радзімы ад нямецка-фашысцкіх захопнікаў». Ілюзію нябачнай прысутнасці правадыра на акупаванай тэрыторыі стваралі ўлёткі, у якіх паведамлялася пра сабраныя беларускімі працоўнымі і партызанамі для фронту грошы і друкаваліся атрыманыя ў адказ падзякі Вярхоўнага галоўнакамандуючага[27].

Імя кіраўніка краіны прысутнічала ў назвах шматлікіх савецкіх партызанскіх фармаванняў, тым самым уздымаючы баявы дух народных мсціўцаў. У беларускіх лясах дзейнічала 5 партызанскіх брыгад, 24 атрады, полк і эскадрон імя Сталіна[28]. Беларускіх савецкіх партызан таксама натхнялі на подзвігі газеты «Па сталінскаму шляху», «Сталінец», «Сталінская молодежь», «Сталінская праўда», «Сталінскі сцяг» і да т.п.

Адначасова савецкая прапаганда фармавала ў партызан пачуцце агіды да Гітлера, у тым ліку праз наданне яму зааморфнага вобразу. Гэты прыём павінен быў паспрыяць шырокаму ўспрыманню акупантаў як звяроў, спачуванне да якіх немагчыма. Найбольш удала гэта атрымалася ў серыі карыкатур мастака Лепельскай партызанскай брыгады імя Сталіна Мікалая Гуціева. Не менш эфектыўным контрпрапагандысцкім прыёмам было высмейванне Гітлера ў зразумелых народу прыпеўках, адна з якіх з'явілася на старонках падпольнай «Звязды» ужо ў верасні 1942 года: «Зорка бліснула на небе / Хлопец падзівіўся / Беларускім нашым хлебам / Гітлер падавіўся»[29].

Пераход рэспублікі да мірнага жыцця азначаў вяртанне да поўна-

[27] *Таварышу Сталіну І. В.* Лістоўка-тэлеграма: аб зборы сродкаў працоўнымі і партызанамі Беларусі на пабудову самалётаў і браняпаяздоў, «Савецкая Беларусь» і тэлеграма таварыша Сталіна ў адказ на яе. Б. м. 1943.

[28] *Партизанские формирования Белоруссии в годы Великой Отечественной войны (июнь 1941 — июль 1944)*, авт. колл. А. Л. Манаенков и др., Минск 1983, с. 673, 675, 676, 698, 713, 714.

[29] *Партызанскія прыпеўкі*, «Звязда», 20.09.1942, № 4, с. 2.

маштабнага культу Сталіна, які дасягнуў свайго апагею на мяжы 1940-1950-х гадоў. Выявы дыктатара зноў зрабіліся абавязковым атрыбутам гарадской прасторы і службовых інтэр'ераў, яго працы цытаваліся ў кнігах, артыкулах, радыёперадачах. Аб ім здымалі фільмы і ставілі спектаклі. Прапагандысцкі вобраз правадыра набываў новыя міфалагічныя рысы, пераўтвараючыся ў неад'емную частку савецкай ідэнтычнасці.

Разам з савецкай уладай на Беларусь вярнулася савецкая тапанімія, скасаваная ў часы нямецкай акупацыі[30]. Наданне тапонімам імя правадыра па-ранейшаму разглядалася ў якасці важнага сродку ўмацавання не толькі яго культу, але таксама агульнай саветызацыі насельніцтва, перш за ўсё заходняй часткі БССР. На працягу некалькіх першых пасляваенных гадоў шырокамаштабных кампаній па перайменаванні не праводзілася. Тым не менш, колькасць сталінскіх тапонімаў увесь час павялічвалася, пераважна ў сельскай мясцовасці. Пра іх з задавальненнем распавядалі СМІ, робячы акцэнт на тым, што ініцыятыва надання калгасу імя правадыра сыходзіла ад калгаснікаў. Вось як карэспандэнты часопіса «Работніца і сялянка» апісвалі працэс узнікнення ў 1946 годзе калгаса імя Сталіна ў Жабінкаўскім раёне Брэсцкай вобласці: «І ў былым маёнтку пана Бабінскага, дзе мы і нашы дзяды гадамі гнулі спіны, была арганізавана першая на ўсю акругу сельскагаспадарчая арцель. — Назавем, таварышы, свой калгас іменем І. В. Сталіна, — прапанаваў былы панскі конюх Варфаламей Алянюк»[31].

Працэс аднаўлення культу Сталіна суправаджаўся грубымі парушэннямі прынцыпаў партыйнага жыцця: трынаццаць гадоў, з 1939 года па 1952 год не склікаліся з'езды і пяць гадоў, з 1947 года па 1952 год — пленумы ЦК. Роля Палітбюро ЦК, якое амаль ніколі не збіралася ў поўным складзе, была таксама прыніжана. Узраслі падазронасць і недавер Сталіна да навакольнага атачэння, у тым ліку да яго асабістага сакратарыята. Да канца 1945 года найбольш праслаўленыя военачальнікі атрымалі прызначэнні ў аддаленыя раёны і такім чынам былі выдалены з палітычнага жыцця. Пачаўся новы цыкл рэпрэсій. Ідэя сусветнай рэвалюцыі канчаткова адышла на другі план, саступіўшы месца ідэі савецкай імперскасці[32].

[30] Гл. напр.: Н. Бандарчук, *У калгасе імені Сталіна*, «Звязда», 25.10.1944, № 106, с. 2.

[31] М. Хрысціч, П. Чэрных, *Расказ аб шчасці*, «Работніца і сялянка», 1946, № 3, с. 16.

[32] У БССР гэтая ідэя ўвасаблялася ў жыццё з дапамогай фармавання ў масавай

З мэтай надання Сталіну статусу класіка марксізму-ленінізму ў 1945-1953 гадах актывізавалася выданне і вывучэнне яго творчай спадчыны. Паводле падлікаў супрацоўнікаў кніжнай палаты БССР, агульны наклад яго тэарэтычных прац, артыкулаў, прамоў, выдадзеных з 1925 па 1949 гады на беларускай мове перавысіў 5 млн. асобнікаў[33]. Найбольш тыражаваным сталінскім творам, перакладзеным на беларускую мову, стаў даклад на Надзвычайным VIII Усесаюзным з'ездзе саветаў «Аб праекце Канстытуцыі Саюза ССР», які выдаваўся 13 разоў агульным накладам каля мільёна асобнікаў[34]. Другое месца, паводле тыражнасці, займала біяграфія правадыра — толькі да 70-годдзя дыктатара ў Мінску быў надрукаваны яе 100-тысячны наклад[35]. «Гісторыю ВКП(б). Кароткі курс» друкавалі на беларускай мове чатыры разы агульным накладам 250 тыс. асобнікаў[36]. У 1952 годзе 100-тысячным накладам выйшла праца «Эканамічныя праблемы сацыялізма ў СССР». Акрамя таго, да смерці аўтара Інстытут гісторыі партыі пры ЦК КП(б)Б паспеў перакласці і выдаць 13 тамоў збору яго твораў[37]. У рэспубліцы выходзілі таксама творы Сталіна на рускай, польскай, літоўскай мовах, а таксама мове ідыш.

Уся гэта прадукцыя вывучалася ў разгалінаванай сістэме палітычнай асветы — ад гурткоў палітпісьменнасці да вячэрніх універсітэтаў марксізму-ленінізму. Асаблівая ўвага з боку партыйных прапагандыстаў надавалася спецыялізаваным структурным адзінкам па вывучэнні біяграфіі Сталіна, яго прац, а таксама «Кароткага курсу». Напрыклад, гурток па вывучэнні прац Сталіна камсамольскай арганізацыі Касцюневіцкага сельсавета Маладзечанскай вобласці меў усе прыкметы фармальнай адукацыйнай установы. У ім меліся кіраўнік, зацверджаная праграма заняткаў, кантрольныя пытанні. Творы правадыра канспекталіся ў працоўных сшытках. Памяшканне, дзе праходзілі заняткі, было аформлена партрэтамі і лозунгамі, працавала радыёкропка. На камсамольскіх сходах рэгулярна заслухоўва-

свядомасці беларусаў комплексу «малодшага брата». Гл. напр.: Н. Каменская, *Вялікі рускі народ — старэйшы брат і абаронца беларускага народа*, «Звязда», 13.11.1948, № 225, с. 2.

33 *Выданне твораў І. В. Сталіна ў Беларусі*, «Літаратура і мастацтва», 17.12.1949, № 52, с. 1.

34 В. Палянскі, *Творы І. В. Сталіна на беларускай мове*, «Полымя», 1950, № 5, с. 90.

35 НАРБ, ф. 4п, воп. 47, спр. 233, арк. 265.

36 *Настольная кніга мільённых мас*, «Літаратура і мастацтва», 4.10.1952, № 40, с. 3.

37 З. Матузаў, *Напярэдадні дэкады*, «Беларусь», 1953, № 2, с. 8.

ліся справаздачы членаў гуртка, а таксама паведамленні кіраўніка аб ходзе заняткаў[38]. Аднак, арганізацыйныя высілкі ідэолагаў не маглі змяніць агульны дагматычны характар заняткаў, якія ў большасці выпадкаў зводзіліся да чытання ўголас і пераказвання прачытанага.

Магчымасці вуснай прапаганды значна падвысіліся пасля ўтварэння ў 1947 годзе Таварыства па распаўсюджванні палітычных і навуковых ведаў. На працягу трох першых гадоў яго існавання сябры беларускага аддзялення таварыства прачыталі звыш 70 тыс. лекцый, якія праслухалі 6,5 млн. чалавек[39]. Часцей за іншыя гучалі лекцыі на такія тэмы, як: «Таварыш Сталін — вялікі сцяганосец міру», «Пад кіраўніцтвам таварыша Сталіна савецкі народ будуе комунізм», «І. В. Сталін — лепшы друг совецкай моладзі»[40].

Важную ролю ў канструяванні культу па-ранейшаму адыгрывала прэса. Імя правадыра ў розных кантэкстах згадвалася амаль у кожным нумары беларускіх газет і часопісаў. Візуальныя рэпрэзентацыі Сталіна ў прэсе не мелі падобнага навязлівага характару і супадалі з савецкім святочным цыклам. Кананічныя выявы дыктатара з’яўляліся на першых палосах газет у дзень смерці Леніна 21 студзеня, 23 лютага ў дзень Савецкай Арміі, 1 мая ў дзень міжнароднай салідарнасці працоўных, 5 мая ў дзень бальшавіцкага друку, 9 мая ў дзень Перамогі, 7 лістапада ў дзень Вялікай Кастрычніцкай сацыялістычнай рэвалюцыі, 5 снежня ў дзень Сталінскай Канстытуцыі. Абавязковымі лічыліся візуальныя рэпрэзентацыі правадыра ў дні выбараў, калі яго можна было ўбачыць апускаючым у скрыню бюлетэнь.

Выбары ў саветы ўсіх узроўняў, якія больш не з’ўляліся элементам палітычнай барацьбы, уяўлялі рытуал, альбо як пісала тагачасная прэса, «усенароднае свята», у выніку якога абіраліся «лепшыя прадстаўнікі савецкага народа». Адпаведна падобнаму разуменню электаральнага працэсу, яўка выбаршчыкаў і вынікі галасавання за «блок камуністаў і беспартыйных» набліжаліся да 100%. З падобнымі вынікамі, напрыклад, скончыліся выбары ў мясцовыя саветы БССР, якія праходзілі 11 студзеня 1948 года. Мінск у той дзень набыў святочны выгляд — на фасадах дамоў, над заводскімі брамамі, на агароджах скавераў з’явіліся чырвоныя транспаранты, агітацыйныя плакаты, партрэты правадыроў.

[38] І. Панцялееў, *Вывучаюць біяграфію таварыша Сталіна*, «Чырвоная змена», 30.12.1950, № 157, с. 3.

[39] Н. Сігналаў, *Несці веды ў масы працоўных — вялікая і пачэсная справа*, «Беларусь», 1951, № 1, с. 29.

[40] *Лекцыі і даклады аб жыцці і рэволюцыйнай дзейнасці І. В. Сталіна*, «Літаратура і мастацтва», 22.12.1951, № 51, с. 2.

Асвятляўшыя выбары журналісты імкнуліся ўзняць святочны настрой насельніцтва да стану эйфарыі: «Каля дошкі са спісамі выбаршчыкаў спынілася маладая дзяўчына. Яна знаходзіць сваё прозвішча ў спісе. „Вы разумееце? — звяртаецца яна да суседкі. — Першы раз удзельнічаю ў выбарах, і кандыдатам, за якога я прагаласую заўтра, з'яўляецца таварыш Сталін. Гэта шчаслівы дзень. Ён запомніцца мне на ўсё жыццё»[41]. Распаўсюджаным прапагандысцкім прыёмам было змяшчэнне на старонках газет выяў бюлетэняў, на якіх перапоўненыя пачуццямі выбаршчыкі рабілі надпісы кшталту «Няхай жыве вялікі Сталін!», «Прывітанне геніяльнаму палкаводцу таварышу Сталіну!», «Я аддаю свой голас за росквіт нашай Радзімы, за вялікага Сталіна!»[42]. На дапамогу журналістам былі мабілізаваны літаратурныя класікі[43].

Сацыяльна-эканамічная сітуацыя ў СССР у першыя пасляваенныя гады не спрыяла зацікаўленасці насельніцтва ў павышэнні вытворчасці працы, нараджала сумневы ў слушнасці сацыяльнай палітыкі кіраўніцтва, адмоўна адбівалася на міжнародным іміджы краіны. Адразу пасля пераадолення голаду 1946-1947 гадоў Сталін распачаў зніжэнне раздробных коштаў на прамысловыя і харчовыя тавары. Адным з прапагандысцкіх эфектаў гэтага захаду было ўмацаванне аўтарытэту кіраўніка савецкай дзяржавы, які пахіснуўся ў вачах тых, хто пабачыў дабрабыт еўрапейскіх краін у гады вайны.

Кожнае зніжэнне коштаў у 1947-1952 гадах суправаджалася прапагандысцкай кампаніяй, скіраванай на ўмацаванне ў насельніцтва савецкага патрыятызму, патэрналісцкіх настрояў, а таксама працоўнага энтузіязму. Тысячы выступоўцаў на сходах, арганізаваных на заводах і фабрыках, у калгасах і навучальных установах БССР нагадвалі іх удзельнікам каму персанальна трэба дзякаваць за хуткі надыход усеагульнага дабрабыту. Дзякавалі за яго правадыру не толькі на працоўных месцах, але таксама ў хатніх умовах. 16 снежня 1947 года, у дзень першага зніжэння коштаў, карэспандэнт газеты «Звязда» зазірнуў у хату мінскага рабочага І. Ерахаўца, які жыў ва Усходнім завулку: «„Слава яму, роднаму і любімаму" — і позіркі, поўныя любві і ўдзячнасці, накіроўваліся на партрэт правадыра»[44]. Ні «Звязда», ні іншыя беларускія газеты нічога не пісалі пра канфіскацыйны харак-

[41] *На выбарчых участках*, «Звязда», 11.01.1948, № 8, с. 1.

[42] *Словы любві да Сталіна*, «Звязда», 12.02.1946, № 32, с. 2.

[43] Я. Колас, *Першы дэпутат*, «Звязда», 17.12.1950, № 252, с. 1.

[44] *У імя далейшага ўмацавання магутнасці нашай Радзімы, у імя палепшання добрабыту совецкіх людзей!*, «Звязда», 16.12.1947, № 249, с. 2.

тар грашовай рэформы 1947 года, прымусовыя дзяржаўныя займы, павышэнне падаткаў, тарыфаў жыллёва-камунальнай гаспадаркі і іншых выплат дзяржаве, што было адваротным бокам «цуда» зніжэння коштаў.

Пачынаючы з 1929 года кожны юбілей Сталіна спрыяў новаму вітку яго культу. Усе яны, набываючы сацыяльнае гучанне, былі больш, чым асабістая дата ў жыцці генеральнага сакратара. Яго 65-ы дзень нараджэння ў разбуранай вайной Беларусі святкавалася сціпла, пераважна на сходах працоўных. На іх прымаліся падвышаныя абавязацельствы па аднаўленні інфраструктуры рэспублікі. Напрыклад, на падобным сходзе, які адбыўся 21 снежня 1944 года на лунінецкім чыгуначным вузле, рабочыя і майстры паабяцалі «рабіць пробу тармазоў і апрацоўку вагонаў без браку за 10-15 мінут»[45]. Затое апошні, 70-гадовы юбілей Сталіна зрабіўся грамадска-палітычнай падзеяй планетарнага маштабу.

1949 год у Савецкай Беларусі быў годам юбілеяў. 30-годдзе БССР, 10-годдзе ўз'яднання Заходняй Беларусі з БССР, нарэшце 70-годдзе правадыра суправаджаліся грандыёзнымі ўрачыстымі мерапрыемствамі, дэманстраваўшымі эканамічныя, сацыяльныя і культурныя дасягненні працоўных рэспублікі, іх палітычную і працоўную актыўнасць, адзінства партыі і народа. Падрыхтоўкай юбілею правадыра ў агульнадзяржаўным маштабе займаўся камітэт на чале са старшынёй Прэзідыума Вярхоўнага Савета СССР Мікалаем Швернікам.

З набліжэннем да юбілею святочных матэрыялаў у СМІ рабілася ўсё больш і больш. Як і падчас святкавання 60-годдзя правадыра, газеты змяшчалі кранальныя ўспаміны тых, каму пашчасціла яго ўбачыць на ўласныя вочы. Адзін з беларускіх дэпутатаў Вярхоўнага Савета СССР так перадаў эмацыйны стан свайго калегі падчас з'яўлення Сталіна на сцэне: «Побач са мной сядзела дэпутат з Брэсцкай вобласці Матрона Антонаўна Ігнацюк. Калі я зірнула на яе, то на вачах убачыла слёзы. Нахіліўшыся, яна мне ціха шапнула: — Ад радасці плачу, ад радасці»[46].

Новай жанравай формай юбілейных матэрыялаў сталі рэпартажы з калгасаў імя Сталіна, якія, дзякуючы сваёй назве, дасягнулі найвышэйшых вытворчых паказчыкаў. У снежні 1949 года адзін з падобных калгасаў, арганізаваных у вёсцы Засулле Стаўбцоўскага раёна, зрабіў-

[45] Філіповіч, *65 год з дня нараджэння І. В. Сталіна*, «Авангард», 24.12.1944, № 43, с. 2.

[46] Е. Зіма, *Ад усяго сэрца*, «Работніца і сялянка», 1949, № 12, с. 3.

ся аб’ектам экскурсійнага агляду. Удзельнікі экскурсій з усёй Беларусі, агледзеўшы калгасныя свінарнік, птушнік, пасеку, фруктовы сад, і даведаўшыся пра запраектаваныя стайню, лазню, саджалкі і клуб, у захапленні пыталі: «Адкуль сілы возьмеце, каб такое падняць?». І адразу ж атрымлівалі ўпэўнены адказ экскурсавода-старшыні калгаса: «Сілу Сталін нам даў. Жыць і працаваць па Сталінскаму статуту сельгасарцелі — вялікага шчасця дасягнуць можна»[47].

У гады «позняга сталінізму» калгасы, названыя ў гонар правадыра ўжо не маглі быць адсталымі. Яны ўвесь час знаходзіліся ў фокусе ўвагі раённага партыйнага кіраўніцтва, ім дапамагалі фінансава, тэхнічна, арганізацыйна, у іх першых «нараджаліся рысы комуністычнага будучага»[48]. Так, у калгасе імя Сталіна Кайкаўскага сельсавета Мінскага раёна адбываліся пасяджэнні вучонага савета Інстытута меліярацыі, воднай і балотнай гаспадаркі АН БССР[49]. У калгасы імя Сталіна Шчучынскага і Ваўкавыскага раёнаў рэгулярна накіроўваліся экскурсіі сялян-аднаасобнікаў[50]. У калгасе імя Сталіна Васілевіцкага раёна Палескай вобласці кампазітар Несцер Сакалоўскі арганізаваў народны хор[51]. Са свайго боку «калгаснікі-сталінцы», як, напрыклад, камсамольцы калгаса імя Сталіна Астравецкага раёна Маладзечанскай вобласці, бралі абавязацельствы збіраць павышаныя ўраджаі[52]. Выканаўшыя свае абавязацельствы, «сталінцы» атрымлівалі ад дзяржавы шчодрыя ўзнагароды, накшталт аўтамабіля «Перамога», падараванага старшыні калгаса імя Сталіна Старадарожскага раёна К. Завесіну[53]. Інфармацыя пра негатыўныя з’явы калгаснага жыцця, напрыклад пра рэгулярныя парушэнні статута сельгасарцелі ў калгасе імя Сталіна Клімавіцкага раёна, не трапляла на старонкі савецкіх газет[54].

На працягу снежня 1949 года павялічваўся паток падарункаў Сталіну ад беларускіх працоўных. Калектыў Мінскага трактарнага завода падараваў мадэль новага трактара, калектыў Мінскага аўтамабільна-

47 І. Захараў, *У калгасе імя Сталіна*, «Работніца і сялянка», 1949, № 12, с. 21.

48 М. Любан, *Калгас імя Сталіна*, «Беларусь», 1949, № 10, с. 13-15.

49 *Паседжанне вучонага савета ў калгасе імя Сталіна*, «Звязда», 26.03.1949, № 61, с. 2.

50 *Пасля экскурсіі ў калгасы*, «Звязда», 27.03.1949, № 62, с. 1.

51 М. Кандыдатаў, *Кампазітар у калгаснікаў*, «Літаратура і мастацтва», 14.08.1948, № 33, с. 4.

52 Ф. Пазнякоў, *Ад імя калгасных камсамольцаў*, «Работніца і сялянка», 1948, № 10, с. 9.

53 «Звязда», 18.11.1950, № 231, с. 3.

54 НАРБ, ф. 915, воп. 2, спр. 128, арк. 9.

га завода — новы грузавік, Мінскага станкабудаўнічага завода імя Кірава — новы станок, Мінскага радыёзавода — упрыгожаную разьбой і інкрустацыяй радыёлу, Мінскага мотавелазавода — пазалочаны веласіпед[55]. Ткачыхі Віцебскага дывановага камбіната вырабілі высокамастацкі дыван, калгаснікі Мядзельскага раёна — 8 каляровых абрусаў з беларускім арнаментам, супрацоўнікі Баранавіцкага абласнога музея — інкруставаны 2650 элементамі партрэт генералісімуса[56]. У выніку неспрыяльнага збегу абставін жаданне дагадзіць праваdыру магло прывесці да адваротнага выніку. У падобную сітуацыю трапілі аўтары аднаго з вырабленых да юбілею інкруставаных партрэтаў. Выгравіраваны на ім надпіс «Вялікаму Сталіну ад беларускага народа» прыйшлося тэрмінова даваць у рускім перакладзе, бо нехта ў апошнюю хвіліну прачытаў яго з націскам на прыназоўнік «ад», пераўтварыўшы яго такім чынам у назоўнік[57].

Віншаваць юбіляра савецкія працоўныя мусілі не толькі песнямі, вершамі і саматужнымі вырабамі на святочных мерапрыемствах, але таксама подзвігамі на працоўных месцах. Найбольш каштоўны падарунак напярэдадні 70-годдзя правадыр атрымаў ад супрацоўнікаў канструктарскага бюро Ігара Курчатава. 29 жніўня 1949 г. на палігоне ў Семіпалацінскай вобласці былі праведзены паспяховыя выпрабаванні першай савецкай атамнай бомбы «РДС-1», якая паклала канец манаполіі ЗША на ядзерную зброю. Бліжэй да юбілейных дзён няўцямная назва бомбы «ракетны рухавік спецыяльны» была перароблена на больш актуальную — «ракетны рухавік Сталіна».

У адрозненні ад галоўнага падарунка, які быў зроблены ва ўмовах найстрогай сакрэтнасці, пра іншыя шматлікія працоўныя здзяйсненні ў гонар правадыра з задавальненнем распавядалі СМІ. Напрыклад, са снежаньскага нумара 1949 года беларускага жаночага часопіса можна было даведацца пра вінтаўшчыцу мінскага тонкасуконнага камбіната Е. Федарэнчык, якая выканала норму на 120%, токара вагонарамонтнага дэпо станцыі Жлобін Т. Гаранкову, якая адужала 5 гадавых норм, а таксама перадавую брыгаду фрэзероўшчыц Барысаўскай фабрыкі піяніна[58]. Да 70-годдзя Сталіна было разгорнута агульнарэспубліканскае сацыялістычнае спаборніцтва. У снежні 1949 года на «ста-

[55] *Падарункі таварышу І. В. Сталіну ад працоўных Совецкай Беларусі*, «Звязда», 18.12.1949, № 249, с. 1.

[56] *Ад шчырага сэрца*, «Літаратура і мастацтва», 21.12.1949, № 53, с. 4.

[57] Я. Брыль, *Вячэрняе. Лірычныя запісы і мініяцюры*, Мінск 1994, с. 34.

[58] *У чэсць 70-годдзя таварыша Сталіна*, «Работніца і сялянка», 1949, № 12, с. 19.

лінскую вахту» ўсталі лесарубы Піншчыны, машыністы мінскага чыгуначнага вузла, выкладчыкі і студэнты Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Адным з першых у БССР план юбілейнага года прадказальна выканаў Бабруйскі машынабудаўнічы завод імя Сталіна[59].

Адпаведна распрацаванай партыйным кіраўніцтвам рэспублікі праграме святкавання юбілею, на прадпрыемствах, у калгасах, саўгасах, машынна-трактарных станцыях, навучальных установах было створана 12 993 гурткоў па вывучэнні біяграфіі Сталіна, якія аб'ядналі 260 тыс. чалавек. Важным прыёмам укаранення прапагандысцкага вобраза правадыра было абмеркаванне віншавальнага ліста Сталіну ад беларускага народа, у якім узяло ўдзел 2 777 800 жыхароў БССР. Акрамя магчымасці паставіць уласны подпіс пад калектыўным лістом, кожны беларус мог зрабіць гэта ў індывідуальным парадку. Толькі з Брэсцкай вобласці на адрас юбіляра было адпраўлена каля 700 віншавальных лістоў і паштовак[60].

У снежні 1949 года ў БССР адбыліся юбілейныя тэатральная дэкада і кінафестываль, прайшлі цыкл радыёперадач і серыя тэматычных канцэртаў. У Акадэміі навук і вышэйшых навучальных установах рэспублікі былі арганізаваны прысвечаныя правадыру навуковыя сесіі, вучоныя саветы і канферэнцыі. Культурна-асветніцкія ўстановы рэспублікі адгукнуліся на юбілей шэрагам выстаў, лекцый, вечарын[61]. Кіраўніцтва кінастудыі «Беларусьфільм» даручыла Уладзіміру Корш-Сабліну зняць дакументальны фільм, прысвечаны таму, як Беларусь святкуе «вялікі дзень 21 снежня»[62]. У адрозненні ад папярэдняга, 60-гадовага юбілею, паломніцтвы беларускіх працоўных на радзіму правадыра не арганізоўваліся, але макет дамка ў Горы цяпер можна было пабачыць у Доме-музеі І з'езда РСДРП у Мінску[63].

Акрамя агульнарэспубліканскай праграмы юбілейных дзён, кожнае прадпрыемства, калгас, навучальная ўстанова была павінна распрацаваць уласны план святкавання 70-годдзя з дня нараджэння І. В. Сталіна. Напрыклад, у Мінскай музычнай школе-дзесяцігодцы пры Белдзяржкансерваторыі святочныя мерапрыемствы адбываліся з 28 лістапада па 28 снежня 1949 года і ўключалі размовы, даклады, вечарыны,

[59] *Азнамянуем 70-годдзе з дня нараджэння таварыша І. В. Сталіна новымі вытворчымі поспехамі*, «Звязда», 5.12.1949, № 240, с. 1.

[60] НАРБ, ф. 4п, воп. 47, спр. 198, арк. 10-11, 81.

[61] *Да 70-годдзя з дня нараджэння вялікага Сталіна*, «Літаратура і мастацтва», 10.12.1949, № 51, с. 1.

[62] Ф. Бондарава, *Кіначасопіс № 37-38*, «Літаратура і мастацтва», 7.01.1950, № 2, с. 3.

[63] *У доміку-музеі І з'езда РСДРП*, «Звязда», 7.04.1950, № 71, с. 1.

канцэрты, сходы, выраб альбомаў і нават стварэнне «электрыфікаванай дошкі пытанняў і адказаў па біяграфіі таварыша Сталіна»[64].

На працягу юбілейнага 1949 году ў Савецкай Беларусі ўзнікла найвялікшая колькасць сталінскіх тапонімаў. Пачаўся святочны год пастановай ЦК КП(б)Б і Савета Міністраў БССР аб наданні Мінскаму політэхнічнаму інстытуту, у сувязі з 30-годдзем утварэння БССР, імя І. В. Сталіна[65]. Юбілейную дату падобным чынам адзначылі мясцовыя ўлады. Напрыклад, пастановай Слуцкага гарвыканкама імя Сталіна было нададзена мясцовай электрастанцыі[66].

Але пік тапанімічных ініцыятыў прыпаў на канец года. 8 снежня 1949 года першы сакратар ЦК КП(б)Б Мікалай Гусараў звярнуўся да сакратара ЦК Усесаюзнай камуністычнай партыі (бальшавікоў) Георгія Малянкова па дазвол перайменаваць у сувязі з юбілеем Бабруйскую вобласць у Сталінскую, а горад Бабруйск — у Сталінск. Кіраўнік БССР так аргументаваў сваю ініцыятыву: «Бабруйская вобласць створана паводле ініцыятывы таварыша Сталіна І. В., у гады вайны насельніцтва Бабруйскай вобласці масава брала ўдзел у партызанскім руху і актыўна дапамагала часткам Чырвонай Арміі. Горад Бабруйск з'яўляецца прамысловым і культурным цэнтрам, налічвае да 100 тыс. жыхароў». Акрамя таго, у лісце М. І. Гусарава змяшчалася просьба надаць імя Сталіна Мінскаму трактарнаму заводу і Савецкай вуліцы ў Мінску[67]. З усіх прапаноў беларускага партыйнага кіраўніка была задаволена толькі адна і з вялікім спазненнем, калі ў 1952 годзе галоўную вуліцу беларускай сталіцы на 9 гадоў пераўтварылі ў праспект імя Сталіна. Да яго прымыкала вуліца Сталінградская (цяпер Валгаградская).

У адрозненні ад сталічных, рэгіянальныя тапанімічныя ініцыятывы не патрабавалі ўзгаднення ў Крамлі. Гэта давала мясцовым уладам неабмежаваныя магчымасці ў дэманстрацыі ўласнай адданасці дыктатару. Напярэдадні святкавання яго 70-гадовага юбілею калгасы імя Сталіна з'явіліся ў вёсках Кухты Вялейскага раёна, Чарняты Мядзельскага раёна, Журыхі Вілейскага раёна, Першаі Валожынскага раёна, Ветахмы Докшыцкага раёна і інш.[68] Юбілейнай тапанімічнай інавацыяй аддзела агітацыі і прапаганды ЦК КП(б)Б было стварэнне

[64] НАРБ, ф. 799, воп. 1, спр. 213, арк. 1.

[65] *Да трыццацігоддзя Беларускай ССР*, «Літаратура і мастацтва», 14.01.1949, № 2, с. 1.

[66] С. Богдашич, *Слуцк: исчезнувший образ Сталина*, «Інфа-Кур'ер», 3.03.2016, № 9, с. 27.

[67] НАРБ, ф. 4п, воп. 62, спр. 1, арк. 56.

[68] *Калгасы імя Сталіна*, «Звязда», 14.12.1949, № 246, с. 1; *Калгас імя Сталіна*, «Звязда», 21.12.1949, № 251, с. 2.

калгасаў імя 70-годдзя Сталіна. Адна з першых падобных гаспадарак была створана ў вёсках Рагаўцы і Плаксы Пастаўскага раёна[69]. Неўзабаве калгас імя 70-годдзя правадыра з’явіўся ў Казлоўшчынскім раёне Баранавіцкай вобласці[70] і некаторых іншых мясцовасцях.

Статус свята вымагаў ад усіх асоб, задзейнічаных у яго правядзенні, высокай ступені адказнасці. У першую чаргу гэта тычылася працаўнікоў СМІ. Дыктар беларускага радыё Ілья Курган, які ў той час агучваў найважнейшыя ўрадавыя матэрыялы ў прамым эфіры, узгадваў: «У снежні 1949 года, калі краіна святкавала 70-годдзе Сталіна (я працаваў на радыё крыху больш месяца), атрымалася так, што многія калегі захварэлі грыпам. Мне давялося працаваць па дзве змены. Абстаноўка на студыі была даволі напружаная: вельмі адказныя перадачы ішлі тады ў эфір. Я, як звычайна, чытаў з аркуша, хаця, канешне, трэба было з тэкстам азнаёміцца загадзя. І вось чытаю матэрыял на тэму: Сталін і Чырвоная Армія. Тэкст, зразумела, завераны ўсімі патрэбнымі подпісамі. І раптам бачу дакладна і ясна надрукаваную фразу: „Сталін — прычына бяздольнасці Чырвонай Арміі”. Выпраўляю па ходзе: „Сталін — прычына баяздольнасці...”. Потым клічу Марыю Васільеўну — рэдактара. Папрасіў, каб прысела на стул, потым паказваю ёй машынапіс. Перачытала, але ад хвалявання нічога не заўважыла. Калі зноў прачытала, зразумела. Як яна мне дзякавала! Мы абодвы добра разумелі: калі б памылка пайшла ў эфір, дык павезлі б куды-небудзь далей — і мяне, і яе, і старшыню радыёкамітэта...»[71].

Як і ў дзень святкавання 60-гадовага юбілею, галоўнай пляцоўкай святкавання 70-годдзя правадыра ў Мінску стаў Вялікі тэатр оперы і балета. 21 снежня тут адбылося ўрачыстае пасяджэнне, на якое была запрошана вышэйшая партыйная і савецкая наменклатура, дэпутаты, героі вайны і працы, дырэктарскі корпус, вучоныя, мастакі, пісьменнікі. Да іх з урачыстымі прамовамі звярнуліся першы сакратар ЦК КП(б)Б М. І. Гусараў, першы сакратар ЦК ЛКСМБ Пётр Машэраў, а таксама піянерка, вучаніца 12-й мінскай школы Н. Скалабан. Скончылася пасяджэнне прыняццем прывітальнага ліста юбіляру і сумесным выкананнем партыйнага гімна «Інтэрнацыянал». Увечары ў Мінску і іншых святочна ўбраных гарадах рэспублікі адбыліся народныя гулянні[72].

[69] М. Астаневіч, *Калгас імя 70-годдзя таварыша Сталіна*, «Чырвоная змена», 31.12.1949, № 160, с. 3.

[70] *Па старонках газет*, «Звязда», 22.08.1950, № 169, с. 3.

[71] И. Н. Курков, *Белтелерадиокампания. Мир живого эфира*, Минск 2007, с. 237.

[72] *Урачыстае паседжанне ў Мінску, прысвечанае 70-годдзю таварыша Сталіна*, «Літаратура і мастацтва», 28.12.1949, № 54, с. 3.

Святочныя мерапрыемствы расцягнуліся да канца 1949 года, а на працягу 1950 і 1951 гадоў газета «Звязда» мела сталую рубрыку «Паток прывітанняў правадыру з віншаваннямі з нагоды 70-годдзя».

Смерць дыктатара і пахаванне ў маўзалеі не змяніла стаўлення да яго як да чалавекабога. У другой палове 1953 — пачатку 1956 гадоў на афіцыйным узроўні Сталіна працягвалі шанаваць як вялікага правадыра, «прадаўжальніка справы Леніна». Па-ранейшаму на плошчах гарадоў стаялі яго помнікі. Партрэты правадыра, як і раней, з'яўляліся абавязковым элементам службовых памяшканняў. Іх неслі працоўныя на дэманстрацыях 7 лістапада і 1 мая. У кнігарнях прадаваліся сталінскія працы і грамплацінкі з яго прамовамі. На ўгодкі смерці вывешваліся чырвоныя сцягі з жалобнымі стужкамі. Пра надзвычайную асобу «лепшага сябры беларускага народа», як і ў папярэднія два з паловай дзесяцігоддзя, распавядалася з высокіх партыйных трыбун, старонак газет і школьных падручнікаў. Уся адказнасць за неабгрунтаваныя рэпрэсіі супраць жыхароў рэспублікі была ўскладзена на Лаўрэнція Берыю і Лаўрэнція Цанаву.

Хрушчоўская дэсталінізацыя ў Савецкай Беларусі пачалася ў апошнія месяцы праўлення Мікалая Патолічава і працягвалася пад кіраўніцтвам Кірылы Мазурава, які ўзначальваў партарганізацыю рэспублікі з 1956 года па 1965 год. Паводле яго ўласных слоў, К. Т. Мазураў шчыра падтрымаў рашэнні XX і XXII з'ездаў КПСС, імкнуўся данесці ўсё пачутае на гэтых з'ездах да людзей, лічыў вялікі сталінскі культ і дробныя культы партыйных кіраўнікоў сведчаннем нізкай культуры іх носьбітаў. У адным з інтэрв'ю, дадзеных незадоўга да смерці, беларускі партыйны кіраўнік казаў: «Пасля даклада Хрушчова стала ясна, што Сталін дапускаў не проста памылкі, ён вінаваты ў дапушчаных злачынствах, прычым самых жорсткіх»[73].

Summary

The Zenith of the Cult of Stalin in the Belorussian Soviet Socialist Republic — The 1940s and Early 1950s

The paper approaches the construction of the Stalin's cult in the Belorussian Soviet Socialist Republic as presented in archive sources, periodicals and works of contemporary researchers. The scanty texts which appeared during two waves of de-Stalinization—in the late 1950s and the early 1960 and in the late 1980s and the early 1990s—did not explain this phenomenon. They merely provided the outline of the problem without revealing the essence of the cult, the real forms it took, its symptoms and consequences.

The author focuses on the period from the German aggression on the Soviet Union, when this cult was shaken to the year 1953, when it reached its zenith. This cult, strengthened

[73] *Кирилл Мазуров*, авт.-сост. С. М. Белов и др., Минск 1999, с. 222, 264.

with unrelenting pressure, mobilized the society to support the Soviet totalitarian system, at least as efficiently as the Marxist doctrine. The main tool in the cult's construction was the party's bureaucracy—the real ruling class in the Soviet society. The cult was constructed through the propaganda machinery and, in reality, it became a state religion with its holy scriptures, dogmas, rituals, rites, holidays and holiness. The party leadership ordered and controlled the picture of the charismatic leader, using mas media, literature and arts and the educational system.

Keywords: Stalin's cult, the Belorussian Soviet Socialist Republic, the party bureaucracy, totalitarian regime, mass media, literature, arts, jubilee, state religion.

Streszczenie

Apogeum kultu Stalina w BSRR. Lata 40. — początek 50. XX wieku

W artykule na podstawie źródeł archiwalnych, wydawnictw periodycznych i prac współczesnych badaczy prześledzono budowanie kultu Stalina na Białorusi Radzieckiej. Nieliczne prace, które pojawiły się w czasie dwóch fal destalinizacji — w drugiej połowie lat 50. i 60. oraz w drugiej połowie lat 80. i 90. — nie wyjaśniły fenomenu kultu przywódcy w BSRR. Zarysowano w nich jedynie kontury problemu bez wyjaśnienia istoty kultu, jego konkretnych form, przejawów i następstw.

Autor analizuje okres od napaści faszystowskich Niemiec na ZSRR, gdy kult został zachwiany, do roku 1953, gdy czczenie przywódcy sięgnęło szczytu. Wsparty nieograniczoną presją kult nie mniej efektywnie aniżeli doktryna marksistowska mobilizował społeczeństwo do okazywania poparcia dla radzieckiego reżimu totalitarnego. Kult przywódcy szerzono w tradycyjnym społeczeństwie archaicznym i miał on irracjonalne podstawy, o czym dobitnie świadczyła cała radziecka kultura polityczna. Głównym narzędziem w budowaniu kultu była biurokracja partyjna — rzeczywista klasa rządząca w społeczeństwie radzieckim. Kult zaszczepiano przy pomocy machiny propagandowej i w rezultacie stawał się on religią państwową z własnymi świętymi tekstami, dogmatami, rytuałami, obrzędami, świętami i świętościami. Na rozkaz i pod kontrolą kierownictwa partyjnego obraz charyzmatycznego przywódcy celowo kształtowano przy pomocy środków masowego przekazu, literatury, sztuki oraz placówek oświatowych.

Słowa kluczowe: kult Stalina; Białoruś Radziecka; biurokracja partyjna; reżim totalitarny; środki masowego przekazu; literatura; sztuka; jubileusz; religia państwowa.

Alaksandr Gużałouski — historyk, muzeolog, pedagog, profesor w Katedrze Etnologii, Muzeologii i Historii Sztuki Białoruskiego Uniwersytetu Państwowego. Absolwent Mińskiego Państwowego Instytutu Pedagogicznego im. M. Gorkiego (1983), doktorant Wydziału Muzealnictwa Instytutu Naukowo-Badawczego Kultury Akademii Nauk ZSRR w Moskwie (1991). Pracował m.in. w Białoruskim Państwowym Muzeum Historii Wielkiej Wojny Ojczyźnianej, Narodowym Historycznym Muzeum Republiki Białoruś.

Helena Głogowska
(Gdańsk)

Konstanty Kalinowski (Kastuś Kalinouski) w świadomości Białorusinów w Polsce

Postać Konstantego Kalinowskiego, urodzonego w 1838 roku w Mostowlanach, wpisała się w białoruską świadomość narodową jeszcze w latach I wojny światowej, gdy działacze młodego ruchu białoruskiego poszukiwali bohaterów narodowych, by dążenia niepodległościowe osadzić w tradycji historycznej Wielkiego Księstwa Litewskiego i jego spuścizny. Kastuś Kalinouski, przywódca powstania styczniowego na Litwie i Białorusi, stał się jednym z nich, głównie za sprawą nielegalnego pisma w języku białoruskim (pisanego „łacinką") — „Mużyckaja Prauda". Pisał o nim historyk, badacz powstania styczniowego Usiewaład Ihnatouski w pracy „Historyja Biełarusi XIX i paczatku XX stahoddzia" (Miensk 1929). W 1933 roku w Wilnie z okazji 70. rocznicy powstania styczniowego i 15. rocznicy Białoruskiej Republiki Ludowej ks. Adam Stankiewicz wydał książkę pt. „Kastuś Kalinoŭski, „Mużyckaja Praŭda" i ideja niezależnaści Biełarusi". Michaś Maszara i Maksim Tank napisali poematy poświęcone Konstantemu Kalinowskiemu, a Piotr Sierhijewicz namalował portret i obrazy „Kastuś Kalinouski siarod paustancau" i „Kastuś Kalinouski i Walery Wróbleuski na ahladzie addziełau". Po II wojnie światowej postać K. Kalinowskiego znalazła się w podręcznikach do nauki języka białoruskiego w Polsce, pisano o nim w tygodniku Białorusinów w Polsce „Niwa", w „Biełaruskich kalendarach"; był bohaterem utworów literackich, takich jak: „Siarebrany jazdok" („Srebrny jeździec") Sokrata Janowicza, „Aposzni" („Ostatni") Mikołaja Hajduka oraz wierszy Alesia Barskiego i Wiktora Szweda. Jego imieniem nazwano ulicę w Białymstoku, Szkołę Podstawową w Mostowlanach i Dom Kultury w Gródku.

Pamięć o Konstantym Kalinowskim wśród Białorusinów w Polsce w okresie międzywojennym i powojennym wiązała się głównie z pierwszą gazetą białoruską „Mużyckaja Prauda", pisaną „łacinką", i z powstaniem styczniowym. W 1919 roku w wydawanym w Wilnie za zgodą „wajennaj cenzury" i subsydiowanym przez władze polskie czasopiśmie „Biełaruskaje Žyćcio" (pod redakcją Franciszka Olechnowicza) ukazały się artykuły ks. Władysława Tołłoczki „Z minułych polska-biełaruskich adnosin" i „Chto byŭ Konstant Kalinoŭski?". Autor w pierwszym z nich przywołuje postać Konstantego Kalinowskiego, który był „hłaŭnym wajakam u hety čas (1863 rok — przyp. H. G.) za demakratyčnaje adradžeńnie Biełarusi":

„Uściaž čutno ŭ hety čas jaho dužy hołas, klikajučy šlachockuju moładź, kab pracawać pamiž narodam i dla narodu biełaruskaha. Pa jaho inicyjatywie i pad jaho kiraŭnictwam pierakładalisia tady rewalucyjnyja pieśni na biełaruskuju mowu, adčynialisia pačatkowyja škoły, u jakich wučyli pa biełarusku, arhanizawałasia moładź u hramadu, kab apracoŭwać dla naroda zrazumiełyja biełaruskija knižki. 3 maja 1863 h. Rząd Narodowy wydaŭ manifest da Biełaruskaha Naroda (pa biełarusku). (...) Zasnawałasia tady ŭ Biełymstoku tajemnaja biełaruskaja drukarnia, dzie drukawalisia biełaruskija adozwy i časopiś „Mužyckaja Praŭda". (...) Padpiswaŭ jaje sam Kalinoŭski, karystajučysia pseŭdanimam „Jaśka, haspadar z pad Wilni". Zarhanizawanaja polskaja moładź sama pa ŭsim kraju razwaziła hetuju hazetu i adozwy. Kalinoŭski apranuŭsia ŭ biełaruskuju świtku, kab i z uniešniaha pahladu być jaknajbližej biełaruskaha naroda. Haračuju jon napisaŭ adozwu da biełaruskaha naroda, u jakoj razwitajecca z im i z Baćkaŭščynaj pierad swajoj śmierciu z ruki kata na šubienicy. „Biełarusy, braty maje rodnyja", piša Kalinoŭski ŭ swajoj apošniaj adozwie, a dalej zwaračywajecca z hetakimi sławami: „(...) wajuj, Narodzie, za swaje čełaviečaje i narodnaje prawa, za swaju wieru, za swaju ziamlu rodnuju". A jak Kalinoŭski lubiŭ Biełaruś, chaj świedčać hetyja jaho słowy: „Biełaruskaja ziamielka, hałubka maja, hdziež padziełosia ščaście i dola Twaja? (...)"[1]. Ks. Władysław Tołłoczko, przywołując przykład m.in. Konstantego Kalinowskiego, chciałby, aby duch jego świecił tym, „chto choča realizawać supolnaje žyćcio biełarusaŭ z palakami zhodna z kličam: wolnyja z wolnymi, roŭnyja z roŭnymi!"[2].

W następnym numerze w osobnym artykule ks. Władysław Tołłoczko przybliżył postać Konstantego Kalinowskiego, „jaki wielmi lubiŭ biełaruski narod", korzystając z pamiętnika Jakuba Gieysztora. Zwrócił w nim uwagę na szlak życiowy bohatera, poczynając od przyjścia na świat: „Radziŭsia 21 studnia 1838 h. ŭ falwarku Mostoŭlany Jałoŭkoŭskaj parachwii, Wałkawyskaha pawietu, u Horadzienščynie, značycca ŭ zapraŭdnaj Biełarusi"[3]. Pisząc o „Mužyckiej Praudzie", stwierdzał: „Dziŭnaja reč, što ŭ 1863 hodzie biełaruskaja mowa była dla palakaŭ i dobraja, i „wyrobiona", kab joju možna było karystacca tady, jak išło pra narodnuju sprawu"[4].

[1] Ks. U. Tołočka, *Z minułych polska-biełaruskich adnosin*, „Biełaruskaje Žyćcio", 4.08.1919, nr 9, s. 4.

[2] Tamże.

[3] Ks. U. Tołočka, *Chto byŭ Konstant Kalinoŭski*?, „Biełaruskaje Žyćcio", 15.08.1919, nr 10, s. 2.

[4] Tamże, s. 3.

W okresie międzywojennym zwłaszcza, na Grodzieńszczyźnie, żyła pamięć o powstaniu styczniowym i o jego przywódcy Konstantym Kalinowskim. W okolicy Świsłoczy krążyły legendy o bohaterskim „Kastusiu", które zainspirowały Wiktora Kordowicza do zbierania materiałów o nim. Po II wojnie światowej W. Kordowicz ukończył monograficzną pracę „Konstanty Kalinowski" (Warszawa 1955). Dla Białorusinów w II Rzeczypospolitej, podobnie jak i w Białoruskiej Socjalistycznej Republice Radzieckiej, K. Kalinowski stawał się bohaterem narodowym. W Polsce, zwłaszcza dla Białorusinów katolików, wiązał się z początkami białoruskiego odrodzenia narodowego w drugiej połowie XIX wieku.

8 maja 1930 roku Zarząd Główny Towarzystwa Szkoły Białoruskiej (TSB) z siedzibą w Wilnie zwrócił się do Teodora Seweryna z Mostowlan z propozycją powołania tam szkoły białoruskiej i koła TSB imienia Konstantego Kalinowskiego: „Грамадзяніну Тодару Сэвэрыну вёска Мастаўляны Ваўкавыскага пав. Галоўная Управа Т-ва БШ просіць Вас і ў Вашай асобе ўсё сьвядома грамадзянства вёскі Мастаўляны — Бацькаўшчыну Вялікага Беларускага Народніка Рэвалюцыянера Кастуся Каліноўскага, які за „Мужыцкую праўду" аддаў жыцьцё сваё на Маскоўскай шыбеніцы, — падумаць над тым, каб адчыніць у Мастаўлянах беларускую школу і гурток ТБШ імені Кастуся Каліноўскага. Як гэта сталася, што дасюль Мастаўляны ня маюць ні такога гуртка, ні такой школы. Навокал Мастаўлянаў ёсьць шмат гурткоў ТБШ, нпр. Сьвіслацкі, Дабравольскі, Раманаўскі, Вяліка-Грынкоўскі, Ельцаўскі і др. — усюды ідзе беларуская культурна-асьветная праца. Сьпяць адны Мастаўляны, тыя Мастаўляны, імя якіх залатымі літарамі упісана ў гісторыю Беларускага Нацыянальнага Адраджэньня і вызваленьня. Сьпяшайцеся грамадзяне. Пішэце ў Галоўную Управу і мы дамо ўсе парады. У Сьвіслачы можыце зьвярнуцца да Пётры Габца, вул. Акапова № 34, у Добрай Волі да Аляксандра Васілёнка, у Раманаўцах да Язэпа Жыўлюка, у Вялікіх Грынках — да Мікалая Шмыгі"[5]. Pismo podpisali przewodniczący TSB Feliks Steckiewicz i sekretarz Ryhor Szyrma. Wynika z niego, że w latach 30. w Mostowlanach nie było zainteresowania ani Konstantym Kalinowskim, ani białoruską działalnością oświatową i narodową.

W okresie międzywojennym inteligencja białoruska skupiona była w Wilnie. Tam istniały instytucje białoruskie, wydawano pisma białoruskie. W mieście tym przy placu na Łukiszkach powieszono Konstantego Kalinowskiego, więc postać ta Białorusinom nie była obojętna, zwłaszcza

[5] Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь, ф. 883, воп. 1, спр. 97, л. 101.

katolikom. W 1933 roku Białoruska Chrześcijańska Demokracja i TSB połączyły dwie ważne rocznice: 15. rocznicę Białoruskiej Republiki Ludowej i 70. rocznicę powstania styczniowego. 25 marca w Sali Litewskiej „Apollo" ks. Adam Stankiewicz wygłosił wykład „Konstanty Kalinowski, „Mużyckaja Prauda" i idea niepodległości Białorusi". Spotkało się to ze sprzeciwem znacznej części białoruskiej społeczności wileńskiej, co znalazło odbicie w białoruskiej prasie: „(...) У той-жа вечар (w sobotę 25 marca — przyp. H. G.) адбылася акадэмія зладжаная беларускай хадэцыяй супольна з ТБШ у літоўскай салі „Апольлё". Хадэкі чамусьці злучылі абход 15-лецьця абвяшчэньня незалежнасьці Беларусі з нібы-то 70-лецьцем існаваньня беларускае прэсы, прыпісваючы павадыру польскага паўстаньня 1863 году Кастусю Каліноўскаму выдаваньне першае беларускае газэты „Мужыцкая Праўда". Запраўды-ж ніякае газэты Каліноўскі не выдаваў, а друкаваў толькі праклямацыі пад супольным загалоўкам „Мужыцкая Праўда", заклікаючы ў іх беларусаў, каб слухаліся польскага паўстанчага ўраду і ішлі біць расейцаў. Каму патрэбна была гэтая містыфікацыя, — ня ведаем; але, дзякуючы злучэньню абходу незалежнасьці з абходам у чэсьць Каліноўскага, хадэцкая ўрачыстасьць ператварылася ў польска-беларускае яднаньне на грунце асобы супольнага героя Каліноўскага. Прадстаўнік польскага грамадзянства гр. Выслоух у сваей прамове заклікаў сабраных на ўрачыстасьці, каб ішлі па сьлядох Каліноўскага да будаваньня польска-беларускае фэдэрацыі"[6]. Referat ks. Adama Stankiewicza został opublikowany przez Białoruski Komitet Narodowy w postaci osobnej broszury[7]. Zaczyna się ona „Listem spod szubienicy" Konstantego Kalinowskiego:

„Бывай здаровы, мужыцкі народзе,
Жыві ў шчасьці, жыві ў свабодзе,
І часам спамяні пра Яська твайго,
Што загінуў за праўду для дабра твайго!
А калі слова пяройдзе ў дзела,
Тады за праўду станавіся сьмела,
Бо адно праўдай, у грамадзе згодна,
Дажджэш, Народзе, старасьці свабодна...
А калі мяне ўспомніш, шчыра памаліся,
То я з таго сьвету табе адазвуся"[8].

[6] *З Беларускага жыцьця. У Вільні*, „Родны край", 8.04.1933, nr 8, s. 5.

[7] A. Stankiewič, *Kastuś Kalinoŭski, „Mužyckaja Praŭda" i ideja Niezaležnaści Biełarusi*, Wilnia 1933.

[8] А. Станкевіч, *Кастусь Каліноўскі „Мужыцкая праўда" і ідэя незалежнасьці*

Ks. Adam Stankiewicz, przywołując te słowa, wskazał na ideowy związek między datą 25 marca 1918 roku i pracą Konstantego Kalinowskiego w latach 1862-1863: „Словамі, якія зьмешчаны на пачатку гэтай працы, слаўны народны барацьбіт наш Кастусь Каліноўскі разьвітваўся зь беларускім народам у адным з прадсьмертных сваіх лістоў, пісаных у астрозе незадоўга перад сваёй сьмерцяй. У пісьме гэтым, як бачым, Каліноўскі жадае, каб беларускі народ, за які хутка меў ён злажыць жыцьцё сваё, помніў аб ім, за што з свайго боку прыракае такжа аб гэтым народзе помніць і нават адгукнуцца з таго сьвету. Прадсьмертную волю вялікага барацьбіта нашага, сьвяткуючы ўрачыста гэты юбілей, спаўняем як належыцца. Сяньня сьвяткуем 15-я ўгодкі абвешчаньня незалежнасьці Беларусі, а разам з гэтым і 70-я ўгодкі першай беларускай часопісі „Мужыцкая праўда", рэдактарам і выдаўцом якой быў Кастусь Каліноўскі. Лучачы гэтыя два юбілеі ў адзін і разам іх сяньня сьвяткуючы, ні аднаго зь іх не памяншаем, а, наадварот, павялічваем, бо допаўняем. Тое ўсё, чаго сваей працай агулам, а перадусім „Мужыцкай праўдай", а такжа і сьмерцяй сваей даканаў К. Каліноўскі для беларускага народу семдзесят гадоў таму, змагаючыся за волю і долю гэтага народу, — акт абвешчання незалежнасьці Беларусі 25 сакавіка 1918 г. падабраў, згарнуў у цэласьць, прыкрасіў, дапоўніў і выразіў як яўную — ужо сучасную — волю беларускага народу да вольнага і самастойнага жыцьця. Словам, зярнё, якое на беларускай грамадзка-палітычнай ніве пасеяў Каліноўскі, акт 25 сакавіка 1918 г. зжаў, карыстаючыся пладом гэнага зярняці для сяўбы далейшай. Як бачым, сапраўды між пятнаццатымі ўгодкамі абвешчаньня Беларусі незалежнай і між 70-мі ўгодкамі „Мужыцкай праўды" існуе ідэёвая лучнасьць"[9].

Ks. Adam Stankiewicz przedstawił zainteresowanie Konstantym Kalinowskim w nauce polskiej, rosyjskiej i białoruskiej: „Вось жа ў гісторыі польскай і расейскай Каліноўскі прадстаўлены звычайна або як „самолюбивый безумный мятежник", або як „polski bohater narodowy o krańcowych nieco poglądach". (...) Прыйшоў урэшце такжа час, калі, як бы спаўняючы прадсьмертную волю Каліноўскага, успомніла аб ім і беларуская навука. Беларускія вучоныя, як праф. Ігнатоўскі, зь няпамяці, з шматлетніх плесьняў на сьвятло дзённае пачалі выдабываць слаўную

Беларусі (Рэфэрат, прачытаны на ўрачыстай акадэміі 25 сакавіка 1933 г., з прычыны 15-ых угодкаў абвешчаньня незалежнасьці Беларусі і 70-ых угодкаў беларускай прэсы), [w:] А. Станкевіч, *З Богам да Беларусі. Збор твораў*, Вільня 2008, s. 216.

[9] Tamże, s. 216-217.

асобу нашага народнага героя Каліноўскага. Дзякуючы беларускай навуцы, асоба яго стала папулярызавацца, весткі аб ім сталі пранікаць у народныя гушчы, асабліва ж у душы беларускай моладзі. У Менску ў беларускай сцэнічнай літаратуры паявілася нават драма „Кастусь Каліноўскі", якая нескалькі гадоў таму была ўлюбёнай п'есай Менскага беларускага тэатру. Словам, памяць аб слаўным Каліноўскім сапраўды аджыла ў нас. Зацікаўленьне ім паўстала значнае, асабліва ў гэтых гадох, калі выпалі 70-я ўгодкі „Мужыцкай праўды" і калі ў будучым годзе прыпадаюць такжа 70-я ўгодкі казьні ягонай. Сяньня ў беларусаў аб Каліноўскім, калі яшчэ не стварылася цалком, дык творыцца — нават у навуцы — легэнда як аб барацьбіце за незалежнасьць Беларусі, і прытым у сучасным разуменьні. (...) сапраўднае месца Каліноўскага ў навуцы належна не абазначана дагэтуль ня толькі ў палякаў і расейцаў, што ёсьць цалком натуральным, але такжа і ў нас, беларусаў. Даканаць гэтага павінна навука беларуская. Так, Каліноўскі — гэта сапраўдны беларускі самастойнік, але свайго часу, і маладой беларускай навуцы належа спакойна і вытрывала разьясьніць сутнасьць гэтай яго самастойніцкай ідэі, яе граніцы, тэрыторыю, на якой ідэалы свае жадаў зьдзейсьніць, і, урэшце, варункі, у якіх ён жыў і працаваў, бо за семдзесят гадоў, якія аддзяляюць нас ад таго часу, калі жыў Каліноўскі, у жыцьці нашага народу, а такжа і ў нашым паняцьці, шмат зьмянілася. Вось жа, маючы гэта ўсё на памяці, насколькі пазваляюць мне цесныя рамкі гэтага рэфэрату і ўрачыстасьць сяньняшняга дня, складаю я аб Каліноўскім і яго працы свае ўвагі. І калі б гэта праца мая ў беларускай — ды і не беларускай — навуцы выклікала большае зацікаўленьне гэнай слаўнай асобай, паглыбляючы аб ёй веду, і калі б узбудзіла ўдзячнасьць для яе ў нашым народзе, я ўважаў бы, што дапяў сваей мэты"[10].

Ks. Adam Stankiewicz zebrał dostępne wówczas dokumenty, wspomnienia i opracowania. Na podstawie metryki chrztu ustalił, że miał on podwójne imię: Wincenty Konstanty: „Дарэчы будзе тут адзначыць, што Каліноўскі, як гэта відаць з мэтрыкі, зваўся двайным імем: Вінцэнты Канстанты, і што сам ён сябе зваў і падпісваў як Вінцэнты, а ў гісторыі бадай выключна ведамы як Канстанты"[11].

Zwracał uwagę na znaczenie pisemek „Mużyckaja Prauda" dla Białorusinów: „Значэньне „Мужыцкай праўды" для беларусаў сапраўды вялікае. Гэта першая газэтка, якая была пісана па-беларуску і якая будзіла народ наш да вольнасьці сацыяльнай і нацыянальнай"[12].

[10] Tamże, s. 217-218.
[11] Tamże, s. 220.
[12] Tamże, s. 226.

Ks. Adam Stankiewicz określił narodowość Konstantego Kalinowskiego jako białoruską: „Кастусь Каліноўскі, як гэта відаць зь яго друкаў, быў, безумоўна, згодна з духам свайго часу, сьведамым беларусам і вёў барацьбу за самастойнасьць беларускага народу, але ў рамках польскай фэдэрацыі, якую ён разумеў як вольны саюз вольных народаў. Аднак сярод многіх польскіх дасьледчыкаў мінуўшчыны нашага краю і сярод польскага грамадзянства ўцёрлася пракананьне, што К. Каліноўскі беларусам ня быў, ня меў ніякіх палітычных плянаў агульнапольскіх, і ня бачыў ніякай розьніцы між палякамі з Польшчы і беларусамі ў гістарычнай Літве”[13]. Udowadniał, że nie jest Polakiem we współczesnym znaczeniu tego słowa: „Каліноўскі (...) нідзе сваей польскасьці не высоўвае, а, наадварот, высоўвае асобнасьць нашага краю ад Польшчы, калі кажа, што польскае паўстаньне ня брала пад увагу інтарэсаў Літвы (знача, такжа і Беларусі), што Літва цьверазейшая ад Польшчы і што дзеля гэтага край наш не хацеў ісьці на паўстаньне, што ўрад расейскі ня мае спачуцьця ў сэрцах літоўцаў (знача, і беларусаў), і агулам Каліноўскі яўна процістаўляе Польшчы край наш, не як польскую правінцыю якую, але як цалком асобны край з асобнымі ад палякаў народамі, які, аднак, з Польшчай гісторыя сапраўды лучыла, асабліва яшчэ ў той час, многімі вузламі. (...) Словам, ніякіх падстаў няма лічыць К. Каліноўскага палякам, а ўсё прамаўляе за тым, што ён беларус, бо ён сапраўды такім быў”[14].

Ks. Adam Stankiewicz nazwał go bojownikiem o samodzielność polityczną Białorusi i Litwy. Udowadniał to stanowisko, przytaczając wspomnienia Jakuba Gieysztora, w których autor określa Konstantego Kalinowskiego jako separatystę[15]. Przytoczył też „Сведения о польском мятеже 1863 г. в Северо-Западной России, Вильна 1867, s. 185) Wasyla Ratcza: „Каліноўскі з настроем герцэнаўскай школы, на чале самалюбных асобаў з чырвоных літвінаў, стойка праводзіў ідэю самастойнасьці Літвы”[16].

Nawiązując do aktu o niepodległości Białorusi z 25 marca 1918 ks. Adam Stankiewicz uważał go za dziedzictwo Konstantego Kalinowskiego: „У акце 25 сакавіка 1918 г. аказаўся нам узноў Каліноўскі, ягоныя ідэалы ўваскрэсьлі ўва ўсей сваей красе. Уваскрэсьлі яны з большай ужо сілай, у шырэйшых ужо рамках”[17]. Nawoływał jednocześnie do pracy na

[13] Tamże, s. 229.
[14] Tamże, s. 231.
[15] Tamże.
[16] Tamże, s. 232.
[17] Tamże, s. 235.

rzecz narodu: „Адно толькі больш любові і веры да народу і ахвярнай працы над ім, з народам для народу, як рабіў Каліноўскі, а тады — закончу яго ж словамі — здабудзем такую вольнасьць у нашай бацькаўшчыне, якой ані нашы бацькі, ані нашы дзяды ня бачылі"[18].

Ukazanie się opatrzonej w bogatą bibliografię broszury ks. Adama Stankiewicza spotkało się z krytycznymi uwagami na temat narodowości K. Kalinowskiego, m.in. krajowców, a doceniano wykorzystanie w niej wszystkich dostępnych materiałów: „Referat pod powyższym tytułem, który ks. Adam Stankiewicz wygłosił w roku bieżącym na obchodzie 15-lecia ogłoszenia niepodległości Białorusi, ukazał się obecnie w druku. Daje to możność zapoznania się dokładniejszego z wywodami prelegenta, względnie autora pomienionego szkicu historycznego. Przede wszystkiem należy podkreślić, że ks. Stankiewicz wyzyskał sumiennie wszystkie dostępne źródła do swej pracy. Czy zaś jego kategoryczna konkluzja, że słynny powstaniec, zwany „dyktatorem Litwy" był świadomym Białorusinem, a wydawana przezeń „Mużyckaja Prauda" może być uważana za pierwsze pismo białoruskie — jest słuszna, to inna rzecz. Na ten temat możnaby się spierać, że Konstanty Kalinowski był szczerym ludowcem, że mając do czynienia z ludnością białoruską pisał i agitował w języku białoruskim, że wreszcie był zdecydowanym przeciwnikiem polityki centralistycznej Warszawy — to nie ulega wątpliwości, ale to jeszcze nie dosyć, by go uważać za szermierza ideałów narodowych białoruskich. Postać Kalinowskiego nie jest dotychczas należycie oświetlona przez historyków. Wątpić można, aby to nawet kiedykolwiek nastąpiło wskutek braku dostatecznych źródeł. Zwykły to los działaczy konspiracyjnych. Relacje pamiętnikarskie (do których należy zaliczyć również „Historię powstania" A. Gillera) z natury rzeczy muszą być traktowane z wielkim krytycyzmem i wymagają sprawdzenia i uzupełnienia przez inne materiały (listy, dokumenty i t. p.), a tych właśnie brak. Wskutek tego w charakterystykach Kalinowskiego będą zawsze panowały dowolność i subiektywizm. Uważam zresztą, że zastanawianie się nad narodowością Kalinowskiego jest poniekąd kwestją akademicką. Ponieważ w owym czasie ruch narodowy białoruski jeszcze nie istniał, nie mogło więc być mowy o świadomych Białorusinach, z pochodzenia zaś i kultury Kalinowski należał do środowiska szlachecko-polskiego. Wystarczy stwierdzić, że Konstanty Kalinowski był konsekwentnym rewolucjonistą — ludowcem, wyznawcą ideałów demokratycznych i federacyjnych, obrońcą tradycyj W. Ks. Litewskiego, może być uważany przeto raczej za przedstawiciela typowego ideologii krajowej, niż za bohatera narodowego

[18] Tamże, s. 236.

białoruskiego. Również mam pewne wątpliwości, czy „Mużyckaju Praudu” można uważać za pierwsze czasopismo białoruskie. Wprawdzie ulotki pod tym tytułem były numerowane (Nr.Nr. 1-7), z treści jednak były to tylko odezwy agitacyjne i nie miały zupełnie charakteru periodyków. Ale jest to kwestja natury czysto formalnej i mająca znaczenie jedynie dla bibliografów. Powyższe zastrzeżenia nie pomniejszają w niczym wartości pracy ks. A. Stankiewicza. Bądź co bądź jest to pierwszy obszerniejszy życiorys najwybitniejszego powstańca z 1863 roku, w którym zostały uwzględnione wszystkie dotychczasowe o nim dane biograficzne. Cenną zwłaszcza jest zamieszczona bibljografja, zawierająca wszystkie materiały drukowane i rękopiśmienne, dotyczące pośrednio lub bezpośrednio osoby Konstantego Kalinowskiego i jego działalności rewolucyjnej”[19].

Od 1933 roku nastąpiło wyraźne zainteresowanie Konstantym Kalinowskim wśród inteligencji białoruskiej w Polsce. W 1934 roku z okazji 70. rocznicy śmierci Konstantego Kalinowskiego ks. Adam Stankiewicz pisał: „У мінулым 1934 г. прайшло 70 гадоў ад сьмерці слаўнага барацьбіта за вызваленьне зямель быўшага Вял. Кн. Літоўскага з пад маскоўскага панаваньня, Кастуся Каліноўскага, з імем якога зьвязаны першы ў беларускай мове рэвалюцыйна-вызвольны часапіс „Mužyckaja Prauda”[20].

Postać ta stała się też przedmiotem zainteresowania białoruskich twórców — poetów i malarzy. W 1934 roku z okazji 70. rocznicy śmierci Konstantego Kalinowskiego młody białoruski poeta Michaś Maszara napisał i wydał poemat „Śmierć Kastusia Kalinoŭskaha”, który w 1935 roku w czasopiśmie „Kałośsie” zrecenzował młody białoruski krytyk literacki Stanisław Stankiewicz[21]. W 1938 roku Maksim Tank także w tym piśmie opublikował swój poemat „Kalinoŭski”[22]. Piotr Sierhijewicz namalował portret Konstantego Kalinowskiego, który na osobnej wklejce również ukazał się w czasopiśmie „Kałośsie” w 1936 roku przy artykule o artyście z okazji pierwszej indywidualnej wystawy jego prac w Wilnie[23]. Ks. Adam Stankiewicz, recenzując jego prace, szczególną uwagę zwrócił na jego obraz „Kalinoŭski”: „Абразом гістарычнага зьместу, узорам эпіцкага творства, вобак з „Усеславам” зьяўляецца „Каліноўскі”, абраз размерамі

19 Rec. a. [Abramowicz Ludwik?], „Przegląd Wileński”, 15.10.1933, nr 17, s. 8.

20 Ад. Станкевіч, *„Mužyckaja Prauda” i „Гомон”*, „Калосьсе”, 1935, nr 1, s. 34.

21 „Калосьсе”, 1935, nr 1.

22 „Калосьсе”, 1938, nr 1, s. 1-8.

23 Ад. Станкевіч, *Зацемкі аб П. Сергіевічу і яго творстве (з нагоды выстаўкі рысункаў і малярства)*, „Калосьсе”, 1936, nr 1, s. 44-46; П. Сергіевіч, *Кастусь Каліноўскі*, „Калосьсе”, 1936, nr 1, wklejka między s. 24 i 25.

найбольшы за ўсе іншыя, яшчэ крыху нявыканчаны. — Лес. Грамада сялян. Пасярэдзіне К. Каліноўскі — у сьвітцы, малады, энэргічны, з агнем у вачах прамаўляе аб патрэбе барацьбы з царом. Гледзячы на гэты абраз, здаецца чуеш, як слаўны „Дыктатар Літвы" ў беларускай мове граміць царскую тыранію над Краем, заклікае сялян да барацьбы за зямлю й волю, як прадстаўляе сьветлы ідэал незалежнасьці „Вялікага Літоўскага Княства", у якім усе народы будуць вольныя, шчасьлівыя, у якім будзе панаваць праўда і справядлівасьць"[24]. W autobiografii, pisanej w 1960 roku, Piotr Sierhijewicz wspominał: „Найбольш працаваў над гістарычнай тэмай паўстання 1863 г. і аб Кастую Каліноўскім. Гэтая тэма мяне зацікавіла яшчэ ў 1933 годзе, калі адзначалі 70-годдзе паўстання. Пісаліся беларускія паэмы і вершы аб паўстанні, чыталіся лекцыі аб гераічных і ахвярных паўстанцах, асвятлялася палымяная постаць змагара Кастуся Каліноўскага. Захапіўся і я маляваць не гэту тэму. Не маючы яшчэ добрай падрыхтоўкі па кампазіцы, не ўдалася мне карціна. Доўгае шуканне і праца над тыпажом, паездкі ў Маскву і Ленінград наведаць музеі і галерэі ўзбагацілі маё паняцце аб кампазіцыі. У 1952 годзе вярнуўся я да ўспомненай тэмы, тры гады маляваў карціну „Кастусь Каліноўскі сярод паўстанцаў 1863 года". Мае таварышы мастакі казалі: нічога не будзе, не намалюеш Каліноўскага, але калі кончыў карціну і прынёс яе на выстаўку, віншавалі мяне з поспехам. Ужо думаў, што закончыў з гісторыяй 1863 года. Але два гады пазней пабачыў ясна сюжэт на гэтую ж тэму па-новаму і намаляваў другі абраз „К. Каліноўскі і В. Врублеўскі робяць агляд паўстанцаў 1863 года"[25].

Przed II wojną światową dla Białorusinów w Polsce, zwłaszcza dla młodego pokolenia białoruskiej inteligencji, Konstanty Kalinowski jawił się jako symbol walki o prawa Białorusinów i o białoruską niepodległość[26]. Wraz z wybuchem wojny nie przestał nim być nadal. Jego postać zajęła znaczące miejsce w historii Białorusi i na łamach prasy, w tym białostockiej „Nowaj Darohi".

Jazep Najdziuk, rodem z Grodzieńszczyzny, autor historii Białorusi „Biełaruś uczora i siannia", wydanej w Mińsku w 1943 roku, tak pisał w niej o Konstantym Kalinowskim: „(...) скончыўшы унівэрсытэт, горача ўзяўся за працу на роднай беларускай ніве. Апрануўшы вясковую саматканую сьвітку, Каліноўскі вандраваў па роднай Гарадзеншчыне ад вёскі да вёскі, будзіў народ, усьведамляў яго ў патрэбе змаганьня

[24] Ад. Станкевіч, *Зацемкі аб П. Сергіевічу*, s. 45.
[25] С. Сергіевіч, *Чуюся ў сіле творчага пад'ёму*, „Ніва", 13.08.2000, nr 33, s. 10.

з царызмам і панамі, якія няволілі сялянства і ўвесь беларускі край. Ён заклікаў да працы над адраджэньнем беларускае культуры і беларускага гаспадарства”[27]. W historii zamieszczono ilustrację, przedstawiającą Konstantego Kalinowskiego[28]. W wydanej w 2010 roku, a pisanej na początku lat 80. XX wieku wznowionej historii jej autor powstaniu styczniowemu i walce Konstantego Kalinowskiego o niepodległość Białorusi poświęcił osobny rozdział[29].

Na Białostocczyznę, gdzie przed II wojną światową nie ukazywały się osobne pisma białoruskie, białoruskojęzyczne czasopisma trafiały z Wilna. Pod okupacją niemiecką w Białymstoku istniał Komitet Białoruski, przy którym wydawano gazetę białoruską „Nowaja Daroha”. Redagował ją białoruski poeta i historyk Teodor Iljaszewicz. W 1942 roku ukazał się w niej artykuł z okazji 80-lecia prasy białoruskiej, w którym pisano: „80 гадоў таму назад, у ліпені 1862 г., у Беластоку выйшла першая беларуская (нелегальная) газэта „Мужыцкая Праўда”. Выдаў яе вядомы змагар за волю Беларускага Народу — Кастусь Каліноўскі, сам паходзіўшы з Мастаўлян, Ялаўскай воласьці, Ваўкавыскага павету. Кастусь Каліноўскі першы падняў сьцяг нацыянальнага змаганьня і заклікаў беларускі народ „ваяваць за свайго Бога, за сваё права, за сваю хвалу, за сваю бацькаўшчыну”. Кастусь Каліноўскі першы паказаў сваёй працай і жыцьцём, як трэба жыць і ўміраць за свой народ. Як вядома, за ўдзел у паўстаньні 1863 г. супроць Масквы, у якім Каліноўскі адыгрываў у Беларусі выдатную ролю й быў фактычным дыктатарам паўстанцкай акцыі, ён быў арыштаваны й, урэшце, павешаны 10.III. (ст. ст.) 1864 г. на Лукішскім пляцы ў Вільні. Кастусь Каліноўскі разумеў, якое значэньне ў яго дзейнасьці мае друкаванае слова. Таму ён у палове ліпеня 1862 г. пачаў выдаваць нелегальна беларускую газэту пад назовам „Мужыцкая Праўда”. Выйшла яе ўсяго сем нумароў. Навонкі газэта выглядала вельмі скромна. Ня гледзячы на тое газэта пашыралася сярод беларускага сялянства ў Берасьцейшчыне, Горадзеншчыне, Дзісеншчыне й па іншых кутках Беларусі. „Мужыцкая Праўда” Кастуся Каліноўскага, ня гледзячы на нядоўгае існаваньне й скромны выгляд, (а пісаў яе, з увагі на нелегальнасьць, сам К. Ка-

[26] Patrz: M., *K. Kalinoŭski — pieršy zmahar za Biełaruś*, „25 сакавіка”, 1938, nr 1 (3), s. 11-13.

[27] Я. Найдзюк, *Беларусь учора і сяньня*, Менск 1943, s. 127.

[28] Tamże, s. 130.

[29] J. Najdziuk, *Paznavajma historyju biełaruskaha narodu*, Biełastok — Inaurocłau 2010, s. 117-123: rozdział *Paŭstańnie 1863 h. i zmahańnie Kastusia Kalinoŭskaha za niezaležnaść Biełarusi*.

ліноўскі) — гэта першая беларуская газэта. Іншай газэты ў тых умовах і абставінах тады быць не магло. Пасьля „Мужыцкае Праўды” паўстае цэлы рад нелегальных беларускіх часопісаў, бо хутка пасьля паўстаньня 1863 г. быў забаронены беларускі друк. Узнаўленьне легальнага беларускага друку мы маем аж у пачатку XX сталецьця, калі ў 1906 г. выходзіць „Наша Доля”, а пасьля „Наша Ніва”. Значэньне Кастуся Каліноўскага (калі разглядаць яго з пункту гледжаньня далейшага разьвіцьця беларускае прэсы) ня толькі ў тым, што ён даў пачатак беларускай прэсе. Перадусім ён зьяўляецца сымбалем для ўсіх працуючых у беларускай прэсе й журналістыцы — сымбалем чэснага й вернага служэньня справе свайго народу. Для яго друкаванае слова ня было самамэтай, а было аружжам у яго працы. Вось гэты варунак павінна спаўняць сапраўды беларуская прэса. Прэса для нас зьяўляецца вялікім аружжам, нязмянімым сродкам у нацыянальным і палітычным узгадаваньні нашага народу. Таму кожны працаўнік прэсы павінен да сваёй працы адносіцца з як найбольшай самакрытыкай і чуць адказнасьць за кожнае сваё слова. Для кожнага працаўніка беларускае прэсы постаць яе пачынальніка Кастуся Каліноўскага павінна быць прыкладам крыштальнае сумленнасьці, шчырасьці й адданасьці справе свайго народу. (...) Прэса павінна быць тым аружжам, якое мабілізуе ўсе нашыя народныя сілы для супольнага нацыянальна-народнага высілку. Гэта ў сваім часе разумеў Кастусь Каліноўскі, які жыў у зусім іншых умовах, як мы. Тады беларускі дух яшчэ драмаў у нетрах сялянскіх масаў. Кастусь Каліноўскі быў першым з тых, хто яго пачаў будзіць да жыцьця. Цяпер беларускі рух шырокай хваляй разьліўся па нашай Бацькаўшчыне. Нашыя заданьні лягчэй выпаўняць”[30].

Pisząc na łamach gazety „Nowaja Daroha” o białoruskim ruchu narodowym na Grodzieńszczyźnie, Grodno uznano za jeden z najstarszych jego ośrodków ze względu na działalność w nim Konstantego Kalinowskiego: „Горадня ўважаецца за адзін з найстарэйшых цэнтраў беларускага адраджэнскага руху. І зусім слушна. Яшчэ падчас паўстаньня 1862 году Горадня была сядзібай Кастуся Каліноўскага, які да пакліканьня яго на становішча дыктатара Беларусі й Літвы быў горадзенскім ваяводай. Тут крысталізавалася яго сэпаратыстычная думка, тут адбываў ён нарады із сваімі прыхільнікамі й аднадумцамі, тут снаваліся пляны поўнага аддзяленьня паўстанчага руху ў Беларусі з-пад уплываў польскага Ураду й адраджэньня незалежнасьці Вялікага Князьства.

[30] *80-лецьце беларускае прэсы*, „Новая Дарога”, 9.08.1942, nr 20, s. 3.

Дзякуючы беспасярэдняму кіраўніцтву паўстаньнем ў Горадзеншчыне праз К. Каліноўскага, рух гэты прыняў тут больш выразны, чым у іншых землях, беларускі характар. Пашыраныя тут у вялікай колькасьці экзэмпляры „Мужыцкай Праўды" і іншых выданьняў у беларускай мове, умацоўвалі ў шырокіх масах беларускага сялянства й дробнай шляхты сьведамасьць нацыянальнай адасобленасьці. Гэта спрычынілася да таго, што распачаты Каліноўскім рух, пасьля таго як паўстаньне было здушана, не загінуў, а паўстанчыя традыцыі і ідэя беларускага сэпаратызму перахоўвалася тут яшчэ доўгія гады, аж пакуль не дакацілася сюды новая ажыўляючая хваля нацыянальна-асьвядамляючай дзейнасьці Францішка Багушэвіча і Браніслава Эпімах-Шыпілы"[31].

Do wątku „Mużyckiej Praudy" i Konstantego Kalinowskiego powracano na łamach gazety przy różnych okazjach, bowiem pasował on do kontekstu białoruskiej działalności wydawniczej na Białostocczyźnie: „Беластоцкая акруга адыграла не малую ролю ў гісторыі беларускай адраджэнскай прэсы ня толькі таму, што ў Беластоку нарадзілася першая беларуская газэта „Мужыцкая Праўда" (1863 г.) але і таму, што й пазьней яна займала адно з відных месц у разьвіцьці беларускага друку. „Мужыкая Праўда" была ўжо прадметам абшырнейшых публікацыяў, — таму на гэтым месцы мы толькі ўспомнім, што гэтая нелегальная газэта выдавалася правадыром паўстанчага руху на Беларусі Кастусём Каліноўскім, які сам запаўняў яе зьмест. Выходзіла лістоўкай малога фармату й друкавалася лацінкай. Пашыралася газэта сярод сялянства"[32].

Wiosną 1944 roku wspominano bohaterską śmierć Konstantego Kalinowskiego: „Сёлета, 24 сакавіка, мінае 80 гадоў ад дня гераічнай сьмерці беларускага рэвалюцыянера, актыўнага змагара з расейскім царызмам, аўтара „Мужыцкай Праўды", першай патаемнай баявой газэты, што выдавалася ў Беластоку, — Кастуся Каліноўскага. (...) Хваля гэтага рамантызму й нацыянальнага адраджэньня дакацілася ў палавіне мінулага веку й да нас і памагла выдатна ў палітычным асьведамленьні Беларускага Народу. Гадунцом настрояў гэтай пары і быў Кастусь Каліноўскі, рэдактар „Мужыцкай Праўды". Паходзіў ён з фольварку Мастаўлян, Ваўкавыскага павету. Бацька быў ткачом. Малады Кастусь канчае ў 1855 г. прогімназію ў Сьвіслачы й едзе вучыцца ў унівэрсытэт, спачатку ў Маскву, а пасьля на юрыдычны факультэт у Пецярбург, які скончыў у 1860 г. З Пецярбургу варочаецца ён на Бацькаўшчыну і адразу пачынае равалюцыйную працу. (...) Так

[31] Ул. Крынскі, *Адраджэнскі рух у Горадзеншчыне*, „Новая Дарога", 6.09.1942, nr 24, s. 4.

ахвярна закончыў сваё маладое жыцьцё сын сяньняшняй Беластоцкай зямлі, барацьбіт за волю новай, адраджаючайся з прыгоннага сну Беларусі, першы барацьбіт за „народную праўду”. Асоба Кастуся Каліноўскага, безкампраміснага змагара з расейскім імпэрыялізмам, (...) у пару новага змаганьня з прагавітаю Масквой за нашу Радзіму, вырастае ў сымбаль гераічнага чыну і гераічнай сьмерці за волю Бацькаўшчыны”[33]. Jakby w odpowiedzi na propagandę „Nowaj Darohi” działający od 1943 roku oddział partyzantki radzieckiej na Białostocczyźnie w okolicach Gródka obrał sobie za patrona Konstantego Kalinowskiego[34].

Po II wojnie światowej w zmienionych granicach Białorusini, którzy pozostali w Polsce, w tym na swych etnicznych ziemiach na Białostocczyźnie, do 1956 roku nie mieli możliwości prowadzenia działalności społecznej i wydawniczej. Dopiero powstanie Białoruskiego Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego i tygodnika białoruskiego „Niwa” stworzyło szanse na tego rodzaju aktywność. W odrodzonej działalności poszukiwano wzorców do naśladowania, nawiązywano do tradycji historycznej. W 1957 roku w „Niwie” ukazał się artykuł ówczesnego nauczyciela w Siedliskach pod Giżyckiem — Franciszka Biernikowicza (ur. 21.10.1919 Warancy pow. dziśnieński — zm. 25.08.2003 Giżycko). Przypomniał on o zbliżających się rocznicach urodzin i śmierci Konstantego Kalinowskiego: „Надыходзяць вялікія ўгодкі нарадзін і смерці Кастуся Каліноўскага. Уся яго дзейнасць ад пачатку да канца служыла інтарэсам беларускага народу і таму імя Кастуся Каліноўскага, вялікага нашага рэвалюцыянера — дэмакрата дарагое кожнаму беларусу. Тым больш дарагі ён нам, беларусам — жыхарам Беластоцкай зямлі, дзе правёў ён свае маладыя годы і пачаткі грамадска-палітычнай дзейнасці. Кожны культурны народ ушаноўвае памяць сваіх лепшых сыноў. Робяць гэта палякі, робяць гэта і іншыя народы. Ці можам мы, беларусы, не памятаць аб сваім героі і не ўшанаваць яго памяці? Хіба не! У сучасны момант ходзяць чуткі аб тым, што Галоўнае Праўленне БГ-КТ выступіла да дзяржаўных устаноў з просьбай пабудавання помніка Кастусю Каліноўскаму. Ініцыятыва вельмі цэнная, я аднак выражаючы свае собскія погляды адношуся да гэтай справы з песімізмам. Не таму, што не веру ў добрыя адносіны нашых дзяржаўных устаноў да беларускай справы ў Польшчы, а перш за ўсё таму, што наша дзяржава знаходзіцца ў цяжкіх эканамічных абставінах. Думаю, што прыдзе яна заўсёды

32 *Беларуская прэса ў Беласточчыне*, „Новая Дарога”, 13.02.1944, nr 7, s. 3.
33 А. Явар, *Каліноўскі*, „Новая Дарога”, 19.03.1944, nr 12, s. 3.
34 А. Амільяновіч, *Імя Каліноўскага*, „Ніва”,7.06.1964, nr 23, s. 5.

нам з помачу, калі мы, беларусы ўложым свой уклад у гэту справу. Ініцыятыва павінна выйсці ад нас не толькі ў слове, але і ў дзейнасці. Выражаючы гэты погляд, высоўваю пад адрасам ГП БГ-КТ наступную прапанову: 1. Паклікаць з актыўных дзеячоў Беларускага грамадска-культурнага таварыства камітэт абходу 125-гадавіны нарадзін і сотай гадавіны з дня смерці Кастуся Каліноўскага. 2. Змабілізаваць усю беларускую інтэлігенцыю да гэтай справы. Адносна працы вышэй прапанаванага камітэта лічу патрэбным: 1. Утварыць спецыяльны фонд на пабудову ў Беластоку помніка Кастусю Каліноўскаму. 2. Выступіць да Беластоцкай Ваяводскай рады з просьбай выдзялення адпаведнай плошчы пад гэтую пабудову. 3. У рамках існуючага Выдавецкага фонда пачаць працу над выданнем збору пісьмовай дзейнасці Кастуся Каліноўскага. 4. Аб'явіць конкурс на навуковую працу на беларускай мове аб Кастусю Каліноўскім. Можа некаторыя скажуць, што гэта задача не на нашы сілы. Дадуць прыклад нездавальняючай зборкі на існуючы Выдавецкі фонд. (...) Беларускім дзеячам жадаю верыць у свае сілы і паставіць на высокім арганізацыйным узроўню гэтую справу. У такіх абставінах наша ініцыятыва напэўна будзе падтрымана і ўстановамі, і нашай дзяржавай"[35].

Jesienią 1957 roku młody dziennikarz „Niwy" Sokrat Janowicz odwiedził w Wilnie Piotra Sierhijewicza, który w rozmowie z nim nawiązał do zainteresowania Konstantym Kalinowskim: „хачу яшчэ дапрацаваць партрэт Кастуся Каліноўскага"[36]. Sokrat Janowicz informował czytelników, że w Litewskim Republikańskim Muzeum Sztuki znajduje się wielkie płótno „Кастусь Каліноўскі сярод паўстанцаў", zaś drugi wariant tej kompozycji znajduje się w Grodzieńskim Obwodowym Muzeum Krajoznawczym[37]. Przy tym artykule zamieszczono reprodukcję obrazu „Кастусь Каліноўскі сярод паўстанцаў" z komentarzem: „Ці часам гэта не ў Перацёскіх лясах легендарны «Дыктатар Беларусі і Літвы» выступае з прамовай да сваіх жаўнераў?"[38].

Na początku stycznia 1958 roku w „Niwie" przypomniano o rocznicach urodzin Konstantego Kalinowskiego i wybuchu powstania styczniowego: „Месяц студзень мае асаблівую вагу для беларусаў. У гэтым месяцы (21-га) мінае 120 год з дня нараджэння Кастуся Каліноўскага, тым больш, што ў гэтым месяцы (22-га) адзначаем 95-ую гадавіну выбуху

[35] Фр. Берніковіч, *Дастойна ўшанаваць памяць Кастуся Каліноўскага*, „Ніва", 15.09.1957, nr 37, s. 5.

[36] С. Яновіч, *У Пятра Сергіевіча*, „Ніва", 13.10.1957, nr 41, s. 3.

[37] Tamże.

[38] Tamże.

Студзеньскага паўстання, у якім Кастусь Каліноўскі адыграў выдатную ролю”[39].

W styczniu 1958 roku powołano Komitet Budowy Pomnika Konstantego Kalinowskiego. 20 stycznia odbyło się organizacyjne posiedzenie Komitetu. Na łamach „Niwy” relacjonowano jego przebieg: „прыйшлі прадстаўнікі навукі, культуры, ваяводскіх улад, палітычных арганізацыяў і грамадскія дзеячы. Паседжанне адкрыў старшыня Прэзідыума Ваяводскай рады нарадовай у Беластоку — Станіслаў Юхніцкі. Настаў час — каб грамадскасць Беласточчыны ўвекавечніла памяць нашага выдатнага земляка — героя беларускага і польскага народаў, які ўзняў барацьбу супраць царызма „за нашу і вашу вольнасць”. З цікавым дакладам на тэму дзейнасці Кастуся Каліноўскага выступіў пісьменнік Юзэф Кавальскі. Пасля даклада ўзніклі спрэчкі — як найлепш увекавечніць памяць Кастуся Каліноўскага. Перадусім, пастаноўлена назваць імям Кастуся Каліноўскага новапабудаваную школу ў Мастаўлянах, дзе ён нарадзіўся і ўстанавіць там мемарыяльную дошку. Пастаноўлена звярнуцца да Прэзідыума Гарадской рады нарадовай у Беластоку, каб адну з вуліц у горадзе назваць ім. К. Каліноўскага. Вырашана таксама распачаць дзейнасць дзеля атрымання сродкаў на пабудову помніка Кастуся Каліноўскага ў постаці Дома народнай творчасці, які-б быў названы імям Кастуся Каліноўскага, дзе-б гуртавалася праца польскіх і беларускіх самадзейных калектываў і ладзіліся-б іншыя культурныя мерапрыемствы. У заключэнні пасяджэння выбрана 30-асабовы Камітэт, які ўзначаліў старшыня Ваяводскай рады ў Беластоку, Станіслаў Юхніцкі”[40]. Powołanie Komitetu jako jedno z ważniejszych wydarzeń 1958 roku odnotował we wspomnieniach ówczesny redaktor naczelny „Niwy” Jerzy Wołkowycki: „1958. 20 студзеня, напярэдані 120-й гадавіны з дня нараджэння Кастуся Каліноўскага, у клубе ТППР у Беластоку заснаваўся Камітэт пабудовы помніка нашаму слаўнаму земляку. Прысутнічалі палітычныя і грамадскія дзеячы, прадстаўнікі навукі і культуры. З дакладам аб дзейнасці Кастуся Каліноўскага выступіў пісьменнік Юзаф Кавальскі. Вырашылі будаваць помнік у форме Дома народнай творчасці, назваць адну з беластоцкіх вуліц імем Кастуся Каліноўскага, прысвоіць Кастусёва імя і новай школе ў Мастаўлянах. 30-асабовы камітэт узначаліў старшыня Ваяводскай рады ў Беластоку Станіслаў Юхніцкі”[41].

[39] *Юбілеі 1958 года*, „Ніва”, 5.01.1958, nr 1, s. 2.

[40] *У Беластоку паклікана Камітэт пабудовы помніка Кастусю Каліноўскаму*, „Ніва”, 26.01.1958, nr 4, s. 1.

[41] Г. Валкавыцкі, *Віры. Нататкі рэдактара*, Беласток 1991, s. 44.

Szczególne zainteresowanie Konstantym Kalinowskim przejawiała redakcja „Niwy". Z okazji 120. rocznicy urodzin Franciszek Biernikowicz napisał artykuł biograficzny o nim jako o postaci mało znanej Białorusinom: „(...) многа лепшых сыноў нашага народа, аддаўшых сваё жыццё ў змаганні за яго вызваленне ёсць нам, беларусам, яшчэ сёння мала знаных. Да такіх належыць і наш народны герой — Кастусь Каліноўскі. Праўда, у апошнія часы гісторыкі, і ў тым ліку гісторыкі беларусы, займаліся гэтым пытаннем. Але ў сувязі з тым, што жыццё і дзейнасць Каліноўскага апрацоўвана з розных пунктаў гледжання і магчыма абмежаванага ліку крыніц, у творах іх знаходзяцца недахопы і супярэчнасці. Як-жа ў сучасны момант прадстаўляецца праўда аб Кастусю Каліноўскім? 21 студзеня (ст. ст.) 1838 г. у сям'і Сымона Каліноўскага ў вёсцы Мастаўляны, Беластоцкага павета, прыйшоў на свет Кастусь Каліноўскі. Бацька яго, некалькі кілометраў ад Мастаўлян у вёсцы Якушоўка меў невялікі маёнтак, а ў ім невялічкую ткацкую фабрыку. У гэтай мясцовасці Кастусь праводзіў свае маладыя гады. Пазнаваў жыццё тутэйшых сялян. Ад 1846 года да 1855 вучыцца ў школе ў Свіслачы. (...) Быў ён да апошняй хвіліны свайго кароткага жыцця непахільным змагаром за беларускую справу. У сваім звароце да беларускага народа пісаў: «Ваюй народ, за свае чалавечыя і народныя правы, за сваю веру, за сваю зямлю родную!»"[42] Franciszek Biernikowicz akurat studiował zaocznie historię na Uniwersytecie Warszawskim i pod kierunkiem profesora Henryka Samsonowicza pisał pracę magisterską o Konstantym Kalinowskim, dlatego też wśród Białorusinów w Polsce był wówczas jego największym znawcą. W tej „Niwie" zamieszczono także obok artykułu portret Konstantego Kalinowskiego oraz fragment poematu Michasia Maszary, poświęconego bohaterowi powstania styczniowego:

„Паўстанне згашана, зламана,
лікуй і цешся, Мураўёў:
табой заглумлена, стаптана
надзея вольнасьці ізноў.
Пад цяжкім ботам мураўёўскім
замоўкла Беларусь і Польшч
і сам нат грозны Каліноўскі
ужо цару не страшны больш.
Пануры мур — астрог... і краты

[42] Фр. Берніковіч, *Кастусь Каліноўскі. Да 120 гадавіны з дня нараджэння*, „Ніва", 2.02.1958, nr 5, s. 6.

у лёху цёмным і глухім
як леў зняволены, „дыктатар”
сядзіць, закуты ў ланцугі.
...
Чаргой праходзяць успаміны
у сумных думках змагара
— Не страшна згінуць...
Трэба — згіну.
Я знаю — гіну не дарма
Паўстане край мой,
край любімы...
Яму я волю абвясціў
Цябе, народ,
цябе, радзіма,
як я,
ніхто так не любіў.
І веру я,
што голас сына,
якога кат вядзе на крыж,
прайдзе, як гром, па ўсёй краіне
і ўскалыхне нямую ціш.
Няхай ты спіш яшчэ народзе,
няхай пакутай і цямрой
твой кат у дзікім карагодзе
яшчэ глуміцца над табой.
Але ні гора, ні няволя,
што ў хаце сталі на папас,
не згасяць зор тваіх ніколі,
што ткуць свой шлях у прышлы час.
І вы, муры маёй вязніцы,
вы — сведкі крыўды і пакут,
вас хутка крыллем навальніцы
змяце з зямлі працоўны люд”[43].

W ramach zainteresowania Konstantym Kalinowskim w „Niwie” opublikowano artykuł białoruskiego pisarza Ilii Kłaza o potomkach Kalinowskich na Białorusi: „Кастусь Каліноўскі! І перад намі ўзнікае мужны, адкрыты твар, злёгку выгнутыя бровы, удумлівыя вочы, густыя пас-

[43] М. Машара, *Кастусь Каліноўскі (урывак з паэмы)*, „Ніва”, 2.02.1958, nr 5, s. 6.

мы русых валасоў... Гады і падзеі не пашкадавалі ні хаткі ў Якушоўцы, што ў сямі кілометрах ад райцэнтра Свіслач, дзе правёў сваё дзяцінства Кастусь, ні будынка прагімназіі, дзе вучыўся будучы змагар за волю і шчасце беларускага народа. Час захаваў для нас толькі некалькі фотаздымкаў Кастуся Каліноўскага, ды паданні аб храбрым Світцы, якія перадаваліся з пакалення ў пакаленне. (...) Удзячныя патомкі склалі не мала вершаў і песень аб народным багатыру. На сцэнах тэатраў ішла п'еса аб Каліноўскім, кінорэжысёры адлюстравалі яго вобраз на экране, гісторыкі і літаратуразнаўцы напісалі многа прац і манаграфій. Не так даўно закончыў аповесць аб Каліноўскім аўтар гэтых радкоў. І ў часе працы не давала спакою ўпартая думка: ці ёсць у жывых сваякі Кастуся Каліноўскага? Дзе яны? Адны знаёмыя рэкамендавалі спыніць пошукі, іншыя раілі пісаць лісты да некаторых людзей, якія носяць прозвішча Каліноўскіх. Дапамаглі сябры. Адзін з іх пазнаёміў мяне з настаўніцай сярэдняй школы Мінска, Станіславай Мышанковай-Каліноўскай. — Так, — адказала яна. — Далёкае сваяцтва ёсць. Але якое — не растлумачу. Аб гэтым лепш раскажа мой дзядзька Франц Эмануілавіч Каліноўскі... адрас: Гомельская вобл., Парыцкі р-н, вёска Навозы (20 км ад райцэнтра). — Гэта правільна. Мы — сваякі... Яго дзед Абрагам Каліноўскі разам з сястрою Гануляй былі вывезены панам з Гродзеншчыны пад Бабруйск у 1825 годзе. Абрагам быў родным братам Сымона Каліноўскага — бацькі Кастуся. У Абрагама было тры сыны — Іосіф, Эмануіл, Мікола. Сын Ганны — Ігнат у Мінску сустрэўся з Кастусём Каліноўскім, які ўгаварыў яго вучыць дзяцей. Дзеці Мацей (стаў настаўнікам) і Іосіф (быў начальнікам станцыі Гомель). Франц Эмануілавіч арганізаваў у Навозах калгас, быў старшынёй сельскага савета. Меў 76 г. і жыў з малодшым сынам Яраславам — брыгадзірам у калгасе. Сын Station — інжынер у Ленінградзе, дачка Уладзіслава — настаўніца. Аб апошніх хвілінах Кастуся Каліноўскага я ведаю з апавяданняў Ігната. Ён прысутнічаў на пакаранні. Мацей выкладаў беларускую мову ў мінскай школе. Памёр у першыя гады савецкай улады. У газеце „Звязда" за 1928 г. паведамлялася аб юбілеі настаўніка-культурніка Мацвея Каліноўскага. Нар. у 1864 г. у сям'і беззямельнага селяніна, у 1889 скончыў настаўніцкую семінарыю і з таго часу працуе настаўнікам. 29.12.1930 г. газеты „Звязда" і „Советская Белоруссия" паведамілі, што памёр дырэктар 35 школы Мацвей Каліноўскі. У яго былі дзеці[44]".

[44] І. Клаз, *У пошуках сваякоў Кастуся Каліноўскага. Карэспандэнцыя з Мінска*, „Ніва", 9.03.1958, nr 10, s. 3.

W tym samym numerze „Niwy", w dodatku dla dzieci „Zorka", opublikowano portret Konstantego Kalinowskiego z propozycją urządzenia w szkołach z nauką języka białoruskiego gazetek ściennych mu poświęconych: „«Нашым Кастусём» называў беларускі народ вядомага нам рэвалюцыянера Кастуся Каліноўскага, беларускага нацыянальнага героя. Няхай у кожнай школе будзе насценгазета аб жыцці і дзейнасці «нашага Кастуся»"![45]

Latem 1958 roku na łamach „Niwy" rozpoczęła się propaganda społecznej zbiórki środków na budowę domu-pomnika Konstantego Kalinowskiego w Białymstoku. Nawiązywano przy tym do zbliżającego się tysiąclecia państwa polskiego oraz przyjaźni i współpracy polsko-białoruskiej na przestrzeni wieków, wspominając m.in. bitwę pod Grunwaldem. Apelowano do Białorusinów o dobrowolne składki na rzecz inwestycji, mającej służyć pojednaniu polsko-białoruskiemu: „Набліжаецца Тысячагоддзе Польскай Дзяржавы. Вялікая гэта дата! Яна будзе ўрачыста адзначацца ва ўсёй краіне. На працягу амаль усёй гісторыі польскага народа назіраюцца моцныя праяўленні творчага беларуска-польскага сяброўства і ўсебаковага супрацоўніцтва. (...) Успомнім светлую постаць славутага Кастуся Каліноўскага. Студзеньскае паўстанне 1863 года перш выбухла на Беларусі, пад кіраўніцтвам Кастуся Каліноўскага, і на Беларсі найдаўжэй яно пратрымалася, дзякуючы іменна Каліноўскаму, якога падтрымліваў беларускі люд. Шляхецкія яго кіраўнікі, кіруючыся імперыяльнай палітыкай, імкнуліся да аднаўлення Польшчы ў межах 1772 года. Кастусь Каліноўскі выступіў супроць палітыкі, імкнуўся разбудзіць усеагульнае паўстанне, якое дало б свабоду і незалежнасць усім народам, прыгнечаным царскай Расіяй. Погляды Каліноўскага падзялялі не толькі беларусы, але і палякі, польскія сяляне. Пад кіраўніцтвам Кастуся Каліноўскага ваявалі ўсе супольна за супольную справу. Нездарма Кастуся Каліноўскага завуць героем двух братніх народаў: беларускага і польскага. Камітэт па адзначэнню 120 годдзя з дня нараджэння Кастуся Каліноўскага, які існуе ў Беластоку, разгортвае сваю дзейнасць. Пастаноўлена пабудаваць Дом-помнік Кастусю Каліноўскаму, дзе знайшлі б сабе адпаведныя памяшканні гурткі мастацкай самадзейнасці, гурткі народнай творчасці і Беларускі хор і тэатр. Зразумела, што будуць тут перахоўвацца рэдкія памяткі і дакументы аб Каліноўскім. Камітэт звяртаецца да ўсяго грамадства Беласточчыны і краіны з просьбай складаць добраахвотныя грашовыя ахвяры. Галоўнае Праўленне Беларуска-

[45] *„Наш Кастусь"*, „Зорка", 9.03.1958, nr 10, s. 1.

га грамадска-культурнага таварыства ўжо выасыгнавала і пераслала 10 тыс. злотых на рахунак Камітэта пабудовы помніка Кастусю Каліноўскаму. Неабходна таксама, каб усе аддзелы нашага таварыства прыступілі да збірання добраахвотных грашовых складчын. Справа пабудовы Дома-помніка Кастусю Каліноўскаму — гэта справа ўсяго грамадства нашай краіны. Супольнымі сіламі пабудуем Дом — помнік Кастусю Каліноўскаму!"[46] Wkrótce podano numer konta w banku, na który można było wpłacać dobrowolne składki wraz z informacją o jego stanie i o wpłaceniu nań 100 tysięcy złotych przez Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej: „Ужо сабрана 111.765 зл на пабудову Дома Помніка К. Каліноўскаму ў Беластоку, у тым ліку Камітэт атрымаў 100.000 зл ад Прэзідыума Ваяводскай рады нарадовай. Чытачы! Складайце добраахвотныя складчыны на пабудову Дома — Помніка"[47].

Na łamach „Zorki" zwracano się ze szczególnym apelem do uczniów: „Яны — шыбеніцу, мы — помнік. Давайце пагаворым аб Кастусю Каліноўскім. Хто ён і чаму мы шануем яго памяць" — так распачаў свой урок з вучнямі настаўнік па беларускай мове ў вёсцы Н. (...) Цяпер у Беластоку пакліканы камітэт будовы помніка Кастусю Каліноўскаму. Цар і паны збудавалі яму шыбеніцу. Шыбеніца разляцелася. А мы супольнымі сіламі збудуем Каліноўскаму помнік (...)"[48].

Akcja społeczna zbierania środków na budowę domu-pomnika nie przyniosła jednak oczekiwanych efektów. Wpłat było mało i ich wysokość była niewielka. W „Niwie" informowano o nielicznych wpłatach: „На „Дом-Помнік" К. Каліноўскаму, уплацілі: Ф. Баслык — 55 зл., Ул. Лазінскі — 20 зл., Школа ў Седлісках, павет Ольштын — 52 зл., ПСС у Беластоку — 2.000 зл. Просім чытачоў прысылаць свае дабраахвотныя складчыны на конта камітэта: ПКО — 12-9-315 у Беластоку"[49]. W „Zorce" Henryk Biernikowicz (syn Franciszka Biernikowicza) informował o zebraniu na ten cel w Siedliskach pod Giżyckiem 217 zł 60 gr[50].

Latem 1959 roku pod znakiem zapytania stanął problem budowy domu-pomnika ze względu na niskie wpływy środków ze społecznej zbiórki. Wywołało to na łamach „Niwy" dyskusję, czy będzie i czy w ogóle warto budować taki dom. Pytania takie stawiali czytelnicy, co świadczyło zdaniem redakcji o zainteresowaniu inwestycją: „Мы атрымалі некалькі лістаў, у якіх нашы чытачы пытаюць, ці будзе пабудаваны Дом-помнік К. Каліноўскага, аб якім мы даволі шырока пісалі ў канцы мінулага

[46] *Пабудуем Дом-помнік Кастусю Каліноўскаму*, „Ніва", 24.08.1958, nr 34, s. 1.
[47] „Ніва", 5.10.1958, nr 40, s. 1.
[48] Ж. Дубок, *Яны — шыбеніцу мы — помнік*, „Зорка", 23.11.1958, nr 47, s. 1, 3.

і на пачатку гэтага года. Лісты з пытаннямі нашых чытачоў гавораць аб тым, што памяць аб вялікім сыне беларускага і польскага народаў, Кастусю Каліноўскім, жыве ў нашым народзе. Бо сапраўды К. Каліноўскі на гэта заслугоўвае. І калі б такі Дом пабудаваць у Беластоку, гэта быў бы найлепшы помнік вялікаму герою. Ці будзе пабудаваны Дом? На гэтае пытанне нельга адказаць адным словам — так, або не. Пабудова Дома-помніка залежыць ад грашовых складчын нашага грамадства. Як дагэтуль, складчыны вельмі малыя. Камітэт пабудовы сабраў усяго 121.000 зл. Зразумела, што за гэтыя грошы не зможам пабудаваць Дом, у якім — як мы пісалі — быў бы беларускі тэатр, ці сцэна для мастацкіх гурткоў і г.д. Камітэт пабудовы Дома — помніка К. Каліноўскага запланаваў сваю дзейнасць да 1964 г. Да гэтага часу Камітэт павінен: 1) Перайменаваць вуліцу Новасасновую ў Беластоку на вуліцу К. Каліноўскага. 2) На радзіме К. Каліноўскага ў Мастаўлянах умураваць у новапабудаваную школу мемарыяльную дошку і прысвоіць гэтай школе яго імя. 3) На працягу 5 год Камітэт пры дапамозе ўсяго грамадства мае сабраць сродкі на пабудову Дома — помніка К. Каліноўскага ў Беластоку і ў 100-гадавіну смерці закласці фундамент пад гэты дом”[51].

W ramach dyskusji czytelnicy proponowali rozwinąć akcję zbioru środków przez czytelników „Niwy”, np. Piecia Iwaniuk z Plosek apelował: „Вы пісалі ў апошнім нумары „Нівы”, што грамадскі камітэт пабудовы Дома — помніка К. Каліноўскага сабраў мала грошай. На маю думку неабходна пабудаваць гэты дом і такім чынам ушанаваць памяць нашага героя. Патрэбна таксама дапамагчы камітэту ў зборы грашовых сродкаў. Я думаю найлепш было б, каб кожны чытач нашай газеты правёў працу ў сваім асяроддзі, сабраў грошы і выслаў на адрас Камітэта, або рэдакцыі. І таму, заклікаю ўсіх чытачоў распачаць збор грошай, і падтрымаць гэтым самым ініцыятыву грамадскага камітэта”[52]. Krytycznie o zbieraniu środków odezwał się również Franciszek Biernikowicz z Siedlisk: „На працягу амаль цэлага года Камітэт змог сабраць (...) 21 тыс. зл. (нельга лічыць 100 тыс. зл. атрыманых з ВРН у Беластоку). На аснове ўсяго гэтага можна сцвердзіць, што Камітэт бяздзейнічае, бо інакш гэта цяжка зразумець. Да гэтага часу, так здаецца, толькі рэдакцыя „Ніва” праяўляе ў гэтай справе якую-небудзь ініцыятыву. Але рэдакцыя не можа кіраваць гэтай справай, і таму

[49] „Ніва”, 10.05.1959, nr 19, s. 7.

[50] Г. Берніковіч, *На Дом Каліноўскага*, „Зорка”, 31.05.1959, nr 22, s. 7.

[51] *Ці будзе пабудаваны Дом — помнік К. Каліноўскага?*, „Ніва”, 23.08.1959, nr 34, s. 5.

неабходна ажывіць Камітэт. На мой погляд, гэтай справай павінна больш заняцца Беларускае грамадска-культурнае таварыства. Трэба, каб яно паклікала пры ГП БГКТ падкамітэт будовы Дома-помніка. Падкамітэт павінен складаць на кожным пленарным пасяджэнні ГП БГКТ справаздачу аб сваёй працы. Думаю, што спаборніцтва ў гэтай справе польскага і беларускага грамадства ў нічым тут не пашкодзіць. Тым больш і дагэтуль такое спаборніцтва існуе, але існуе яно ў бяздзейнічанні. Пакрываць недахопы працы Камітэта пабудовы Дома — помніка тым, што падымалася для гэтага шмат акцый, нельга. У апошні час адзін з часопісаў паведаміў, што ў самым Беластоку, жыхары гэтага горада выпіваюць у год на дзесяткі мільёнаў зл. гарэлкі. Гэта зусім не гаворыць аб недахопе сродкаў. Справа пабудовы Дома-помніка Кастуся Каліноўскага — гэта важная справа не толькі таму, што гэтым умацуе памяць свайго народнага героя, хоць гэта і найважнейшая мэта, але і таму што, будуючы Дом-помнік, мы прыложым цаглінку да развіцця беларускай культуры. Гэтым самым мы падтрымаем аўтарытэт Беларускага грамадска-культурнага таварыства, а гэта не благая справа"[53].

Sprawa budowy domu-pomnika K. Kalinowskiego została ostatecznie rozstrzygnięta w 1964 roku. W międzyczasie ulicę Nowososnową w Białymstoku nazwano imieniem K. Kalinowskiego. W 1959 roku w Mostowlanach zaś oddano do użytku nowo wybudowaną szkołę podstawową, którą miano nazwać imieniem K. Kalinowskiego. Z dziennikarskiego obowiązku udał się tam Sokrat Janowicz, ale nie nadano wówczas ani imienia patrona, ani nie odsłonięto dwujęzycznej tablicy na szkole. Relację z rozpoczęcia roku szkolnego w Mostowlanach dziennikarz przedstawił w „Niwie": „Еду ў Мастаўляны. Яшчэ раз прыпамінаю ўказанне галоўнага рэдактара. Значыць, маю зрабіць некалькі здымак з урачыстага распачацця першага навучальнага года ў школе імя Кастуся Каліноўскага ў Мастаўлянах. А ўжо абавязкова трэба было сфатаграфаваць мемарыяльную дошку ў двух мовах на сцяне школы! Гістарычная місія! Школьны будынак прывітаў пусткай. Пусткай дзіўнай майму прыўзнятаму настрою? Некалькі дзесятак дзяўчынак і хлопчыкаў сабралося на калідоры. Пачынаецца першы вучнёўскі ранішнік у наступаючым навучыльным годзе. Кіраўнік Мікола Рэмжа сардэчна вітае ўсіх выхаванцаў. Я, як адзіны афіцыйны госць, таксама „дакладаю сваіх

[52] П. Іванюк, *Трэба пабудаваць Дом-помнік К. Каліноўскага*, „Ніва", 30.08.1959, nr 35, s. 7.

[53] Ф. Берніковіч, *Яшчэ раз аб пабудове Дома — помніка К. Каліноўскага (Артыкул дыскусійны)*, „Ніва", 6.09.1959, nr 36, s. 7.

тры грошы". Пачатковай школе ў Мастаўлянах яшчэ не прысвоена імя Кастуся Каліноўскага. Гэтая ўрачыстасць мела адбыцца 2-га верасня г.г. Аднак тут нібы перашкодзіла рэарганізацыя Аддзела культуры ў Беластоку. На сценах школы не ўбачыў не толькі двухмоўнай мемарыяльнай дошкі, але нават і школьнай шыльды. Старшыня мясцовай грамадскай рады Міхась Усовіч нешта прыпомніў, што крыху там узбіралася грошай на „гэтую дошку". Але, калі ніхто з уладаў гэтым не цікавіцца... то...? Дарэчы будзе дадаць, што Міхась Усовіч з'яўляецца членам Камітэта пабудовы помніка Кастусю Каліноўскаму, які існуе ў Беластоку[54]".

Odsłonięcie dwujęzycznej tablicy ku czci K. Kalinowskiego w Szkole Podstawowej w Mostowlanach przeniesiono na 22 lipca 1959 roku, ówczesne święto odrodzenia Polski. Już w maju 1959 roku informowano o tym na łamach „Niwy": „22 ліпеня г.г. на радзіме вялікага змагара за вызваленне польскага і беларускага народа К. Каліноўскага, у Мастаўлянах, у новапабудаванай школе будзе ўмуравана мармуровая мемарыяльная дошка, грошы на якую сабрала мясцовае насельніцтва"[55]. Relacja Piotra Czerniakiewicza z odsłonięcia tablicy i jednocześnie nadania szkole imienia K. Kalinowskiego wskazuje, jak postać K. Kalinowskiego wykorzystano do uczczenia 15. rocznicy Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego: „Невялікая вёска Мастаўляны, урачыста адзначыла свята 22 ліпеня. Дзень пятнаццацігоддзя спалучыўся тут з урачыстым адкрыццём мемарыяльнай дошкі, умураванай у сцяну мясцовай школы і прысваеннем гэтай школе імя Кастуся Каліноўскага. Тут у Мастаўлянах 121 год таму назад нарадзіўся Кастусь КАЛІНОЎСКІ — змагар за сацыяльнае і нацыянальнае вызваленне беларусаў і палякаў, арганізатар і кіраўнік студзеньскага паўстання на Беларусі і Літве. З самага ранку 22 ліпеня да Мастаўлян пачалі збірацца жыхары з навакольных вёсак. Прыбываюць мастацкія калектывы і госці. Перад будынкам мясцовай школы распачынаецца агульны мітынг. З дакладам аб 15 гадавіне Польскай Народнай Рэспублікі выступае старшыня Прэзідыума ПРН гр. Яўгень Стшалкоўскі. З гонарам пералічвае дасягненні нашай краіны за мінулыя 15 год. Затым з кароткім прывітаннем і пажаданнямі з выпадку слаўнага юбілею выступае сакратар Павятовага камітэта Польскай Аб'яднанай Рабочай партыі тав. Аляксандр Камінскі. Старшыня ПРН гр. Стшалкоўскі ўручае дзеячам павета дзяржаўныя ўзнагароды. Пасля сакратар Галоўнага Праўлення Беларускага грамадска-культурнага таварыства

[54] С. Яновіч, *Зазвінеў званок*, „Ніва", 7.09.1958, nr 36, s. 1.

ў Польшчы Віктар Швед расказаў аб жыцці і дзейнасці ўраджэнца вёскі Мастаўляны КАСТУСЯ КАЛІНОЎСКАГА. Пры поўнай цішыні з мемарыяльнай дошкі ўмураванай у сцяну мясцовай школы пад рукой старшыні ПРН спадае пакрывала. На дошцы ў польскай і беларускай мовах: „У вёсцы Мастаўляны 21.III.1838 г. нарадзіўся КАСТУСЬ КАЛІНОЎСКІ змагар за нацыянальнае і сацыяльнае вызваленне палякаў і беларусаў, арганізатар і кіраўнік студзеньскага паўстання на Беларусі і Літве. Загінуў з рук царскіх сатрапаў 10.III.1864 г. у Вільні. Ушаноўваючы памяць героя жыхары Мастаўлян прысвойваюць школе яго імя. Сакавік 1959". Школе ў Мастаўлянах прысвойваецца імя КАСТУСЯ КАЛІНОЎСКАГА. Старшыня ПРН гр. Стшалкоўскі віншуе кіраўніка са знамянальнай падзеяй і ўручае школьнікам партрэт Кастуся Каліноўскага, з пажаданнем поспехаў у жыцці і вучобе. У адказ на словы старшыні ПРН школьнікі запэўняюць, што прысваенне школе імя КАСТУСЯ КАЛІНОЎСКАГА адзначаць яшчэ лепшымі поспехамі ў вучобе. На гэтым заканчваецца афіцыйная частка мітынга. На прышкольным пляцы пачынаецца мастацкая частка, у якой прыняў удзел Калектыў ГП БГКТ з Беластока, мастацкі калектыў пры ПДК у Міхалове, калектыў з Гарадка і іншыя. Да позніх гадзін прадаўжаецца народнае гулянне. Да ўвагі ўдзельнікаў рэчавая і кніжная латарэі, буфет і іншыя мерапрыемствы. Радасна сустрэлі і весела правялі слаўны юбілей 15-годдзя нашай дзяржавы жыхары Мастаўлян і ваколіц"[56]. Jerzy Wołkowycki we wspomnieniach podkreślił białoruski charakter święta 22 lipca w powiecie białostockim: „Моцным беларускім акцэнтам адзначыў Беластоцкі павет сёлетняе ліпеньскае свята. У Мастаўлянах у сцяну мясцовай школы ўмуравалі мемарыяльную дошку. (...) Павятовая рада падарыла школе і партрэт Кастуся Каліноўскага, заказаны на ўрачыстасць у Любы Красоўскай. Так выканалі мы другое рашэнне Камітэта пабудовы дома-помніка К. Каліноўскага, першае — прысваенне імя беластоцкай вуліцы — здзейснілі раней. Засталося апошняе — Дом. Тэрмін — 1964 год, а сабралі толькі 121 000 зл.[57]

W ciągu kolejnych lat na łamach „Niwy" i „Kalendarzy Białoruskich" przypominano postać Konstantego Kalinowskiego, utrwalając go tym samym w świadomości Białorusinów Białostocczyzny, głównie w kontekście jego pochodzenia, „Mużyckiej Praudy" oraz kierowania powstaniem

55 (мб), *Мемарыяльная дошка К. Каліноўскаму*, „Ніва", 24.05.1959, nr 21, s. 2.
56 (пч), *На радзіме К. Каліноўскага*, „Ніва", 2.08.1959, nr 31, s. 1-2.
57 Г. Валкавыцкі, *Віры*, s. 55.

styczniowym. Podkreślano głównie aspekt socjalny i klasowy oraz internacjonalistyczny jego działalności. Postać Kastusia Kalinouskiego w latach 60. wprowadzono do programu nauczania języka białoruskiego. Wincuk Skłubowski na łamach „Niwy" pisał o „Mużyckiej Praudzie" zgodnie z duchem czasów: „Яна несла ў народ праўду аб інтэрнацыянальнай дружбе і брацтве працоўных мас — вольных народаў, праўду, якая здзейснілася пасьля Кастрычніцкай Рэвалюцыі і вызвалення польскага народа ад фашысцкай няволі і панскага ярма"[58]. Podkreślał internacjonalizm w czasie powstania styczniowego: „Студзеньскае паўстанне 1863 г. дае вымоўныя прыклады супрацоўніцтва і інтэрнацыянальнай дружбы рускага, польскага, беларускага і літоўскага народаў. Яно было справай перадавых слаёў гэтых народаў і нічога супольнага з гістарычнай праўдай не мае прадстаўленне яго як барацьбы польскага і рускага народаў. Два напрамкі ў студзеньскім паўстанні: „белых" і „чырвоных", іх адносіны да справы сацыяльнага вызвалення працоўных мас, з'яўляюцца ілюстрацыяй, што сапраўды народны рух ёсьць рухам інтэрнацыянальным, тады калі рух эксплуататарскіх класаў, рух скіраваны супраць працоўных — з'яўляецца нацыяналістычным"[59]. Stwierdzał, że „інтэрнацыянальная дружба братніх славянскіх народаў, выкутая супольнай барацьбой у час студзеньскага паўстання, развівалася і ўмацнялася надалей у супольным змаганні пралетарыяту і працоўных мас Расіі, Польшчы і Беларусі"[60]. Na podstawie artykułów Wincentego Skłubowskiego można zauważyć wyraźne dopasowywanie ideologii Konstantego Kalinowskiego do współczesnej ideologii komunistycznej, głoszącej internacjonalizm klasy robotniczej i chłopstwa.

Działalność i publicystyka K. Kalinowskiego stały się przedmiotem badań naukowych Aleksandra Barszczewskiego i Franciszka Biernikowicza[61]. W 1961 roku Aleksander Barszczewski opublikował artykuł „Агляд публіцыстычна-літаратурнай спадчыны Кастуся Каліноўскага"[62]. Podsumowując działalność Konstantego Kalinowskiego, Aleksander Barszczewski stwierdzał: „Каліноўскі верыў у гістарычны сэнс і паспяховасць сялянскай рэвалюцыі, бачыў у ёй будучыню сваёй айчыны. Не

[58] В. С., *Мужыцкая Праўда*, „Ніва", 20.03.1960, nr 12, s. 4.

[59] В. Склубоўскі, *За нашу і вашу свабоду*, „Ніва", 3.02.1963, nr 5, s. 1-2.

[60] В. Склубоўскі, *За нашу і вашу свабоду. Рэвалюцыйныя дэмакраты*, „Ніва", 10.02.1963, nr 6, s. 5. Patrz także: В. Склубоўскі, *Кастусь Каліноўскі — патрыёт і інтэрнацыяналіст*, «Беларускі каляндар 1978», Беласток 1977, s. 119-126.

[61] Ф. Берніковіч, *Праблескі і цені польска-беларускага супрацоўніцтва ў час студзеньскага паўстання*, [w:] *Навуковы зборнік*, Беласток 1964, s. 61-71.

[62] А. Баршчэўскі, *Агляд публіцыстычна-літаратурнай спадчыны Кастуся Ка-*

быў ён праціўнікам аб'яднання Літвы і Беларусі з вызваленай з-пад царызма дэмакратычнай Расіяй. У канкрэтных умовах успыхнуўшага паўстання 1863 года спалучаў лёсы Беларусі і Польшчы, разлічваючы на магчымасці незалежнага існавання сваёй краіны і сяброўскага сужыцця з вызваленай з-пад царскай тыраніі Польшчай. Усё сваё жыццё і дзейнасць падпарадкаваў Каліноўскі інтарэсам сялянскіх імкненняў і надзей, з якіх чэрпаў ён сваю ідэалогію і ў ажыццяўленні якіх бачыў сэнс свайго існавання і сваёй смерці"[63]. Aleksander Barszczewski jeszcze kilkakrotnie wracał do tematu K. Kalinowskiego w artykułach w „Kalendarzach Białoruskich" na 1974 i na 1988 rok[64].

W „Niwie" przedstawiano także polskie publikacje na temat Konstantego Kalinowskiego i powstania styczniowego. Magister Tomasz Plackowski, powołując się na wspomnienia Jakuba Gieysztora, przedstawił poglądy obozu „białych" na Konstantego Kalinowskiego: „Мемуарная літаратура з'яўляецца сур'ёзнай крыніцай, дазваляючай глыбей вывучаць студзеньскае паўстанне. Датычыць гэта асабліва малавядомых фактаў, або такіх, аб якіх нічога не гаворыцца ў іншых крыніцах. Выказваючы такое меркаванне, маем тут на думцы таксама і справу дзейнасці Кастуся Каліноўскага. На аснове мемуараў можам не толькі ўдакладніць факты звязаныя з яго дзейнасцю, але і паказаць адносіны да яе з боку прадстаўнікоў паасобных палітычных груповак падчас паўстання — дзеячаў, прадстаўляючых лагер Чырвоных і Белых. (...) Белыя займалі падвойную пазіцыю ў адносінах да Каліноўскага"[65].

W 1963 roku pojawił się pomysł utworzenia w Hajnówce Muzeum im. Konstantego Kalinowskiego. Na łamach „Niwy" opublikowano apel do czytelników o zbiór eksponatów, które miałyby charakteryzować kulturę materialną południowo-wschodniej Białostocczyzny[66]. Projektem budowy tego muzeum zainteresował się nawet I sekretarz KW PZPR w Białymstoku Arkadiusz Łaszewicz[67].

ліноўскага, «Навукова- літаратурны зборнік і беларускі каляндар 1961», Беласток 1960, s. 61-91.

63 Tamże, s. 90.

64 А. Баршчэўскі, *Кастусь Каліноўскі (да 110 гадавіны смерці)*, «Беларускі каляндар 1974», Беласток [b.r.w.], s. 63-68; А. Баршчэўскі, *Кастусь Каліноўскі (да 150 гадавіны з дня нараджэння)*, «Беларускі каляндар 1988», Беласток 1988, s. 92-97.

65 Т. Пляцкоўскі, *Кастусь Каліноўскі ва ўспамінах прадстаўніка Белых*, „Ніва", 15.07.1962, nr 28, s. 1, 4.

66 *Зварот Прэзідыум ГП БГКТ у справе збору экспанатаў для музея імя Кастуся Каліноўскага*, „Ніва", 25.08.1963, nr 34, s. 1.

67 Г. Валкавыцкі, *Віры*, s. 55.

W 1964 roku przypadała 100. rocznica tragicznej śmierci Konstantego Kalinowskiego. Na łamach „Niwy” informowano o książce Zygmunta Kosztyły i Ryszarda Kraśki „Z historii powstania styczniowego na Białostocczyźnie”[68]. Maciej Konopacki w okazjonalnym artykule przedstawił Wiktora Kordowicza — autora książki „Konstanty Kalinowski” (Warszawa 1955) i jego zainteresowania bohaterem powstania styczniowego[69]. Zamieszczono przy okazji zdjęcia Konstantego Kalinowskiego i miejsca na Górze Zamkowej w Wilnie, gdzie według tradycji ustnej pochowano go po straceniu. 21 marca 1964 roku w siedzibie ZG BTSK w Białymstoku odbyła się specjalna akademia. Z referatami o życiu i działalności Konstantego Kalinowskiego wystąpili Franciszek Biernikowicz i Aleksander Barszczewski. Instruktor Wiera Juszczuk przeczytała wiersz i fragment opowiadania Alesia Barskiego o Konstantym Kalinowskim. W części artystycznej wystąpił także teatralny zespół amatorski ze wsi Pawły z dwoma przedstawieniami „Валодзін гальштук” i „Боты”. Pokazano także film radziecki[70]. W 1962 roku Aleś Barski napisał wiersz „Kalinowski”:

„На Плошчы Лукішскай сьнягамі цярушыць,
Вецер бясшумна канае ў змроку.
Я бачу, як ціха з далін Беларусі
Ідзе Каліноўскі ўпэўненым крокам.
Устала над плошчай у позе фатальнай
Аднарукая шэрая сьмерць — шыбеніца.
І жэстам бязьлітасным і разьвітальным
Больш не пазволіць ні марыць, ні біцца
Стаю ў натоўпе... надзея канае...
Ратунку не можа тут быць для героя.
А сэрца набраклае чорным адчаем,
Аб цудзе стыхійным, гарачае, мроіць.
– Шляхціц Каліноўскі прысуджаны к сьмерці. –
Словы на плечы ляглі, як цагліны.
– Гэта вы, шляхцічы — прапаведнікі сьмерці,
Я быў і астаўся навек селянінам.

68 (км), *Паўстанне 1863 года і беларусы. Беларусіяна*, „Ніва”, 15.03.1964, nr 11, s. 5.

69 М. Канапацкі, *Стагоддзе трагічнай сакавіцкай раніцы*, „Ніва”, 22.03.1964, nr 12, s. 3.

70 мх, *У 100 гадавіну смерці К. Каліноўскага*, „Ніва”, 29.03.1964, nr 13, s. 2; (мх), *У 100 гадавіну смерці К. Каліноўскага*, «Беларускі каляндар 1966», Беласток 1965, s. 118.

І гэтыя словы, як крэдо, як штандар,
Як кліч запаведны народнае справы,
Узняў Каліноўскі над царскаю бандай
Над крокам апошнім да сьмерці і славы”[71].

W 1964 roku okazało się, że na budowę domu pomnika Konstantego Kalinowskiego w Białymstoku zebrano zbyt mało środków. Były redaktor naczelny „Niwy” stwierdzał: „Няўдачай закончылася ініцыятыва пабудовы дома-помніка Кастусю Каліноўскаму ў Беластоку. Сабралі ўсяго 140 тысяч злотых. Сума не павялічвалася, і старшыня пабудовы (ён жа і старшыня ВК ФАН) Станіслаў Юхніцкі вызначыў на 10 верасня хаўтуры: „Na posiedzeniu tym będzie podjęta decyzja odnośnie wykorzystania zebranych pieniędzy i ustalenia daty likwidacji działalności Komitetu”. Паклікалі мы камітэт прылюдна і з фанфарамі, зматвалі вудачкі ціха і сарамліва ў цесным пакойчыку-кабінеце старшыні Беластоцкага жыллёвага каапeратыва на алеі 1 Мая, 20. У той час Гарадок вяршыў свой прыгожы пачын — пабудову дома культуры. Не хапала грошай на абсталяванне бібліятэкі і чытальні. Мы і прапанавалі перадаць сабраныя ахвяраванні гарадоцкаму камітэту. Той, у сваю чаргу, абавязаўся назваць „Дом” імем слаўнага земляка. Так яно і сталася. Шырока адгукнуўся ніўскі заклік збіраць кніжкі для Гарадка”[72]. O przekazaniu zebranych środków na wyposażenie biblioteki i czytelni Domu Kultury w Gródku i o nadaniu mu imienia Konstantego Kalinowskiego informowano też na łamach „Niwy”: „Улічываючы грамадскую ініцыятыву і прызначэнне аб’екта, Камітэт пабудовы помніка Кастусю Каліноўскаму вырашыў прыйсці з дапамогай гарадчанам і пераказаў на Дом культуры ў Гарадку 140 тыс. зл. Нядаўна прэзідыум гэтага Камітэта пабывала ў Гарадку і супольна з Камітэтам будовы дома культуры абмеркавала мэту выкарыстання пераказаных на Дом грошай. Было вырашана, што пойдуць яны на абсталяванне бібліятэкі і чытальні. Пастаноўлена таксама назваць Дом культуры ў Гарадку імем Кастуся Каліноўскага і стварыць у Доме куток, прысвечаны нашаму слаўнаму земляку. Гэтыя пастановы заслугоўваюць на ўсебаковую падтрымку. Як месца, так і аб’ект, выбраны вельмі трапна. Гарадок — гэта ж амаль бацькаўшчына Кастуся Каліноўскага. Тут асабліва жывымі з’яўляюцца слаў-

[71] А. Барскі, *Каліноўскі*, [w:] *Тварам да шыбеніцы. Кастусь Каліноўскі і Паўстаньне 1863-1864 гадоў у беларускай і летувіскай паэзіі. Анталогія*, рэд. Я. Янушкевіч, Ракаў 2013, s. 80.

[72] Г. Валкавыцкі, *Віры*, s. 83.

ныя традыцыі вялікага барацьбіта за „нашу і вашу свабоду". Нездарма ў часы гітлераўскай акупацыі мясцовы партызанскі атрад меў імя Кастуся Каліноўскага"[73]. Uroczyste otwarcie Domu Kultury zaplanowano na rocznicę Rewolucji Październikowej — na 7 listopada[74]. Przeniesiono je jednak na 1965 rok ze względu na opóźnienia związane z wykończeniem sali kinowej: „Камітэт пабудовы Дома культуры вырашыў цяпер крыху пачакаць і зрабіць урачыстасць адкрыцця, калі будзе гатовы цэлы аб'ект. Па-другое, вырашана адпаведна падрыхтавацца і да самой урачыстасці. Між іншым, складаецца мастацкая праграма, у якой ганаровае месца займе постаць Кастуся Каліноўскага. Калі будаўнікі стрымаюць слова, адкрыццё дома-помніка можна будзе прыўрочыць да 127 гадавіны з дня нараджэння Кастуся Каліноўскага (21 студзеня 1965 г.)"[75]. Ostatecznie otwarcie Domu Kultury w Gródku odbyło się 6 czerwca 1965 roku: „Фінал высакароднага грамадскага пачыну — урачыстае адкрыццё Дома культуры імя Кастуся Каліноўскага. Прыгожы, добра абсталяваны культурны аб'ект — гордасць гарадчан — пабудаваны пры выдатнай дапамозе мясцовага насельніцтва. Будзе служыць Гарадку і цэлай аколіцы. Будзе ўшаноўваць імя слаўнага сына Беластоцкай зямлі, выдатнага правадыра студзеньскага паўстання, палымянага беларускага рэвалюцыянера Кастуся Каліноўскага. А гэта імя забавязвае"[76]. W „Niwie" zamieszczono fotoreportaż Henryka Rogozińskiego. Dom Kultury uroczyście otworzył sekretarz KC PZPR, poseł Ziemi Białostockiej — Władysław Wicha. Wśród oficjalnych gości byli też sekretarz KW PZPR Sergiusz Rubczewski, przewodniczący Komitetu Budowy Pomnika K. Kalinowskiego, poseł Stanisław Juchnicki, dyrektor departamentu Ministerstwa Kultury Czesław Kałużny, zastępca przewodniczącego WRN Edmund Szczepański[77]. W foyer znalazło się gipsowe popiersie Konstantego Kalinowskiego. Z tej okazji Wiktor Szwed poświęcił wiersz budowniczym Domu Kultury im K. Kalinowskiego w Gródku:

„З бацькоўскай вёскі Мастаўляны
Мо' і не раз праз Гарадок
Ішоў з наборам палымяным
„Мужыцкай праўды" ў Беласток.

[73] (рл), *У Гарадку Дом культуры імя Кастуся Каліноўскага*, „Ніва", nr 44, 1.11.1964, s. 1-2.
[74] Tamże, s. 2.
[75] (рл), *Адкрыццё Дома культуры імя Кастуся Каліноўскага ў 1965 годзе*, „Ніва", 22.11.1964, nr 47, s. 3.
[76] *У доме Кастуся*, „Ніва", 27.06.1965, nr 26, s. 3.
[77] Tamże.

Складаў з вялікаю адвагай
Свае бунтарскія радкі,
Распальваў сэрцы пад сярмягай,
Ішлі змагацца дзецюкі.
Ішлі на панскія палацы,
За пот, за голад, мазалі.
Ішлі свабоды дамагацца,
Хлеба, правоў сваіх, зямлі.
За незалежныя краіны,
За Польшчу і за Беларусь,
За дарагі народ загінуў
Ў няроўнай барацьбе Кастусь.
Аддаў жыццё за наша шчасце,
За волю, роўныя правы.
Адкрыты нашы сэрцы насцеж
У іх Кастусь вечна жывы”[78].

Pod koniec 1964 roku na łamach „Niwy” ogłoszono akcję zbierania książek dla biblioteki Domu Kultury w Gródku, która trwała przez cały rok. W tygodniku publikowano nazwiska darczyńców oraz tytuły podarowanych książek[79]. Wśród darczyńców znaleźli się: Biblioteka Powiatowa i Miejska z Bielska Podlaskiego, która podarowała dzieła W. Lenina oraz polską literaturę piękną, Łarysa i Jan Hieniuszowie z Zelwy (podarowali m.in.: „Туристские маршруты по Белоруссии”, „Наша родная мова” Alaksandra Krywickiego, „Нагбом” Ryhora Baradulina, „Віленскія камунары” Maksima Hareckiego, „Мой родны кут” Janki Bryla, „Новая зямля” і „Сымон Музыка” Jakuba Kołasa, „Кастусь Каліноўскі ў паўстанні 1863 года” Anatola Smirnowa), Muzeum Literackie J. Kupały z Mińska — „Ой, рана на Івана” Zinaidy Bandarynej, Akademia Nauk BSRR — „Янка Купала ў беларускім мастацтве”, „Кацярына” Tarasa Szewczenki, „Янка Купала” Iwana Szarachouskiego, „Паэмы, драматычныя творы”, „Вершы і паэмы” Janki Kupały. Zbiorek swych wierszy z dedykacją podarował też Michaś Maszara z Mińska, a Stefan Zieniuk z Białegostoku przekazał książki „Нарысы беларускай літаратуры XIX стагоддзя” Sciapana Majchrowicza i „Гісторыя БССР” w dwóch tomach.

78 В. Швед, *Кастусю Каліноўскаму*, „Ніва”, nr 27, 4.07.1965, s. 3.
79 *Наша акцыя. Кніжкі для Дома культуры імя Кастуся Каліноўскага ў Гарадку*, „Ніва”, 20.12.1964, nr 51, s. 2; 1.04.1965, nr 14, s. 2; 11.04.1965, nr 15, s. 2; 18.04.1965, nr 16, s. 2; 25.04.1965, nr 17, s. 2; 9.05.1965, nr 19, s. 4; 29.08.1965, nr 35, s. 2; 17.10.1965, nr 42, s. 2; 24.10.1965, nr 43, s. 2; 7.11.1965, nr 45, s. 2.

12 czerwca 1966 roku Domowi Kultury w Gródku uroczyście nadano imię Konstantego Kalinowskiego, odsłaniając przy okazji tablicę z jego imieniem. Uroczystość połączono z 21. rocznicą utworzenia białostockiego Oddziału Wojsk Ochrony Pogranicza: „Найперш жыхары Гарадка сабраліся ў кіно дома культуры. Урачыстае пасяджэнне адкрыў сакратар прапаганды Павятовага камітэта ПАРП у Беластоку, тав. Аляксандр Давідзюк. Выступіў таксама афіцэр Польскага войска. Затым гарцэры гарадоцкай школы прывіталі гасцей. І тады наступіў найбольш урачысты момант: намеснік старшыні прэзідыум ПРН у Беластоку, тав. Тадэуш Вонсэк зняў заслону з табліцы з імем Кастуся Каліноўскага”[80]. Wiktor Rudczyk w sprawozdaniu z uroczystości na łamach „Niwy” przedstawił zasadność nadania takiego imienia Domowi Kultury w Gródku: „Кастусь Каліноўскі нарадзіўся ў вёсцы Мастаўляны, адкуль у Гарадок амаль рукой падаць — усяго 15 кіламетраў. Значыць правадыр паўстання з 1863 года ў Беларусі і на Літве з’яўляецца для жыхараў Гарадка проста земляком. Ёсць тады чым ганарыцца, і нездарма папрасілі яны Міністэрства культуры і мастацтва, каб менавіта гэтае імя прысвоіць свайму дому культуры”[81].

Jak wskazano powyżej popularyzacja postaci Konstantego Kalinowskiego na przełomie lat 50. i 60. XX w. wśród Białorusinów na Białostocczyźnie przyniosła wymierne efekty: nadano jego imię Szkole Podstawowej w Mostowlanach, Domowi Kultury w Gródku, nazwano jego imieniem ulicę w Białymstoku. Ukazały się liczne artykuły o nim w białoruskiej „Niwie” i w „Klendarzach Białoruskich”. W „Niwie” publikowano też fragmenty przedwojennych poematów o K. Kalinowskim Michasia Maszary[82] i Maksima Tanka:

„Трэба заклік да раніцы кончыць, –
Ты па сёлах яго разнясеш.
Апранешся у торбы, лахмоцце,
Можа, возьмеш цымбалы і кій.
Хутка золак заззяе на плоце,
Хутка...
Трэба пісаць...
„Дзяцюкі”[83].

[80] В. Рудчык, *Дом культуры імя К. Каліноўскага ў Гарадку*, „Ніва”, 3.07.1966, nr 27, s. 4.
[81] Tamże.
[82] М. Машара, *Кастусь Каліноўскі (Урывак)*, „Ніва”, 17.03.1963, nr 11, s. 1.
[83] М. Танк, *З паэмы „Каліноўскі”*, „Ніва”, 20.03.1960, nr 12, s. 3.

Opublikowano też fragmenty sztuki „Kastuś Kalinouski" Jeuścihnieja Mirowicza, granej w Mińsku w okresie międzywojennym[84]. Przy okazji artykułów publikowano też reprodukcje portretu K. Kalinowskiego oraz obrazów Piotra Sierhijewicza „K. Kalinowski wśród powstańców" i „K. Kalinowski i W. Wróblewski na przeglądzie oddziałów powstańczych".

Ważny był też wymiar edukacyjny — postać K. Kalinowskiego znalazła się w programach nauczania języka białoruskiego na Białostocczyźnie i pojawiała się w stopniowo wydawanych — poczynając od drugiej połowy lat 60. — podręcznikach do nauki języka białoruskiego. W lekcjach publikowanych wcześniej w „Niwie" dla klasy VIII znalazł się materiał „Мужыцкая праўда", a pod nim 8 pytań do tekstu: „1. Што ведаеш аб студзеньскім паўстанні і ўдзеле ў ім Кастуся Каліноўскага?, 2. Прачытай з кнігі „Мой родны кут" абразкі з жыцця Кастуся Каліноўскага, 3. Што гаворыць аўтар аб сялянскім жыцці ў часы паншчыны?, 4. Як адносіцца Каліноўскі да цара, чыноўнікаў і памешчыкаў?, 5. Да чаго заклікае аўтар беларускіх сялян?, 6. Чаму Каліноўскі падпісваўся псеўданімам „Яська гаспадар"?, 7. Складзі малы слоўнік выразаў, якія зачэрпнуты аўтарам з народнай мовы і якіх няма ў мове літаратурнай, 8. Якія польскія пісьменнікі пісалі творы аб студзеньскім паўстанні?"[85].

W 1968 roku z okazji 130 rocznicy urodzin K. Kalinowskiego w „Niwie" Mikołaj Hajduk w cyklu „Hutarki pa rodnaj historii" przedstawił w dwóch odcinkach Konstantego Kalinowskiego i „Mużycką Praudę". Pisał o nim: „Вялікім барацьбітом за вызваленне беларускага народа з-пад сацыяльнага і нацыянальнага прыгнёту быў Кастусь Каліноўскі"[86]. Podkreślał także, że urodził się on w rodzinie drobnego białoruskiego szlachcica w folwarku Mostowlany na Białostocczyźnie. O „Mużyckiej Praudzie" pisał, że była to pierwsza białoruska gazeta. Cały cykl był przystosowany do nauczania historii Białorusi w szkole. Do każdej części były pytania. Cały cykl został opublikowany w „Kalendarzu Białoruskim" na 1969 rok[87].

130. rocznica urodzin K. Kalinowskiego była szczególnie świętowana w 1968 roku. 10 lutego z tej okazji w siedzibie BTSK w Białymstoku odbyła się uroczysta akademia, na której referat o „rewolucyjnej działalności" K. Kalinowskiego na Białostocczyźnie wygłosił redaktor naczelny „Ni-

[84] Е. Міровіч, *Апошнія гадзіны (урывак з п'есы „Кастусь Каліноўскі")*, „Ніва", 22.03.1963, nr 12, s. 3-4.

[85] *Дружба і праца, Хрэстаматыя для VIII класа*, „Ніва", 7.08.1966, nr 32, s. 5.

[86] М. Гайдук, *Гутаркі па роднай гісторыі, Кастусь Каліноўскі. „Мужыцкая праўда"*, „Ніва", 4.02.1968, nr 5, s. 5; cd. М. Гайдук, *Гутаркі па роднай гісторыі, Кастусь Каліноўскі (Заканчэнне)*, „Ніва", 11.02.1968, nr 6, s. 5.

[87] М. Гайдук, *Гутаркі па роднай гісторыі*, «Беларускі каляндар 1969», Беласток 1968, s. 259-319; na s. 297-300: *Кастусь Каліноўскі. „Мужыцкая Праўда"*.

wy” Jerzy Wołkowycki. W części artystycznej wystąpiła Wiera Lewczuk z montażem poetyckim „Кастусь Каліноўскі ў літаратуры”[88]. W „Niwie” z tej okazji zamieszczono reportaż Aleksieja Karpiuka z Mostowlan oraz fragment powieści Sokrata Janowicza „Srebrny jeździec”. Aleksy Karpiuk, cytując K. Kalinowskiego („Так сейце ж, дзецюкі, як прыдзе пара, поўнаю рукою, не шкадуйце працы, каб і мужык быў чалавекам вольным, як е на цалюткім свеце!” — „Мужыцкая праўда” nr 2), pisał: „Шмат чаго напісана аб Кастусю Каліноўскім, рэвалюцыянеру, змагару за мужыцкую праўду, за Беларусь. І за кожным разам, калі вяртаешся да літаратуры аб Каліноўскім, магутнейшым стаецца яго веліч, як чалавека, беларуса, інтэрнацыянала. Усё больш хацелася б аб ім ведаць, пазнаць гэтага своеасаблівага чалавека. Думкі тым больш азартныя, што радзіма „Яські гаспадара з-пад Вільні” знаходзіцца ў Мастаўлянах на Беласточчыне ля самой граніцы Польшчы і БССР. Іменна ў гэтай вёсцы 2 лютага 1838 года ў сям’і беззямельнага шляхціца Сымона Каліноўскага нарадзіўся сын Канстанцін. Знамянальная гадавіна нараджэння аднаго з найвялікшых сыноў беларускага народа завяла мяне, у адзін студзеньскі марозны дзень, на радзіму Каліноўскага. Гэта мой першы візіт у Мастаўлянах, і можа таму мне больш чым іншым, удалося адчуць моўную атмасферу „Мужыцкай праўды”, рэдактарам якой быў Каліноўскі. Нават мастаўлянскія школьнікі часта ўжываюць слоў, пры дапамозе якіх Каліноўскі заклікаў мужыкоў, каб былі людзьмі вольнымі. У Мастаўлянах пастаўлена помнік Кастусю — новы школьны будынак. Гэты помнік хіба і з’яўляецца найбольш наяўным прыкладам таго, за што змагаўся Каліноўскі. Школа, у якой зараз навучаецца 122 дзяцей, мае імя Кастуся Каліноўскага, аб чым паведамляе выпісаная на польскай і беларускай мовах мемарыяльная дошка. У гэтай жа школе дзеці вучацца беларускай мовы, працуе аж 6 настаўнікаў, вядуцца курсы для дарослых для заканчэння пачатковай школы. Моладзь з гуртка ЗМВ пры дапамозе настаўнікаў ставіць беларускія п’есы. Вучні вядуць багатую перапіску з сябрамі ў БССР. Бывалі таксама пісьмы і з Вялікай Бераставіцы, дзе дзейнічаў родзіч Мастаўлян, а школа мае таксама яго імя. Кожны год адбываюцца ў школе вечарыны ці „паранкі”, прысвечаныя памяці Кастуся”[89].

Fragment powieści Sokrata Janowicza „Сярэбраны яздок” zaczynał się słowami: „Прысніўся мне кароль Беларусі, а каралём гэтым быў

[88] *БГКТ. З дзейнасці аддзела*, „Ніва”, 25.02.1968, nr 8, s. 1.

[89] А. Карпюк, *На радзіме „Яські гаспадара”. Да 130 гадавіны нараджэння К. Каліноўскага*, „Ніва”, 4.02.1968, nr 5, s. 1, 5.

Кастусь Каліноўскі. Уцякаць!... Трупа завалаклі ў зараснік, прыкрылі сухападам...”[90]. Powieść dla młodzieży — jak ją rekomendowano — powstała specjalnie z okazji 130. rocznicy urodzin K. Kalinowskiego i jej akcja rozgrywa się m.in. na Białostocczyźnie. Powieść ukazała się dopiero w 1978 roku w Mińsku. Przy fragmencie powieści w „Niwie” zamieszczono reprodukcję pracy Piotra Sierhijewicza „K. Kalinowski i W. Wróblewski przeprowadzają przegląd powstańców w 1863 roku”. W 1973 roku w „Kalendarzu Białoruskim” opublikowano opowiadanie „Апошні” Mikołaja Hajduka, poświęcone powstaniu styczniowemu i jego tragedii dla Białorusinów[91].

Przy okazji rocznic urodzin i śmierci K. Kalinowskiego jego postać stała się popularnym tematem dzieł sztuki, zwłaszcza w BSRR, o czym w 105. rocznicę śmierci informowano w „Niwie”. Wśród artystów, których tematem prac stał się K. Kalinowski, wymieniono rzeźbiarzy Siarhieja Sielichanowa i Zaira Azhura, malarzy Dzmitryja Masłowa, Adolfa Huhela, Raisy Kudrewicz, Piotra Sierhijewicza, grafików Siamiona Hierusa, Pawła Maslenikowa, Askara Maryksa, M. Niczyporuka[92].

W latach 70. zainteresowanie K. Kalinowskim na łamach „Niwy” znacznie osłabło. W „Kalendarzach Białoruskich” wprawdzie ukazywały się nadal okazjonalne artykuły rocznicowe — w 1974 roku z okazji 110. rocznicy śmierci pisał o nim Aleksander Barszczewski: „Прозвішча, ідэі, дзейнасць Кастуся Каліноўскага — бадай, што найпрыгажэйшай постаці ў беларускім руху XIX ст. — выклікаюць асаблівую эмоцыю ў нас, у беларусаў Беласточчыны. Прычына гэтай эмацыянальнасці ў тым, што Каліноўскі вырас на нашай зямлі, марыў аб яе свабодзе, ваяваў за яе і за яе загінуў”[93].

Jakby w sukurs Aleksandrowi Barszczewskiemu pisał na łamach „Niwy” Mikołaj Hajduk, który przeżywał brak właściwego upamiętnienia K. Kalinowskiego w Mostowlanach: „Факт, што школе прысвоена яго імя, абавязвае да таго, каб у ёй быў адпаведны пакой-музей, прысвечаны вялікаму барацьбіту. Такога музея ў школе да гэтага часу няма. І, як здаецца, намер дырэктара школы абсталяваць усяго толькі „куточак памяці К. Каліноўскага” зусім не адпавядае рангу справы і патрэбам. Лішнія словы тут не на месцы. Напрошваюцца балючыя

90 С. Яновіч, *Сярэбраны яздок (урывак аповесці)*, „Ніва”, 25.02.1968, nr 8, s. 3.

91 М. Гайдук, *Апошні*, «Беларускі каляндар 1973», Беласток 1973, s. 142-152.

92 *Дзмітрый Маслаў мастак — жыхар вуліцы К. Каліноўскага ў Мінску*, „Ніва”, 23.03.1969, nr 12, s. 3.

93 А. Баршчэўскі, *Кастусь Каліноўскі (Да 110 гадавіны смерці)*, «Беларускі каляндар 1974», Беласток [b.r.w.], s. 63.

пытанні: як жа ж маглі дапусціць да такога стану бацькі і школа ў Мастаўлянах? Чаму не паклапаціліся пра гэта грамадскія арганізацыі гміны ў Гарадку, Беластоцкага павету? На што глядзяць працаўнікі аддзела асветы прэзідыума ПРН і беластоцкая куратория? Калі гэтай справай зоймецца аддзел БГКТ? Недзе каля паўтара стагоддзя таму назад па вузкай вулачцы Мастаўлянаў блукаў хлопчык Кастусь, а першая беларуская газета „Мужыцкая праўда" была пісана на роднай мове мастаўлянцаў"[94]. Z okazji 140. rocznicy urodzin K. Kalinowskiego M. Hajduk napisał reportaż o miejscach z nim związanych na Białostocczyźnie: „Пасля невялічкага фальварку Каліноўскіх у Мастаўлянах каля Ялоўкі, дзе 21 студзеня (2 лютага па новаму стылі) 1838 года прыйшоў на свет Кастусь, засталіся толькі пакарэжаныя на––цамі ды старасцю дрэвы. (...) Ніхто не ходзіць з ірдзістымі ружамі на магілу Канстанціна Каліноўскага, бо нікому невядома, дзе яна знаходзіцца. Затое мы штодня ходзім яго паўстанцкімі шляхамі-сцяжынамі, што пралеглі на вуліцах Беластока, Гродна, Вільна, прайшлі па Саколцы, Ялоўцы, Гарадку, прабеглі па многіх навакольных вёсках, асталіся ў лясной чашчобе паміж Нёманам і Бугам. І ходзім мы па іх, і не зарастаюць яны ніколі — неабсяжныя помнікі вялікаму нашаму герою"[95]. Przy okazji zamieszczono reprodukcje portretów K. Kalinowskiego autorstwa A. Huhela i R. Kudrewicz.

Z okazji 120. rocznicy powstania styczniowego w „Kalendarzu Białoruskim" ukazał się krótki artykuł, który w całości poświęcono K. Kalinowskiemu: „Вялікую ролю адыграў ў Студзеньскім паўстанні Кастусь Каліноўскі, наш зямляк, які родам з Мастаўлян"[96]. Przypomniano, że akurat przypada 145. rocznica jego urodzin. Przytoczono fragment opinii wybitnego pisarza białoruskiego Uładzimiera Karatkiewicza o nim, wyrażonej w piśmie „Biełaruś" z okazji 100. rocznicy śmierci: „Яго звалі Кастусём Каліноўскім і за тыдзень да страшнай ночы 29 студзеня яму мінуў дваццаць шосты год. За такі час большасць людзей паспявае зрабіць мала. А гэты паспеў стварыць вольную беларускую прэсу, пасеяць насенне народнага гневу, узрасціць яго і зняць пасеў. Спачатку ён кіраваў паўстанцамі Гродзеншчыны, а потым усклаў на свае плечы паўстанне ўсёй Беларусі і Літвы. І калі белае панства здрадзіла і пакінула народ, Каліноўскі ўзначаліў яго і неймавернай сілай волі трымаў

[94] М. Гайдук, *Чаму?!*, „Ніва", 6.01.1974, nr 1, s. 1, 4.

[95] М. Гайдук, *Па Кастусёвых сцяжынах, у 140 гадавіну з дня нараджэння*, „Ніва", 29.01.1978, nr 5, s. 3.

[96] (а-мх), *Юбілеі. 120-ая гадавіна Студзеньскага паўстання*, «Беларускі каляндар 1983», Беласток 1982, s. 152.

гэты цяжар пяць месяцаў. (...) І гэтыя яго трагічныя апошнія часіны, гэтая тытанічная праца, гэтая мужная ўпэўненасць у тым, што яшчэ не скончана барацьба, гэтая гатоўнасць біцца да канца, гэтая невычэрпная любоў да волі, да радзімы, да дэмакратыі, — робяць асобу Каліноўскага самай трагічнай і велічнай у гісторыі Беларусі, яе нацыянальным героем. Вось ён, студэнт, люта спрачаецца з „белым" за волю і зямлю для народа. І мы на яго баку. Вось ён ідзе на чале мужных атрадаў: за поясам чамаркі два пісталеты, на чамарку накінута белая сялянская світка, а побач трапеча баявы сцяг. І мы захапляемся ім. Вось ён сядзіць за пяром над пробным нумарам „Мужыцкай праўды". А мы сочым за ходам яго думак і згаджаемся з імі. Каб ніхто больш не асмеліўся назваць рабом простага чалавека і крыўдзіць яго, (...) ён, гэты малады чалавек змагаўся словам, пяром і зброяй"[97]. Polecano także lekturę książki Wiktora Kordowicza „Konstanty Kalinowski", wydanej przez Ludową Spółdzielnię Wydawniczą w 1955 roku. W „Niwie" z tej okazji zamieszczono fragment przedwojennego poematu Maksima Tanka „Каліноўскі", który zaczynał się od słów:

„*Калісь Кастусём яго звалі ў Мастаўлянах,*
У Гарадзеншчыне клікалі Світкай сяляне..."[98]

W 1984 roku z okazji 120. rocznicy tragicznej śmierci Sokrat Janowicz pod pseudonimem Aleksander Antoszewicz potraktował K. Kalinowskiego po nowatorsku — uznał go za prekursora idei współczesnej Białorusi: „Ён — наша легенда і пакутная святасць. З яго імем мы атаясамліваем п а ч а т к і ідэі незалежнасці Беларусі. У ім выявіўся нас, беларусаў, упершыню самастойны голас"[99]. Odpowiadając na pytanie, co wiadomo o K. Kalinowskim, stwierdzał: „На дзіва вялікае — няшмат. Бачна ў гэтым нейкая заканамернасць — выдатнасць такіх людзей, іх эпахальную велічыню, дакладна заўважаюць будучыя пакаленні, ужо ўнукаў ды праўнукаў, калі, зазвычай, робіцца аднак запозна на падрабязную рэканструкцыю побыту ды дзеянняў апостальскай постаці (выміраюць сведкі адлеглых падзей, губляюцца архіўныя матэрыялы і г.д.)"[100]. Sokrat Janowicz rekonstruując legendę K. Kalinow-

97 Tamże, s. 152-153.
98 *Да трагічнай гадавіны. Сказ пра паўстанца (з паэмы М. Танка „Каліноўскі")*, „Ніва", 20.03.1983, nr 12, s. 4.
99 А. Анташэвіч, *Каліноўскі — пачаткі ідэі сучаснай Беларусі*, «Беларускі каляндар 1984», Беласток 1984, s. 113.
100 Tamże.

skiego uważał, że niedopuszczalne są dyskusje na temat jego narodowości, które pojawiły się w środowisku: „Некаторыя з нас у сваіх роздумах пра Кастуся Каліноўскага і ягоныя справы дапускаюць кардынальную памылку, менавіта, якойсці міжвольнай агістарычнасцю (што не павінна мець месца ў інтэлігентнадумаючага чалавека). Гэта звычайна недапушчальнае гаварыць пра гэтага беларускага палітыка і барацьбіта паняццямі сённяшняга дня і эпохі. Адчуваў сябе Каліноўскі беларусам ці не? Уяўляў ён сабе Беларусь як дзяржаву беларусаў ці не? І ці ёсць у нас дзеля таго падставы, каб лічыць яго будаўніком нашай нацыянальнай свядомасці? Бо, на ўсё тое, не знаходзім мы выразных ягоных выказванняў, ну, у тым, што ўцалела ці то ў выглядзе друкаў, ці проста запісаў... (...) Што ж, праўда, няма такіх. Але гэтая праўда, так сказаць, чыста фармальная. Беларусы ў сваёй масе ўсяго толькі прачыналіся да ўласнага свядомага існавання як народ з уласнай зямлёй, мовою, светапоглядам”[101].

Z okazji 150. rocznicy urodzin K. Kalinowskiego przypomniał go w „Kalendarzu Białoruskim” na 1988 rok Aleksander Barszczewski: „Да постаці Кастуся Каліноўскага будуць вяртацца ўсе пакаленні свядомых беларусаў, незалежна ад таго, калі яны паявяцца на нашай зямлі. Выключная палымянасць характару, ахвярнасць у барацьбе, вера ў будучыню, нянавісць да ворагаў і любоў да роднага краю — усё гэта складаецца на сілуэт чалавека-барацьбіта, які будзе на працягу стагоддзяў прыгожым сімвалам вернасці і аддання Айчыне”[102].

Była to szczególna okazja, bowiem zarówno na Białostocczyźnie, jak i w BSRR miało miejsce białoruskie odrodzenie narodowe. Sokrat Janowicz na łamach „Niwy” pisał: „Сто пяцьдзесят гадоў у нашым баку Еўропы таксама бывае нямала. Мы, беларусы, думаючы сёння пра так круглую дату сардэчна ўспамінаем Кастуся Каліноўскага. Апостал нашага народа нарадзіўся ў перадграмнічную сярэдзіну зімы, 2 лютага 1838 года ў Мастаўлянах, што за Гарадком, у Беластоцкім цяпер краі. (...) Рыма-каталік і паляк па-свайму выхаванню, ён пачуўся беларусам. Гэтага не разумеў ніхто, акрамя жменькі ягоных сяброў, гэтак жа „хворых на сумленнасць і справядлівасць”. (...) Нехта можа сказаць: утопія Кастуся Каліноўскага! Што зваяваў паўстанец у лапцях ды з касою ў руках супроць казацкіх сотняў і армейскіх палкоў? Так пытаць, а яшчэ і з сур’ёзным выглядам твару можна якраз з перспек-

[101] Tamże, s. 122.
[102] А. Баршчэўскі, *Кастусь Каліноўскі (да 150-ай гадавіны з дня нараджэння)*, «Беларускі каляндар 1988», Беласток 1988, s. 92.

тывы паўтара стагоддзя"[103]. Przy artykule zamieszczono także linoryt Mikoły Kupawy z 1977 roku „Напачатку Кастусь Каліноўскі". Było to wynikiem kontaktów z młodym pokoleniem artystów-plastyków z BSRR, którzy z okazji 150. rocznicy urodzin K. Kalinowskiego i 125. rocznicy powstania styczniowego przygotowywali wystawę w Mińsku i postanowili jesienią 1987 roku odwiedzić rodzinne strony K. Kalinowskiego. W wywiadzie dla „Niwy" Wiktor Markawiec i Mikoła Kupawa opowiedzieli, jak ich zainspirował K. Kalinowski: „Як вядома, у 1988 г. адзначаем дзве выдатныя гадавіны: 150-ую гадавіну з дня нараджэння Кастуся Каліноўскага і 125-ую гадавіну Студзеньскага паўстання. (...) Саюз мастакоў рыхтуе адмысловую мастацкую выстаўку. Але, вядома, за доўгія часы беларускія мастакі не мелі магчымасці наведаць родныя аселіцы Кастуся Каліноўскага, якія знаходзяцца на Беласточчыне. Узнікла задума не толькі зрабіць замалёўкі, але вывучыць і мастацка засвоіць мясціны, дзе нарадзіўся К. Каліноўскі і дзе праходзілі падзеі Студзеньскага паўстання. Прыехала нас група 5 чалавек мастакоў: мы ўдвох з Мінска і трох нашых калег з Гродна (Уладзімр Коўзусь, Сяргей Асапрылка і Уладзімір Казакоў). В. Маркавец: Асноўную ўвагу мы звярнулі на Мастаўляны, радзіму К. Каліноўскага. І прыемна ўражаны маляўнічасцю тых мясцін над рэчкаю Свіслаччу. Мы перш за ўсё імкнуліся спасцігнуць адметныя рысы гэтага цудоўнага кутка. (...) Мы замалявалі агульныя віды Мастаўлян, асабліва месца, дзе была сядзіба Каліноўскіх, падмуркі сядзібы, рэшткі парку, наваколле, будынак былой школы імя К. Каліноўскага. Потым наведалі магілу паўстанцаў у Перацёсах у былой Крыноцкай пушчы, пабывалі ў Ялоўцы, Гарадку і ў Доме культуры імя К. Каліноўскага, пазнаёміліся са старымі раёнамі горада Беластока, дзе, магчыма, Б. Шварцэ, В. Урублеўскі і К. Каліноўскі друкавалі „Мужыцкую праўду". (...) Перш за ўсё з жыхарамі Мастаўлян. Цікавыя гэта былі апавяданні пра даўнія часы. Пачулі мы ад старэнькага селяніна легенду пра тое, што Кастусь Каліноўскі не загінуў на шыбеніцы. Ён з'яўляецца ў родных мясцінах. Як старэнькі чалавек з'явіўся таксама ў Мастаўлянах і прасіў людзей пацвердзіць, што ён тут жыў, бо яму тое патрэбна ў якойсьці ўстанове. „Я цяпер — вандраўнік. Але тут нарадзіўся і жыў, — казаў. — Вы ж усе мяне добра памятаеце...". Размаўлялі мы з людзьмі, якія жывуць на тым месцы, дзе была сядзіба Каліноўскіх"[104].

103 А. Анташэвіч, *Святыя жылі сярод нас. Да 150-годдзя з дня нараджэння*, „Ніва", 31.01.1988, nr 5, s. 1, 4.

104 М. Гайдук, *У Кастусёвым краі (размова з В. Маркаўцом і М. Купавам)*, „Ніва", 17.04.1988, nr 16, s. 1, 4.

Przemiany, jakie miały miejsce w Polsce i na Białorusi na przełomie lat 80. i 90. XX wieku pozwoliły na przywrócenie pamięci o wielu zapomnianych białoruskich bohaterach narodowych. K. Kalinowski znalazł się niejako na drugim planie zainteresowań dziennikarskich. Jego postać przypomniano w 1998 roku z okazji kolejnej okrągłej rocznicy urodzin. W „Niwie" obok portretu K. Kalinowskiego pojawił się kontrowersyjny artykuł Konstantego Masalskiego, w którym pisał: „І Каліноўскі, і Малахоўскі хацелі тэрорам прымусіць насельніцтва беларускіх зямель падтрымаць паўстанне. (...) Паўстанцы мардавалі таксама праваслаўных святароў на тэрыторыі сённяшняй Беласточчыны. (...) Можна сказаць, што Каліноўскі не змагаўся за незалежную Беларусь і свабоду беларусаў, але хацеў, каб беларусы былі падданымі польскіх паноў. Таму лічу, што асоба Каліноўскага не можа быць узорам беларускага патрыёта, тым больш, што ён не пераносіў праваслаўя. Можна яго таксама надзяліць мянушкай „вешателя", паколькі яшчэ перад Мураўёвым шырока прымяняў гэтую меру пакарання. Прапаную таксама ля абеліска ў гонар паўстанцаў 1863-64 гадоў у Сакалдзе паставіць крыж для ўшанавання нявінных ахвяр, якія пацярпелі ад атрада Каліноўскага"[105]. Polemikę z nim podjął historyk Oleg Łatyszonek, który stwierdził, że K. Kalinowski nie jest postacią jednoznaczną, ale nie można jednego mitu zastępować innym: „Асоба, вядомая ў беларускай гістарыяграфіі і літаратуры як нехта „Кастусь" Каліноўскі, беларускі нацыянальны герой, у сапраўднасці не так адназначная. Сам я неаднойчы выступаў супраць гэтага міфа. Тым не менш нельга адзін міф заступаць іншым (бо не новым), як гэта робіць Канстанцін Масальскі. Ніякая спрэчка немагчымая, пакуль бакі не дамовяцца адносна паняццяў, г.зн. што яны разумеюць пад гэтым ці іншым словам. (...) Безумоўна, Каліноўскі не змагаўся за незалежную Беларусь. Згодны я і з тым, што асноўным грэхам Каліноўскага было тое, што ён не пераносіў праваслаўя. Усё ж такі дакараць Каліноўскага ў тым, быццам бы ён не зважаў, што карэннымі жыхарамі былога ВКЛ былі беларусы і літоўцы — гэта ўжо замнога. З гэтакім апрыярычным сцвярджэннем проста немагчыма дыскутаваць. Дык да каго пісаў па-беларуску і па-літоўску ўсе свае загады, вершы і запаветы? І кім была ягоная Марыська чарнабровая — няўжо полькай? (...) К. Масальскі не разумее, да якой Польшчы Каліноўскі хацеў далучыць Літву і Беларусь. (...) Каліноўскі не быў жа ніякім каланізатарам. Змагаўся за свабоду сваёй роднай зямлі. Мы сёння можам інакш разумець гэтую свабоду, але гэта не мяняе факту,

[105] К. Масальскі, *Якім быў Канстанцін Каліноўскі*, „Ніва", 22.02.1998, nr 8, s. 4.

што каланізатарамі былі расейцы. (...) Вернемся да студзеньскага паўстання. На мой погляд была гэта палітычная авантура. Лепей было б, каб таго паўстання зусім не было. (...) Студзеньскія паўстанцы змагаліся за далучэнне Беларусі да Рэчы Паспалітай. (...) У 1863 г. незалежная Беларусь не існавала нават як ідэя. (...) Студзеньскае паўстанне мела вызваліць сялян ад прыгнёту і даць ім зямлю і волю”[106].

Powyższe wypowiedzi nie wywołały szerszej dyskusji w środowisku białoruskim. Podobnie przez lata 90. milczeniem pomijano K. Kalinowskiego w roczniku „Kalendarz Białoruski”, także w latach rocznicowych (1993, 1994, 1998, 1999). W latach 80. zlikwidowano szkołę w Mostowlanach, a budynek z czasem uległ dewastacji. Tablicę z niej, dwujęzyczną, poświęconą K. Kalinowskiemu, uratował i przechował Bohdan Dudko z Białegostoku. Dom Kultury w Gródku także nie afiszował się swym patronem — nie powstała tam jego izba pamięci z ekspozycją muzealną, a popiersie K. Kalinowskiego, które znajdowało się w jego foyer, pozostając ciągle dziełem anonimowego autora, uległo zniszczeniu i trafiło na śmietnik.

Konstanty Kalinowski istniał w świadomości młodzieży białoruskiej na Białostocczyźnie z racji obecności tej postaci w podręcznikach do nauki języka białoruskiego. Już w podręczniku do klasy czwartej szkoły podstawowej znalazło się opowiadanie Mikołaja Hajduka o dziecięcych latach bohatera. Pojawiają się w nim Mostowlany, Jakuszówka, Gościniec Jałowski. Mały Kastuś na przyjazd brata Wiktora deklamował wiersz o Tadeuszu Kościuszce, za co otrzymał od niego w prezencie książki[107]. Opowiadanie w pozytywny sposób oddziałuje na wyobraźnię dziecięcą, ukazując bohatera narodowego w wieku szkolnym — rówieśniczym dla uczniów, co także pokazano na ilustracjach do opowiadania. W podręczniku do klasy piątej znalazł się tekst Mikołaja Hajduka o K. Kalinowskim ze zdjęciem popiersia bohatera, wykonanego przez wybitnego białoruskiego rzeźbiarza Zaira Azhura. W tekście „Pałymiany zmahar” autor przedstawił koleje losów K. Kalinowskiego od urodzenia w folwarku Mostowlany po tragiczną śmierć w Wilnie: „Кастусь Каліноўскі (1838-1864) нар. у фальварку Мастаўляны каля Ялоўкі на Беласточчыне. Пасля заканчэння сярэдняй школы ў Свіслачы вучыўся ў Маскоўскім і Пецярбургскім універсітэтах. (...) Скончыўшы універсітэт, Каліноўскі вярнуўся на Радзіму і прыступіў да падрыхтоўкі народнага паўстання, накіраванага

[106] А. Латышонак, *Паўстанцы, партызаны*, „Ніва”, 22.02.1998, nr 8, s. 4.

[107] М. Гайдук, *Прыезд брата. З дзіцячых год Кастуся Каліноўскага*, [w:] Л. Гайдук, М. Гайдук, *У дружнай сям’і. Падручнік роднай мовы для чацвёртага класа*, Warszawa 1969, s. 205-208.

супроць царызма і памешчыкаў. Разам са сваім прыяцелем, польскім рэвалюцыянерам Валерыем Врублеўскім у 1862-1863 гадах у Беластоку патаемна выдаваў першую газету на беларускай мове „Мужыцкая праўда". Газета растлумачвала чытачам варожыя адносіны царскага ўрада і памешчыкаў да працоўнага люду, павучала, як трэба рыхтавацца да паўстання. У 1863 годзе Кастусь Каліноўскі ўзначаліў народнае паўстанне ў Беларусі і Літве. Потым кіраваў утвораным паўстанцамі нелегальным „Чырвоным жондам". Ён наведваў паўстанчаскія атрады, пісаў палымяныя адозвы да беларускага народа, выступаў з прамовамі, заахвочваў паўстанцаў ахвярна змагацца за зямлю і волю для працоўных. Будучыню беларускага народа бачыў у еднасці з вольнымі ад царскага і памешчыцкага прыгнёту рускім і польскім народамі. Царскім уладам удалося арыштаваць Кастуся Каліноўскага. Загінуў ён на шыбеніцы ў 1864 годзе ў Вільні"[108]. Pod tekstem znalazły się pytania dla uczniów dotyczące zrozumienia i zapamiętania najważniejszych faktów z życia K. Kalinowskiego, w tym o „Mużyckiej Praudzie". W tym podręczniku zamieszczono także fragment poematu „Кастусь Каліноўскі" Maksima Tanka :

„Калісь Кастусём яго звалі ў Мастаўлянах,
У Гарадзеншчыне клікалі Світкай сяляне,
З-пад сіняга Буга па горны Уральскі стром
Цар ахрысціў яго — Бунтаўшчыком.
Галавы яго царскія слугі шукаюць,
Па дарогах хітрыя петлі стаўляюць,
Праклінае кат Мураўёў
І папы медным гулам званоў.
А ён полем шырокім на коніку едзе.
Праз лясы прабіраецца шэрым мядзведзем;
Праз азёры і рэкі плыве шчупаком,
А пад хмарамі кружыць арлом.
Ходзіць ён па шырокай зямлі і склікае,
Малайцоў і дружыну сабе выбірае..."[109]

We wznowionym w 1987 roku podręczniku do klasy piątej zamiast popiersia K. Kalinowskiego znalazła się ilustracja Ewy Brykowskiej, przed-

108 М. Гайдук, *Палымяны змагар*, [w:] Л. Гайдук, М. Гайдук, *У добры час. Падручнік роднай мовы для пятага класа*, Warszawa 1972, s. 82.
109 М. Танк, *Быліна. З паэмы «Кастусь Каліноўскі»*, [w:] Л. Гайдук, М. Гайдук, *У добры час*, s. 83-85.

stawiająca K. Kalinowskiego wśród powstańców. W ramach zadań dla uczniów miał on również posłużyć do wypowiedzi na temat „Кастусь Каліноўскі — змагар за волю беларускага працоўнага народа”[110].

W podręczniku do klasy szóstej znalazło się opowiadanie Alesia Barskiego o wydawanej przez K. Kalinowskiego gazetce „Mużyckaja Prauda”, w której mówi on: „Будзем мецъ, Васіль, газету, якой яшчэ свет не бачыў!”[111] Zamieszczono w nim także zdjęcie K. Kalinowskiego oraz ilustrację Stanisława Rozwadowskiego „Kalinowski wśród powstańców”[112].

W klasie siódmej uczniom proponowano tekst „Mużyckiej Praudy” nr 4[113], reprodukcję obrazu S. Huhela i R. Kudrewicz „Кастусь Каліноўскі”, przedstawiającego bohatera przemawiającego do ludu na rynku[114] oraz poemat Michasia Maszary „Кастусь Каліноўскі”:

„Паўстанне згашана, зламана,
Лікуй і цешся, Мураўёў:
Табой заглумлена, стаптана
Надзея вольнасці ізноў.
Пад цяжкім ботам мураўёўскім
Замоўкла Беларусь і Польшча,
І сам на’т грозны Каліноўскі
Ужо цару не страшны больш.
Пануры мур — астрог... і краты
У лёху цёмным і глухім,
Як леў зняволены, „дыктатар”
Сядзіць закуты ў ланцугі.
... Я знаю — гіну не дарма
Паўстане край мой,
Край любімы...
Яму я волю абвясціў.
Цябе, народ,

110 Л. Гайдук, М. Гайдук, *У нашай грамадцы. Падручнік беларускай мовы для 5 класа пачатковай школы*, Warszawa 1987, s. 104; w tym podręczniku także: М. Гайдук, *Палымяны змагар*, s. 97-98; М. Танк, *Каліноўскі. Урыўкі з паэмы*, s. 98-100.

111 А. Барскі, *Першая беларуская газета (урывак з апавядання „Абразкі з жыцця Кастуся Каліноўскага”)*, [w:] Л. Варабей, Л. Раманюк, *Мір нам патрэбен. Хрэстаматыя для VI класа*, Warszawa 1968, s. 63.

112 Л. Варабей, Л. Раманюк, *Мір нам патрэбен*, s. 63-64.

113 *К. Каліноўскі, Мужыцкая праўда № 4*, [w:] Л. Врубэль і Л. Раманюк, *Яднае нас дружба. Хрэстаматыя для VII класа*, Warszawa 1975, s. 15, 17.

114 Л. Врубэль і Л. Раманюк, *Яднае нас дружба*, s. 16.

Цябе, радзіма,
Як я,
Ніхто так не любіў....
— Я з беларускага народу,
яму служыў,
а імя ўнукі успамянуць.
... Падняў змагання сцяг крывавы
За працы люд! За Беларусь!
... Не страшна смерць і вашы кпіны.
Аддаў змаганню я ўсё
І рад для роднае краіны
Аддаць жыццё.
... Я — барацьбіт, а не юдаш!
Усё прыму... пакуты, болі,
Са смерцю нават прымірусь,
Адно — не здраджу я ніколі
Працоўны люд і Беларусь.
... О, Беларусь!
Мая Марыська!
Каханне шчырае маё,
Бывай! —
Расстанне надта блізка.
Бывай змаганне і жыццё!
Бывай, няволя і пакута!
Бывай, народ!
Я ўсё аддаў табе.
Ты разарвеш няволі путы
І жыць пачнеш сабой, сабе.
Народзе, устанеш! —
І парукай
За лёс твой сёння смерць мая.
З няволі, здзеку, крыўд і мукі
Паўстанеш — да жыцця!"[115]

Uczniom klasy siódmej stawiano zadania, dotyczące wiedzy na temat powstania styczniowego, charakterystyki K. Kalinowskiego jako przy-

[115] М. Машара, *Кастусь Каліноўскі. Паэма*, [w:] Л. Врубэль і Л. Раманюк, *Яднае нас дружба*, s. 18-25.

wódcy narodu białoruskiego w powstaniu styczniowym, umiejętności tytułowania poszczególnych części poematu oraz rozumienia sensu wypowiedzi bohatera w stosunku do narodów rosyjskiego i polskiego[116].

W podręczniku do klasy ósmej autorstwa Aleksandra Barszczewskiego i Wiktora Szweda uczniom przedstawiono „Mużycką Praudę" nr 1[117]. Postawiono następujące pytania i zadania: 1. Што ведаеш аб студзеньскім паўстанні 1863 года і ўдзеле ў ім Кастуся Каліноўскага?; 2. Прачытай з кнігі „Мой родны кут" абразкі з жыцця Кастуся Каліноўскага; 3. Што гаворыць аўтар аб сялянскім жыцці ў часы паншчыны?; 4. Як адносіцца Каліноўскі да цара, чыноўнікаў і памешчыкаў?; 5. Да чаго заклікае аўтар беларускіх сялян?; 6. Чаму Каліноўскі падпісваўся псеўданімам „Яська, гаспадар"?; 7. Складзі малы слоўнік выразаў, якія зачэрпнутыя аўтарам з народнай мовы і якіх няма ў літаратурнай мове; 8. Якія польскія пісьменнікі пісалі творы аб студзеньскім паўстанні?

W podręczniku do klasy ósmej autorstwa Nadziei Panasiuk, wydanym w 1993 roku, uczniom zaproponowano wiersz o K. Kalinowskim autorstwa Piatrusia Brouki:

„На Беларусі
Па вёсках ідуць пагалоскі —
З'явіўся Кастусь Каліноўскі..."[118]

Od uczniów wymagano, by wiedzieli, kim był K. Kalinowski, kiedy żył i działał[119].

Do 2000 roku nie było podręczników do języka białoruskiego do liceum ogólnokształcącego wydanych w Polsce. Nauczyciele w Bielsku Podlaskim i Hajnówce korzystali z podręczników wydawanych na Białorusi, w których K. Kalinowski przedstawiany był jako bohater narodowy.

Po reformie szkolnictwa w Polsce postać K. Kalinowskiego w nowych podręcznikach do języka białoruskiego została poważnie ograniczona. W podręcznikach do szkoły podstawowej nie występuje, chociaż w klasie piątej pojawiają się „Слаўныя сыны Радзімы", ale bez K. Kalinowskiego[120].

116 Л. Врубэль і Л. Раманюк, *Яднае нас дружба*, s. 26.
117 *К. Каліноўскі, Мужыцкая праўда № 1*, [w:] А. Баршчэўскі, В. Швед, *Насустрач жыццю. Хрэстаматыя для VIII класа*, Warszawa 1974, s. 16-18.
118 П. Броўка, *Кастусь Каліноўскі*, [w:] Н. Панасюк, *Беларуская скарбніца. Падручнік беларускай мовы для 8 класа*, Warszawa 1993, s. 146-149.
119 Н. Панасюк, *Беларуская скарбніца*, s. 149.
120 Т. Русачык, *Вяснянка. Падручнік па беларускай мове для пятага класа*, Warszawa 1999.

Konstanty Kalinowski pojawia się dopiero w podręczniku do klasy drugiej gimnazjum. Zamieszczono w nim portret K. Kalinowskiego, fragmenty „Mużyckiej Praudy" i informację o tej gazecie: „(...) заклікала беларускіх сялян падтрымліваць польскі нацыяналістычна-вызваленчы рух (...)"[121]. Brakuje w nim nawet informacji, że K. Kalinowski urodził się na Białostocczyźnie.

W nowym podręczniku do nauki języka białoruskiego w klasie drugiej liceum ogólnokształcącego proponuje się portret K. Kalinowskiego, notkę o jego życiu (lata życia) i działalności. Przedstawiony został w nim jako „змагар за разняволенне, роўнасць, нацыянальнае адраджэнне Беларусі, кіраўнік студзеньскага паўстання, публіцыст і пісьменнік, аўтар 7 нумараў газеты „Мужыцкая праўда", шэрагу інструкцый і заклікаў, некалькі лістоў"[122]. Zwrócono uwagę, że „«Мужыцкая праўда» — нелегальная лістоўка на беларускай мове лацінскімі літарамі"[123]. Zamieszczono fragment nr 1 ulotki oraz „Пісьмы з-пад шыбеніцы: Марыська-чэрнаброва". W zadaniach dla uczniów wymagano zrozumienia sensu, symboliki, sposobu przedstawiania przez K. Kalinowskiego wizji państwa i społeczeństwa.

W antologii literatury białoruskiej dla szkół średnich zamieszczono notkę biograficzną o K. Kalinowskim, podając lata jego życia oraz podstawowe informacje: „беларускі патрыёт, публіцыст і кіраўнік Студзеньскага паўстання на Беларусі і Літве. Разам з В. Врублеўскім, Ф. Ражанскім і інш. выдаваў (1862-1863) беларускую нелегальную газету „Мужыцкая праўда", у якой заклікаў сялян да антыцарскага паўстання. Артыкулы падпісваў „Яська гаспадар з-пад Вільні". У турме напісаў і перадаў на волю «Лісты з-пад шыбеніцы»"[124]. Pod biogramem znalazła się „Мужыцкая праўда № 3"[125].

Po reformie szkolnictwa w „Zorce" (dodatku do „Niwy") w 2003 roku w ramach czteroodcinkowego cyklu „Adkul nasz rod" ukazał się esej Uładzimiera Arłowa o K. Kalinowskim, który mógł być wykorzystywany jako pomoc dydaktyczna w nauczaniu języka białoruskiego[126].

[121] Т. Русачык, *Шлях да сябе, II клас*, Warszawa 2001, s. 78-80.

[122] Я. Грыгарук, *З васільковых крыніц*, Warszawa 2003, s. 63.

[123] Tamże.

[124] В. Сянкевіч, Я. Грыгарук, *Беларуская літаратура. Хрэстаматыя для сярэдніх школ*, Warszawa 2001, s. 54.

[125] *К. Каліноўскі, Мужыцкая праўда № 3*, [w:] В. Сянкевіч, Я. Грыгарук, *Беларуская літаратура. Хрэстаматыя*, s. 54-56.

[126] У. Арлоў, *Адкуль наш род, Кастусь Каліноўскі*, „Ніва", 2.02.2003, nr 5, s. 7 („Зорка"); 9.02.2003, nr 6, s. 7 („Зорка"); 16.02.2003, nr 7, s. 6 („Зорка"); 23.02.2003, nr 8, s. 7 („Зорка").

W wyniku procesu edukacyjnego oraz lektur białoruskiej „Niwy", „Zorki", „Kalendarzy Białoruskich" Białorusini na Białostocczyźnie mieli możliwość przyswojenia wiedzy o K. Kalinowskim jako o swoim rodaku. Studenci białoruscy oraz młodzież w ramach rajdów turystycznych „Baćkauszczyna", „Sciana" odwiedzali Mostowlany — miejsce urodzenia K. Kalinowskiego. Także w trakcie warsztatów dla uczniów „Sustreczy", organizowanych przez Hannę Kondratiuk z redakcji „Niwy", w 1996 roku odbył się objazd szlakiem K. Kalinowskiego do Jałówki i Mostowlan. W 2009 roku Hanna Kondratiuk jeszcze raz wyprawiła się do Jałówki i Mostowlan w poszukiwaniu śladów Konstantego Kalinowskiego. Wrażenia z wyprawy opisała w obszernym reportażu na łamach „Niwy"[127]. Była to pierwsza publikacja po długiej przerwie, poświęcona śladom K. Kalinowskiego na Białostocczyźnie. Autorka w pierwszym odcinku stwierdzała nikłe zainteresowanie K. Kalinowskim w jego małej ojczyźnie: „Цікавасць да гэтай асобы тут, на яго радзіме, роўная нулю"[128]. Inspiracją do wyprawy śladami K. Kalinowskiego był „гродзенскі краязнаўчы сшытак з архіўнымі матэрыяламі пра Кастуся Каліноўскага. На наступны дзень я села ў аўтобус і паехала ў Ялоўку. Паводле звестак там пахавана Вераніка Каліноўская з дому Рыбінская. Маці будучага рэвалюцыянера памерла ў час родаў, калі ў сям'і мела з'явіцца дванаццатае па ліку дзіця. Хатняя гісторыя, тая сапраўдная, па дакументах, пасадзіла мяне ў крэсла. Яна здалася мне намнога больш трагічнай і складанай, чым усе літаратурныя і мастацкія біяграфіі Кастуся Каліноўскага. (...) На здаровы розум, мой пошук магілы маці, сясцёр і братоў рэвалюцыянера не павінен быць складаным. Паколькі Вікенція-Канстанціна хрысцілі 6 лютага 1838 года ў рыма-каталіцкім парафіяльным касцёле ў Ялоўцы, магілы маці і прынамсі часткі сям'і павінны знаходзіцца там жа. (...) Жанчына, якая на ровары заехала на старанна дагледжаны ксяндзоўскі панадворак, магілы Каліноўскіх прапанавала шукаць на праваслаўным могільніку? — Tam Kalinouskich jak psów! — кінула яна і параіла пачакаць ксяндза. Мая субяседніца многія гады працавала настаўніцай у Мастаўлянах і Зубрах. У Мастаўлянах была школа імя Кастуся Каліноўскага, — цягнула я. — Coś takiego faktycznie było, — пачула я ў адказ"[129]. W Jałówce znaj-

[127] Г. Кандрацюк, *У Мастаўлянах усе нараджаліся маленькімі...*, „Ніва", 30.08.2009, nr 35, s. 9; 6.09.2009, nr 36, s. 12; 13.09.2009, nr 37, s. 12; 20.09.2009, nr 38, s. 12; 27.09.2009, nr 39, s. 12; 4.10.2009, nr 40, s. 12; 11.10.2009, nr 41, s. 12; 18.10.2009, nr 42, s. 12; 25.10.2009, nr 43, s. 12; 1.11.2009, nr 44, s. 12.

[128] Tamże, „Ніва", 30.08.2009, nr 35, s. 9.

[129] Tamże.

duje się tablica z historycznymi wydarzeniami tego dawnego miasta, ale fakt chrztu w nim K. Kalinowskiego został pominięty, chociaż wspomniano na niej powstańców styczniowych: „Ля бюста-помніка каралю Жыгімонту Аўгусту ІІ укапаная табліца са знакавымі, на думку тутэйшых гісторыкаў, датамі для Ялоўкі. Мяне прыемна здзівіла згадка пра паўстанцаў 1863-64 гадоў. Гэта быў першы і апошні след у справе Кастуся Каліноўскага. Я ўжо раней зразумела, што не магу разлічваць на факты. Дарэчы, усе даследчыкі згодны ў адной справе: Вікенцій Канстанцін Каліноўскі, нават пасля смерці астаўся ў канспірацыі. У занатоўцы, паміж векапомнымі падзеямі Ялоўкі, чытаем: — 1863 год, на Зялёныя Святкі ў Ялоўцы з'явіліся партызаны Студзеньскага паўстання з Валерым Урублеўскім на чале, тут быў зачытаны Маніфест Нацыянальнага ўраду; у партызанскія рады былі прыняты 100 добраахвотнікаў. (1863 na Zielone Świątki przybyli do Jałówki partyzanci Powstania Styczniowego na czele z Walerym Wróblewskim, gdzie odczytany został Manifest Rządu Narodowego; do powstania przystąpiło 100 ochotników). Хрышчэння Кастуся Каліноўскага, ці не самага вядомага ўраджэнца Ялоўскай парафіі, мясцовыя гісторыкі не адзначылі. (...) На пытанне пра Кастуся Каліноўскага местачкоўцы адразу адаслалі мяне да ксяндза: „On jeden może coś wiedzieć!"[130]

Mieszkańcy Mostowlan — jak wynika z reportażu Hanny Kondratiuk — niewiele wiedzą o K. Kalinowskim: „Памяць аб прамысловай ініцыятыве Каліноўскіх у сённяшніх Мастаўлянах не захавалася. Не было ў нас ніякай фабрыкі, — рашуча заявілі жанчыны, якія выседжвалі на лавачцы ля Зарэцкіх. Сярод іх была і настаўніца мясцовай школы імя Кастуся Каліноўскага. Пра іх славутага земляка ведалі тут, што нарадзіўся, змагаўся і загінуў на шыбеніцы. Жанчыны не маглі паверыць, што палатно і абрусы выраблялі з ільну, якім былі абсеяны ўсе іхныя навакольныя палі. Сёння там непраходныя аблагі, парослыя буйнымі, здзічэлымі лугамі і кустоўем. Падобна выглядала тут справа з гістарычнай памяццю. Першы раз у Мастаўляны завітала я ў 1985 годзе. З перспектывы часу відаць як погляды пра Каліноўскага змяняліся тут разам з палітычнай рэчаіснасцю. Як добра памятаю, у вяскоўцаў ніколі не было адназначнага грунтоўнага пункту гледжання на тэму Вікенція Канстанціна Каліноўскага. Каліноўскі не цікавіў мясцовых сялян, так як хацелі б яго фанаты і даследчыкі. Мастаўлянцаў, як класічных беларусаў, больш цікавіла тое, хто і чаго завітаў у іх вёску. Яны, пакуль нешта сказалі, прынюхваліся да намераў, сачылі

[130] Tamże, „Ніва", 20.09.2009, nr 38, s. 12.

за жэстамі, правяралі. Пасля, каб задаволіць гасцей, гаварылі нешта кшталту: Каліноўскі змагаўся з панамі і яго за гэта павесілі”[131].

Hanna Kondratiuk w artykule przedstawiła dystans, jaki mają mieszkańcy Mostowlan do postaci K. Kalinowskiego: „У пачатку вёскі мае „добрыя знаёмыя”, якіх я бачыла толькі раз у жыцці, пачалі вучыць розуму: — Ці вам ужо ў той „Ніве” не хапае нармальных людзей? Навошта вам „насвятляць” гэтага мяцежніка? — Вы супраць, каб гаварыць пра вашага ўраджэнца? — Які ён наш! (...) — У вас жа была школа названая яго імем... — Вы лепш яго не „насвятляйце”! — асцерагалі мяне па-бацькоўску дзядзькі. — Чаму? Бо гэта сабачая антыбеларуская тэма! Лепш памаўчаць. І прыгадалі пра сустрэчу з мінчукамі, якія прыперліся, як і я, тасама „насвятляць” Каліноўскага: адзін з іх меў спытаць мастаўлянцаў ці ведаюць, што ў іх нарадзіўся вялікі чалавек?! Тут ведалі, як адказаць, па сёння паўтараюць і смяюцца ў вёсцы. Бо сказалі... што ў іх усе нараджаліся маленькімі”[132]. Wprawdzie w Mostowlanach nie wszyscy jednoznacznie są krytyczni wobec K. Kalinowskiego. Jak napisała Hanna Kondratiuk „Спадар Міхал (Арцёмчык) прывык да наведвальнікаў з Беларусі і Польшчы. — Калі хочаце ставіць тут помнік ці камень, — кажа мне, — то сабе стаўце, я не супраць”[133].

Niejako konkluzja refleksji Hanny Kondratiuk na temat Konstantego Kalinowskiego została sformułowana w „Zorce” na początku 2013 roku z okazji 150. rocznicy powstania styczniowego: „Каго любіш? — Люблю Беларусь! — То ўзаемна! Гэта не верш, а пароль паўстанцаў 1863 года, паплечнікаў Кастуся Каліноўскага. Беларусы Беласточчыны наогул нічога не ведаюць пра ролю беларусаў у паўстанні. Нават магілы паўстанцаў, якія знаходзяцца ў нашых вёсках і лясах (іх найбольш у Кнышынскай і Белавежскай пушчах), не выклікаюць большай цікавасці. Чаму так адбываецца? Найперш таму, што ўсю гісторыю ведаем з польскіх падручнікаў, дзе няма спасылкі на беларускія пытанні. Навучэнцы беларускай мовы ведаюць крыху больш. Кастусь Каліноўскі бачыцца тут найперш як рэдактар першай беларускай газеты „Мужыцкая праўда”. Якраз пачалося ў Польшчы шумнае святкаванне 150-й гадавіны ад успыху паўстання 1863 года (тэрмін „Студзеньскае паўстанне” вядомы ў Польшчы). Мы заахвочваем вас прачытаць пра падзею, бачаную вачыма беларусаў. Тут трэба згадаць знакамітую

[131] Tamże, „Ніва”, 4.10.2009, nr 40, s. 12.
[132] Tamże, „Ніва”, nr 41, 11.10.2009, s. 12.
[133] Tamże, „Ніва”, nr 44, 1.11.2009, s. 12.

аповесць Сакрата Яновіча „Сярэбраны яздок". Яго паўстанцы гэта звычайныя хлопцы з нашых мястэчак: Крынак, Ялоўкі, Саколкі. Варта таксама пачытаць „Мужыцкую праўду", якая даступная ў інтэрнэце. Праўда, гэтую прапанову накіроўваем адно да старэйшай моладзі, паколькі сваёй вастрынёй яна прыцьміць усякія баевікі і жахалкі. Трэба тут таксама памятаць, што газета заклікае на вайну, таму на яе экстрэмальны характар трэба глядзець з дыстанцыяй і зразуменнем гісторыі. „Мужыцкая праўда" пісалася на нашай зямлі, а сам Кастусь Каліноўскі нарадзіўся 2 лютага ў Мастаўлянах, што на Гарадоччыне"[134].

Przy okazji 150. rocznicy powstania styczniowego Siarhiej Czyhryn wspomniał o sporze dotyczącym narodowego aspektu działalności K. Kalinowskiego oraz o wydanej ostatnio w Mińsku książce o nim: „Яшчэ ў пачатку 1990-х гадоў паміж беларускімі гісторыкам Міхасём Бічом і літаратуразнаўцам Уладзімірам Казберуком узнікла спрэчка ў пытаннях грамадска-палітычных поглядаў Кастуся Каліноўскага. Уладзімір Казбярук лічыў дзейнасць Кастуся Каліноўскага выключна польскай. Міхась Біч не пагаджаўся з такімі аргументамі і казаў, што погляды Уладзіміра Казберука супадаюць з ацэнкай дзейнасці Кастуся Каліноўскага савецкай гістарыяграфіяй 1930-х гадоў. Але навуковыя даследчыкі пагадзіліся ў адным моманце, што падзеі звязаныя з паўстаннем 1863-1864 гадоў можна лічыць пачаткам беларускай нацыянальнай ідэі ці, прынамсі, пачаткам пачатку. Пра гэта і пра іншыя факты і падзеі, звязаныя з Кастусём Каліноўскім і яго эпохай у дакументах і культурнай традыцыі можна даведацца з мінскага выдання. Зборнік складаецца з матэрыялаў VII Міжнароднай навуковай канферэнцыі Беларускага гістарычнага таварыства, якая адбылася ў Мінску. Аўтары кнігі „Кастусь Каліноўскі і яго эпоха ў дакументах і культурнай традыцыі" цікава і грунтоўна разглядаюць аспекты разгортвання антырасійскага паўстання на беларускіх землях, жыццёвы шлях яго кіраўніка, а таксама духоўную спадчыну Кастуся Каліноўскага і ягонае месца ў беларускай культурнай традыцыі. Як лічаць гісторыкі Аляксандр Краўцэвіч і Алесь Смалянчук, прыйшоў час правесці свайго роду рэвізію нашых ведаў пра Кастуся Каліноўскага, прасачыць эвалюцыю ягонага вобраза ў нацыянальным дыскурсе і культурнай традыцыі (у першую чаргу у культурнай памяці, якая пашыраецца з дапамогай мас-медыяў і замацоўваецца ў помніках,

[134] (гак), *Студзеньскае паўстанне па-беларуску!*, „Ніва", 27.01.2013, nr 4, s. 7 („Зорка").

назвах вуліц, школ, гістарыяграфіі, падручніках і літаратуры), ацаніць комплекс крыніц даследавання, вызначыць далей яго накірункі. Сапраўды, рэвізія даследчыкаў Кастуся Каліноўскага і яго эпохі ўдалася”[135].

Jako podsumowanie rozważań na temat obecności Konstantego Kalinowskiego w świadomości Białorusinów w Polsce (na Białostocczyźnie) może służyć opublikowana w „Niwie” wypowiedź z okazji 150. rocznicy powstania styczniowego: „Збройны чын 1863 года разглядаецца пераважна праз міфалагічную прызму савецкай па часе і расійскай па сутнасці гістарыяграфіі. Паўстанне мела найперш характар нацыянальна-вызвольнага руху, змагання з расійскім імперыялізмам, а не палітычным рэжымам цара Аляксандра II. Змаганне супраць царызму ў 1863 годзе не было змаганнем супраць манархічнага спосабу кіравання дзяржавай. У колах інсургентаў, асабліва ў стане „белых”, было дастаткова людзей, якія марылі пра адраджэнне Вялікага Княства Літоўскага ці Рэчы Паспалітай як канстытуцыйнай манархіі. Паўстанне мела перш за ўсё нацыянальна-вызвольны, а пасля ўжо эканамічна-сацыяльны характар. Кожнаму вызвольнаму руху на тэрыторыі былой Рэчы Паспалітай расійскай і савецкай гістарыяграфіяй прышчэпліваўся ярлык „польскі мяцеж”. Украінцы, ці беларусы пры гэтым „не заўважаліся”. Такія „навуковыя” працы пісаліся згодна дзяржаўнай дактрыны Масквы, паводле якой беларусы і ўкраінцы мусілі як нацыі „слится” з вялікім расійскім народам. Ліцвінскі (беларускі) элемент мацнеў з кожным чынам (1794, 1830, 1863 гг.). Ускосным сведчаннем таму і польская гістарыяграфія. Навуковых прац, прысвечаных паўстанню 1863 г. у ёй меней, чым манаграфій на тэму паўстання 1794 г. Пераважная частка баявых дзеянняў была на тэрыторыі сучаснай Беларусі, а таксама на яе этнічных тэрыторыях. У сваёй „Мужыцкай праўдзе” Каліноўскі яскрава выступае супраць панскага прыгнёту і палітычнай залежнасці ад Польшчы. Паўстанне не мела такога антыправаслаўнага характару, як сцвярджаюць многія. Перш за ўсё „антыправаслаўе паўстанцаў” звязваюць з асобай Кастуся Каліноўскага. Ён сапраўды выказваўся супраць маскоўскага праваслаўя і быў зацятым апалагетам адраджэння ўніяцтва. Каб зразумець гэта, трэба зазірнуць у кантэкст гістарычнай эпохі. (...) Калі скасавалі ўнію, у храмах былі забаронены казанні па-беларуску, знішчаліся

[135] С. Чыгрын, *Пра Кастуся Каліноўскага і яго эпоху. Да 150-годдзя Студзеньскага Паўстання*, „Ніва”, 20.01.2013, nr 3, s. 5.

[136] *1863 год. „А будзе ў нас вольнасць, якой не было...”*, „Ніва”, 27.01.2013, nr 4, s. 10.

шматлікія культурныя каштоўнасці, палілася літургічная і тэалагічная літаратура. Расійскія праваслаўныя цэрквы сталі асяродкамі палітычнай прапаганды імперскай палітыкі Масквы. Праваслаўных жа ўдзельнікаў паўстання, асабліва на Магілёўшчыне, было даволі шмат. Прыкладам, з ліку 56 студэнтаў і навучэнцаў, якіх выключылі з Горы-Горацкіх земляробчага інстытута і землямернай вучэльні за ўдзел у паўстанні, 27 чалавек былі праваслаўнага вызнання. Вызвольнае паўстанне Каліноўскі і паплечнікі бачылі як адзіны шлях да незалежнасці. Абодва лагеры — „белых" і „чырвоных" былі патрыятычнымі, мелі розніцу ў светаглядзе, але прагнулі такой вольнасці, „якой не было нашым дзядам ды бацькам". Патрэба сённяшняга асэнсавання паўстання 1863 года — глянуць на яго „беларускімі вачамі", але праз светагляд чалавека таго часу", — як сцвярджаюць"[136].

Summary

Konstanty Kalinowski (Kastuś Kalinouski) as Perceived by Belarussians Living in Poland

The figure of Konstanty Kalinowski, born in 1838 in Mostovlany, became a part of Belorussian national identity already in the period of WWI, when the activists of the new Belorussian national movement were looking for national heroes; to found the movement for independence in the historical tradition of the Great Duchy of Lithuania and its heritage. Kastuś Kalinowski, a leader of the 1863 January Uprising in Lithuania and Belarus, became one of them; mostly thanks to the illegal periodical published in Belorussian (but with Latin characters) *Mużyckaja Prauda*. Kalinowski was described by a historian specializing in the January Uprising, Usievalad Ihnatovski in *Historyja Biełarusi XIX i paczatku XX stahoddza (The History of Belarus in the Nineteenth Century and in the Beginnings of the Twentieth Cantury)* (Minsk, 1929). In Vilnius in 1933 rev. Adam Stankiewicz, to commemorate 70-th anniversary of the January Uprising and the 15-th anniversary of the People's Republic of Belarus, published a book entitled *Kastuś Kalinoŭski, „Mużyckaja Praŭda" i ideja niezależności Biełarusi (Kastuś Kalinouski, Mużyckaja Praŭda and the Idea of Belarus's Independence).* Michaś Mashera and Maksim Tank wrote long poems devoted to Kalinowski and Piotr Sierhieievich painted his portrait and two paintings devoted to him. After WWII the figure of Kalinowski was present in the Belarussian language textbooks and he was also described in Belorussian periodicals published in Poland. Kalinowski was also a protagonist of such literary texts as: Sokrat Janowicz's *Siarebrany jazdok (A Silver Rider)* and Mikolai Haiduk's *Aposzni (The Last One)* as well as the poems of Aleś Barski and Victor Shved. His name was given to a street in Białystok, a primary school in Mostovlany and a cultural centre in Grodek. Both before and after WWII he has been remembered mostly because of *Mużyckaja Praŭda* the first newspaper published with Latin characters and because of the January Uprising.

Keywords: Konstanty Kalinowski, national awareness, national hero, commemorations

Змест

Кастусь Каліноўскі ў свядомасці беларусаў Польшчы

Асоба Канстанціна (Кастуся) Каліноўскага, народжанага ў 1838 годзе ў Мастаўлянах, упісалася ў беларускую нацыянальную свядомасць яшчэ ў гады Першай сусветнай вайны, калі дзеячы маладога беларускага руху шукалі нацыянальных

герояў, каб незалежніцкія памкненні ўкласці ў гістарычыную традыцыю Вялікага Княства Літоўскага і яго спадчыны. Кастусь Каліноўскі, кіраўнік паўстання 1863-1864 гадоў на Літве і Беларусі, стаў такім героем галоўным чынам па прычыне падпольнага выдання «Мужыцкая праўда» на беларускай мове (друкаванага лацінкай). Пісаў аб ім гісторык, даследчык паўстання 1863-1864 гадоў Усевалад Ігнатоўскі ў працы «Гісторыя Беларусі XIX і пачатку XX стагоддзя» (Менск 1929). У 1933 годзе ў Вільні да 70-й гадавіны паўстання і 15-годдзя Беларускай Народнай Рэспублікі кс. Адам Станкевіч выдаў кніжку «Кастусь Каліноўскі, «Мужыцкая праўда» і ідэя незалежнасці Беларусі». Міхась Машара і Максім Танк напісалі паэмы, прысвечаныя Кастусю Каліноўскаму, а Пётра Сергіевіч намаляваў партрэт і карціны «Кастусь Каліноўскі сярод паўстанцаў 1863 года» і «К. Каліноўскі і В. Урублеўскі робяць агляд паўстанцаў». Пасля Другой сусветнай вайны асоба К. Каліноўскага асвятлялася ў падручніках па беларускай мове ў Польшчы, пісалі аб ім у штотыднёвіку «Ніва» і штогодніку «Беларускі каляндар»; стаў ён героем літаратурных твораў — «Сярэбраны яздок» Сакрата Яновіча, «Апошні» Міколы Гайдука, вершаў Алеся Барскага і Віктара Шведа. Яго імя прысвоена было вуліцы ў Беластоку, школе ў Мастаўлянах і Дому культуры ў Гарадку. Памяць аб Кастусю Каліноўскім сярод беларусаў Польшчы звязана была галоўным чынам з першай беларускай газетай друкаванай лацінкай «Мужыцкая праўда» і паўстаннем 1863-1864 гадоў.

Ключавыя словы: Кастусь Каліноўскі, нацыянальная свядомасць, нацыянальны герой, увекавечанне.

Helena Głogowska — dr hab., profesor Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy.

Наталія Крывашей
(Люблін)

СМІ ў працэсе фармавання вобразу палітычнай апазіцыі ў Беларусі (канец 1980-х — 1994 гг.)

Сучаснае фармаванне медыярынку Рэспублікі Беларусь пачалося ў 90-х гадах XX стагоддзя. Адметная асаблівасць ад іншых постсавецкіх дзяржаў заключаецца ў тым, што не было працэдуры раздзяржаўлення сродкаў масавай інфармацыі. Недзяржаўныя СМІ ўзнікалі не ў выніку прыватызацыі дзяржаўных СМІ, а як прыватныя ініцыятывы[1].

Савецкі перыяд: 1980-1990 гады

У сістэме СМІ 1980-х гадоў у Беларусі паралельна існавалі дзве падсістэмы, якія знаходзіліся ў вертыкальным падпарадкаванні. Да першай падсістэмы адносяцца цэнтральныя саюзныя СМІ, якія распаўсюджваліся на тэрыторыі Беларусі. Асноўная функцыя гэтых СМІ — ідэалагічная. Да іх адносяцца такія газеты як «Труд», «Правда», «Известия», «Комсомольская правда». Усесаюзнае радыё і тэлебачанне з'яўляліся асноўнымі каналамі інфармацыі для ўсіх саюзных рэспублік.

Да другой падсістэмы адносяцца СМІ БССР. Яны прадстаўлялі рэспубліканскія інфармацыйныя каналы, якія ў сваю чаргу дзяліліся на рэспубліканскія газеты і часопісы, абласныя, гарадскія, аб'яднаныя, раённыя, галіновыя і шматтысячныя газеты. Таксама дзяліліся рэспубліканскае і абласное радыё і тэлебачанне.

У БССР выходзіла 12 рэспубліканскіх газет, наклады якіх набліжаліся да аднаго мільёна асобнікаў. Найбольш чытанымі з іх былі «Звязда», «Советская Белоруссия», «Сельская газета», «Знамя юности», «Зорька», «Чырвоная змена». Таксама выдаваліся шэсць абласных газет і раённыя газеты. На тэрыторыі краіны існавалі тры тэлеграфныя агенцтвы — Тэлеграфнае агенцтва Савецкага Саюза (ТАСС), Беларускае тэлеграфнае агенцтва (БелТА) і агенцтва друку «Навіны».

[1] *Нарушения свободы СМИ и прав журналистов в Беларуси в период с января 2011 г. по декабрь 2013 г.*, гл. ў інтэрнэце: https://baj.by/sites/default/files/analytics/files/doklad_-_narushenija_svobody_smi_i_prav_zhurnalistov_v_belarusi_v_period_s_janvarja_2011_po_dekabr_2013.pdf (доступ: 12.03.2019).

У агульнай складанасці на тэрыторыі Беларусі выдавалася каля трохсот выданняў. Але ў той жа час вялікімі накладамі распаўсюджваліся і маскоўскія выданні[2].

Галоўнай задачай сродкаў масавай камунікацыі на тэрыторыі БССР, а таксама ва ўсіх рэспубліках СССР было данясенне інфармацыі да мас аб пазіцыі ўлады як адзіна магчымай і адзіна правільнай. Факты падаваліся ў патрэбным ракурсе, ідэалагічныя працаўнікі падвяргаліся крытыцы, а грамадства натхнялася на змаганне з унутранымі і знешнімі ворагамі. СМІ фінансаваліся выключна з дзяржаўнага бюджэту і цалкам падпарадкоўваліся кіруючай эліце[3]. З гэтага вынікае, што СМІ, разам з іншымі дзяржаўнымі арганізацыямі праводзілі палітыку пераканання грамадства ў правільнасці палітыкі кіруючага класа. СМІ выказваюць ісціну так, як бачыць яе ўлада, няма ў СМІ інфармацыі, якая супярэчыць палітыцы дзяржавы.

СМІ падавалі толькі пазітыўную інфармацыю, што датычыцца палітычнай і эканамічнай сферы грамадства. Прэса стварала ўражанне сацыяльнага камфорту і пераконвала грамадства ў хуткай «шчаслівай будучыні». Абавязковай была інфармацыя з крытыкай «прагнілага капіталістычнага» грамадства: насельніцтва эксплуатавалася, ідзе барацьба за сацыяльнае вызваленне, а савецкі народ аказвае салідарнасць у гэтай барацьбе[4]. Такім чынам СМІ выконвалі функцыю падтрымкі і ўмацавання ўлады, навязвалі грамадству ідэалагічную пазіцыю ўлады, выступалі выключна як інструмент прапаганды і маніпуляцыі. Інфармацыя ад замежных СМІ не паступала, грамадства не мела магчымасці азнаёміцца з меркаваннем «загніваючага Захаду» і ўспрымала інфармацыю ў СМІ як адзіную верную і праўдзівую. Дзяржава цалкам валодала СМІ і рэгулявала іх дзейнасць праз цэнзуру і аўтацэнзуру.

Значныя змены ў дзяржаве і журналістыцы пачаліся толькі пры Міхаіле Гарбачове. Змены былі абумоўлены палітычнымі і эканамічнымі праблемамі. Супярэчнасці паміж рэальным становішчам спраў у краіне і дэклараваным прывялі да неабходнасці змены курсу, у тым ліку і ў прапагандзе[5].

[2] А. Г. Слука, *Беларуская журналістыка: вучэбны дапаможнік* у 3 частках, ч. 3, Мінск 2009, с. 259-261.

[3] С. С. Касаткин, *Особенности работы СМИ в советский и постсоветский периоды*, с. 67, гл. у інтэрнэце: https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-raboty-smi-v-sovetskiy-i-postsovetskiy-periody-1 (доступ: 12.03.2019).

[4] А. Г. Слука, *Беларуская журналістыка*, с. 261.

[5] М. М. Козлова, *История отечественных средств массовой информации. Учебное пособие для студентов гуманитарных специальностей — „Связи с общественность" („Public relations") и „Издательское дело и редактирование"*, Ульяновск 2000, с. 100.

Шосты артыкул Канстытуцыі СССР аб манаполіі КПСС на ўладу быў адменены ў 1990 годзе. У гэтым жа годзе быў прыняты Закон СССР «Аб друку ды іншых сродках масавай інфармацыі»[6]. Раней не было асобнага прававога акту, які рэгламентаваў грамадскія адносіны, звязаныя з дзейнасцю сродкаў масавай камунікацыі.

Закон аб друку ды іншых сродках масавай інфармацыі адмяняў цэнзуру, тым самым юрыдычна абгрунтоўвалася стварэнне свабодных СМІ. У адпаведнасці з законам заснавальнікамі СМІ маглі быць саветы народных дэпутатаў і іншыя дзяржаўныя органы, палітычныя партыі, грамадскія арганізацыі, аб'яднанні грамадзян, створаныя ў адпаведнасці з законам, працоўныя калектывы, а таксама грамадзяне СССР, якія дасягнулі васямнаццацігадовага ўзросту. Закон насіў заяўны (рэгістрацыйны) характар[7].

15 мая 1990 года на першай сесіі Вярхоўнага Савета 12 склікання прымаецца рашэнне аб адлюстраванні пасяджэнняў Вярхоўнага Савета ў прэсе, на радыё і тэлебачанні. На радыё і тэлебачанні былі арганізаваны прамыя ўключэнні з Вярхоўнага Савета. Акрамя гэтага на тэлебачанні была створана штодзённая перадача «Парламенцкі дзённік», якая асвятляла працэсы, якія праходзяць у Вярхоўным Савеце. Праз два месяцы было прынята рашэнне аб стварэнні выданняў «Ведамасці Вярхоўнага Савета Беларускай ССР», «Дэпутацкая трыбуна» і «Народная газета»[8].

Найважнейшай кампаніяй у сродках масавай камунікацыі становіцца прапаганда «сацыялізму з чалавечым тварам». Журналісты пачынаюць асвятляць негатыўныя працэсы і з'явы, якія раней замоўчваліся мясцовымі партыйнымі органамі. Пачынаюць атрымліваць агалоску судовыя справы. СМІ пішуць аб рэальнасці і яе супярэчнасцях, аб злоўжываннях і злачынствах службовых асоб. Па-новаму асэнсоўваецца гісторыя, у тым ліку і гісторыя партыі. Друкуюцца раней забароненыя творы Аляксандра Салжаніцына, Міхаіла Булгакава, Барыса Пастарнака і іншых пісьменнікаў.

У беларускіх СМІ пачынаюць выходзіць артыкулы аб крызіснай сітуацыі ў краіне, аналітычныя артыкулы аб асобных негатыўных фактарах рэчаіснасці. Асаблівае значэнне надзяляецца інфармацыі,

[6] В. В. Бендерский, В. Л. Хмылёв, *История отечественных средств массовой информации. Учебное пособие*, Томск 2006, с. 121.

[7] *Закон о печати 1990 года*, гл. у інтэрнэце: https://ria.ru/20131022/971783682.html (доступ: 12.03.2019).

[8] А. Г. Слука, *Беларуская журналістыка*, с. 258.

прадстаўленай апазіцыйнымі сіламі краіны: аб сталінскіх рэпрэсіях і аварыі на Чарнобыльскай атамнай электрастанцыі[9].

Пачынаецца больш дакладнае інфармаванне чытачоў аб міжнародных падзеях. На экранах ТБ з'яўляюцца заходнія палітыкі, напрыклад, Маргарэт Тэтчэр. Па-іншаму пачынае асвятляцца вайна ў Афганістане. СМІ спрыяюць таму, што грамадская думка схіляецца ў карысць яе заканчэння. Журналістыка становіцца больш інфармацыйнай[10].

У краіне з'яўляюцца новыя напрамкі дзейнасці журналістаў, такія як «адкрытыя вокны», «прамыя лініі», інтэрв'ю з дэмакратычнымі палітыкамі, аналітычныя артыкулы аб функцыянаванні партыйна-савецкай сістэмы. Але па-ранейшаму СМІ не маглі крытыкаваць дзейнасць членаў ЦК КПСС[11].

Ідэалагічны і палітычны раскол грамадства адбыўся 30 кастрычніка 1988 года падчас мітынгу ў Мінску. На тэрыторыі Рэспублікі Беларусь толькі ў адной газеце «Чырвоная змена» быў размешчаны артыкул пра падзеі таго дня.

30 кастрычніка на свята «Дзяды» Беларускім народным фронтам «Адраджэньне» ўпершыню была праведзена масавая акцыя. Шэсце праходзіла ад Маскоўскіх могілак да ўрочышча Курапаты. Нацыянальны бел-чырвона-белы сцяг упершыню ў сучаснай беларускай гісторыі быў узняты перад вялікай колькасцю людзей. Нягледзячы на разгон шэсця, і тое, што тэрыторыя Курапатаў была акружана ваеннымі, набажэнства адбылося ў чыстым полі[12].

Матэрыял аб дадзеных падзеях на наступны дзень быў надрукаваны ў маскоўскім часопісе «Огонек». Выданне з'яўлялася радыкальным друкаваным органам краіны, у якім шмат пісалася аб перабудове. Матэрыял называўся «Дубинки вместо перестройки». Гэта быў адзін з першых матэрыялаў аб падаўленні нацыянальна-вызвольнага руху ў Беларусі[13].

У выніку ўлады вымушаны былі апраўдвацца за свае дзеянні, а БНФ атрымаў шырокую вядомасць і падтрымку. Суполкі БНФ пачалі ствараццa ў рэгіёнах[14].

9 Там жа, с. 262-266.

10 М. М. Козлова, *История отечественных средств массовой информации*, с. 101.

11 А. Г. Слука, *Беларуская журналістыка*, с. 266-268.

12 С. Навумчык, *Сем гадоў Адраджэньня, альбо фрагмэнты найноўшай беларускай гісторыі (1988-1995)*, Варшава — Прага 2006, с. 9-13.

13 В. Быкаў, *Доўгая дарога дадому*, гл. у інтэрнэце: Электронная библиотека RoyalLib.com: https://royallib.com/book/bika_vasl/dogaya_daroga_dadomu.html (доступ: 29.05.2019).

14 С. Навумчык, *Сем гадоў Адраджэньня*, с. 15.

Афіцыйныя ідэолагі абвінавачвалі БНФ у прыхільнасці да капіталістычнага ладу жыцця, нацыяналізму, захопу ўлады. На старонкі афіцыйнага друку, радыё і тэлебачання прадстаўнікі дэмакратычнага руху не маглі патрапіць. У сувязі з гэтым БНФ пачынае выпуск газеты «Навіны» («Навіны БНФ» / «Навіны БНФ „Адраджэньне”»). Выхад гэтай газеты лічыцца пачаткам стварэння неафіцыйнай прэсы і пачаткам рэфармавання нацыянальнай інфармацыйнай прасторы[15].

«Навіны БНФ „Адраджэньне”» выдаваліся са снежня 1988 года да мая 1994 года. Газета выходзіла на беларускай мове, асобныя нумары былі на рускай мове. У нулявым экземпляры выдання «Інфармацыйнае паведамленьне БНФ за перабудову „Адраджэнне”» быў надрукаваны зварот аргкамітэта БНФ да грамадзян краіны, а таксама рэкамендацыі па ўтварэнні груп падтрымкі БНФ. Апошні нумар быў прысвечаны прэзідэнцкім выбарам. Усяго выйшла 40 нумароў газеты[16].

Мясцовыя рады БНФ ствараюць свае перыядычныя выданні: у Магілёве — «Абуджэньне», «Ратуша», у Берасці — «Шлях», у Гомелі — «Атава», у Маладзечне — «Раніца», у Слуцку — «Сумленьне», у Лепелі — «Пагоня», на Мінскім гадзіннікавым заводзе — «Прамень»[17].

Газета «Сумленьне» выйшла ў колькасці двух нумароў, а «Абуджэньне» выходзіла на працягу 1989-1990 года як на рускай, так і на беларускай мовах. Усяго па дадзеных электроннай энцыклапедыі[18] ў краіне налічвалася 117 незалежных выданняў.

Пасля стварэння «Навінаў БНФ „Адраджэньне”» ў краіне ствараюцца новыя выданні, але яны друкуюцца ў асноўным падпольна. Да іх можна аднесці выданне Тэхналагічнага інстытута «Студэнцкая думка». Для праваслаўнай моладзі выдавалася «Праваслаўная думка», а для ўніяцкай — «Унія»[19].

На пасяджэнні Вярхоўнага Савета БССР 26-27 ліпеня 1990 года была ўнесена прапанова аб забароне манапалізацыі СМІ. Дадзеная прапанова не набірае патрэбнай колькасці галасоў[20] і такім чынам дзяржаўныя сродкі масавай камунікацыі на тэрыторыі Беларусі знаходзяцца ў руках выключна прадстаўнікоў камуністычнай партыі.

15 А. Г. Слука, *Беларуская журналістыка*, с. 270-271.

16 «Навіны БНФ „Адраджэнне”», гл. у інтэрнэце: https://www.wikiwand.com/ru/Навіны_БНФ_«Адраджэнне» (доступ: 12.03.2019).

17 Н. Зенькович, *Тайны ушедшего века. Границы, споры, обиды*, Москва 2004, с. 380.

18 *Дэмакратычная апазыцыя Беларусі (1956-1991). Даведнік: Выданьні*, гл. у інтэрнэце: http://slounik.org/demap/r3//1 (доступ: 12.03.2019).

19 А. Г. Слука, *Беларуская журналістыка*, с. 271.

20 С. Навумчык, *Сем гадоў Адраджэньня*, с. 33.

Выдаўцы і журналісты незалежных выданняў падвяргаліся рэпрэсіям з боку дзяржавы. Супрацоўнік газеты Валерый Сядоў быў арыштаваны за ўдзел у антыкамуністычным мітынгу, змешчаны ў следчы ізалятар. Намеснік генеральнага пракурора патрабаваў ад Сядова заявы аб асуджэнні дзейнасці Зянона Пазняка, пасля чаго той быў бы вольны. Валерый Сядоў адмовіўся ад гэтай прапановы і пачаў першую палітычную галадоўку ў сучаснай гісторыі Беларусі[21].

У падтрымку Валерыя Сядова арганізуюцца пратэсты і мітынгі. Зянон Пазняк засноўвае фонд у падтрымку Сядова і іншых ахвяр рэжыму. Дзякуючы грамадскасці праз 70 дзён Валерый Сядоў аказваецца на волі — крымінальная справа была спынена 5 лютага 1992 года[22]. Варта адзначыць, што гэта была першая ў Беларусі праваабарончая ініцыятыва.

Асаблівае значэнне на тэрыторыі Беларусі мелі замежныя радыёстанцыі. Вяшчанне пачалося ў перыяд халоднай вайны на беларускай мове. Радыёстанцыі Голас Амерыкі, Свабодная Еўропа, Бі-бі-сі, Радыё Свабода прадстаўлялі палітычнае і эканамічнае жыццё ў краінах Еўропы і свету, ды параўноўвалі з жыццём у Савецкім Саюзе. Інфармацыя паступала больш аператыўна і аб'ектыўна, перадаваліся навіны, якія замоўчваліся ў СССР, інтэрпрэтаваліся факты і падзеі з еўрапейскага пункту гледжання[23].

Перыяд незалежнасці

25 жніўня 1991 года на нечарговай сесіі Вярхоўнага Савета Беларусі дэкларацыі аб суверэнітэце Беларусі надаецца сіла канстытуцыйнага закону, прыпынена дзейнасць Камуністычнай партыі Беларусі[24].

Дзякуючы ўмелай тактыцы і разуменні сітуацыі, апазіцыйныя дэпутаты БНФ, якіх было толькі 8% у Вярхоўным Савеце, здолелі атрымаць перамогу ў парламенцкай барацьбе. Падзеі 25 жніўня 1991 года — найвялікшая выніковая падзея Беларусі за апошнія дзвесце акупацыйных гадоў. Былі створаны атрыбуты суверэнітэту і інстытуты ўлады беларускай Незалежнай Дзяржавы[25].

[21] С. Навумчык, *Дзевяноста першы*, Радыё Свабодная Эўропа / Радыё Свабода 2013, с. 87.

[22] А. Дынько, *Валер Сядоў: Пракурор казаў: «Здай Пазьняка і пойдзеш дахаты»*, гл. у інтэрнэце: https://www.svaboda.org/a/9504708.html (доступ: 12.03.2019).

[23] А. Г. Слука, *Беларуская журналістыка*, с. 303.

[24] О. Г. Слука, *СМИ Беларуси в условиях строительства социально ориентированной экономики*, Минск 2011, с. 6.

[25] З. Пазьняк, *Эпоха ў жыцьці нацыі (Дваццацігоддзе БНФ)*, «Беларускія Ведамасьці», 2008, № 2 (64), с. 5.

У першыя тыдні пасля абвяшчэння незалежнасці ў друку прайшлі дыскусіі, якія адлюстроўвалі пазіцыі прыхільнікаў самастойнай дзяржавы і іх апанентаў. У сваіх публікацыях Васіль Быкаў не адкідваў прынцып шматпартыйнасці, але заклікаў усе дэмакратычныя сілы аб'яднацца вакол БНФ і яго лідара Зянона Пазняка. Ён сцвярджаў, што толькі БНФ і яго дэпутацкая фракцыя мелі цэласную канцэпцыю нацыянальнага адраджэння і стварэння суверэннай дзяржавы[26].

У сваю чаргу ў газеце «Звязда» крытыкаваліся дзеянні БНФ і яго лідараў. Газета падтрымлівала камуністаў і камуністычную партыю, паказвала негатыўны прыклад Прыбалтыкі. Публікуюцца таксама лісты грамадзян у падтрымку камуністаў, хаця фізічна такія лісты не паспелі б дайсці да рэдакцыі[27]. Дадзены факт паказвае на выкарыстанне сродкаў уплыву на грамадскую думку ў сродках масавай камунікацыі, якія належалі членам былой камуністычнай партыі.

Падчас калі Беларусь была часткай Савецкага Саюза, больш за палову газетнай плошчы, эфірнага часу на тэлебачанні і радыё займала саюзная інфармацыя. Пасля 1991 года 90% запоўнена было мясцовым матэрыялам[28].

У Рэспубліцы Беларусь пачынаецца сістэмная перабудова сродкаў масавай камунікацыі. У першую чаргу палітычныя змены закранулі дзяржаўную прэсу. Але прынцып дзейнасці афіцыйнай прэсы застаўся, падпарадкаванне рэдакцый органам улады захавалася і з часам трансфармавалася. Улада, нягледзячы на грамадска-палітычныя змены, захавала свой уплыў і кантроль над СМІ[29].

Але на тэрыторыі Беларусі працягвалася трансляванне расійскіх каналаў. Многія працягвалі лічыць Маскву сталіцай, і ўспрымалі Беларусь і Расію адной дзяржавай. Расійскія навіны ўспрымаліся як падзеі датычныя Беларусі.

Зянон Пазняк, выкарыстоўваючы дэпутацкія паўнамоцтвы, публікуе свае артыкулы, робячы ў іх акцэнт на незалежнасць краіны і вяртанне ў Еўропу. Напрыклад, у публікацыі ў «Народнай газеце» ад 15 кастрычніка 1991 года Пазняк піша, якія б працэсы не адбываліся ў Расіі, яна назаўжды застанецца імперскай краінай і ніколі не бу-

[26] С. Навумчык, *Дзевяноста першы*, с. 366-368.
[27] С. Навумчык, *Сем гадоў Адраджэньня*, с. 65.
[28] О. Г. Слука, *СМИ Беларуси в условиях строительства социально ориентированной экономики*, с. 6.
[29] А. Г. Слука, *Беларуская журналістыка*, с. 306.

дзе дэмакратычнай. Заклікае забыцца пра «турму народаў» і выкарыстоўваць адзіны шанц на незалежнасць[30].

У адказ публікуюцца матэрыялы з крытыкай БНФ, у якіх абвінавачваюць Фронт у паклёпе на расійскі народ, стварэнне ворага з Расіі. Да прыкладу, Сямён Букчын у газеце «Знамя юности» рэзка раскрытыкаваў выказванні Пазняка, сцвярджаючы, што калі «паставіць крыж» на Расіі, гэты крыж накрые і Беларусь[31].

З пункту гледжання Сяргея Навумчыка беларускае тэлебачанне і радыё праводзіла збольшага антынацыянальную, антыбеларускую палітыку, падтрымліваючы ў людзей уражанне, што дэмакратычныя рэформы, якія нібыта адбыліся ў Беларусі — прычына іх цяжкага эканамічнага становішча. Да прыкладу, у чэрвені 1992 года Вячаслаў Кебіч заявіў, што наступствы перабудовы роўныя ваенным. У 1993 годзе падобныя заявы зрабіліся звычайнымі[32].

19 верасня 1991 года Вярхоўны Савет прыняў новую назву дзяржавы — Беларуская Савецкая Сацыялістычная Рэспубліка стала называцца Рэспублікай Беларусь, а ў якасці дзяржаўных сімвалаў былі зацверджаны бел-чырвона-белы сцяг і герб Пагоня[33].

З крытыкай аб прапанаваных законапраектах БНФ выходзяць многія выданні. Прасавецкае выданне «Мы и время» публікуе карыкатуру з выявай Пагоні і вершам «Зачем ли ты под рев трубы / Несешься с гиканьем и ржаньем, / Что бы истлевшие гробы, / Наполнить новым содержаньем?!». Пракамуністычная газета «Политика, позиция, прогноз» у адказ на прапанову вярнуць Мінску назву «Менск», публікуе карыкатуру маленькай дзяўчынкі, якая плача, з подпісам: «Не хочу быть менЧУЧКОЙ»[34].

Пагадненні, падпісаныя ў Белавежскай пушчы, змянілі юрыдычны статус Рэспублікі Беларусь. Падпісанае пагадненне ліквідавала сітуацыю, калі краіна дэ-юрэ мела ўсе суверэнныя правы, а дэ-факта залежала ад Масквы. Віскулёўскія пагадненні паспрыялі спыненню існавання СССР і паскорылі міжнароднае прызнанне Беларусі[35].

30 С. Букчин, *Белорусская трагедия. 1986-1999. Страна и народ в зеркале публицистики*, Варшава 2000, с. 106-107.

31 Там жа, с. 107.

32 С. Навумчык, *Сем гадоў Адраджэньня*, с. 89-90.

33 Там жа, с. 403.

34 А. Курьянович, *19 сентября 1991 года в истории нашей страны, и почему Минск так и не стал Менском*, гл. у інтэрнэце: https://nn.by/?c=ar&i=156623&;lang=ru (доступ: 12.03.2019).

35 З. Пазьняк, С. Навумчык, *Дэпутаты незалежнасьці*, Нью Ёрк — Вільня — Варшава 2010, с. 191-192.

У краіне пачынае развівацца шматпартыйнасць. Адзіная зарэгістраваная Камуністычная партыя Беларусі (сегмент КПСС) пасля путчу Янаева знаходзіцца пад забаронай, але яе члены працягваюць займаць кіруючыя пасады краіны. У 1993 годзе забарона на існаванне партыі была знята. Партыя праводзіць з'езд і прымае рашэнне аб уваходжанні ў склад Партыі камуністаў Беларускай, якая мела рэгістрацыю з 1991 года. Гэтак жа ў 1991 годзе было зарэгістравана пяць дэмакратычных партый, якія стаялі ў апазіцыі да КПБ-КПСС: Аб'яднаная дэмакратычная партыя Беларусі, Беларуская сялянская партыя, Беларуская сацыял-дэмакратычная Грамада, Нацыянальна-дэмакратычная партыя Беларусі, Беларускі хрысціянска-дэмакратычны саюз[36]. Варта адзначыць, што адзінай уплывовай апазіцыйнай партыі БНФ, якая мела падтрымку ў насельніцтва і ўплыў на палітычныя працэсы ў краіне, адмовілі ў рэгістрацыі. Зарэгістраваныя апазіцыйныя палітычныя партыі не аказвалі істотнага ўплыву на палітычныя падзеі ў краіне.

У канцы 1991 года кіраўніцтва БНФ прапануе рэферэндум па датэрміновым роспуску Вярхоўнага Савета і правядзенні выбараў па новым законе. На той момант ідзе перагрупоўка палітычных сіл. Шушкевіч зноў знаходзіць агульную мову з Кебічам, да іх далучаецца Саюз прадпрымальнікаў. Гэтак жа ўзнікае блок партый «Новая Беларусь» і блок дэпутатаў «Беларусь», якія выступаюць супраць рэферэндуму[37].

Дзяржаўныя СМІ не падтрымліваюць ідэю рэферэндуму. Камуністычная газета «Мы и время» выходзіць з карыкатурай, на якой Зянон Пазняк на фоне мітынгу супраць БНФ раскручвае «беларускі барометр». У руках ён трымае ліст са словамі «Дапамажыце захапіць уладу». У «Рэспубліцы» выходзіць карыкатура, на якой намаляваны тоўсты мужчына-чыноўнік. У жываце яго знаходзіцца рэферэндум, які ён павінен нарадзіць. Дэпутат Вярхоўнага Савета Беларусі Дзмітрый Булахаў падтрымаў прапанову правядзення рэферэндуму аб роспуску парламента. Дэмакратычная газета «Згода» на гэты выступ адрэагавала карыкатурай Зянона Пазняка, які едзе на маленькай, знясіленай і стомленай кабыле, са словамі „Ну, Булахаў, пачакай!"[38].

36 А. Федута, О. Богуцкий, В. Мартинович, *Политические партии Беларуси — необходимая часть гражданского общества. Материалы семинара*, Минск 2003, с. 14.

37 З. Пазьняк, *Развагі. Канцэпцыя новага Беларускага Адраджэньня*, кн 1: *Артыкулы і матэр'ялы (1990 — III.1996)*, Варшава — Нью Ёрк — Вільня 2007, с. 79.

38 А. Курьянович, *История несостоявшегося референдума, и как прорвалась «на-*

Станіслаў Шушкевіч выступіў супраць рэферэндуму, і ў кастрычніку 1992 года Вярхоўны Савет адмовіўся яго прызначаць[39]. Для апазіцыі была страчана магчымасць павялічыць сваю колькасць ва ўрадзе. Апазіцыя працягвала знаходзіцца ў меншасці, улада па-ранейшаму знаходзілася ў руках старой наменклатуры.

У СМІ працягваецца падтрымка ідэі Саюза, выходзяць крытычныя артыкулы. Напрыклад, у газеце «Политика, позиция, прогноз» з'яўляецца артыкул І. Кучаркова «Новая конституция Беларуси: какой ей быть?». У першым сказе ён звяртаецца да палітыкаў. Аўтар выкарыстоўвае зварот на беларускай мове «Спадары», чым падкрэслівае звяртанне непасрэдна да апазіцыі. І. Кучаркоў звяртае ўвагу на немагчымасць існавання Беларусі па-за ўсходнеславянскай супольнасцю. А вяртанне ў капіталізм спалучае з гвалтам, таму што супярэчыць натуральнаму закону аднанакіраванага развіцця грамадства. Палітыкаў трох краін, якія падпісалі пагадненне ў Віскулях, у прыватнасці Шушкевіча, аўтар называе легкадумнымі палітыкамі і нацыянал-сепаратыстамі. Паводле яго, тады ва ўладзе знаходзілася антыпатрыятычная кампрадорская буржуазія і крымінальная буржуазія, якія займаюцца толькі карупцыйнымі схемамі[40].

У 1991 годзе прадстаўнікі БНФ распрацоўвалі канцэпцыю інфармацыйнай палітыкі, у аснове якой было раздзяржаўленне СМІ і стварэнне спрыяльных умоў для развіцця беларускамоўнай прэсы. У 1992 годзе сакратар камісіі па СМІ Сяргей Навумчык прапанаваў рэдактарам дзяржаўных выданняў адмовіцца ад заснавальніцтва Савета Міністраў і іншых органаў улады, і перайсці на акцыянаванне СМІ. Аднак рэдактары аддалі перавагу захаваць статус-кво[41].

З атрыманнем незалежнасці пачынаецца адраджэнне беларускай мовы і культуры. Адкрываецца камерцыйная беларускамоўная прэса. Ігар Гермянчук адкрывае газету «Свабода», якая не толькі выдавалася па-беларуску, але ў 1991-1994 гадах выходзіла на тарашкевіцы. Газета за кароткі перыяд становіцца адной з самых папулярных, а наклад дасягае 100 000 асобнікаў. Беларускамоўныя незалежныя газеты ствараліся і ў рэгіёнах[42].

верх» Лидия Ермошина, гл. у інтэрнэце: https://nn.by/?c=ar&i=159372&;lang=ru (доступ: 12.03.2019).

39 С. Навумчык, *Дзевяноста першы*, с. 486.

40 С. Букчин, *Белорусская трагедия. 1986-1999*, с. 131-132.

41 С. Навумчык, *Дзевяноста першы*, с. 486.

42 С. Навумчык, *Сем гадоў Адраджэньня*, с. 75.

У траўні 1991 года аднаўляецца выпуск газеты «Наша ніва». Яна выдаецца ў Вільні пад рэдакцыяй Сяргея Дубаўца. На старонках газеты значнае месца займалі дыскусіі, з’явілася вялікая колькасць перакладаў. У цэнтры ўвагі апынулася таксама спадчына Вялікага Княства Літоўскага і мадэль узаемаадносін народаў рэгіёна[43].

Першае незалежнае інфармацыйнае агенцтва БелаПАН на тэрыторыі Беларусі ўзнікла ў 1991 годзе. Заснавальнікамі агенцтва сталі Алесь Ліпай і Віталь Цыганкоў. Алесь Ліпай сцвярджаў, што беларускія газеты сутыкнуліся з дэфіцытам інфармацыі без ідэалогіі, паколькі БелТА працягвала прадстаўляць савецкія ангажаваныя навіны. Журналісты Валерыя Іванова і Міхаіл Ваняшкін перайшлі з БелТА ў БелаПАН, таму што не былі згодныя з палітыкай БелТА і жадалі пісаць сапраўдныя інфармацыйныя навіны. БелаПАН паклаў асновы аб’ектыўнай інфармацыі і незалежнай інфармацыйнай журналістыцы ў краіне[44].

Супраць беларусізацыі і прадстаўнікоў законапраектаў па беларусізацыі выступалі шэраг рускамоўных выданняў, да прыкладу, газета «Европейское время», рэдактарам якой быў Сямён Букчын. Гэтак жа супраць выступалі выданні, якія выходзілі пры падтрымцы Фонду Сораса; яны прапагандавалі ліберальныя каштоўнасці і насцярожана ставіліся да праяў нацыянальнага адраджэння. Падкантрольныя Кебічу шматтыражныя выданні ў 1992 годзе пераходзяць на антынацыянальныя пазіцыі.

Газета Савета Міністраў «Рэспубліка» не друкуе матэрыялаў, якія прадстаўляюць пункт гледжання апазіцыі. У газеце распад СССР падаецца як велізарнае зло, яе аўтары паказваюць на пагібельную залежнасць ад Захаду і ўсяляк падтрымліваюць камуністычныя погляды[45].

Права на інфармацыю гарантуецца і рознымі дакументамі АБСЕ. З 30 студзеня 1992 года Рэспубліка Беларусь з’яўляецца паўнапраўным членам АБСЕ[46] і такім чынам прымае абавязкі падпарадкоўвацца ўсім нормам і патрабаванням у кантэксце палажэнняў міжнародных дагавораў.

[43] *Гісторыя «Нашай Нівы» ад 1906 года да нашых дзён*, гл. у інтэрнэце: https://nn.by/?c=ar&i=151632 (доступ: 12.03.2019).

[44] В. Ракіцкі, *Сведкі. 1990-я: Начало независимой печати*, гл. у інтэрнэце: https://belsat.eu/ru/programs/nachalo-nezavisimoj-pechati/ (доступ: 12.03.2019).

[45] С. Навумчык, *Сем гадоў Адраджэньня*, с. 75-76.

[46] *Организация по безопасности и сотрудничеству в Европе*, гл. у інтэрнэце: http://mfa.gov.by/mulateral/organization/list/e853df6cdc5f5543.html (доступ: 12.03.2019).

У 1993 годзе абнаўляецца часопіс «Спадчына». У ім пачынаюць друкавацца раней забароненыя творы, такія як п’еса «Рагнеда» Пятра Крачэўскага, тэксты Вацлава Ластоўскага, фрагменты кнігі Генадзя Сагановіча «Невядомая вайна (1654-1657)». Грамадству вяртаюць дзясяткі імёнаў забароненых раней дзеячаў, падзей і тэкстаў, ключавых для беларускай гісторыі і светапогляду.

Упершыню за некалькі дзесяцігоддзяў публікуюцца раней забароненыя кнігі: зборнік вершаў і артыкулаў Янкі Купалы «Жыве Беларусь», успаміны Ларысы Геніюш «Споведзь», «Кароткая гісторыя Беларусі» Вацлава Ластоўскага, у перакладзе з англійскай мовы выйшла кніга Вітаўта Кіпеля «Беларусы ЗША», выйшлі трэці і чацвёрты тамы збору твораў Васіля Быкава з аповесцямі «Круглянскі мост» і «Мёртвым не баліць»[47].

Цэнтральныя дзяржаўныя газеты такія як «Советская Белоруссия» і «Рэспубліка» падтрымлівалі курс Кебіча на інтэграцыю з Расіяй, навязвалі меркаванне аб наданні расійскай мове дзяржаўнага статусу, у кожным нумары газеты змяшчалася крытыка апазіцыйнай партыі БНФ. Але дадзеныя газеты захоўвалі пэўныя нормы ў параўнанні з рэгіянальнай прэсай. Тут варта адзначыць, што сумарны наклад рэгіянальнай прэсы перавышаў наклад цэнтральнай дзяржаўнай прэсы. Насельніцтва часцей і больш купляла рэгіянальную прэсу.

Прыкладам такой прэсы можа служыць газета Віцебскага гарадскога савета — «Витьбичи». У 1992-1993 гадах у горадзе з насельніцтвам 300 000 чалавек яе тыраж складаў 66 000 асобнікаў. У газеце не друкаваліся прамыя заклікі да ліквідацыі незалежнасці краіны, толькі выкарыстоўваліся розныя тэхнікі ўплыву на грамадскую думку. Чытачам навязвалася меркаванне аб тым, што незалежнасць і дэмакратыя — гэта вельмі дрэнна. Да прыкладу ў нумары ад 3 красавіка 1993 года пісалася: «У выніку развалу адзінага народнагаспадарчага комплексу краіны рэзка абвастрылася эканамічная сітуацыя ў Рэспубліцы Беларусь (...) мы, народныя дэпутаты Віцебскай вобласці ўсіх узроўняў, падтрымліваем прапановы ўрада, (...) і патрабуем цеснага эканамічнага саюза з Расіяй і Казахстанам на аснове адзінай рублёвай зоны і калектыўнай бяспекі»[48].

Артыкулы выходзілі з назвамі «Делу Ленина-Сталина верны!», «Коль речь зашла о диктатуре, то что вы можете сказать о БНФ?», «А как вы относитесь к суверенной и независимой Беларуси?», «По

[47] С. Навумчык, *Дзевяноста трэці*, Радыё Свабодная Эўропа / Радыё Свабода 2018, с. 345-346.

[48] Там жа, с. 356-360.

вашему мнению, как долго ещё продлится эта разруха?», «Скажем решительное „да" возрождению СССР и своё решительное „нет" новым буржуазным конституциям», «Раздумья о моральном облике некоторых двуногих в эпоху демократических преобразований», «А надо ли бояться слова „империя"?», «Будь готов спасать Россию», «Переход на белорусский язык создаст немалые экономические трудности», «Тихие радости „змагароў" за „незалежны кавалак кілбасы"».

Нават у раздзеле спартыўных навін знаходзілася месца для крытыкі апазіцыі. З рэпартажу ад 20 красавіка 1993 года: «Жаданае „акно ў Еўропу", пра якое трубілі на ўсю моц меншавікі, бальшавікі і хлопцы абмежаванага па колькасці і якасці кантынгенту БНФ, якія набіраюць і спасцігаюць асновы служэння народу па нямецкіх букварах (...)».

На рынкавыя пераўтварэнні ў Вярхоўным Савеце настойвалі толькі дэпутаты БНФ. Але склалася парадаксальная сітуацыя, калі буйныя прадпрымальнікі падтрымлівалі прадстаўнікоў камуністычнай партыі. Дадзеная сітуацыя ўтварылася ва ўмовах таго, што не ад закона, а ад чыноўніка залежаў лёс бізнесу. Ключавыя пазіцыі ў бізнесе занялі асобы, набліжаныя да былых высокапастаўленых кіраўнікоў партыі і КДБ.

Маючы бізнес і падтрымку ўлады, прадпрымальнікі ствараюць свае масмедыя. Выходзіць рускамоўная «Газета Андрея Климова», якая выступае супраць беларускага Адраджэння і супраць палітычнай апазіцыі[49].

У СМІ працягваецца крытыка пазіцыі БНФ і Зянона Пазняка. Так у газеце «Мы и время» прапануюць паразважаць на тэму, што будзе, калі б «БНФ прыйшоў да ўлады». Зянона Пазняка аўтар называе «бэнээфаўскім удавам» і ў клетку да яго можа трапіць просты народ. Гэтак жа аўтар паказвае, што калі БНФ прыйдзе да ўлады, то будуць ліквідаваныя саўгасы і калгасы, будзе прымусовая беларусізацыя, будзе дыскрымінацыя рускіх, украінцаў, палякаў, татараў і габрэяў, прыватызацыя справакуе разгром буйных прамысловых комплексаў, таму што будзе распрададзена замежнікам, і многае іншае[50].

У сваю чаргу БНФ, выкарыстоўваючы даступныя рэсурсы, працягвае крытыкаваць Савецкі Саюз і пазіцыю Кебіча па стварэнні саюзнай дзяржавы. У сваіх артыкулах і інтэрв'ю Пазняк робіць акцэнты на немагчымасць пабудовы дзяржавы без нацыянальнай свядомасці, на нацыянальна-культурным адраджэнні, адкрыта кажа пра рэпрэсіі

[49] С. Навумчык, *Сем гадоў Адраджэньня*, с. 77.
[50] С. Букчин, *Белорусская трагедия. 1986-1999*, с. 136.

ў Савецкім Саюзе і аб еўрапейскім курсе развіцця дзяржавы. Катэгарычна выступае супраць аб'яднання з Расіяй і робіць акцэнт на стварэнні поўнай незалежнасці ад усходняй суседкі[51].

Пазняк рэзка крытыкуе пазіцыю Кебіча і ягоную праграму, галоўным пунктам якой з'яўляецца цеснае эканамічнае супрацоўніцтва з Расіяй. Ён паказвае на тое, што кожны з бакоў мае свае інтарэсы ў шкоду інтарэсам іншага боку. Беларусь можа стаць палітычным і эканамічным прыдаткам Расіі, без прыкмет дзяржаўнай незалежнасці[52].

25 сакавіка адзначалася 75-годдзе абвяшчэння Беларускай Народнай Рэспублікі. Афіцыйна гэты дзень не быў аб'яўлены святочным, але ўдзел у мерапрыемствах прымалі больш за 50 палітычных партый і арганізацый, тысячы беларусаў, ва ўрачыстым пасяджэнні ў будынку філармоніі ўдзельнічаў старшыня Вярхоўнага Савета Станіслаў Шушкевіч. Кебіч удзелу ў мерапрыемствах не прымаў.

Дзяржаўная прэса адзначыла толькі тое, што дэпутаты Беларускага народнага фронту і Беларускага згуртавання вайскоўцаў арганізавалі мітынг, апусціўшы інфармацыю пра свята і пра патрабаванні на мітынгу. Асноўнае патрабаванне заключалася ў адстаўцы ўрада і асабіста Кебіча, у сувязі з яго пазіцыяй па пытаннях эканамічнага і ваеннага саюза з Расіяй[53].

Летам 1993 года адбываецца сустрэча Зянона Пазняка з прэзідэнтам Польшчы Лехам Валэнсам. Разам яны наведваюць урочышча Курапаты. Беларускае тэлебачанне здымае рэпартаж такім чынам, каб у кадр не трапляў лідар беларускай апазіцыі[54].

Восенню 1993 года ў Савеце Міністраў былі створаны Упраўленне інфармацыі пад кіраўніцтвам Васіля Драгова, і Аддзел друку, радыё і тэлебачання пад кіраўніцтвам Сяргея Паваляева. Дадзеныя фармаванні не падпарадкоўваліся Міністэрству інфармацыі і цалкам кантралявалі працу дзяржаўных СМІ. Уся ўлада над СМІ сканцэнтравалася ў руках Кебіча[55].

Супраць гэтага прызначэння выступілі прадстаўнікі БНФ. Заява была надрукавана ў «Народнай газеце» 2 верасня 1993 года. У прыватнасці, Зянон Пазняк параўнаў функцыі дадзеных арганізацый з функцыямі савецкіх ідэалагічных аддзелаў ЦК. Гэтак жа асаблівая ўвага была ўдзелена фінансавай залежнасці СМІ ад Савета Міністраў,

[51] З. Пазьняк, *Развагі. Канцэпцыя новага Беларускага Адраджэньня*, кн. 1, с. 104-121.

[52] С. Букчин, *Белорусская трагедия. 1986-1999*, с. 136.

[53] С. Навумчык, *Дзевяноста трэці*, с. 48-56.

[54] Там жа, с. 372.

[55] С. Навумчык, *Сем гадоў Адраджэньня*, с. 90.

немагчымасці супрацьстаяць ідэалагічнай цэнзуры і аб’ектыўна адлюстроўваць дзеянні ўрада. Ціск на журналістаў, спыненне вяшчання незалежных тэлекампаній, адмова ў прадстаўленні дэпутацкай апазіцыі законнага права на антэнны час — гэтыя і многія іншыя прыклады характарызуюць інфармацыйную палітыку ўрада як супярэчную прынцыпам свабоды слова[56].

Зянон Пазняк публікуе навуковыя артыкулы ў газеце «Звязда» аб дзейнасці Леніна, Сталіна і НКВД. Пад яго публікацыямі, у раздзеле «ад рэдакцыі», крытыкуюцца Пазняк і яго працы. У прыватнасці гаворыцца, што пасля друку ў рэдакцыю паступіла вялікая колькасць гнеўных лістоў ад чытачоў. Грамадства ўспрымае гэтую інфармацыю як асабістую непавагу. Але ў сувязі з тым, што Пазняк як дэпутат мае права друкавацца ў дзяржаўных СМІ, рэдакцыя не мае права яму адмовіць[57].

У той жа час адкрыта гучаць заклікі аб саюзе з Расіяй, выказванні супраць незалежнасці Беларусі. Так В. Кебіч, выступаючы на Гомельшчыне, зрабіў заяву, што падпісанне Віскулёўскіх пагадненняў аб дэнансацыі саюзнай дамовы лічыць памылковай[58].

Расійская газета «Правда» публікуе інтэрв’ю з дэпутатам Аляксандрам Лукашэнкам пад загалоўкам «Да возродится!», дзе ён казаў аб неабходнасці саюза Беларусі і Расіі.

З крытыкай у адрас яшчэ невядомага дэпутата Вярхоўнага Савета выступае Васіль Быкаў. У «Народнай газеце» ён публікуе артыкул пад назвай «Каб захаваць уладу, яны здольныя аб’яднацца хоць з самім д’яблам». Быкаў рэзка крытыкуе самога Лукашэнку і яго выказванні, а таксама робіць акцэнт, што многія дэпутаты ўзялі курс на ліквідацыю незалежнасці краіны[59].

У СМІ разгортваецца кампанія па падтрымцы аднаўлення саюза. На старонках «Советской Белоруссии» спачуваюць тым, хто прайграў путч 1991 года. Эфірны час радыё і тэлебачання займае В. Кебіч, які абяцае адрадзіць Саюз. Гэтак жа разгортваецца кампанія супраць беларускай мовы і нацыянальных сімвалаў[60], а, такім чынам, і супраць

[56] С. Навумчык, *Дзевяноста трэці*, с. 370-371.

[57] З. Пазьняк, *Развагі. Канцэпцыя новага Беларускага Адраджэньня*, кн. 1, с. 134-141.

[58] С. Навумчык, *Сем гадоў Адраджэньня*, с. 92.

[59] В. Гальченюк, *Быков о Лукашенко: «Депутат как будто только вчера опустился из космоса»*, гл. у інтэрнэце: https://gazetaby.com/post/bykov-o-lukashenko-deputat-kak-budto-tolko-vchera-opustilsya-iz-kosmosa/57722/ (доступ: 12.03.2019).

[60] С. Навумчык, *Дзевяноста трэці*, с. 428-429.

БНФ і З. Пазняка, якія падтрымліваюць курс поўнай незалежнасці краіны і адраджэння беларускай мовы і культуры.

Заснавальнік газеты «Фемида» і кнігавыдавец Аляксандр Патупа пісаў наступнае:

«Нацыянал-патрыёты трапіліся на вуду знакамітага Ленінскага тэзіса аб „самавызначэнні аж да аддзялення", і ўцягнулі 10-мільённы народ у страшны эксперымент. (...) Думаю, што Беларусі і Расіі варта тэрмінова (у жніўні) прыступіць да комплексных перамоў аб аднаўленні адзінай сістэмы — у імя суменсага выжывання».

Віцебская газета «Витьбичи» пісала: «Два гады так званага „незалежнага" існавання былых брацкіх рэспублік адзін без аднаго добра паказалі, да чаго мы рухаемся»[61].

Апазіцыя БНФ падпісвае зварот, у якім патрабуе паставіць перад Вярхоўным Саветам пытанне аб пазбаўленні дэпутацкіх паўнамоцтваў народных дэпутатаў Беларусі Генадзя Казлова, Мікалая Скарыніна, Аляксандра Лукашэнкі, Івана Трусава, Мікалая Грынёва. Апазіцыя патрабавала неадкладнага спынення распаўсюджвання ў Беларусі расійскіх камуністычных газет. БНФ звярнуўся таксама ў генеральную пракуратуру з патрабаваннем правядзення расследавання аб антыдзяржаўнай дзейнасці арганізацый ПКБ-КПБ-КПСС, руху «За дэмакратыю, сацыяльны прагрэс і справядлівасць», Саюза афіцэраў, Славянскага сабора «Белая Русь».

Зварот не быў падтрыманы іншымі дэпутатамі. Дэпутаты, якія выступалі супраць незалежнасці Беларусі, працягвалі працу ў Вярхоўным Савеце[62].

У распараджэнні апазіцыі былі наступныя выданні: парламенцкая «Народная газета», «Свабода», «Пагоня», «Навіны БНФ», «Наша ніва». Прыхільна да апазіцыі ставіліся «Чырвоная змена» і газета Мінскага гарсавета «Добры вечар», а таксама штотыднёвік «Літаратура і мастацтва». Таксама было некалькі рэгіянальных выданняў. Тыраж усіх разам узятых вышэйназваных газет не перавышаў накладу «Советской Белоруссии».

У распараджэнні Кебіча былі «Рэспубліка», «Советская Белоруссия», «Знамя юности», абласныя і раённыя газеты. Усе яны знаходзіліся на датацыях з дзяржаўнага бюджэту. Таксама пад поўным кантролем урада былі самыя магутныя сродкі інфармацыі, якія захавалі свае прапагандысцкія функцыі — тэлебачанне і радыё[63].

61 Там жа, с. 367-370.

62 С. Навумчык, *Сем гадоў Адраджэньня*, с. 93.

63 С. Навумчык, *Дзевяноста чацьверты*, Радыё Свабодная Эўропа / Радыё Свабода , с. 272-273.

Пры падтрымцы дзяржавы «Советская Белоруссия», «Звязда», «Беларуская думка», «Рэспубліка» і «Народная газета» змаглі пераадолець крызіс і разам з дзяржаўным радыё і тэлебачаннем сталі асновай рэспубліканскай інфармацыйнай прасторы і палітычнай апорай улады[64]. Варта адзначыць, што апазіцыйным лідарам, якія ўваходзілі ў склад Вярхоўнага Савета, з дзяржаўнай прэсы давалася магчымасць друкавацца толькі ў «Народнай газеце». Аднак здараліся рэдкія выключэнні, калі магчымасць друку была і ў іншых дзяржаўных выданнях.

У рэгіянальных СМІ змяняецца іх статус. Яны перасталі быць органамі партыйных камітэтаў і перайшлі ў падпарадкаванне раённых саветаў. У многіх газетах змяніліся назвы, каб падкрэсліць незалежнасць ад камуністычнай партыі. Захоўваецца выпуск завадскіх газет і газет вышэйшых навучальных устаноў[65].

Восенню 1993 года працэс манапалізацыі СМІ быў завершаны. Кебіч кантраляваў большасць штодзённых газет і цалкам радыё і тэлебачанне. У Савеце Міністраў дзейнічалі Упраўленне інфармацыі і Аддзел друку, радыё і тэлебачання, якія сачылі за дзяржаўнымі СМІ ў абыход Міністэрства інфармацыі[66].

Андрэй Дзяменцьеўскі ў «Знамени юности» тлумачыў манапалізацыю СМІ эканамічнай залежнасцю: «Калі ня ўласнаму ўраду, дык усё роўна камусьці, але „прадавацца" давялося б... Прэса ва ўсім сьвеце заўсёды ад некага залежала: ад „левых", ад „правых", ад ураду, ад апазыцыі, ад мафіі, ад густаў, амбіцый, апэтытаў. „Дэмакратычна" настроеныя дэпутаты БНФ у сваім памкненьні маніпуляваць прэсай неарыгінальныя».

Калектыў «Советской Белоруссии» больш крытычна паставіўся да манапалізацыі. Вось ад імя калектыву быў надрукаваны артыкул «Без мяне мяне жанілі», які заканчваўся фразай «калі ўжо БНФ шчыра заклапочаны лёсам перыядычных выданняў, то, магчыма, варта б пачаць са сваіх, якія сёння пыляцца на прылаўках кіёскаў?»[67].

У 1994 годзе штомесячная інфляцыя дасягае 50%, у адносінах да расійскага рубля курс складаў 1 да 5. Кебіч, разлічваючы выйграць прэзідэнцкую кампанію, абяцае ўвесці расійскі рубель у якасці адзінага плацежнага сродку, курс абмену ён абяцаў зрабіць 1 да 1.

Усе дзяржаўныя СМІ выступалі ў падтрымку гэтай ініцыятывы.

64 А. Г. Слука, *Беларуская журналістыка*, с. 308.
65 Там жа, с. 308.
66 С. Навумчык, *Сем гадоў Адраджэньня*, с. 90.
67 С. Навумчык, *Дзевяноста трэці*, с. 375.

Першапачаткова ўвядзенне расійскага рубля падтрымліваў Шушкевіч (пазней ён змяніў сваю пазіцыю). А. Лукашэнка падтрымліваў дадзеную прапанову, прымаў удзел у дэлегацыі па перамовах аб дадзеным пытанні ў Маскве. Дэпутаты апазіцыі БНФ даводзілі, што эканамічны і паліўны крызіс гэта вынік не слабой валюты, а адмаўлення ўрада ад эканамічных рэформаў.

Старшыня Нацбанка Беларусі Станіслаў Багданкевіч выступіў супраць умоў дагавора аб аб'яднанні валют. Яго падтрымаў спікер ВС Мечыслаў Грыб сцвярджаючы, што Беларусь можа страціць суверэнітэт. Але, нягледзячы на вышэйсказанае, Вячаслаў Кебіч 12 красавіка 1994 года падпісвае дамову аб аб'яднанні грашовай сістэмы[68].

Падпісаны дагавор не здабыў юрыдычную сілу, паколькі надзяляў Цэнтральны банк Расіі паўнамоцтвамі і правамі адзінага эмісійнага банка і органа крэдытна-грашовага і валютнага рэгулявання ў аб'яднанай грашовай сістэме. Гэты факт супярэчыў прынятай беларускай Канстытуцыі[69].

Дадзены факт нанёс сур'ёзны ўдар па палітычнай рэпутацыі В. Кебіча, і стаў шанцам для А. Лукашэнкі. У далейшым аб'яднанне з Расіяй стала адным з асноўных тэзаў яго перадвыбарнай праграмы[70]. Лукашэнка абяцаў «дамагчыся аднаўлення на раўнапраўнай і ўзаемавыгаднай аснове бяздарна знішчаных сувязей з дзяржавамі, раней якія ўваходзілі ў склад СССР, перш за ўсё з Расіяй і Украінай, — найважнейшы знешнепалітычны прыярытэт». Але асноўным фактарам станаўлення Лукашэнкі як палітычнага лідара стаў яго антыкарупцыйны даклад.

У 1994 годзе была прынята Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь, якая павінна была стаць базай як для нацыянальнага, так і эканамічнага адраджэння. Вышэйшым прадстаўнічым, стала дзеючым і адзіным заканадаўчым органам дзяржаўнай улады краіны аб'яўляўся Вярхоўны Савет. Канстытуцыя ўвяла пасаду прэзідэнта ў якасці кіраўніка дзяржавы і выканаўчай улады. Дзяржава грунтавалася на прынцыпе падзелу ўлад: заканадаўчай, выканаўчай і судовай. Таксама была закладзена аснова для фармавання грамадзянскай супольнасці[71].

[68] С. Навумчык, *Дзевяноста чацьверты*, с. 68-75.

[69] А. Баюра, *Формирование денежной системы суверенной Беларуси в 1992-1994 году*, «Банкаўскі веснік», май 2013, гл. у інтэрнэце: http://www.fox-notes.ru/spravka/PDF_020713_03.pdf (доступ: 12.03.2019).

[70] *Тезисы программы кандидата в президенты Беларуси А. Лукашенко*, гл. у інтэрнэце: http://newsby.org/novosti/1994/06/14/text5068.htm (доступ: 12.03.2019).

[71] *Президентские выборы в Беларуси: от ограниченной демократии к неограниченному авторитаризму (1994-2006)*, ред. О. Манаев, Вильнюс 2006, с. 12.

Упершыню ў Беларусі быў уведзены інстытут прэзідэнцтва. Першыя выбары прэзідэнта Беларусі былі прызначаны на 23 чэрвеня 1994 года.

Варта адзначыць, што беларускае грамадства падвяргалася татальнай русіфікацыі. З 1980-х гадоў пачынаецца вяртанне да выкарыстання беларускай мовы ў СМІ. У пачатку 1990-х гадоў колькасць і адсоткавыя суадносіны ад агульнай колькасці выдадзеных газет і часопісаў на беларускай мове перавышала колькасць на рускай. Сітуацыя рэзка змянілася толькі ў 1995 годзе[72].

Кожная падтрымка беларускамоўных СМІ была крытыкаваная. Рэдактар газеты «Европейское время» піша, што беларускамоўная прэса мае датацыі, але мала каму цікавая. Сустаршыня «Руху за дэмакратычныя рэформы» Вольга Абрамава ў інтэрв'ю газеце «7 Дней» сцвярджала: «Патрабаванне Апазыцыяй БНФ прыярытэтнага разьвіцьця цалкам беларускамоўных сродкаў масавай інфармацыі зусім блізкі да ўвядзеньня цэнзуры па моўнай прыкмеце». Такія выданні як «Мы и время», «Политика, позиция, прогноз» выходзілі з абразамі беларускай мовы і дзяржаўных сімвалаў, патрабавалі прыцягнення да адказнасці ініцыятараў распаду СССР[73].

Больш складанае становішча было ў радыёкампаніі, у падпарадкаванні якой знаходзіўся першы і другі канал. Большасць частот займалі расійскія радыёстанцыі. Нацыянальнае беларускае тэлебачанне было прадстаўлена толькі адным каналам. На Беларускім тэлебачанні працягвалі вяшчанне расійскія каналы, а ў некаторых заходніх раёнах транслявалася Польскае тэлебачанне[74].

У 1992 годзе «Беларуская праграма» ЦТ СССР была перайменавана ў «Беларускі тэлевізійны канал» (ТБК). Тэлеканал працаваў з 8:00 да 1:00, часам да 2:00. ТБК быў адзіным беларускім тэлеканалам да 1996 года. Для параўнання на тэрыторыі Беларусі трансляваліся наступныя расійскія тэлеканалы: ОРТ, РТР, НТВ, Культура і ТВЦ[75].

Сістэма Усесаюзнага радыёвяшчання спыніла існаванне пасля распаду Савецкага Саюза. Беларускае радыё працягвала існаваць у сістэме Белдзяржтэлерадыё. Заставаўся высокі ўзровень цэнтралізацыі,

[72] А. Расінскі, *Беларуская мова: 1918-2018. На прыкладзе адукацыі і друку*, 2019, гл. у інтэрнэце: https://belinstitute.com/sites/biss.newmediahost.info/files/attached-files/2019-2-18%20Mova_Rasinski_FINALIS.pdf (доступ: 12.03.2019).

[73] С. Навумчык, *Дзевяноста трэці*, с. 376-378.

[74] А. Г. Слука, *Беларуская журналістыка*, с. 315.

[75] *Беларусь 1*, гл. у інтэрнэце: https://ru.wikipedia.org/wiki/Беларусь_1 (доступ: 12.03.2019).

строгі кантроль за трансляцыйнай сеткай і інфармацыйным патокам. Назіралася істотнае зніжэнне рэгіянальных радыёпраграм — у 1991 годзе існавала толькі 40 радыёпраграм[76].

FM-дыяпазон на тэрыторыі рэспублікі пачаў развівацца з 1993 года. Першым радыё, якое стала вяшчаць у музычна-інфармацыйным фармаце, было Бі-Эй[77].

Надыходзіць час станаўлення і развіцця камерцыйнага радыё-FM-станцый. З’яўляюцца новыя паняцці, такія як «фармат», «дыджэй», «плэй ліст». Узнікае канкурэнцыя, якая прывяла да рэструктурызацыі беларускага радыё. Першы і другі каналы былі пératвораны, частка перадач перакладзена ў прамы эфір з элементамі інтэрактыўных зносін са слухачамі. Але значная частка перадач выходзіла ў запісе, што абумоўлена было іх спецыфікай падрыхтоўкі, у прыватнасці ў інфармацыйна-аналітычным вяшчанні[78].

4 сакавіка 1991 года ў эфір выходзіць праграма «Радыёфакт», якая істотна змяніла радыёвяшчанне. Праграма ўпершыню выходзіла ў прамым эфіры пяць разоў на тыдзень з 7:00 да 8:00 раніцы. Праграму вялі не дыктары, а самі журналісты.

Давалася інфармаванне насельніцтва з мінімальным аналізам падзей пра падзеі ў краіне і за мяжой. Падымаліся праблемы культуры і мовы, працы сесій Нацыянальнага сходу, выступалі вядомыя палітыкі, эканамісты, палітолагі, а таксама артысты. Трансляваліся пасяджэнні парламента, існавалі радыёпераклічкі абласцей, прамая сувязь па тэлефоне[79].

У 1992 годзе ў вячэрнім эфіры пачынае выходзіць інфармацыйна-аналітычная перадача «Пастфактум». У перадачы каментавалі навіны перадачы «Радыёфакт», а таксама падводзілі агульны вынік дня[80].

У дадзеных перадачах не было прамой трансляцыі з сесій Вярхоўнага Савета (за выключэннем рэдкіх выпадкаў), рэпартажы аб сесіі падаваліся слухачом пастфактум. Прадстаўнікоў апазіцыі ніколі не запрашалі ў эфір[81].

[76] В. Н. Шеин, *Современная радиожурналистика. Теория и практика. Учебное пособие для специальности аудиовизуальная журналистика*, Минск 2010, с. 3.

[77] В. Н. Шеин, *Информационные и аналитические жанры радиожурналистики. Курс лекций*, Минск 2003, с. 10.

[78] А. Лебедева, *Радиовещание Беларуси последнего десятилетия XX века. Матэрыялы 13-й Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, прысвечанай 90-годдзю Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта (8-9 снежня)*, Мінск 2011, с. 91.

[79] В. Н. Шеин, *Современная радиожурналистика*, с. 3-4.

[80] Там жа, с. 5.

[81] С. Навумчык, *Дзевяноста чацьверты*, с. 261.

Асаблівую ўвагу варта надаць радыёстанцыі Беларуская маладзёжная, якая існавала ў межах дзяржаўнага беларускага радыё з 1963 года. Гэта была другая на тэрыторыі СССР спецыялізаваная рэдакцыя са статусам радыёстанцыі пасля маскоўскага радыё Юность[82].

Рэдакцыя Беларускай маладзёжнай адной з першых у эфіры падымала тэмы аб чарнобыльскай катастрофе, аб стварэнні свабоднага прафсаюза, аб незалежнасці краіны. У 1991 годзе рэдакцыя выходзіла ў эфір у 19:00 замест навін з Масквы. Падчас студзеньскага штурму Віленскай тэлестудыі і ўводу савецкіх войскаў у Вільню, у прамы эфір па тэлефоннай сувязі з Вільні выйшаў Сяргей Дубавец. Тады загучалі словы на ўсю Беларусь пра акупацыю Літвы савецкімі войскамі. Кіраўніцтва Дзяржтэлерадыё ў асобе лаяльнага Генадзя Бураўкіна не прад'явіла санкцый. Неўзабаве кіраўніцтва змянілі на Аляксандра Сталярова і эфір перасунулі на позні вечар[83].

Перад першымі прэзідэнцкімі выбарамі ўлады спыняюць выданне газеты «Навіны БНФ» і віцебскай газеты «Выбар». Выдавецтва «Беларускі дом друку» адмаўляецца друкаваць газету «Свабода». Блакуецца інфармацыя незалежнага агенцтва БелаПАН, а таксама любая інфармацыя, якая датычыцца апазіцыі і дэмакратычных сіл[84].

Кіраўніцтва Дзяржаўнага камітэта па тэлебачанні і радыёвяшчанні аддае загад аб расфармаванні рэдакцыйнага калектыву галоўнай рэдакцыі вяшчання Беларускай маладзёжнай, спаслаўшыся на змены ў арганізацыйным статусе Дзяржаўнага камітэта па тэлебачанні і радыёвяшчанні. У знак пратэсту большасць журналістаў пішуць заяву аб звальненні па ўласным жаданні[85].

Перадвыбарная кампанія пачалася яшчэ да прыняцця Канстытуцыі і ўвядзення інстытута прэзідэнцтва. Кебіч і яго асяроддзе прызнавалі наяўнасць моцнай апазіцыі і здзейснілі спробы дыскрэдытацыі БНФ. Так, у лістападзе 1993 года БНФ абвінавацілі ў закліку да стварэння баявых дружын, узброеных выступаў, а таксама ў распальванні міжнацыянальнай варожасці. Па горадзе ад імя БНФ раздаваліся ўлёткі з заклікам да пагромаў, а спецназ прыведзены быў у баявую гатоўнасць[86].

[82] *Закрываецца радыёстанцыя «Беларуская маладзёжная»*, гл. у інтэрнэце: http://90s.by/years/1994/zakryivaetstsa-belaruskaja-maladzezhnaja.html (доступ: 12.03.2019).

[83] *„Беларуская маладзёжная" (1963-1994)*, гл. у інтэрнэце: https://baj.by/be/analytics/belaruskaya-maladzyozhnaya-1963-1994 (доступ: 12.03.2019).

[84] С. Навумчык, *Дзевяноста чацьверты*, с. 272-273.

[85] *„Беларуская маладзёжная" (1963-1994)*, гл. у інтэрнэце: https://baj.by/be/analytics/belaruskaya-maladzyozhnaya-1963-1994 (доступ: 12.03.2019).

[86] С. Навумчык, *Сем гадоў Адраджэньня*, с. 97-98.

Дадзеная інфармацыя распаўсюджвалася не толькі ў беларускіх СМІ. Расійская газета «Известия» на перадавіцы друкуе нататку пад загалоўкам «Беларусь: оппозиция призывает к неповиновению властям». Аўтар, Міхаіл Шыманскі, сцвярджае, што праз друк, радыё і тэлебачанне БНФ разам з БЗВ, а таксама кіраўнікамі прафсаюзаў і апазіцыйных палітычных сіл распаўсюджваюць інфармацыю з заклікам на масавыя грамадзянскія беспарадкі і незаконныя дзеянні. Існуюць заклікі да стварэння баявых дружын, узброеных выступленняў, абразу рускага народа. Мэта арганізатараў гэтай кампаніі — захапіць уладу[87].

У гэты ж час прыхільнікі Кебіча рыхтуюць правакацыі супраць Шушкевіча і дэмакратычных дэпутатаў. Лукашэнка быў выбраны ў якасці галоўнай зброі барацьбы. Пры ўдзеле супрацоўніцы газеты «Советская Белоруссия» Людмілы Маслюковай і лідара Камуністычнай партыі Васіля Новікава для Аляксандра Лукашэнкі пісаўся антыкарупцыйны даклад[88].

Даклад слухала і глядзела ўся краіна: па патрабаванні большасці дэпутатаў пасяджэнне сесіі ВС вялося ў прамым радыё- і тэлеэфіры. У «Советской Белоруссии» было апублікавана эксклюзіўнае інтэрв'ю з Лукашэнкам пад загалоўкам «Народ нашей республики перестал удивляться перевоплощению столоначальников в коммерсантов, роскошным виллам рядовых чиновников, поездкам семей управленцев по Парижам и Багамам. Мафиозные кланы и коррумпированные группировки существуют не только в Колумбии и на Сицилии. Сегодня они зарождаются на земле Беларуси». Тыраж дадзенага выдання склаў 476 тысяч асобнікаў[89]. У дакладзе не было нічога сенсацыйнага. Крыніцай дакладу былі матэрыялы пракуратуры, МУС і КДБ, якія былі недапрацаванымі, альбо не мелі дастатковых доказаў, а таму і судовай перспектывы[90]. Сяргей Навумчык сцвярджае, што ў дакладзе мінімальна гаварылася аб карупцыі ў структурах Савета Міністраў, а ў адрас дэмакратычных кандыдатаў і старшыні Вярхоўнага Савета выказваліся непраўдзівыя звесткі.

31 снежня 1993 года Шушкевіч пацвярджае далучэнне Беларусі да Дагавора аб калектыўнай бяспецы СНД, такім чынам Беларусь увайшла ў сістэму расійскага ваенна-прамысловага комплексу[91].

87 «Известия», 9.11.1993, гл. у інтэрнэце: https://yeltsin.ru/uploads/upload/newspaper/1993/izv11_09_93/FLASH/index.html (доступ: 12.03.2019).

88 С. Навумчык, *Сем гадоў Адраджэньня*, с. 97.

89 В. Федорович, *Александр Лукашенко. На антикоррупционной волне*, гл. у інтэрнэце: https://naviny.by/rubrics/politic/2011/08/30/ic_articles_112_174919 (доступ: 12.03.2019).

90 Там жа.

91 С. Навумчык, *Сем гадоў Адраджэньня*, с. 100.

Аналізуючы першыя ў Беларусі інфармацыйныя войны Уладзімір Падгол прыходзіць да высновы, што перад прэзідэнцкімі выбарамі ў вялікай групы апалітычнага насельніцтва была падарвана ірацыянальная вера ў каштоўнасці вялікіх сацыяльных груп і партый. КПБ праз падкантрольныя СМІ сфармавалі ў грамадстве вобраз БНФ як сілы, у выніку дзеянняў якой рэзка пагоршылася жыццё, з-за чаго можа пачацца грамадзянская вайна. З іншага боку лічылася, што камуністычная партыя — гэта эліта, якая незаслужана карыстаецца прывілеямі ў грамадстве, карупцыянеры. Грамадства ад прэзідэнцкіх выбараў чакала з'яўлення збавіцеля, абаронцы, які выявіць і разграміць ворага[92].

Менавіта на чалавека — адзіночку, чалавека, які змагаецца з ворагамі адзін і без зброі ставіла каманда Лукашэнкі. Таму, калі ў Лукашэнкі ўзнікла ідэя ўзначаліць арганізацыю «Народное движение Беларуси», яму забаранілі гэта зрабіць[93].

Прадстаўнікі БНФ сцвярджаюць, што не было роўных магчымасцей у кандыдатаў, якія былі ў апазіцыі да Кебіча. Яны лічаць, што выбарчую кампанію 1994 года шмат у чым вырашыла пазіцыя сродкаў масавай камунікацыі да пачатку кампаніі.

З моманту стварэння аргкамітэта БНФ супраць Пазняка выступалі ўсе падкантрольныя СМІ. Яны стварылі з лідара Фронту вобраз «фашыста», «экстрэміста» і «нацыяналіста». З 1992 года СМІ занялі антынезалежную і антыбеларускую пазіцыю. Грамадства пераконвалі ў правільнасці палітычнай інтэграцыі з Расіяй. Пазняк і прадстаўнікі БНФ практычна не мелі тэле- і радыёэфіру[94].

Каманда Лукашэнкі з сапернікаў успрымала толькі Кебіча і Шушкевіча. Яны разумелі, што Зянона Пазняка лёгка можна скампраметаваць сярод рускамоўнага грамадства. Лукашэнка настойваў на двухмоўі, тым самым атрымаўшы галасы тых, хто баяўся, што Беларусь стане нацыянальнай дзяржавай[95].

Варта адзначыць, што з верасня 1993 года да сакавіка 1994 года Лукашэнка меў неабмежаваны доступ да тэле- і радыёэфіру. 27 сакавіка ён адкрыта выступіў супраць Кебіча, пасля чаго дарога ў СМІ яму была закрыта. А падчас выбараў уся прапаганда была накіравана су-

92 *Президентские выборы в Беларуси: от ограниченной демократии к неограниченному авторитаризму*, с. 166-168.

93 С. Инанец, *«Техасский рейнджер» Лукашенко. Секреты политтехнологий — 1994*, гл. у інтэрнэце: https://news.tut.by/society/396670.html (доступ: 12.03.2019).

94 С. Навумчык, *Сем гадоў Адраджэньня*, с. 106.

95 А. Федута, *Лукашенко: Политическая биография*, Москва 2005, с. 75-76.

праць ідэй БНФ. І гэты факт быў больш вызначальным, чым час з'яўлення ў тэле- і радыёэфіры кандыдатаў у прэзідэнты[96].

Сяргей Чалы[97] адзначае, што ў прэсе неахвотна пісалі пра Лукашэнку, калі гэта не тычылася скандалаў, такіх як прастрэлены «Мерседэс», парваная кішэня і заявы аб скандальных выкрыццях кіраўніцтва краіны. Яшчэ прыклады загалоўкаў перадвыбарчай кампаніі ў 1994 годзе: «Александр Лукашенко, направляясь к гродненским избирателям, угодил в автомобильную аварию. Кандидат в президенты отделался легким испугом», «Александр Лукашенко избит милицией в Доме правительства», «По сообщению Александра Лукашенко, в кругах, близких к правительству, делаются попытки вывезти драгоценности и капиталы за пределы Беларуси».

Аналітыкі меркавалі, што ў другі тур выбараў пройдуць Пазняк і Шушкевіч. У газеце «Свабода» пра Лукашэнку не пісалі да моманту, калі ён пачаў перамагаць. Галоўным ворагам і дыктатарам у газеце быў прадстаўлены Кебіч. Сяргей Чалы адзначае: «(...) І Лукашэнка ўвогуле не ўспрымаўся — гэта быў цёмны конік, казус, канфуз! (...) Стаўленне было ад грэблівага да насмешлівага — да самага абрання журналісты і рэдакцыі ставіліся да яго так. Хутчэй за ўсё, тады стаўленне Лукашэнкі да прэсы і сфармавалася. Ён вельмі непасрэдны быў і ўсякія артыкулы, асабліва ў «Знамени юности», чытаў і пастаянна нашым штабістам казаў: «Ну што гэта такое? Ну навошта гэта яны робяць? Гэта ж няпраўда»[98].

З іншага боку асноўны праціўнік Лукашэнкі на першых прэзідэнцкіх выбарах Вячаслаў Кебіч прааналізаваў уласныя памылкі, дапушчаныя падчас перадвыбарнай кампаніі. У сваёй кнізе «Искушение властью», выдадзенай у 2008 годзе сцвярджае, што не выкарыстаў ні адміністрацыйны рэсурс, ні СМІ падчас перадвыбарнай кампаніі:

«Ці мог я не прайграць? Вядома, мог. Калі б спаўна задзейнічаў, прычым на зусім законных падставах, адміністрацыйны рэсурс, як гэта робіцца цяпер у нас, у Расіі, іншых краінах. Не зрабіў гэтага па дурасці. Я паспадзяваўся на свой штаб, штаб паспадзяваўся на мясцовую ўладу, мясцовая ўлада паспадзявалася на авось... калі б запатрабаваў ад дзяржаўных СМІ не забываць аб сваім дзяржаўным статусе і паменш ліць бруду на ўладу»[99].

96 С. Навумчык, *Сем гадоў Адраджэньня*, с. 106.

97 Вядомы аналітык, аўтар праграмы «Эканоміка на пальцах», у 1994 годзе працаваў у перадвыбарным штабе Аляксандра Лукашэнкі.

98 С. Инанец, *«Техасский рейнджер» Лукашенко. Секреты политтехнологий — 1994*, гл. у інтэрнэце: https://news.tut.by/society/396670.html (доступ: 12.03.2019).

99 А. Шрайбман, *Двадцать лет и один...*, гл. у інтэрнэце: https://naviny.by/rubrics/politic/2014/06/23/ic_articles_112_185873 (доступ: 12.03.2019).

Загалоўкі ў газетах сведчаць пра адваротнае. Да прыкладу «Савецкая Беларусь» за 26 дзён да выбараў: «Прыгожая палова краіны — за Кебіча! Яго праграма найболей спадабалася ўдзельніцам пленума Саюзу жанчын», «Прызначана дата правядзення Кангрэса народа Беларусі», «Кебіч адказаў на пытанні расійскіх журналістаў».

Кіраўнік міжнароднай місіі назіральнікаў на выбарах 1994 года ад краін Еўрасаюза швед Олаф Хансан сцвярджаў, што СМІ адкрыта падтрымліваюць Кебіча і гэты факт паказвае на злоўжыванне ўлады[100].

У сваю чаргу Зянон Пазняк адзначае, што па падліках назіральнікаў БНФ, якія кантралявалі практычна ўсе выбарчыя пляцоўкі, у другі тур выбараў павінны былі прайсці Зянон Пазняк і Аляксандр Лукашэнка. Але з боку ўлады быў задзейнічаны адміністрацыйны рэсурс, уплывы і фальсіфікацыі[101].

Андрэй Вардамацкі, аналізуючы маніторынгі грамадскай думкі ў перыядзе з 7 красавіка па 5 ліпеня 1994 года, прыйшоў да высновы, што рост рэйтынгу А. Лукашэнкі ўвесь час павялічваўся. Асноўнай прычынай дадзенага росту лічыцца ўзмацняльная крытыка ў адрас Лукашэнкі з боку падкантрольных ураду СМІ[102].

Выбары 1994 года называюць «электаральнай рэвалюцыяй». На думку палітолагаў, грамадзяне краіны выявілі недавер старой наменклатуры і аддалі голас праграме па «навядзенні парадку». Насельніцтва выказалася за вяртанне ў адносна шчаслівыя і спакойныя часы «развітага сацыялізму»[103].

Сродкі масавай камунікацыі крытычна паставіліся да перамогі Лукашэнкі. Напярэдадні выбараў газета «Белорусская нива» публікуе матэрыял «Завтра — День рыбака. И второй тур выборов. Кто окажется удачливее в президентской „рыбалке"?», а пасля выбараў: «Президента мы выбрали, несмотря на жаркую погоду. Теперь дело — за кормами. Косовица не ждет!». У «Знамени юности» выйшаў артыкул з загалоўкам: «Поздравляем вас, гражданин Лукашенко, соврамши!". «Александр Лукашенко получил удостоверение президен-

[100] *Как Лукашенко был оппозиционным кандидатом*, гл. у інтэрнэце: https://www.kp.by/daily/23656/140782/ (доступ: 12.03.2019).

[101] З. Пазьняк, *Выбары-1994. Чаму тады перамог Лукашэнка?*, гл. у інтэрнэце: https://naviny.by/rubrics/opinion/2009/07/10/ic_articles_410_163538 (доступ: 12.03.2019).

[102] Ю. Александренков, *Исследования президентских выборов в Беларуси: обзор основных источников*, «Палітычная сфера», 2006, № 7, с. 22.

[103] *Итоги выборов Президента Республики Беларусь 1994 года*, гл. у інтэрнэце: https://naviny.by/rubrics/elections/1994/06/23/ic_articles_623_169943 (доступ: 12.03.2019).

та. Но выпить за здоровье главы государства сможет не каждый — цены на водку повышены втрое» — гучаў загаловак на перадавіцы газеты «Советская Белоруссия». «Первый президент обещает кое-кому построить баню, а кое-кому — «намылить шею» — гэта піша ўжо «Народная газета». Больш крытычнымі былі незалежныя і апазіцыйныя выданні. Так газета «Свабода» давала прагноз, што Лукашэнка «максімум год-паўтара» пратрымаецца ў прэзідэнцкім крэсле[104].

На першай прэс-канферэнцыі пасля выбараў Лукашэнка выступіў са зваротам да журналістаў, у якім паміж радкоў чыталася: «Ну што, хлопцы, цяпер-то ўжо вы разумееце, што калі раней вы працавалі на Кебіча або на кагосьці, то цяпер сітуацыя іншая» — адзначае Сяргей Чалы[105].

Апазіцыйная Партыя БНФ лічыць, што манапалізацыя сродкаў масавай камунікацыі захавалася да першых прэзідэнцкіх выбараў і ў поўным аб'ёме перайшла ў падпарадкаванне першаму прэзідэнту Рэспублікі Беларусь[106].

Перыяд 1991-1994 гадоў часта называюць перыядам стыхійнай дэмакратыі. Адбытыя змены не паспелі інстытуалізавацца, а дэмакратыю замянілі іншыя рэаліі. Зачыненне сродкаў масавай камунікацыі, якія не адпавядаюць палітыцы дзейнай улады, сведчыць пра спробу вяртання ўлад да таталітарнага рэжыму і поўнага кантролю СМІ.

Summary

Mass Media in the Process of the Formation of the Political Opposition in Belarus (from the end of the 1980s till 1994)

The paper presents the role and place of mass media in Belarus at the end of the Soviet period: their role, changes in the state and in the media, new directions of actions, the beginnings of the unofficial information space. The systemic changes in the press, radio and television after the declaration of independence are described, as well as the actions and preferences of the state media, the development of non-state media in the first years of independence. The political changes in the society have been analysed and their influence on the media, which in turn caused political changes and shaped the political moods in the country. The focus has been placed on presenting the forces supported by the media as well as those which were attacked and the rationale for such a state of affairs. Political changes have been presented which led to the subordination of the mass media to the Council of Ministers and to Viatscheslav Kiebitsch. The conflict between the state media and the

[104] А. Плещук, С. Инанец, *«Максимум год-полтора в президентском кресле». Что еще писали газеты после победы Лукашенко в 1994 году*, гл. у інтэрнэце: https://news.tut.by/society/407197.html?crnd=83882 (доступ: 12.03.2019).

[105] С. Инанец, *«Техасский рейнджер» Лукашенко. Секреты политтехнологий — 1994*, гл. у інтэрнэце: https://news.tut.by/society/396670.html (доступ: 12.03.2019).

[106] С. Навумчык, *Сем гадоў Адраджэньня*, с. 91.

parliamentary opposition has been presented. The media were instrumental in the defeat of the opposition during the first presidential election and to the election of Alexander Lukashenko as the president of the Republic of Belarus.
Keywords: the Republic of Belarus, information space, state and non-state media.

Streszczenie

Środki masowego przekazu w procesie formowania opozycji politycznej na Białorusi (koniec lat 80. — 1994 rok)

Artykuł przedstawia miejsce środków masowego przekazu na terytorium Białorusi pod koniec okresu radzieckiego: ich zadania, zmiany w państwie i mediach, nowe kierunki działalności, powstanie nieoficjalnej przestrzeni informacyjnej. Opisane zostały systemowe przekształcenia prasy, radia i telewizji po ogłoszeniu Niepodległości; działalność i preferencje państwowych mediów, powstanie i rozwój niepaństwowych mediów w pierwszych latach Niepodległości. Przeanalizowano zmiany polityczne w społeczeństwie i ich wpływ na działalność mediów oraz działalność mediów, które wpływały na zmiany polityczne i kształtowanie opinii społecznej w kraju. Szczególną uwagę zwrócono na to, kogo media wspierały, przeciwko komu występowały i z jakiego powodu. Ukazano zmiany polityczne, które doprowadziły do podporządkowania środków masowego przekazu Radzie Ministrów i Wiaczesławowi Kiebiczowi. Przeanalizowano walkę między państwowymi mediami i opozycją parlamentarną. Mianowicie wpływ mediów stał się jednym z głównych czynników, które doprowadziły do klęski opozycji w czasie pierwszych wyborów prezydenckich i wyboru Aleksandra Łukaszenki na prezydenta Republiki Białoruś.
Słowa kluczowe: Republika Białoruś, przestrzeń informacyjna, media państwowe i niepaństwowe.

Natalia Krywaszej — studentka Wydziału Dziennikarstwa i Komunikacji Społecznej Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. Zainteresowania badawcze: współczesna historii Białorusi, rozwój i działalność państwowych i niepaństwowych środków masowego przekazu.

Андрей Тенюта
(Белосток)

Независимая Беларусь в 1991-1996 годах. Особенности внутренней и внешней политики

Провозглашение независимости Беларуси

После распада Советского Союза в 1991 году Республика Беларусь получила возможность самостоятельно проводить внешнюю и внутреннюю политику. В стране принимаются законы, печатаются собственные деньги, создаются вооруженные силы, заключаются международные договоры. Беларусь становиться членом международных организаций. Период 1991-1994 годов характеризовался относительной демократичностью. Несмотря на то, что старая советская номенклатура все еще остается у власти, создаются политические партии и общественные организации. Заседания парламента транслируются по государственным телеканалам, оппозиция хотя и с трудом, но может получить эфирное время. Все меняется после избрания президентом Александра Лукашенко в 1994 году. В Беларуси начинают ущемлять независимые СМИ, уничтожаются демократические институты, создается вертикаль исполнительной власти, проводятся репрессии в отношении оппозиции, уничтожается принцип разделения властей. В международной политике Беларусь все более втягивается в политическую орбиту России, что в итоге может привести к утрате государственного суверенитета.

Отдельного рассмотрения требуют факторы, повлиявшие на победу Лукашенко в 1994 году и изменения во внешней и внутренней политике Беларуси. В отличие от других советских республик в Беларуси практически не было интеллектуальных элит, которые ставили под сомнение существующую советскую политическую систему. Республика была частью большого государства, а как следствие жители республики принимали статус Беларуси как административной единицы СССР.

БССР имела некоторые черты формальной независимости в международных отношениях:

1) Министерство иностранных дел.
2) Беларусь принимала участие в работе Организации Объединенных Наций, но в то же время оно не отыгрывало большой роли в политической жизни страны.

3) Формально министерство находилось в структуре Совета Министров БССР, но реально было в подчинении Министерства иностранных дел СССР[1].

Утрата контроля над обществом коммунистической партией дала возможность появлению нескольких сотен неформальных организаций на территории республики в конце 1980-х годов. Большинство из них не ставили политических целей. Даже те немногочисленные организации, которые были ангажированы в политику, хотели реформировать социализм в рамках советского государства[2]. Некоторые из них предлагали идею возвращения беларуской национальной символики, создание национальных вооруженных сил и внедрения института беларуского гражданства. Это были постулаты, призывающие к игнорированию конституции СССР и фактически призывающие к независимости.

Большинство беларуского общества готово было поддержать любые политические изменения только в том случае, если они вели к улучшению экономического положения. Сторонники независимости не имели большой поддержки в обществе[3].

Неформальные объединения национальной направленности существовали и ранее: «Саюз беларускіх патрыётаў», «Майстроўня», «Талака», «Тутэйшыя» и другие. На основании этих организаций формировалась беларуское национальное сознание элит. Они не имели массовой поддержки среди населения, но, тем не менее, подготовили почву для массового движения[4].

Политическое руководство БССР старалось прекратить рост национального самосознания народа, жестоко наказывали тех, кто брал участие в деятельности и создании национальноориентированных оппозиционных организаций. Активистов подвергали репрессиям. В результате национальное движение было разобщено, потому что организации имели локальный характер, а не общенациональный[5].

Только к 1988 году, благодаря политике перестройки и демократизации политической жизни, национально ориентированные общественные организации смогли объединиться.

К началу 1989 года в Беларуси окончательно оформились две политические группы среди интеллигенции: просоветская и национально-ориентированная. Национальное движение быстро начинает фор-

[1] E. Mironowicz, *Polityka zagraniczna Białorusi. 1990-2010*, Białystok 2011, c. 8.
[2] Там же, с. 11.
[3] Там же, с. 11.
[4] С. Навумчык, *Сем гадоў Адраджэньня, альбо фрагмэнты найноўшай беларускай гісторыі (1988-1995)*, Варшава — Прага 2006, с. 8.
[5] Там же, с. 8.

мировать организационные структуры и выдвигать политические требования. С участием Зенона Позняка и Василя Быкова был создан Беларуский Народный Фронт (БНФ)[6].

Больших успехов беларуская интеллигенция добилась в языковом вопросе. 26 января 1990 года Верховный Совет БССР принял закон о языках. Беларуский язык получил статус единственного государственного языка.

Следующим шагом на пути к независимости были выборы в Верховный Совет 12 созыва, которые прошли весной 1990 года. Ранее была убрана из конституции монополия коммунистической партии на власть, следовательно, за места в Верховном Совете, который состоял из 360 мандатов, началась политическая борьба[7].

Не все кандидаты были зарегистрированы. Власти использовали административный ресурс. Был нарушен гарантированный законом принцип «равных возможностей»[8]. В связи с этим БНФ организовал 25 февраля митинг протеста против противоправной деятельности Центральной избирательной комиссии.

На митинге выдвинули требование отставки руководства БССР. Была принята резолюция с требованием к Гостелерадиокомпании о предоставлении прямого эфира организаторам митинга. После этого митингующие направились к телецентру, и в итоге в прямом эфире смогли выступить Зенон Позняк, Винцук Вечерка и Алесь Марочкин. После окончания выступления лидеров БНФ телевидение показало выступления коммунистов Ефрема Соколова, Николая Дементея, министра юстиции Валерия Тихини, секретаря ЦИК Лагиря и других, которые обрушились с резкой критикой в адрес БНФ, а митинг назвали «толпой экстремистов»[9].

4 марта депутатами в Верховный Совет от демократических сил были избраны Зенон Позняк, Сергей Наумчик, Генадий Грушевой, Анатолий Вертинский, Станислав Шушкевич и другие. За них проголосовало более 50 процентов избирателей. Данный факт были вынуждены признать и избирательные комиссии, но на тех участках, где наблюдателей не было — кандидаты не набрали достаточного количества голосов. Выборы проходили с фальсификациями. Некоторые кандидаты смогли пройти во второй тур[10].

[6] E. Mironowicz, *Polityka zagraniczna Białorusi*, с. 12.
[7] С. Навумчык, *Сем гадоў Адраджэньня*, с. 17.
[8] Там же, с. 18.
[9] Там же, с. 19.
[10] Там же, с. 19.

Первая сессия Верховного Совета БССР 12 созыва начала работу 15 мая 1990 года и уже на следующий день парламент отказался регистрировать БНФ. Это было очень противоречивая ситуация так, как представители партии были избраны в парламент, но партия не имела юридической регистрации.

В июне 1990 года был подготовлен проект декларации о суверенитете Беларуси. Депутаты от БНФ в Верховном Совете поставили этот вопрос на голосование, но коммунисты проголосовали против этого проекта.

Через месяц принять эту декларацию порекомендовали из Москвы. Это была стратегия Михаила Горбачева — принятие формальных деклараций о суверенитете в союзных республиках, а потом заключить новый союзный договор.

После принятия декларации о суверенитете РСФСР была создана парламентская комиссия по подготовке проекта декларации о государственном суверенитете Беларуси, в которую вошли и депутаты от БНФ.

Декларация изменила общественное мнение в обществе. Жители Беларуси начали интересоваться политикой и включаться в общественную деятельность страны. Многие граждане страны поддержали идею полной независимости. Было видно, что полная независимость государства — практически свершившийся факт[11].

В начале 1991 года в большинстве советских республик приняли решения провести референдумы о вопросе принадлежности республик к Советскому Союзу, в том числе и в БССР. Оппозиция БНФ агитировала голосовать против сохранения Союза. Коммунисты выступали за сохранение федерации при возможности решения внутренних дел республики самостоятельно, а также с самостоятельным правом выбора форм собственности и методов хозяйствования и других условиях[12].

В РСФСР было много своих внутренних проблем, которые не давали возможности переговоров и подписания новых договоров с республиками. В то же время нарастал экономический кризис в республике. По этой причине в июне 1991 года Верховный Совет БССР принял решение о независимых от Москвы отношениях с ключевыми государствами мира и соседними странами. Были высланы парламентские делегации к парламентам других государств с целью орга-

[11] З. Пазньяк, *Сэсія незалежнасьці*, Варшава — Нью Ёрк — Вільня 2011, с. 6.
[12] С. Навумчык, *Сем гадоў Адраджэньня*, с. 22.

низации экономического сотрудничества, которое могло бы помочь в смягчении экономического кризиса в Беларуси[13].

19 августа 1991 года Михаил Горбачев был отстранен от должности президента СССР, был создан Государственный Комитет по чрезвычайному положению[14]. В первый же день путча оппозиция БНФ провела митинг перед Домом правительства. Руководству ВС и Совета Министров, руководителю КГБ и министру внутренних дел были поставлены требования исполнения Конституции. Было заявлено также о необходимости созыва внеочередной сессии ВС о провозглашении независимости.

К внеочередной сессии Верховного Совета БССР 24 августа оппозиция БНФ подготовила ряд законопроектов и постановлений:

1) утвердить предложенный сторонниками независимости порядок дня с целью принятия подготовленных документов;
2) отправить в отставку Президиум Верховного Совета БССР;
3) прекратить деятельность коммунистической партии в Беларуси;
4) объявить Независимость Беларуси путем придания декларации о государственном суверенитете БССР статуса конституционного закона[15].

Депутатам оппозиции, после долгих споров в парламенте, удалось вынудить председателя Верховного Совета БССР Николая Дементея уйти в отставку. Но остальные члены президиума ВС БССР остались на своих должностях, исполняющим обязанности спикера был назначен Станислав Шушкевич[16].

Депутаты коммунисты объявили о выходе КПБ из состава КПСС, деятельность которой уже была запрещена в России, в связи с ее роспуском. Но на момент сессии КПБ не была зарегистрирована в Министерстве юстиции и деятельность коммунистической партии, согласно решению Верховного Совета, была временно приостановлена. Было также принято постановление «Об обеспечении политической и экономической самостоятельности БССР» подготовленное Советом Министров БССР[17].

Вечером 25 августа, после долгих прений в Верховном Совете БССР, в связи с фактическим распадом Советского Союза и приходом

[13] E. Mironowicz, *Polityka zagraniczna Białorusi*, c. 23.
[14] Там же, с. 49.
[15] З. Пазьняк, *Сэсія незалежнасьці*, с. 7-8.
[16] Там же, с. 12-13.
[17] Там же, с. 14.

к власти в России Бориса Ельцина, коммунистическое большинство согласилось поддержать предложение оппозиции о придании Декларации о государственном суверенитете БССР статуса конституционного закона. Результаты голосования были следующие: из 265 зарегистрированных депутатов проголосовало «за» — 256, «против» — 0, «воздержалось» — 0, «не голосовало» — 9.

Далее начали принимать законодательную поддержку независимости, изменено несколько статей Конституции БССР. Было принято постановление «Об обеспечении политической и экономической самостоятельности БССР» подготовленное Советом Министров БССР. Органы прокуратуры, Министерство внутренних дел, Комитет государственной безопасности и все имущество, которое находится на территории Беларуси, было передано в подчинение Верховного Совета БССР и Совета Министров БССР. Все организации, предприятия и учреждения союзного подчинения были переданы в собственность Беларуской ССР. Постановление было принято единогласно.

Решение о переименовании БССР в Республику Беларусь было отложено на следующую сессию. Пункт в порядке дня работы сессии — о «Союзном договоре» был отменен соответствующим постановлением. Во время проведения сессии под стенами парламента проходил организованный оппозицией митинг, на который собралось десятки тысяч людей с требованием независимости. Так была провозглашена независимость Беларуси[18].

Уже осенью разгорелось противостояние между сторонниками полной независимости и их оппонентами, которые выступали за новый союзный договор. После 25 августа Беларусь юридически была независимым государством. В отличие от стран Балтии, которые сразу же были признаны такими странами как США и Франция, Беларусь воспринималась как часть Советского Союза, имевшего своего президента и правительство. Правительство СССР все более теряло свою власть, но Запад поддерживал Михаила Горбачева и правительство СССР и не признавал независимость республик бывшего Советского Союза[19].

Оппозицией БНФ были подготовлены законопроекты направленные на укрепление независимости. 18 сентября председателем Верховного Совета был избран Станислав Шушкевич, и уже на следующий день 19 сентября Верховный Совет принял новое название госу-

[18] Там же, с. 17.

[19] С. Навумчык, *Дзевяноста першы*, Радыё Свабодная Эўропа / Радыё Свабода 2013, с. 368-369.

дарства: вместо Беларуская Советская Социалистическая Республика — Республика Беларусь, а также приняты новые государственные символы: бело-красно-белый флаг и герб Погоня[20].

20 октября 1991 года на встрече в Ново-Огорева Михаил Горбачев собрал Госсовет. Все его участники — руководители республик были ознакомлены с новым проектом союзного договора. Сутью договора было создание федерации вместо конфедерации. Борис Ельцин и Станислав Шушкевич выступили с критикой этого проекта, законопроект не был принят на рассмотрение. На этой встрече Борис Ельцин получил приглашение посетить Беларусь, встреча планировалась в Беловежской пуще. Немного позже был приглашен и Леонид Кравчук[21].

Делегации трех стран собрались 7 декабря 1991 года в здании бывшей резиденции ЦК КПСС в Вискулях. 8 декабря был разработан и принят проект договора о создании Содружества Независимых Государств, а также документ о денонсации союзного договора 1922 года. Союз ССР как субъект международного права и геополитическая реальность прекращает свое существование[22].

10 декабря соглашение о создании СНГ было ратифицировано на сессии Верховного Совета Республики Беларусь. В тот же день соглашение было ратифицировано в Украине, а 12 декабря в РСФСР. 13 декабря 1991 года согласие стать создателями СНГ выразили Азербайджан, Казахстан, Кыргызстан, Таджикистан, Туркменистан и Узбекистан[23].

21 декабря в Алма-Ате проходит встреча руководителей бывших союзных республик. Заявлено, что СССР окончательно прекращает существование, и уже 25 декабря президент СССР Михаил Горбачев подает в отставку. В этот же день США официально признают независимость Республики Беларусь, и 28 декабря устанавливают дипломатические отношения. Так Беларусь окончательно получила независимость[24].

Внутренняя политика государства

Наиболее важным политическим вопросом в 1991 году был вопрос распределения компетенции законодательной и исполнительной власти. Отсутствие организованного большинства содействовало тому,

[20] Там же, с. 403.
[21] С. Шушкевіч, *Маё жыццё, крах і ўваскрошанне СССР*, Мінск 2013, с. 188-190.
[22] Там же, с. 198-202.
[23] Там же, с. 206-207.
[24] С. Навумчык, *Дзевяноста першы*, с. 455.

что решения принимались очень медленно. В такой обстановке реальную власть имело правительство, главой которого был Вячеслав Кебич. Он стал лидером посткомунистической номенклатуры[25].

В условиях независимости правительство приняло часть функций Верховного Совета. Росло значение роли председателя Президиума Верховного Совета, исполняющего функции главы государства. Председателю Верховного Совета были подчинены Совет безопасности и Комитет государственной безопасности. Совет безопасности исполнял роль совещательного органа в области обороны и внешней политики, но Министерство обороны подчинялось правительству. Председатель Верховного Совета также подписывал международные договоры от имени государства[26].

В сфере образования увеличивается количество беларускоязычных школ, открывается Беларуский гуманитарный лицей, печатаются новые учебники. В 1992 году с началом учебного года младшие классы средних школ перешли на беларуский язык обучения. Издается историческая литература, публикуются запрещенные во времена СССР произведения. Беларускоязычные независимые газеты выходят в печать не только в столице, но и в регионах[27].

В сфере экономической жизни в Беларуси отсутствовало право собственности на землю и право пользования средствами производства. Верховный Совет не принял закон о приватизации предприятий. С другой стороны проводилась номенклатурная приватизация предприятий: целые предприятия переходили в собственность бывшим чиновникам и бывшим коммунистическим функционерам[28].

В январе 1992 года был принят закон о референдуме. Закон гласил, что на республиканский референдум могут выноситься наиболее важные вопросы, которые затрагивают интересы Республики Беларусь. На референдум запрещено выносить вопросы, которые нарушают неотъемлемые права народа Республики Беларусь на суверенную национальную государственность, государственные гарантии существования беларуской культуры и языка[29].

В стране начинает развиваться многопартийность. В 1991 году было зарегистрировано пять демократических партий, которые со-

[25] E. Mironowicz, *Polityka zagraniczna Białorusi*, с. 29.
[26] Там же, с. 29.
[27] С. Навумчык, *Сем гадоў Адраджэньня*, с. 76.
[28] Там же, с. 77.
[29] С. Навумчык, *Дзевяноста другі*, Радыё Свабодная Эўропа / Радыё Свабода 2017, с. 30.

стояли в оппозиции к КПБ-КПСС: Объединенная демократическая партия Беларуси, Белорусская крестьянская партия, Белорусская социал-демократическая Громада, Национально-демократическая партия Беларуси, Белорусский христианско-демократический союз. Зарегистрированные оппозиционные политические партии не оказывали существенного влияния на происходящие политические процессы в стране[30].

Росло количество политических сил ориентированных на союз с Россией, которые выступали за идею восстановления СССР: восстановленная коммунистическая партия, Славянский собор «Белая Русь», Союз офицеров. Сторонники реставрации СССР были объединены в «Народное движение Беларуси» во главе с Сергеем Гайдукевичем. Много сторонников этой идеи было в Совете Министров, также сторонником этих идей был и народный депутат Александр Лукашенко[31].

В сфере вероисповедания был принят закон «О свободе вероисповедания и религиозных организаций». Он заложил основу для решения всех религиозных конфликтов, укреплял плюрализм и толерантность в религиозной сфере жизни[32].

В вопросах обороны создание национальных вооруженных сил проходило достаточно медленно. Только в конце марта 1992 года Верховный Совет принял решение о создании вооруженных сил Республики Беларусь. Большинство военнослужащих Беларуского военного округа, а именно 130 тысяч солдат и офицеров перешло под юрисдикцию Республики Беларусь. Стратегические войска остались под командованием стран СНГ[33].

10 ноября 1992 года Верховный Совет принял решение привести к присяге на верность Республики Беларусь всех военнослужащих до 31 декабря 1992 года. Был также принят закон «О всеобщей воинской обязанности»[34].

14 марта 1992 года подписано антикризисное соглашение между властями республики и оппозицией «О совместных действиях при возникновении угрозы суверенитету Республики Беларусь». Подпи-

[30] А. Федута, О. Богуцкий, В. Мартинович, *Политические партии Беларуси — необходимая часть гражданского общества. Материалы семинара*, Минск 2003, с. 14.

[31] Там же, с. 385-386.

[32] Там же, с. 24.

[33] С. Навумчык, *Дзевяноста другі*, с. 49.

[34] Там же, с. 345.

сание данного документа свидетельствовало об укреплении независимости государства. Соглашение подписали председатель Президиума Верховного Совета Станислав Шушкевич, руководитель КГБ, лидеры демократических партий и общественных движений, в том числе Союз поляков, Объединение еврейских организаций и Объединение татаров-мусульман. Согласно соглашению все подписавшиеся должны объединить усилия государственных органов, политических партий и общественных движений в случае возникновения угрозы независимости и агрессии против Беларуси. Подписание соглашения было вызвано территориальными претензиями со стороны России к некоторым государствам бывшего Советского Союза[35].

Экономический кризис в стране нарастал. С момента провозглашения независимости старые финансовые связи были разрушены, а экономика не приобрела самостоятельности. Данное состояние повлекло за собой сильнейший экономический кризис, обеднение населения и гиперинфляцию[36].

4 июня 1993 года на сессии Верховного Совета было принято решение о «Создании временной комиссии Верховного Совета Республики Беларусь для изучения деятельности коммерческих структур, которые действуют при республиканских и местных органах власти». Руководителем антикоррупционной комиссии был назначен народный депутат Александр Лукашенко[37].

В вопросах исторической политики власти по-прежнему считали истоком беларуской государственности БССР, в то время как оппозиция акцентировала внимание на ВКЛ и БНР. Так, в 75 годовщину провозглашения Беларуской Народной Республики 25 марта 1993 года оппозиция провела целый ряд мероприятий. Стоит отметить, что на торжественном заседании в здании филармонии участвовал также Станислав Шушкевич, но праздник не имел официального статуса[38].

Государственные средства массовой информации постепенно сконцентрировались в руках Совета Министров, так как получали финансирование правительства. Для работы со СМИ Советом Министров были созданы Управление информации и общественных связей и Отдел печати, радио и телевидения. В свою очередь Станиславом Шушкевичем был создан в аппарате ВС Отдел информации, который

[35] Там же, с. 113-114.

[36] С. Навумчык, *Дзевяноста трэці*, Радыё Свабодная Эўропа / Радыё Свабода 2018, с. 20.

[37] Там же, с. 225.

[38] Там же, с. 50.

стремился оказывать влияние на СМИ. Между правительством и ВС началась информационная война, при этом оппозиции было трудно получить доступ к телевидению или радио[39].

В 1993 году государственные средства массовой коммуникации были ориентированы на Москву в вопросах освещения событий, так как глава правительства Вячеслав Кебич поддерживал курс, направленный на интеграцию с Российской Федерацией. В то же время независимая пресса занимала противоположную позицию, направленную на укрепление беларуской государственности[40].

Противостояние достигло пика в январе 1994 года, после того как 15 января литовские органы правопорядка арестовали на территории Беларуси и вывезли в Литву руководство Литовской коммунистической партии. Их обвиняли в поддержке путча 1991 года в Вильнюсе и нелегальном нахождении на территории Беларуси. Беларуские власти возложили ответственность в аресте литовских коммунистов на подчиненных Станислава Шушкевича: председателя КГБ Эдуарда Ширковского и министра внутренних дел Владимира Егорова. Они в свою очередь обвинили Совет Министров в неконституционных действиях. Эдуард Ширковский и Владимир Егоров были отправлены в отставку. 27 января 1994 года Станислав Шушкевич был снят с должности председателя Верховного Совета Республики Беларусь.

В противостоянии Верховного Совета и Совета Министров одержал победу Совет Министров. Народный депутат Верховного Совета Александр Лукашенко выступил с антикоррупционным докладом на заседании Верховного Совета, которое транслировалось на радио и телевидении, что сделало его знаменитым на всю страну[41].

После отставки Станислава Шушкевича на должность председателя Верховного Совета был избран Мечислав Гриб. В это же время была начата массовая забастовка рабочих в десятках городов Беларуси. Лидеры рабочего движения поддержали требования БНФ. Так, например, 15 февраля 1994 года в Витебске Клуб избирателей «За демократические выборы» провел встречу депутатов. На встрече была поддержана забастовка и принята резолюция с требованиями отставки Кебича, создания правительства народного доверия и досрочных выборов в новый Верховный Совет по новому избирательному законодательству, референдума, о котором добивался БНФ. Требования забастовочного комитета были переданы Мечиславу Грибу, после

[39] С. Навумчык, *Дзевяноста другі*, с. 258-259.
[40] С. Навумчык, *Дзевяноста трэці*, с. 356-360.
[41] Там же, с. 100-101.

чего по всей территории республики начались задержания участников массовых протестных акций. Впервые в истории независимой Беларуси граждане подверглись репрессиям со стороны государства. Подконтрольные правительству СМИ начали кампанию против БНФ и забастовочного комитета[42].

15 марта 1994 года на заседании Верховного Совета была принята конституция Республики Беларусь. Конституция определяла Беларусь как президентскую республику, президент был главой исполнительной власти. Единственной политической силой выступающей против этого проекта конституции был БНФ, который стоял на позиции парламентской республики[43].

В целом период 1991-1994 годов характеризовался относительной демократией, несмотря на то, что на высшие должности в правительстве назначались бывшие функционеры коммунистической партии. Насильственного разгона митингов милицией практически не было. В Беларуси существовали определенные гражданские свободы, оппозиция могла добиться, хоть и не всегда, доступа к средствам массовой информации[44].

Внешняя политика Беларуси

С момента провозглашения независимости правительство Беларуси стремилось к более глубокой интеграции государств СНГ, предлагало сохранить общее денежное пространство и эмиссионный банк. Восточный вектор ограничивал возможности сотрудничества со странами Европы, которые опирались на свободный рынок. Экономические показатели способствовали более тесному сотрудничеству с Россией: более 80% внешней торговли в 1992 году приходилось на Россию. Беларуская экономика была полностью зависимой от российских ресурсов[45].

Во время встречи глав государств СНГ в Ташкенте 15 мая 1992 года Станислав Шушкевич отказался подписывать соглашение о коллективной безопасности стран СНГ, заявив о нейтральности беларуского государства. Верховный Совет не ратифицировал подписанные соглашения. Идея нейтралитета не нашла поддержки в Совете Минист-

[42] С. Навумчык, *Дзевяноста чацьверты*, Радыё Свабодная Эўропа / Радыё Свабода 2015, с. 57-58.
[43] С. Навумчык, *Сем гадоў Адраджэньня*, с. 102.
[44] С. Навумчык, *Дзевяноста трэці*, с. 202.
[45] E. Mironowicz, *Polityka zagraniczna Białorusi*, s. 32.

ров. 20 июля 1992 года глава правительства Беларуси Вячеслав Кебич и премьер-министр России Егор Гайдар подписали военные договора по созданию военного союза[46].

Глава правительства Беларуси Вячеслав Кебич вынужден был идти на уступки России, продвигать интеграционные процессы в ВС. Главные должности в Совете Министров занимали сторонники интеграции с РФ. В декабре 1992 года главой правительства России стал Виктор Черномырдин. Он был сторонником интеграции и экономических вливаний в Беларусь. Данная политика в конечном итоге привела бы к контролю России над Беларусью[47].

В начале 1990-х годов Беларусь активно устанавливала дипломатические отношения с многими странами мира. Еще до установления дипломатических отношений с Китаем беларуская делегация посетила Пекин. Результатом встречи было подписание соглашения о сотрудничестве, одним из разделов был пункт «об этнических территориях», которые касались проблемы Тайваня. В свою очередь Китай признавал, что Беларусь имеет этнические территории за пределами своих границ[48].

Дипломатические отношения с Польшей начались с визита в Минск министра иностранных дел Польши Кшыштофа Скубишевского в ноябре 1990 года. Перед визитом МИД Польши подготовил декларацию, в которой большое внимание уделялось состоянию польского меньшинства в советских республиках и взаимном признании границ. Беларуская сторона отказалась ее подписать[49].

Польша была одним из первых государств признавшим независимость Беларуси. Официально установлены дипломатические отношения 2 марта 1992 года во время визита министра иностранных дел Беларуси Петра Кравченки в Варшаву. 10 октября Варшаву посетил Кебич, был подписан договор подготовленный К. Скубишевским в 1990 году. Польшу посетил и Станислав Шушкевич. Результатом интенсивных визитов политиков обоих государств стало развитие экономического сотрудничества. Польские политики утверждали, что заинтересованы в полной независимости Беларуси. Польская сторона предлагала стать связующим звеном между Беларусью и западными странами. После подписания договора о военном сотрудничестве

[46] Там же, с. 33-34.

[47] E. Mironowicz, *Polityka zagraniczna Białorusi*, c. 36.

[48] П. Краўчанка, *Беларусь на ростанях: нататкі дыпламата і палітыка*, Вільня 2007, с. 238-239.

[49] Tamże, s. 281-292.

Беларуси и России в 1992 году польская сторона выразила опасения в зависимости Беларуси от России. Основным фактором влияющим на отношения с Беларусью являлся недостаток знаний у польских политиков о политических реалиях в Беларуси[50].

После того как Сейм Польши задекларировал, что политической целью Польши есть членство в НАТО, отношения с Беларусью стали ослабевать. Правительство Беларуси не могло принять аналогичное решение, потому как на него оказывалось давление со стороны России. В Беларуси начали трактовать Польшу как страну угрожающую государственной безопасности и суверенитету[51].

С избранием в Польше коалиционного правительства SLD-PSL отношение с Польшей очередной раз изменились. Премьер-министр Польши Вальдэмар Павляк приоритетным считал экономическое сотрудничество со странами восточной Европы. Данная политика напрямую зависела от отношений стран восточной Европы с Россией[52].

9 апреля 1993 года с инициативы Совета Министров Беларусь присоединилась к договору о коллективной безопасности стран СНГ. Председатель ВС Станислав Шушкевич выступил против подписания договора. Кебич мотивировал это решение возможностью сотрудничества стран СНГ в военной сфере и возможностью развития беларуского военно-промышленного комплекса. Станислав Шушкевич со своей стороны был сторонником политики нейтралитета[53].

Особую важность приобретали беларуско-украинские отношения, так как обе республики имели похожее начальное положение. Первое соглашение было заключено 29 декабря 1990 года о двухсторонних отношениях на основании международного права. Акцентировалось внимание, что Беларусь и Украина являются суверенными объектами международного права и о невмешательстве во внутренние дела друг друга. Дипломатические отношения были установлены 27 декабря 1991 года. В июне 1992 года было открыто посольство Украины в Минске, а в октябре 1993 года — посольство Беларуси в Киеве. В 1992-1993 годах подписаны договора о взаимных финансовых обязательствах, торговле и пограничном движении[54].

Историческая память оказывала существенное давление на политические отношения Беларуси и Литвы. В Беларуси ВКЛ представ-

[50] E. Mironowicz, *Polityka zagraniczna Białorusi*, с. 41-42.
[51] Там же, с. 43.
[52] Там же, с. 44.
[53] Там же, с. 45.
[54] Там же, с. 46.

лялся как один из этапов белорусской государственности, а передача Виленщины Литве в 1939 году — как акт политических торгов. Когда Литва провозгласила независимость, власти БССР провозгласили намерение выступить с постулатом о возвращении Вильнюса. Через год Беларусь приняла в качестве государственного герба Погоню. Отношения с Литвой были стабилизированы лишь с провозглашением независимости Беларуси, когда главой государства стал Станислав Шушкевич[55].

Отношения с Германией начались с открытия немецкого консульства в Минске в 1991 году. Беларуская сторона настаивала на возобновлении дипломатических отношений, которые были еще установлены во времена Веймарской республики. В результате немецкое посольство в Беларуси было открыто в январе 1992 года. 3 марта 1992 года Беларусь посетил министр иностранных дел Германии Ганс-Дитрих Геншер, в результате были подписаны протоколы о возобновлении дипломатических отношений. Беларуская сторона добивалась от Германии компенсаций жертвам нацизма. Только через два года Беларусь добьется удовлетворения этого требования. Ответный визит министра иностранных дел Беларуси Петра Кравченки в Бонн прошел только в марте 1994 года[56].

Германия была заинтересована в беларуском рынке. В Беларуси самый большой товарооборот после России был с Германией. В результате к 1995 году было создано более 300 совместных беларуско-германских предприятий. В 1994 году президент Александр Лукашенко подписал протокол о сотрудничестве Беларуси и Евросоюза. Протокол не был реализован в связи с ухудшением отношений Беларуси и Германии из-за политики проводимой президентом Александром Лукашенко.

Отношения с Соединенными Штатами развивались медленно, так как во время распада СССР, США сделали ставку на Горбачева и сохранение Советского Союза. В июле 1991 года президент Джордж Буш приезжает с визитом в СССР. Он выступил в Верховном Совете Украины и заявил, что США сделали ставку на Москву. Даже после августовского путча США все еще содействовали сохранению СССР, их позиция изменилась после Беловежских соглашений[57].

На подписание Беловежских соглашений 8 декабря США отреагировали мгновенно, уже 18 декабря госсекретарь США прилетел в Бе-

[55] Там же, с. 47.
[56] П. Краўчанка, *Беларусь на ростанях*, с. 310-311.
[57] Там же, с. 356.

ларусь. США беспокоила проблема ядерного вооружения Беларуси. Руководство Беларуси сообщило, что заинтересованы в полном выводе с территории республики всего ядерного оружия оставшегося от СССР и готовы вести диалог по этому вопросу с США и Россией. На переговорах было заявлено, что Беларусь, как одна из стран правопреемниц СССР, признает договор СНУ-1, договор «Старт». Было также договорено об установлению дипломатических отношений в кратчайшие сроки[58].

21 июля 1993 года председатель ВС Станислав Шушкевич посетил США с официальным визитом. В результате визита Беларусь получила экономическую поддержку со стороны США, 59 миллионов долларов, а также гарантии безопасности со стороны США. Во время визита прошла встреча Станислава Шушкевича с президентом США Билом Клинтоном. Кроме всего Беларусь подтвердила свой курс на полное ядерное разоружение. В вопросах обороны командующий штабами США Колин Пауэл подписал соглашение с министром обороны Беларуси Павлом Козловским о взаимодействии США и Беларуси[59].

15 января 1994 года президент США посещает Беларусь. В ходе визита было договорено, что Всеобщая система преференций распространяется и на Беларусь, благодаря которой часть беларуского экспорта в США освобождалась от налоговых пошлин. А также было принято решение о создании двухстороннего комитета по развитию бизнеса. Подписано соглашение о сотрудничестве между Министерством финансов, Национальным банком Беларуси и Экспортно-импортным банком США, который сможет открывать кредитные линии для Беларуси квотой почти на миллиард долларов. Экономическое сотрудничество быстро набирало обороты. В Беларуси в 1993 году работало 123 предприятия с участием американского капитала. За период 1993 года США выделяло кредиты, общая стоимость которых составила 230 миллионов долларов[60].

Во время визита Клинтона в Беларусь прошли встречи с Шушкевичем, Кебичем и лидером БНФ Зеноном Позняком. В последний день Клинтон совершил поездку в Курапаты, поддержав тем самым БНФ в будущей избирательной кампании[61].

[58] Там же, с. 258.
[59] С. Шушкевіч, *Маё жыццё*, с. 225-227.
[60] П. Краўчанка, *Беларусь на ростанях*, с. 281.
[61] E. Mironowicz, *Polityka zagraniczna Białorusi*, s. 55.

Выборы 1994 года

Начало 1990-х годов характеризовалось резким падением уровня жизни. От первого этапа рыночных реформ население ожидало быстрого выхода из экономического кризиса, который не произошел. Более 50% населения охарактеризовали свое материальное положение как ниже среднего. С момента провозглашения независимости Республики Беларусь у 2/3 населения ухудшилось материальное положение. В общество возвращалась идея о возврате к плановой экономике. Но население было готово на реформы, если только они приведут к мгновенному росту уровня жизни[62].

Согласно принятому законодательству для выдвижения кандидата в президенты нужно было собрать 100 тысяч подписей граждан или 70 подписей депутатов Верховного Совета. Кебич, который имел контролируемое большинство в ВС, обладал возможностью собрать эти подписи в течение нескольких дней. Время сбора подписей было ограниченно тремя неделями: с 25 апреля по 15 мая. Сама избирательная кампания проходила в короткий срок со 2 по 23 июня. При этом СМИ были под контролем государства, и лично Кебича[63].

Чтобы контролировать действия властей, активисты демократических партий и общественных организаций основали Общественную контрольную комиссию, которую возглавил руководитель Беларуского союза военных Николай Статкевич[64].

Номенклатура, поддерживающая Кебича, владела намного большими административными и экономическими ресурсами для продвижения своего кандидата. Делалась ставка на рост идеологического ресурса за счет вхождения Беларуси в денежную систему России. Кебич предполагал, что вхождение в зону российского рубля и использование российских ресурсов повысит его рейтинг[65].

В первом туре выборов участвовали шесть кандидатов собравших необходимое количество подписей:

- Вячеслав Кебич — председатель Совета Министров Беларуси;
- Зенон Позняк — председатель Сойма БНФ, депутат Верховного Совета;
- Александр Лукашенко — директор совхоза «Городец» Шкловского района, депутат Верховного Совета;

[62] *Президентские выборы в Беларуси: от ограниченной демократии к неограниченному авторитаризму (1994-2006)*, ред. О. Манаев, Вильнюс 2006, с. 86-91.

[63] Там же, с. 85.

[64] Там же, с. 93.

[65] *Палітычная гісторыя незалежнай Беларусі*, рэд. В. Булгакаў, Вільнюс 2006, с. 75.

- Станислав Шушкевич — бывший председатель Верховного Совета;
- Александр Дубко — председатель Совета колхозов Беларуси, председатель колхоза «Прогресс»;
- Василий Новиков — секретарь Партии коммунистов Беларуси[66].

Из числа кандидатов сторонниками интеграции с Россией и против рыночных реформ были Вячеслав Кебич, Александр Лукашенко, Василий Новиков и Александр Дубко. За проведение рыночных реформ, государственный суверенитет, независимость и против единой валюты Беларуси и России были Зенон Позняк и Станислав Шушкевич[67].

Кандидаты не имели равных возможностей участия в выборах. Результат избирательной кампании во многом был предопределен позицией СМИ. Против БНФ и ее лидера Зенона Позняка был создан образ радикальных националистов. Общество убеждали в полезности интеграции с Россией. Позняк и БНФ практически не имели доступа к теле- и радиоэфиру[68].

23 июня прошел первый тур выборов, официальные результаты которого были следующими: Лукашенко — 45,1%, Кебич — 17,4%, Позняк — 12,9%, Шушкевич — 9,9%, Дубко — 6,0%, Новиков — 4,6% голосов. Во второй тур выборов прошли Кебич и Лукашенко[69].

2 июня прошел Сойм БНФ, на котором было заявлено, что оба кандидата прошедших во второй тур не удовлетворяют потребности общества. БНФ начал агитацию за бойкот второго тура[70].

Телевизионные дебаты между А. Лукашенко и В. Кебичем состоялись перед вторым туром голосования. А. Лукашенко был искренним и эмоциональным, демонстрировал физическую силу, придя в студию в тенниске с короткими рукавами. Кебич выглядел как классический номенклатурщик, уверенный в непоколебимости своей власти. Он олицетворял всех начальников Республики, которых ненавидел народ за коррупцию и привилегии[71].

10 июля прошел второй тур выборов, в результате которого Александар Лукашенко набрал 80,1% голосов, а Вячеслав Кебич — 14,1%. Таким образом, Александр Лукашенко был избран президентом Бе-

66 Там же, с. 75.
67 Там же, с. 75.
68 С. Навумчык, *Сем гадоў Адраджэньня*, с. 106.
69 С. Навумчык, *Дзевяноста чацьверты*, с. 308.
70 Там же, с. 311.
71 *Президентские выборы в Беларуси: от ограниченной демократии к неограниченному авторитаризму*, с. 174.

ларуси. Инаугурация прошла 20 июля в овальном зале Верховного Совета[72].

Выборы 1994 года называют «электоральной революцией». Политологи утверждают, что беларусы выказали недоверие старой номенклатуре и отдали голос программе по «наведению порядка». Общество предпочло вернуться в относительно стабильные и спокойные времена «развитого социализма»[73].

Глубокий экономический кризис является причиной победы Лукашенко на выборах. Граждане Беларуси не были готовы к каким-либо переменам, народ ностальгировал по СССР. Вячеслав Кебич и Александар Лукашенко имели похожие предвыборные лозунги и не имели точной предвыборной программы. Их противостояние было противостоянием имиджей: человека из народа и представителя номенклатуры. Оба были представителями старых советских идеалов единства власти и собственности. Выборы были скорее референдумом о доверии старой власти, которую народ считал виновником экономического кризиса. Победил кандидат, который наиболее последовательно выступал, и против номенклатуры, и против частного бизнеса[74].

Государственные СМИ формировали у людей убеждение, что экономический кризис — результат развала СССР, а возобновление связей с Россией способно улучшить жизнь граждан. Поэтому Лукашенко, выступая за интеграцию с Россией, получил такую поддержку среди избирателей[75].

Александр Соснов, анализируя взаимосвязь экономических предпочтений и электорального поведения, делает вывод, что высокая поддержка Александра Лукашенко была связана с соответствием его экономической программы и доминирующим экономическим представлениям населения. Экономический кризис спровоцировал снижение поддержки рыночных реформ, также большинство населения выступали против владения иностранными гражданами беларуской землей. Более 40% населения поддерживало идею социалистического строя притом, что сторонников капитализма было немногим более чем 30%[76].

[72] С. Навумчык, *Дзевяноста чацьверты*, с. 319.
[73] *Итоги выборов Президента Республики Беларусь 1994 года*, см. в инитернете: Белорусские новости Naviny.by: https://naviny.by/rubrics/elections/1994/06/23/ic_articles_623_169943 (доступ: 12.06.2019).
[74] *Палітычная гісторыя незалежнай Беларусі*, с. 76-77.
[75] С. Навумчык, *Дзевяноста чацьверты*, с. 329.
[76] Там же, с. 86-90.

Внутренняя политика Беларуси после президентских выборов 1994 года

В относительно честной борьбе Лукашенко занял пост президента страны. Оппозицией было принято решение в течение ста дней не критиковать действия президента, что бы он имел возможность сформировать команду. Лукашенко не воспринимали как серьезного политика до момента, когда Лукашенко начал проводить первые репрессии[77].

Изначально в команде Лукашенко были представители разных политических сил. С ним в команде были такие политики как Михаил Чигирь, Станислав Богданкевич, Анатолий Лебедько, Дмитрий Булахов, Александр Федута, Александр Нистюк, Виктор Гончар и другие. Команда Лукашенко на выборах мобилизовала российский капитал и наиболее влиятельные беларусские СМИ.

Проводимая политика А. Лукашенко не соответствовала взглядам многих политиков, в знак протеста они покидают команду. Так, например, глава территориального комитета Виктор Терещенко уходя в отставку, обвинил окружение Лукашенко в некомпетентности. 8 декабря 1994 года перешел в оппозицию Виктор Гончар. Причиной своего ухода он назвал несогласие с курсом президента. В 1996 году во время противостояния администрации президента и Верховного Совета ушел в отставку и премьер-министр Михаил Чигирь. Ушедших политиков заменили председатели колхозов и руководители государственных предприятий[78].

Первым, кто покинул команду Лукашенко, был Булахов. Отдел по борьбе с коррупцией инкриминировал ему лоббирование интересов бизнеса[79].

Вскоре после Булахова, команду Лукашенко покинул Виктор Гончар. Гончар после победы Лукашенко на выборах был назначен вице-премьером. Через несколько месяцев из-за разногласий с Лукашенко Гончар подает в отставку. После чего проводит пресс-конференцию, на которой заявляет, что причиной его отставки стала сложившаяся вокруг президента атмосфера клановости. Была им также поднята проблема коррупции в окружении Лукашенко[80].

[77] А. Федута, *Лукашенко. Политическая биография*, см. в интернете: Электронная библиотека RoyalLib.com: https://royallib.com/book/feduta_aleksandr/lukashenko_politicheskaya_biografiya.html (доступ: 12.06.2019).

[78] *Палітычная гісторыя незалежнай Беларусі*, с. 77-78.

[79] А. Федута, *Лукашенко. Политическая биография*, см. в интернете: Электронная библиотека RoyalLib.com: https://royallib.com/book/feduta_aleksandr/lukashenko_politicheskaya_biografiya.html (доступ: 12.06.2019).

[80] Там же.

Министром внутренних дел был назначен Юрий Захаренко, который входил в команду Лукашенко. До этого он уже имел звание полковника и был председателем Следственного комитета МВД. Погоны генерала получил непосредственно от президента Лукашенко. Был министром внутренних дел в период с 1994 по 1996 год[81].

В одном из своих интервью Захаренко сообщил, что Лукашенко в присутствии Виктора Шеймана требовал от него исполнения его любого приказа. Ответ Захаренко был, что он не нарушит конституцию и людей расстреливать не будет[82].

Получив полномочия президента, Лукашенко сразу начал проводить политику приоритетного финансирования силовых структур и исполнительной вертикали, с целью получения политического контроля. С 1995 года, когда парламент потерял контроль за исполнением государственного бюджета, только близкое окружение президента знало, как были распределены и использованы государственные средства. С этого момента Лукашенко мог бесконтрольно распоряжаться государственными средствами для усиления своей власти. 12 июля 1995 года вышел указ президента РБ № 267 «Об уточнении бюджета Республики Беларусь на 1995 год». Указ нарушал конституцию и законодательство РБ. Согласно этому указу были уменьшены расходы на содержание экономического сектора и существенно увеличены расходы на содержание МВД, КГБ, прокуратуру, оборону и других исполнительных органов[83].

В начале 1990-х годов была приватизирована незначительная часть промышленных и сельскохозяйственных предприятий. С избранием Лукашенко, крупный бизнес стал переходить под контроль влиятельных представителей власти. С 1995 года неконтролируемый крупный бизнес уничтожается средством возбуждений уголовных дел на владельцев фирм, или заменой руководящих кадров на лояльных руководителей предприятий. Устранение частного бизнеса повлияло на развитие бизнеса близкого окружения президента. Частные фирмы более не могли финансировать оппозицию[84].

Лукашенко создает вертикаль власти. На сессии Верховного Совета вносятся дополнения в Закон о местном самоуправлении. До этого момента местные органы власти проводили независимую политику от центра. На пресс-конференции перед заседанием парламента Лу-

[81] Там же.
[82] Там же.
[83] *Президентские выборы в Беларуси: от ограниченной демократии к неограниченному авторитаризму*, с. 198.
[84] Там же, с. 200-2001.

кашенко заявил, *что он будет настаивать на создании властной вертикали, подчиненной президенту. Если парламент воспротивится этому, он будет вынужден назначить параллельно председателям исполкомов своих представителей. И тогда старые структуры превратятся в ненужные придатки.*

Верховный Совет утвердил и этот закон. В Беларуси создавалась вертикаль власти подчиненная Лукашенко[85].

Противостояние с Верховным Советом нарастало. С докладом о коррупции в рядах команды Лукашенко на заседании ВС выступил народный депутат Сергей Антончик. Он обвинил Лукашенко в том, что на высшие государственные должности были назначены коррупционеры с ведома президента, а также прозвучали другие обвинения в сторону его команды. ВС принял решения передать материалы прилагаемые к докладу в прокуратуру, которая в свою очередь не обнаружила фактов правонарушений содержащихся в материалах доклада. Доклад должен был быть опубликован в главных республиканских газетах. Александр Федута, по распоряжении Александра Лукашенко, попросил главных редакторов крупнейших газет не печатать этот доклад. В результате газеты вышли с белыми пятнами. Со временем были уволены все редакторы крупнейших газет, телевидение попало под контроль президента, а также была отменена прямая трансляция с сессии Верховного Совета, что привело к введению цензуры в Беларуси[86].

Внешняя политика Беларуси после президентских выборов 1994 года

С получением независимости Беларуси проводилась активная политика, нацеленная на интеграцию со странами Европы. В 1992 году в Минске прошло выездное заседание Парламентской Ассамблеи Совета Европы по связям с европейскими странами, которые не входят в состав этой организации. Председатель Катрин Лалюмьер, смотря на перспективы Беларуси, утверждала, что к концу 1994-1995 года Беларусь может стать полноправным членом международной организации[87].

[85] А. Федута, *Лукашенко. Политическая биография*, см. в интернете: Электронная библиотека RoyalLib.com: https://royallib.com/book/feduta_aleksandr/lukashenko_politicheskaya_biografiya.html (доступ: 12.06.2019).

[86] Там же.

[87] П. Краўчанка, *Беларусь на ростанях*, с. 308.

После избрания Лукашенко, отношения с Советом Европы начали тормозиться. Конфликт между парламентом и президентом отложили принятие решения о принятии Беларуси в ПАСЕ. В 1997 году на заседании ПАСЕ, из-за нарушения принципа разделения властей в дополненной после референдума конституции Беларуси, а также из-за несоблюдения прав и свобод граждан, было принято решение о приостановке действия статуса специального приглашенного для Беларуси[88].

В этот период усиливается процесс интеграции с Российской Федерацией. Процесс интеграции с РФ Лукашенко рассматривал, как возможность занять место президента союзного государства, а также получения нефти и газа по заниженным тарифам. Перспектива стать главой союзного государства исчезла с приходом к власти в России Владимира Путина. В то же время Лукашенко ведет секретные переговоры по вступлению Беларуси в НАТО, в то время, когда Россия активно сопротивляется расширению НАТО на восток. Переговоры проводит Лукашенко, не ставя в известность Министерство иностранных дел. Но страны запада не видели в Лукашенко надежного союзника[89].

В парламенте не было ни одной организованной силы, которая могла бы изменить направление внешней политики Беларуси. 26 марта 1996 года в Москве было подписано соглашение между Беларусью, Казахстаном, Киргизией и Россией об углубленной интеграции в сфере экономики. Наивысшим органом этого соглашения должен был быть международный совет, который состоял из президентов, премьеров и министров государств. Исполнительным органом — интеграционный комитет, который должен был исполнять решение международного совета[90].

2 апреля 1995 года был подписан договор о создании Союза Беларуси и России, целью которого была глубокая политическая и экономическая интеграция. Согласно договору до конца 1997 года два государства должны были унифицировать правовую систему в сфере экономики, и создать условия для введения общей валюты. Создание общего экономического пространства должно было дать возможность свободному перемещению капитала, граждан и товаров. Глав-

[88] А. Алехнович, *Справка: Беларусь и Совет Европы — возвращение к истокам*, см. в интернете: Made for minds: https://www.dw.com/ru/справка-беларусь-и-совет-европы-возвращение-к-истокам/a-4283643 (доступ: 12.06.2019).

[89] П. Краўчанка, *Беларусь на ростанях*, с. 342.

[90] Там же, с. 66.

ным органом союза был Высший Государственный Совет, состоящий из президентов премьеров и глав парламентов двух стран. Решения принимались только единогласно. Членом рады с совещательным голосом был также председатель Исполнительного Комитета. Также была создана Парламентская Ассамблея Союзного Государства, в котором два государства имели одинаковое количество представителей. Этот договор окончательно отменял доктрину нейтралитета, и делал Беларусь во внешней политике зависимой от России[91].

После референдума 1996 года Лукашенко получил практически неограниченную власть, что в последствии привело к изоляции Беларуси в мире. Государства западной Европы не признали результаты референдума, и созданного президентом нового Народного Собрания. Охлаждение отношений с Западом привело к тому, что союз с Россией стал единственной альтернативой в международной политике Лукашенко[92].

В рамках СНГ Беларусь также продолжала активное сотрудничество. 18 января 1994 года Верховный Совет ратифицировал устав СНГ. В феврале 1995 года Беларусь присоединилась к таможенному союзу с Россией и Казахстаном. Беларусь стала частью Евразийского экономического пространства. 29 марта подписан был новый договор, к которому присоединилась и Киргизия. Парламент Беларуси при ратификации этого соглашения в мае 1996 года внес несколько поправок, не касающихся экономики, в договор. Верховный Совет с этого момента имел право принятия решения об использовании беларуской армии за границами государства. Парламент опасался, что президент мог принять решение об участии Беларуской армии на территории РФ в защите территориальной целостности России[93].

Отношения с Польшей были испорчены с избранием Беларуси курса на интеграцию с Россией, нарушением прав человека в Беларуси и провозглашения Польшей желания вступления в НАТО. Но публично Беларусь декларировала готовность сотрудничать со всеми соседними государствами. В январе 1995 года в Бресте прошла встреча премьер-министров Беларуси и Польши, в результате которой было подписано несколько документов, касающихся экономического сотрудничества и пограничного движения. Было также подписано соглашение об охране мест памяти жертв войны и репрессий[94].

[91] Там же, с. 66-67.
[92] Там же, с. 69.
[93] Там же, с. 83.
[94] Там же, с. 94.

31 марта 1996 года президент Польши Александр Квасневский совершил визит в Беларусь. Квасневский убеждал Лукашенко сохранить суверенитет и не подписывать союзный договор с Россией. Лукашенко хотел, что бы Польша возобновила экономические отношения со странами СНГ. Этот визит охладил отношения с Польшей. Президент Польши стал защитником прав беларуской оппозиции, что в Беларуси трактовали как вмешательство во внутренние дела государства[95].

После референдума в ноябре 1996 года Верховный Совет 13 созыва утратил свои полномочия. Польша, как и многие западные государства, признала ВС единственным легальным законотворческим органом Беларуси. Новый парламент Польша признала нелегитимным. Беларусь оказалась в политической изоляции[96].

В 1998 году Лукашенко издает распоряжение, согласно которому дипломаты западных стран должны были покинуть свои резиденции в Дроздах. Данное решение вынудило правительство этих стран отозвать руководителей дипломатических миссий на консультации. В результате президенту Беларуси и высшим чиновникам был запрещен въезд на территорию этих государств[97].

В 1994-1995 годах США трактовали Беларусь как естественную сферу интересов России. Подписание договора о союзе с Россией, а потом протесты 1996-1997 годов заставили правительство США пересмотреть свою политику в отношении Беларуси. Охлаждение отношений с США наступило в 1995 году в связи с антинатовскими заявлениями Лукашенко. США предоставили политическое убежище двум известным беларуским оппозиционерам, Сергею Наумчику и Зенону Позняку. Америка, так же как и большинство стран Европы, не признала результатов референдума 1996 года. 3 февраля 1997 года США заявили об официальной линии политики в отношении Беларуси. Международные отношения должны поддерживаться на уровне посольств, переговоры должны проводиться с участием оппозиции, независимых СМИ, неправительственных организаций[98].

Изоляция Беларуси повлекла поиск новых контактов на востоке. Общей чертой государств, с которыми Беларусь налаживала контакты, было отсутствие демократии и невыполнение прав человека, а также негативное отношение к политике США. Дипломатические отношения развивали с такими странами как Китай, Индия, Вьетнам,

[95] Там же, с. 95.
[96] Там же, с. 96.
[97] Там же, с. 96.
[98] Там же, с. 120.

Ирак, Ливия и Сирия. Лидеры этих стран охотно принимали Лукашенко. Беларуси нужен был рынок сбыта промышленной продукции, а также продажа вооружений. Особенно близкие отношения были с Китаем, которого начинают считать главным стратегическим партнером на востоке наравне с Россией[99].

Установление диктатуры в Беларуси

Весной 1995 года Лукашенко выступил с инициативой проведения референдума по вопросу придания русскому языку статуса государственного языка Беларуси, а также изменения государственной символики, экономической интеграции с Россией и права роспуска парламента президентом. Это противоречило закону о референдуме, а именно, вопросы касающиеся национальных ценностей на референдум не могли выноситься[100].

23 марта депутаты оппозиции БНФ подготовили проект постановления ВС, в котором предлагали отклонить предложение Лукашенко о референдуме по причине его незаконности[101].

11 апреля на заседании Верховного Совета демократические депутаты объявили голодовку. Решение президента о проведении референдума не было поддержано, не хватило несколько голосов. Депутатами оппозиции было принято решение остаться на ночь в здании парламента, где они держали голодовку.

Уже после окончания заседания парламента в 18 часов вечера охрана президента потребовала от журналистов покинуть здание ВС. В 20 часов 11 минут руководитель охраны президента Игорь Королев сообщил депутатам, что в Доме правительства заложена бомба. Депутатам было предложено покинуть здание, ссылаясь на приказ Лукашенко. Депутаты отказались уходить, заявивши, что не будут мешать работе саперов. После 23 часов вечера в Дом дравительства вошли несколько десятков человек в форме милиции и в штатском. В 0 часов 41 минуту саперы покинули здание, сообщивши, что бомба так и не была найдена. В 2 часа 45 минут сотрудники группы специального назначения «Альфа» применили силу в отношении депутатов. Депутаты были избиты и силой удалены из здания парламента. В результате было возбуждено уголовное дело об избиении депутатов и введении войск в здание парламента[102].

[99] Там же, с. 124.
[100] С. Навумчык, *Сем гадоў Адраджэньня*, с. 112.
[101] Там же, с. 112.
[102] Там же, с. 119-120.

На следующий день возле Дома правительства собралось несколько сотен человек в поддержку депутатов, но митинг был жестоко подавлен милицией. На заседании парламента при выступлении Лукашенко оппозиция покинула заседание. 13 апреля под давлением президента Верховный Совет большинством голосов поддержал решение о проведении референдума[103].

Референдум был объединен с выборами в Верховный Совет и назначен на 14 мая. На референдум было решено вынести 4 вопроса: вопрос придания русскому языку статуса государственного языка, изменение государственной символики, третий и четвертый вопросы были сформулированы не точно: права президента распускать парламент и союз с Россией. Это были популистские шаги, направленные на получение народного доверия с целью нарушения принципа разделения властей и получения всей полноты власти[104].

Проводилась масштабная пропагандистская работа в государственных средствах массовой коммуникации с населением. Так, например, за несколько дней до референдума был показан пропагандистский фильм режиссера Юрия Азаренка «Ненависть: Дети лжи». В этом фильме деятели БНФ и национального движения сравнивались с фашистскими коллаборантами времен второй мировой войны[105].

Лидеры БНФ после показа фильма добивались телевизионного эфира для опровержения обвинений, но эфир так и не был предоставлен. 10 мая депутаты от БНФ провели пресс-конференцию, в которой была дана оценка ситуации в обществе и ситуации в СМИ перед выборами и референдумом[106].

Лукашенко был не заинтересован в том, чтобы выборы состоялись. Во время одного из выступлений он заявил, что он голосовать не пойдет, — «все равно обманут», имея в виду, что обманут депутаты. Таким образом, Лукашенко ориентировал своих сторонников не идти на выборы. Но в то же время государственные СМИ призывали граждан для участия в референдуме, при этом по телевидению показывали за какие пункты нужно проголосовать[107].

За все время подготовки к референдуму и избирательной кампании оппозиция БНФ так и не получила возможности выступить на телевидении с критикой вопросов вынесенных на плебисцит, и высказать

[103] Там же, с. 123-124.
[104] *Палітычная гісторыя незалежнай Беларусі*, с. 81.
[105] Там же, с. 227.
[106] Там же, с. 230.
[107] Там же, с. 230.

свою позицию относительно референдума. Кроме того в выступлениях кандидатов в депутаты в СМИ вырезались слова с критикой референдума. Сотрудники радио советовали кандидатам не поднимать тему референдума, иначе выступление не попадет в эфир[108].

Плебисцит прошел 14 мая, по данным ЦИК в референдуме приняло участие 64,8% избирателей:

- За придание русскому языку статуса второго государственного проголосовало 83,3%, против 12,7%.
- За изменение государственной символики проголосовало 75,1%, против 20,5%.
- За поддержку политики интеграции с Россией проголосовало 83,3%, против 12,5%.
- За право президента распускать парламент проголосовало 77,7%, против 17,8%[109].

Вечером, после закрытия избирательных участков и оглашения предварительных результатов голосования, управляющий делами президента Иван Титенков поднялся на крышу здания парламента. Титенков сорвал бело-красно-белый флаг и разорвал его на куски. Каждый кусок был им подписан и предназначался на сувениры[110].

Референдум так и не был признан международным сообществом. Парламентская ассамблея ОБСЕ постановила, что проведение референдума прошло с нарушением международных стандартов. Референдум проходил в условиях контроля государства над СМИ, что привело к нехватке и искажению информации для граждан. Было также зафиксировано вмешательство исполнительной власти в процесс референдума и лишение политических партий их законных прав. Государственный департамент США дал негативную оценку выборам и референдуму. Референдум был признан в России[111].

Референдум 14 мая 1995 года инициированный Лукашенко использовался для борьбы с политическими противниками и оппозицией, заметно усиливал позиции исполнительной власти и легитимизировал политику Лукашенко в глазах народа[112].

[108] Там же, с. 231.

[109] Там же, с. 231-232.

[110] А. Федута, *Большая жратва: политбюро. Завхоз республики, 1999*, см. в интернете: Internet archive: http://web.archive.org/web/20071012142725/http://bdg.press.net.by/1999/1999_08_02.619/tit1.shtml (доступ: 12.06.2019).

[111] *Первый референдум Лукашенко — как это было*, см. в инитернете: Белорусский Партизан: https://belaruspartisan.by/politic/304561/ (доступ: 12.06.2019).

[112] Там же.

Выборы 1995 года

Выборы в Верховный Совет проходили в два этапа. Первый этап проходил в мае 1995 года, тогда не было избранно достаточное количество депутатов для легитимности нового состава парламента. Второй этап прошел в ноябре-декабре 1995 года, в котором было выбрано нужное количество депутатов для кворума[113].

Демократы не были едиными и делились на два блока. В центристский блок вошли Партия народного согласия, Объединенная демократическая партия и Гражданская партия. В экономической части центристский блок ориентировался на рыночную экономику, но в отличие от БНФ, не акцентировали внимание на опасности интеграции с Россией. В левый блок входили такие партии, как Социалистическая партия, Партия коммунистов Беларуси, Аграрная партия, Коммунистический союз молодежи и Союз офицеров. Они выступали за восстановление СССР или интеграцию с РФ. За беларускую независимость выступал демократический блок в составе Беларуской социал-демократической Грамады, Беларуской крестьянской партии, Беларуской христианско-демократической партии, Партии Беларуского народного фронта, Национально-демократической партии Беларуси. Их целью было усиление государственного суверенитета, проведение рыночных реформ и др.[114]

Исполнительная власть создала максимально неблагоприятные условия для проведения избирательной кампании: ограниченный доступ к СМИ; запрет проведения избирательной агитации за пределами избирательного округа, на которых выдвигались кандидаты; максимальная сумма, выделенная на избирательную кампанию одного кандидата, не должна была превышать 50 долларов США. Всем рабочим по желанию давался отпуск с 1 по 15 мая, что снизило их участие в выборах и поставило в выгодные условие кандидатов от номенклатуры[115].

Выборы были провалены из-за низкой явки избирателей. 28 мая прошел второй тур выборов. На нем было выбрано всего 119 депутатов, этого количества не хватало для проведения законного заседания Верховного Совета. Согласно закону для начала работы нового Верховного Совета требовалось не менее 174 депутатов. Большинство избранных депутатов были сторонниками левых политических партий

[113] С. Навумчык, *Дзевяноста пяты*, Радыё Свабодная Эўропа / Радыё Свабода 2015, с. 248.

[114] Там же, с. 249-250.

[115] *Палітычная гісторыя незалежнай Беларусі*, с. 78.

и представителями исполнительной власти. Старый состав Верховного Совета продолжил свою работу[116].

Президента устраивала ситуация, когда в стране фактически не было законодательной власти: полномочия старого состава ВС уже были закончены, а новый не мог приступить к работе. Указом Президента № 336 депутаты лишены были неприкосновенности[117].

Старый Верховный Совет 12 созыва продолжал свою работу еще почти 8 месяцев — до 9 января 1995 года. Верховный Совет 12 созыва вплоть до окончания своих полномочий так и не утвердил результаты референдума. Депутаты от БНФ сразу после референдума заявили о нелегитимности референдума и непризнании его результатов[118].

В это же время увеличивается дисбаланс между исполнительной властью и другими ветвями власти. Осенью 1995 года Лукашенко предложил создать систему подчинения всех ветвей власти президенту. Под предлогом прямого президентского управления он добивается режима личной власти. Осенью Лукашенко отказался исполнять постановления Конституционного Суда, тем самым превратив его в консультационный орган.

В октябре 1995 года государственные типографии разорвали договора на печать влиятельных оппозиционных газет, таких как «Наша ніва», «Свабода», «Беларуская деловая газета», «Имя». Эти газеты исключили из подписных каталогов. Государственный распространитель СМИ «Белсаюздрук» отказал им в распространении. Под конец года Лукашенко восстановил действия своих указов отменённых ранее Конституционным Судом[119].

Повторные выборы в Верховный Совет 13 созыва прошли 29 ноября — первый тур и 10 декабря — второй тур. На этих выборах было выбрано еще 80 депутатов. Верховный Совет 13 созыва получил кворум и возможность приступить к своей работе[120].

Всего было избрано 199 депутатов, при этом в парламент не прошло ни одного кандидата от БНФ. Усиливались репрессии против демократических активистов. Так, например, результаты референдума еще не были утверждены парламентом, а старые государственные

[116] Там же, с. 78.

[117] А. Федута, *Лукашенко. Политическая биография*, см.в инитернете: Электронная библиотека RoyalLib.com: https://royallib.com/book/feduta_aleksandr/lukashenko_politicheskaya_biografiya.html (доступ: 12.06.2019).

[118] С. Навумчык, *Дзевяноста пяты*, с. 238.

[119] *Палітычная гісторыя незалежнай Беларусі*, с. 80.

[120] Там же, с. 80.

символы уже были основанием для репрессий, обосновывая это запретом на использование незарегистрированной символики[121].

Референдум 1996 года

В сфере образования в этот период проводиться политика русификации на основании результатов референдума. Лукашенко подписывает указ об изъятии школьных учебников 1992-1995 годов из системы образования. Белорусский гуманитарный лицей имени Якуба Коласа лишился своего здания, в котором потом был размещен суд. Преподаватели проводят занятия на конспиративных квартирах[122].

В январе 1996 года Верховный Совет 13 созыва приступил к работе. Совет не имел доступа к государственным СМИ. Верховный Совет не особо поддерживал политику президента в отношении интеграции с Россией, расходился с Лукашенко в понимании стиля управления. Существование даже такого парламента было угрозой личной власти Лукашенко. Он старался юридически закрепить позиции своей власти[123].

Председателем Верховного Совета был избран Семен Шарецкий, так как Аграрная партия, членом которой он являлся, получила большинство депутатских мандатов. Шарецкий на посту нового спикера избегал конфликтов с исполнительной властью. В феврале 1996 года Конституционный Суд подготовил документ о состоянии конституционной законности в Беларуси, в котором признал это состояние неудовлетворительным. 17 нормативных актов, подписанных президентом, были полностью или частично признаны неконституционными. Суд также посчитал, что принцип разделения властей был нарушен в связи с неправомерной деятельностью президента, в результате чего принижалось значение Суда и парламента. Но председатель Верховного Совета проигнорировал предложение КС. Шарецкий отозвал из Конституционного Суда все запросы о конституционности указов Лукашенко, направленные в КС прежним составом парламента[124].

Референдум по изменению Конституции был назначен на 26 ноября 1996 года. Причиной этому была боязнь Лукашенко, что ситуация может выйти из-под контроля. Чтобы усилить свои позиции, прези-

[121] С. Навумчык, *Сем гадоў Адраджэньня*, с. 125.
[122] Там же, с. 126-127.
[123] *Палітычная гісторыя незалежнай Беларусі*, с. 82.
[124] А. Федута, *Лукашенко. Политическая биография*, см. в интернете: Электронная библиотека RoyalLib.com: https://royallib.com/book/feduta_aleksandr/lukashenko_politicheskaya_biografiya.html (доступ: 12.06.2019).

дент назначил на 19 октября Всебеларуское народное собрание, которое изначально задумывалось как альтернатива Верховному Совету, и должно было показать всенародную поддержку президентского курса[125].

Днем ранее в Минске прошел первый Конгресс демократических сил в защиту Конституции. На нем планировалось объединить все оппозиционные силы от БНФ до коммунистов, но цель не была достигнута. Конгресс показал, что оппозиция разъединена и не способна объединиться даже перед угрозой установления авторитарного режима в стране[126].

На референдум было решено вынести две группы вопросов: инициированные президентом и инициированные группой депутатов ВС. Президентом было предложено четыре вопроса:

1. О переносе Дня независимости на 3 июля — День освобождения города Минска от гитлеровских захватчиков в Великой Отечественной войне.
2. О внесении изменений и дополнений в Конституцию (предложенных президентом).
3. О введении свободной без ограничений купли-продажи земель сельскохозяйственного назначения.
4. Об отмене смертной казни.

Вопросы, инициированные Верховным Советом:

1. О внесении изменений и дополнений в Конституцию (предложенных парламентом).
2. О выборности глав администраций регионов.
3. О финансировании всех ветвей власти открыто и только из бюджета[127].

На заявление председателя ВС Семена Шарецкого Конституционный Суд постановил, что вопрос внесения изменений и дополнений в Конституцию на республиканский референдум не соответствует конституции и законам РБ. На основании постановления КС, Верховный Совет изменил свое решение от 6 сентября 1996 года о проведении референдума. На референдум было решено вынести только два вопроса: о переносе дня независимости и о выборности руководителей местных органов исполнительной власти.

[125] П. Краўчанка, *Беларусь на ростанях*, с. 431.
[126] Там же, с. 432-433.
[127] *Палітычная гісторыя незалежнай Беларусі*, с. 83.

В свою очередь Лукашенко не согласился с решением КС и подписал два указа:

1. О народном голосовании, в котором был определен порядок вступления в законную силу решений референдумов об изменениях и дополнениях в Конституцию РБ.
2. О несостоятельности решения Конституционного Суда в связи с тем, что оно расходиться с Конституцией и ограничивает право граждан на участие в референдуме. Также в этом указе было решение об приостановлении деятельности государственных органов, которые мешают проведению референдума[128].

В ответ на это Верховный Совет инициировал сбор подписей среди депутатов с целью объявления импичмента Лукашенко. Подписи были собраны к середине ноября и были переданы бывшим министром внутренних дел Юрием Захаренко в Конституционный Суд[129].

19 ноября с инициативы депутатов ВС Конституционный Суд начал рассмотрение дела о нарушении президентом конституции. 22 ноября было назначено решающее заседание КС о начале процедуры импичмента[130].

Угрозу концентрации власти в руках президента представлял председатель Центральной Избирательной Комиссии, который противостоял фальсификациям. 14 ноября Лукашенко силовым путем смещает с должности главы ЦИК Виктора Гончара. Служба охраны президента осуществляет вооруженный захват помещений ЦИК и силой не допускают Виктора Гончара в его служебный кабинет. Главой ЦИК назначается лояльная президенту Лидия Ермошина[131].

Верховный Совет обратился к руководству РФ с просьбой выступить в качестве посредника в противостоянии Президента и Верховного Совета. 22 ноября в Минск по поручению президента России Бориса Ельцина прибыла российская правительственная делегация, в состав которой входили премьер-министр России Виктор Черномырдин, председатель Совета Федерации Егор Строев и спикер Государственной Думы Геннадий Селезнев. Им было поручено выступить

[128] Там же, с. 83-84.

[129] А. Федута, *Лукашенко. Политическая биография*, см. в интернете: Электронная библиотека RoyalLib.com: https://royallib.com/book/feduta_aleksandr/lukashenko_politicheskaya_biografiya.html (доступ: 12.06.2019).

[130] *Палітычная гісторыя незалежнай Беларусі*, с. 84.

[131] А. Федута, *Лукашенко. Политическая биография*, см. в интернете: Электронная библиотека RoyalLib.com: https://royallib.com/book/feduta_aleksandr/lukashenko_politicheskaya_biografiya.html (доступ: 12.06.2019).

в роли посредников и привести три ветви власти в Беларуси к компромиссу[132].

По соглашению, которое было заключено между председателем Верховного Совета Семеном Шарецким, председателем Конституционного Суда Валерием Тихиней и президентом Александром Лукашенко при посредничестве российских чиновников, Лукашенко соглашался с тем, что референдум, назначенный на 26 ноября будет носить консультативный характер. Верховный Совет в свою очередь должен был отозвать из Конституционного Суда дело об импичменте[133].

Соглашение не было выполнено. Для того чтобы оно получило юридическую силу, требовалась ратификация парламента. Перед ратификацией пропрезидентская парламентская фракция «Згода» обратилась к депутатам с предложением проголосовать за ратификацию этого соглашения. Но в итоге члены «Згоды» проголосовали против. Это позволило президенту обвинить парламент в неспособности идти на компромиссы, и отказаться от взятых на себя обязательств при подписании соглашения. Перед референдумом президент восстановил действия своих указов об обязательном характере референдума и по вопросам изменений и дополнений Конституции[134].

24 ноября 1996 года прошел референдум. Официальные результаты показали полную поддержку курса президента. Верховный Совет был упразднен, вместо него был создан двухпалатный парламент. Новый парламент состоял из Совета Республики — верхняя палата и Палаты Представителей, в которую перешли лояльные президенту депутаты. 28 ноября Палата Представителей приняла решение отозвать обращение депутатов ВС об импичменте в Конституционный Суд[135].

Изменения и дополнения в Конституцию касались баланса сил между президентом и парламентом. ВС прекратил свое существование, а вместо него был создан двухпалатный парламент — Национальное Собрание. Президент получил право назначать референдумы и высших государственных чиновников. После референдума президент имел право не согласовывать с парламентом назначения министров. Срок президентских полномочий был увеличен до 5 лет. Местные исполкомы были выведены из-под контроля местных советов и стали частью президентской вертикали. Президенту было дано

[132] П. Краўчанка, *Беларусь на ростанях*, с. 440.
[133] Там же, с. 445.
[134] *Палітычная гісторыя незалежнай Беларусі*, с. 85.
[135] Там же, с. 85.

права роспуска парламента, а процедура импичмента усложнилась. Кроме этого главе государства были даны полномочия издавать декреты, которые в случае противоречия с законами обладали высшей юридической силой[136].

Референдум прошел с многочисленными нарушениями, которые позволяют его считать нелегитимным. Плебисцит не был признан международным сообществом. Россия была одним из немногих государств признавшим результаты плебисцита[137].

Заключение

После получения независимости страна начинает проводить курс на укрепление государственного суверенитета, но в то же время во внешней политике ориентируется на Россию. Причиной являлось нежелание терять старые экономические связи, правящая номенклатура видела возможность в улучшении благосостояния граждан за счет России.

В статье было показано, что победа Александра Лукашенко на выборах президента в 1994 году стала возможной благодаря:

1. непопулярной политике правительства Кебича;
2. получению популярности за счет антикоррупционного доклада;
3. пропаганда СМИ была направлена против БНФ и ее лидера Позняка.

После избрания Лукашенко президентом РБ в 1994 году он начинает политику, направленную на укрепление президентской власти:

1. создается президентская вертикаль власти;
2. президент действует брутально по отношению к своим оппонентам, тем самым нарушая законы и Конституцию;
3. во внешней политике Беларусь со временем попадает в политическую изоляцию и все более становиться зависимой от России;
4. подписывается договор о создании союзного государства, винной тому амбиции Лукашенко на пост президента союзного государства.

[136] *Референдум 1996. Что изменилось 19 лет назад?*, см. в интернете: Новости TUT.BY: https://news.tut.by/politics/474010.html (доступ: 12.06.2019).

[137] А. Федута, *Лукашенко. Политическая биография*, см. в интернете: Электронная библиотека RoyalLib.com: https://royallib.com/book/feduta_aleksandr/lukashenko_politicheskaya_biografiya.html (доступ: 12.06.2019).

На данный момент в стране фактически отсутствуют независимые СМИ, против демократических активистов проводятся репрессии, нет независимой судебной и законодательной власти. После референдума 2005 года Лукашенко получил право баллотироваться в президенты неограниченное количество раз. Россия использует политику экономического шантажа Беларуси в политических целях.

Summary

**Independent Belarus in the Period 1991-1996.
Peculiarities of Internal and External Policy**

The paper is concerned with the first years of the independent Republic of Belarus; of establishing the international relationships with the countries of the world and the coming to power of the authoritarian forces. Moreover, the situation just before the presidential election of 1994 is analysed; the reasons for the election of president Aleksander Lukashenko are presented as well as activities of the government of this period which led to the strengthening of the executive power. A separate part of the paper is devoted to the 1995 election, the conflict between the executive power and the legislative power and to the changes in internal and external policy of Belarus, which occurred after the 1994 election.

Keywords: the Republic of Belarus, independence, authoritarianism, internal and external policy.

Streszczenie

**Niezależna Białoruś w latach 1991-1996.
Osobliwości polityki wewnętrznej i zagranicznej**

Artykuł poświęcony jest pierwszym latom stanowienia niepodległości Republiki Białoruś, nawiązaniu stosunków międzynarodowych z krajami świata i dojściu do władzy sił autorytarnych. W artykule przeanalizowano również sytuację w przededniu wyborów prezydenckich w 1994 roku, ukazano przyczyny wybrania na prezydenta Aleksandra Łukaszenki oraz działania ówczesnego rządu, które doprowadziły do wzmocnienia władzy wykonawczej. Oddzielny rozdział artykułu poświęcono wyborom z 1995 roku, opozycji władzy wykonawczej w stosunku do władzy ustawodawczej i zmianom w polityce wewnętrznej i zagranicznej Białorusi, które zaszły po wyborach w 1994 roku.

Słowa kluczowe: Republika Białoruś, niepodległość, autorytaryzm, polityka wewnętrzna i zagraniczna.

Andrej Tieniuta — student Uniwersytetu w Białymstoku. Zgłębia stosunki międzynarodowe na studiach magisterskich w Białymstoku. Zainteresowania badawcze: parlamentaryzm, stanowienie niepodległości Białorusi, historia i współczesność stosunków międzynarodowych.

Мемарандум

Беларускага замежнага нацыянальнага камітэта ў Празе-Чэскай да генеральнага сакратара Лігі Нацый Эдварда Друманда ад 2 траўня 1931 года ў справе дыскрымінацыі беларускага насельніцтва ўладамі Польшчы

Президенту Лиги Наций[1]
г. Женева.

Белорусский Народ на протяжении нескольких веков был полным сувереном на своей земле и имея созданное им свое независимое, государство, известно в исторической литературе под названием Великого Княжества Литовско-Белорусского. (Название «литовцы» происходить от славянского племени лютичей, нынешние же литовцы есть жмудины.)[2]

Государство — это, границы которого простирались от Балтийского до Чёрного моря, будучи обессиленным бесконечными долголетними войнами с Московскими князьями и царями, постепенно захватывалось последними и наконец окончательно было завоёвано Россией при Императрице Екатерине II в конце XVIII столетия.

Цепи, насильственно связывавшие Белоруссию с Российской Империей, были разорваны Белорусским Народом только после свержения российского царизма великой революцией 1917 года.

Осуществляя свое право на свободное самоопределение, Белорусский Народ порвал всякую связь с Россией и 25 марта 1918 г. провозгласил Белоруссию независимой демократической республикой.

К сожалению молодое Белорусское государство оказалось не в силах защитить себя от натисков Советской России с одной стороны и Польши с другой стороны и пало жертвой русского и польского империализма.

На основании договора, заключённого между Польшей и Советской Россией 18 марта 1921 г. в Риге, Белоруссия оказалась разорван-

[1] Так у дакуменце пададзена пасада Генеральнага сакратара Лігі Нацый.

[2] Гэтая недарэчная і памылковая версія пра паходжанне этноніма «літва» падаў у дакуменце Мікола Вяршынін (ён раней выкарыстаў гэтую гіпотэзу ў сваім артыкуле «Продкі беларусаў», які захоўваецца ў рукапісе ў Нацыянальным архіве Рэспублікі Беларусь).

ной на части, а Белорусский Народ снова очутился под игом Москвы и Варшавы.

Новый завоеватель — Польша захватила 101.990 кв. килом. белорусской земли, с населением в три миллиона жителей, из коих 75% белорусов.

После того, когда 15 марта 1923 г. захват этот был санкционирован Советом Послов Великих Держав, — Польша оказалась полным хозяином на белорусской земле и направила весь свой государственный аппарат на денационализацию и полонизацию белорусского народа.

Хотя договором от 29 июня 1919 г., подписанным Польшей и державами Атланты, и были гарантированы права национальных меньшинств в Польше, однако этот договор никогда Польшей не выполнялся и не выполняется. Наоборот, белорусское население захваченных Польшей белорусских земель — бывших: Виленской, Гродненской и частью Минской губерний, находится в таких рабских условиях, что о правах человека и гражданина не приходится и говорить.

Чтобы перечислить весь польский произвол, направленный к национальному и социальному угнетению белорусского народа понадобилось-бы написать несколько томов. Здесь мы позволим себе остановится только на некоторых отдельных фактах, о которых неоднократно доводилось до сведения Лиги Наций, как Белорусским Национальным Правительством[3], так и отдельными белорусскими организациями.

I. Гнет экономическо-политический.

Белорусское население страдает от безземелья. Несмотря на это Польша после захвата Западной Белоруссии присвоила себе все лучшие земли и поселила на них 8 700 военных и 9 010 гражданских семейств, колонистов-поляков. Польша, при помощи этих колонистов и своей администрации, прямо терроризует белорусское население и не позволяет ему принимать участие в общественной деятельности. Так, например, для вида делаются выборы волостных старшин (войтов), сельских старост (солтысов) и писарей к ним. Если же, однако, на эти должности будут выбраны белорусы, то тогда выборы не утверждаются, а на выборные места назначаются поляки, в административном порядке.

Белорусские кооперативы и иные экономические предприятия закрываются под видом неблагонадежности. Белорусы, несмотря на

[3] Маецца на ўвазе Урад Беларускай Народнай Рэспублікі.

полную научную квалификацию, на государственную службу не принимаются.

II. Гнет религиозный.

Из числа существовавших в Западной Белоруссии 500 православных церквей, 305 было обращено в католические костелы. Белорусские священники-католики посылаются в Польшу, а на их место присылаются священники-поляки, не знающие ни белорусского языка, ни белорусских обычаев.

III. Гнет национально-культурный.

До войны 1914 г. в Западной Белоруссии были русские школы, но далеко не в достаточном количестве. После революции 1917 г. белорусское население стало открывать начальные школы белорусские, каковых до 1925 г. уже насчитывалось более 400. Кроме того были открыты 2 учительские семинарии — в Свислочи и Борунах и две гимназии — в Несвиже и Радошковичах[4].

Все эти учебные заведения были закрыты поляками, а на место их стали открывать польские школы.

Желая воспитывать своих детей на своем родном языке, белорусское население, руководствуясь польскими законами, подало

[4] Тут некрытычна падаецца колькасць беларускіх пачатковых школ, настаўніцкіх семінарый і гімназій без прывязкі да пэўнага часу, калі гэтыя школы былі ўтвораны і колькі яны існавалі. У заходняй частцы Беларусі падчас першай нямецкай акупацыі дзейнічала каля 150 беларускіх пачатковых школ (пераважна на Гродзеншчыне), Віленскія беларускія настаўніцкія курсы дзейнічалі ў 1915-1916 гг., а Свіслацкая настаўніцкая семінарыя ў 1916-1918 гг. У Будславе з канца 1917 г. дзейнічала Будслаўская беларуская грамадская школа, якая ў 1918 г. пераўтворана была ў беларускую гімназію. Са студзеня 1919 г. пачала працаваць Віленская беларуская гімназія. Падчас польска-савецкай вайны 1919-1920 гг. на Віленшчыне дзейнічала каля 30 беларускіх школ, беларускія гімназіі ў Вільні і прагімназія ў Горадні. Будслаўская гімназія была зліквідавана польскімі акупацыйнымі ўладамі ў 1919 г., нягледзячы на пратэст мясцовага насельніцтва, якое ў яе абарону склала петыцыю, падпісаную звыш 500 жыхарамі мястэчка. Падчас існавання Сярэдняй Літвы (1920-1921) на Віленшчыне было ўтворана каля 200 беларускіх пачатковых школ, Барунская беларуская настаўніцкая семінарыя, а з 1921 г. паўсталі беларускія гімназіі ў Горадні, Нясвіжы, Гарадку і Навагрудку. Але зімой-вясной 1922 г. большасць беларускіх школ на Віленшчыне была зліквідавана польскай уладай, скасавана Барунская настаўніцкая семінарыя, нягледзячы на пратэст звыш 700 жыхароў мястэчка. У 1923 г. былі зачынены беларускія гімназіі ў Нясвіжы і Гарадку. У 1923-1925 гг. у Заходняй Беларусі дзейнічала крыху болей за 20 пачатковых школ, 5 гімназій з беларускай мовай навучання.

у 1925/1926 учебном году школьному куратору декларации на открытие 412 белорусских начальных школ, для 16 480 детей. Ни одна из этих деклараций удовлетворена не была.

На 1926/1927 г. было подано декларации на школы для 19 472 детей, но также никакого результата не последовало. Такие же декларации подавались ежегодно и все они были оставлены без последствия. Таким образом, много десятков тысяч детей школьного возраста остались безграмотными.

В действительности на два с половиной миллиона белорусского населения имеется в настоящее время только 24 начальных школ белорусских и 41 школа утраквистичная (польско-белорусская) — всего 65 школ.

Не считаем здесь польских школ, открываемых для полонизации белорусских детей, ибо дети польского языка не понимают и выходят из них совершенно безграмотными.

Польские учителя запрещают белорусским детям говорить между собою на своем родном языке не только в школе, но и дома, а белорусские книжки сжигают (м. Солы, Ошмянского округа).

Крестьянин дер. Новоельня Новогрудского округа Михаил Мороз был приглашен в полицию и там избит до полусмерти за то, что на сельском сходе агитировал за открытие белорусских школ. Таких примеров есть много.

В настоящее время 20 000 детей школьного возраста за неимением школ совершенно не учатся, а правительство даже частных белорусских школ открывать не разрешает.

Польским парламентом было ассигновано на белорусские училища 50 000 злотых, каковые и были внесены в государственный бюджет на 1930 г. Из этой суммы только одна пятая часть была использована по назначению, а остальные 4/5 Правительство прямо задержало. Вследствие этого не открыт интернат для учеников при белорусской гимназии в Новогрудке, не выданы белорусские учебники и не открыты курсы для белорусских учителей[5].

С целью воспрепятствования образованию белорусских детей на родном языке, правительство аннулировало право парламента по школьному вопросу. Так, 29 ноября 1930 г. был выдан декрет Пре-

[5] У 1931 г. у Вільні была ўтворана Беларуская настаўніцкая семінарыя (курсы) імя Ф. Багушэвіча, якая праіснавала адзін няпоўны навучальны год і з-за нястачы фінансавых сродкаў ды адміністрацыйнага ціску польскай школьнай адміністрацыі спыніла сваю чыннасць.

зидента Польской Республики, коим прямо запрещается открывать белорусские школы ранее семи лет.

В государственный бюджет на 1931 г. на белорусские училища не внесено ни одного гроша, хотя подати и всякие налоги с белорусского населения взыскиваются; разным образом население справно отбывает государственную и воинскую повинность.

IV. Национально-социальный гнет.

В городах: Вильно, Новогрудке и Клецке существовали три белорусских гимназии, которым поляки не давали государственных прав (Клецкая гимназия и до сих пор их не имеет), не признавали матуральных свидетельств[6] этих гимназии и не принимали абитуриентов в высшие польские учебные заведения. Вследствие этого многие абитуриенты принуждены были бежать за границу, где и окончили высшие учебные заведения с титулами докторов и инженеров. За это Польское Правительство лишило их государственной принадлежности и не позволяет вернуться на родину. Такие действия противоречат смыслу № 4 и 6 Версальского трактата от 24.06.1919 года.

Тем докторам и инженерам, которые хотя и считаются польскими гражданами, не только не признает матуральных свидетельств, но и не признает заграничных дипломов[7]. Вследствие этого, они являются в Польше бесправными людьми, не могут занимать не только казенных должностей, но и заниматься частной практикой.

Во время первых выборов депутатов в Польский парламент в 1922 г. белорусы получили 15 мандатов, тогда как в 1930 г. получили только один мандат, случайно прошедший по украинско-белорусскому списку[8]. Это обстоятельство характеризует всё прогрессивно усиливающиеся репрессии, которыми правительство терроризирует белорусское население.

[6] Маюцца на ўвазе пасведчанні аб атрыманні сярэдняй адукацыі. Матура, атрыманая ў заходнебеларускіх грамадскіх гімназіях (недзяржаўнага ўзору) у першай палове 1920-х гадоў не дазваляла пастыпаць у вышэйшыя навучальныя ўстановы Польшчы.

[7] Такая негалосная практыка сапраўды мела месца ў Польшчы з пачатку 1930-х гадоў.

[8] Маецца на ўвазе Фабіян Ярэміч (1891-1958), старшыня Беларускага сялянскага саюза, які прайшоў у польскі Сейм па спісе выбарчага блока нацыянальных меншасцей (украінцаў і беларусаў). У дакуменце не ўлічваюцца беларускія нацыянальныя прадстаўнікі, якія прайшлі ў паслы ў якасці «дзікіх» (незалежных) кандыдатаў.

Все бывшие белорусские депутаты парламента, которым не удалось бежать за границу, а именно: Иосип Гаврылик, Флегонт Волынец, Міхаил Крынчук, Игнат Дворчанин, сенатор Василий Рагуля и много других общественно-политических деятелей посажены в тюрьму, потом были осуждены на каторжные работы, на разные сроки.

В Польше имеется 345 тюрем, которые переполнены белорусскими и украинскими политическими «преступниками». Эти «преступники» в большинстве случаев заключаются в протестах против насилий и не имеют ничего общего с коммунистической идеологией.

За 10 лет состоялось 1000 политических процессов над белорусами; много тысяч людей было осуждено, суды продолжаются и ныне.

Территория Западной Белоруссии изрыта военными окопами, деревни сожжены и многие до сих пор не отстроены.

Благодаря тому, что лучшие земли заселены польскими колонистами, измученное белорусское население страдает от безземелья и терпит голод и холод. Кроме того, постоянный террор, издевательство и насильственная полонизация привели белорусский народ до отчаяния и страшной ненависти против поляков.

Такое положение, в случае какого-нибудь политического осложнения, несомненно повлечет за собою общее восстание всего белорусского народа и значительно может повредить тем задачам, которые ставит перед собою Лига Наций, в вопросе о достижении всеобщего мира.

V. Террор во время выборов в польский парламент.

В 1922 г., при первых выборах в польский парламент, правительственный блок потерпел в белорусских округах полное поражение, вследствие оппозиционного отношения к нему белорусских масс, отдавших свои голоса белорусскому национальному списку. С того времени, при последовательных выборах правительство стало употреблять террор против белорусских избирателей, чем систематически ослабляло выборную акцию. Наконец в 1930 г. Правительство Маршала Пилсудского, который является польским помещиком из белорусского края (Виленской губ.), решило совершенно лишить (!) белорусов парламентского представительства, чего и добилось путём неслыханных злоупотреблений и насилий против белорусских избирателей. Прежде всего, были признаны недействительными белорусские выборные списки в Белостоке, Пинске, Брест-Литовске, Острове, Гродно и Лиде, а также некоторые кандидатуры в Новогрудке; остался только список в Свенцянском округе.

Округовые выборные комитеты были составлены так, что во главе их везде оказались польские чиновники, помещики и колонисты.

Комитеты эти, выпуская воззвания на белорусском языке, приглашали белорусов голосовать только за правительственный список № 1, во главе которого стоял Маршал Пилсудский, при чем в этих воззваниях говорилось, что Пилсудский есть белорус из Виленского края и что он удовлетворит все желания белорусского населения.

Видя, однако, что такому обману никто не поверит, были выпущены объявления дословно следующего содержания.

ОБЪЯВЛЕНИЕ.

«Сим доводится до всеобщего сведения приверженцев списка Маршала Иосифа Пилсудского, что в день выборов в Сейм 16 ноября и в Сенат — 22 ноября все избиратели, которые будут голосовать за список № 1 обязаны голосовать открыто и явно. Избиратели, подходя к урнам, должны держать карточки с номерами так, чтобы номер хорошо был виден всем лицам, находящимся в помещении, в том числе и членам выборных комиссий».

Во всех последовательных объявлениях и речах правительственных агентов говорилось, что тот, кто не будет голосовать за список № 1, не будет пользоваться правами польского гражданства и будет поставлен вне закона.

Не веря, однако, что обманом и запугиванием будет достигнута желаемая цель, правительство приняло более крутые меры против белорусского населения. Во-первых, чтобы терроризовать избирателей и «обезвредить» всех активных белорусских деятелей, принимавших участие в выборной акции и во-вторых — обсадить избирательную комиссию преданными польским властям людьми и не допустить к участию в них мужей доверия белорусских списков, чтобы иметь возможность свободно подсыпать в урны избирательные записки с № правительственного списка (№ 1), отмечая имена неявившихся избирателей, как явившихся.

Последний прием был верно рассчитан. Как уже сказано выше начиная с 1922 г. фрэквенция[9] избирателей, вследствие террора постоянно понижалась так, что на дополнительных выборах в двух белорусских округах (Лидском и Свенцянском), состоявшихся в том же 1930 г. в мае месяце к выборным урнам явилось всего лишь 30% избирателей. Понятно, что на общих выборах в месяце ноябре, когда в Западной Беларуси стоит осенняя распутица, число охотников идти на

[9] Паланізм. Па-расійску — «участие в голосовании».

выборы по почти не проходимым в то время года грунтовым дорогам (шоссе здесь редкое явление) не могло быть большим, участие населения в выборах должно было быть слабее, чем оно было в мае месяце.

Вот правительство, передав руководство избирательными комиссиями своим доверенным людям, польским помещикам и военным колонистам и лишив доступа в комиссии представителей белорусских списков, уже совершенно беспрепятственно могло производить свои манипуляции с подсыпанием в урны избирательных списков № 1 за счет огромного большинства неявившихся на выборы избирателей. Этим и объясняется беспримерная еще в Польше цифра будто бы голосовавших избирателей, достигшая по уверению правительства 90% в белорусских выборных округах.

Вот ряд фактов, имевших место во время ноябрьских выборов 1930 г. на территории Западной Белоруссии и не опубликованных в тамошних белорусских газетах, вследствие цензурных репрессий. Поясняем, что мы даём лишь наиболее яркие из них, не говоря о менее ярких, но одинаково типичных для всей территории Западной Белоруссии.

9 ноября [1930 г.] один из агитаторов за белорусский список № 22 («Центрального Союза Белорусских Культурно-Просветительных и экономических организаций и учреждений»[10]), работавший в Новогрудском воеводстве, Крит, при объезде округа был без всякого основания задержан в Городее польскою полицией с избирательными воззваниями и запасом избирательных карточек № 22. Полиция, произведя обыск и не найдя ничего «коммунистического», продержала его некоторое время, а затем заявила, что он свободен. Но едва он отошел на 50 шагов от помещения полиции, на него совершенно открыто напало несколько переодетых в штатское платье агентов полиции, которые, жестоко избив его, отняли в него и уничтожили все выборные издания и материалы.

Кандидат белорусского списка № 22 Арцишевский 14 ноября сел в Столбцах на автобус, чтобы отвести избирательные карточки и полномочия для мужей доверия в м. Рубежевичи. Следом за ним сели

[10] Цэнтральны Саюз беларускіх культурна-асветных и гаспадарчых арганізацый (Цэнтрасаюз), утвораны ў 1930 г. з мэтай згуртаваць нацыянальнаарыетаваныя левыя сілы пасля разгрому польскімі ўладамі Беларускай сялянска-работніцкай грамады. У кіраўніцтва арганізацыі ўваходзілі Антон Луцкевіч, Кузьма Крук, Фабіян Акінчыц ды інш. Дзейнічаў у процівагу Кампартыі Заходняй Беларусі, разыходзіўся па многіх палітычных пытаннях з Беларускай хрысціянскай дэмакратыяй і Беларускім сялянскім саюзам.

в тот же автобус два полицейских агента в штатском платье. Когда ночью Арцишевский сошел в Рубежевичах с автобуса, агенты тоже сошли. И вот, как только автобус отправился далее, агенты с револьверами в руках напали на Арцишевского и, приказав поднять руки вверх, отняли у него его саквояж. Потерпевший, переночевав в местечке, рано утром отправился со свидетелями на место нападения. Тут он нашел брошенный и вскрытый саквояж, из которого были выкинуты карточки с избирательными номерами и истоптаны до негодности, а папка с подлинными удостоверениями для мужей доверия, на право присутствовать в избирательных комиссиях всего района в числе 60 человек, исчезла.

В день выборов во всех избирательных комиссиях района с похищенными у Арцишевского удостоверениями явились совершенно другие лица, а когда подлинные мужи доверия белорусского списка № 22 пришли протестовать против такой замены, их в комиссию не допустили. Такие факты констатированы в Свержене, Куликовке и других районах. Не имела последствия и личная интервенция Арцишевского, являвшегося уполномоченным списка № 22 в Новогрудском избирательном округе.

Об ограблении Арцишевского был составлен протокол, заявлено председателю Окружной выборной комиссии в Новогрудке и Прокурору Окружного суда в Новогрудке, однако виновные не были найдены.

В Молодечне в избирательной комиссии заставляли голосующих показывать какой номер они кладут в конверт, чтобы бросить в урну. Если избиратель отказывался исполнить это незаконное требование, ему заявляли, что он не может голосовать, так как его имени нет в избирательном списке.

Если кто совсем не явился на выборы, то за того Комиссия сама опускала в урну карточку с № 1 и отмечала его явившимся...

Накануне выборов более сознательных белорусов заковали в кандалы и погнали в Воложин (действие происходило в пределах Воложинского уезда). Так делали в деревнях, где население более сознательное, чтобы этим путем терроризировать избирателей.

В Кривицкой гмине, 15 человек актива, которые должны были распространить избирательные белорусские карточки с № 22, получили в субботу 15-го ноября (накануне выборов) вызов явиться на полицейский пост в Кривичи 16 ноября — в день выборов (Следуют фамилии вызванных). Им всем инкриминировали агитацию за белорусский список № 22. Допрос, произведенный им Комендантом поста, носил чрезвычайно грубый характер и был полон угроз. На заявление Николая Климовича: «Я белорусский националист и симпатик списка

№ 22» — получился ответ: «Это тоже коммунисты». Весть об этом мигом облетела по окрестности и стерроризировала избирателей, которые либо совсем не пошли на выборы, либо не осмеливались, при явности голосования подавать карточки с № 22. Узнав, что некоторые деревни сплошь несут белорусские карточки с № 22 (например, деревня Заречное Коренище Кривицкой волости), избирательная комиссия почти поголовно лишила избирательных прав жителей этих деревень, заявляя, что они не являются гражданами Польши, — хотя все они пользовались избирательными правами на выборах 1922, 1928 и частичных выборах летом 1930 года. Запугивание населения всевозможными репрессиями велось во всех окрестных деревнях.

Из Юратишской волости сообщают: работавший здесь в пользу белорусского списка № 22 старый деятель Северовостоков за распространение избирательных карточек с № 22 был 15 ноября арестован полицией. Его демонстративно гоняли из одного волостного правления в другое (Юратишки, Трабы, Вишнево) направляя в уездный город Воложин. В Воложин Световостокова пригнали вечером 15 ноября и продержали некоторое время под арестом лишив его таким образом возможности вести агитацию за № 22. Там же находилось под арестом еще несколько агитаторов за список № 22 (Кислый и др.), которых освободили только по окончании голосования. Среди арестованных был студент, которого освободили, но, едва он вышел из помещения полиции, на него напали какие-то лица в штатском и отняли выборную литературу.

14 ноября в Воложин приехал уполномоченный белорусского списка № 22 Журавлев, с избирательными карточками № 22 и воззваниями. Остановился он на ночь у местного жителя Накваса. Ночью к Наквасу явилась полиция и, проведя обыск, повела Накваса и Журавлева на полицейский пост; хотя ничего предосудительного найдено не было. Оба они арестованы. Через день Журавлева освободили, но на улице «неизвестные» в штатском, напали на него и вырвали из рук пакет с выборной литературой и избирательными карточками, который полиция, после просмотра содержимого, вернула ему. Журавлев немедленно вернулся на полицейский пост и сделал официальное заявление о случившемся, — понятно, оставшееся без всяких последствий.

При выборах в Сенат в Дисненском уезде, где находилась избирательная комиссия в ее помещении, председатель Крупка и член комиссии Федоров вырывали у избирателей карточки с номером белорусского списка. При этом некоторых просто выгоняли из помещения комиссии, не допуская до подачи голосов.

В тех обводах[11], где на выборах в Сенат было менее злоупотреблений и потому карточек белорусского списка № 22 оказалось в урнах значительное количество. Но и на Сенатских выборах происходило массовое лишение голоса жителей деревень, настроенных оппозиционно по отношению к правительственному списку.

В Бакштанской волости, в обводной комиссии[12] № 2, в Пацевичах, не был допущен уполномоченный белорусского списка № 22 на том основании, что подпись на полномочии не была удостоверена нотариусом, хотя по закону этого не требуется. Во время голосования в помещении комиссии раздавались карточки правительственного списка № 1, а все другие не допускались. Комендант местной полиции Пэлко открыто грозил, что будет арестовывать всех, кто не голосует за правительственный список. Перед голосованием полиция, лесничий Стенгош, войт Кельчевский, секретарь гмины (волостного правления) Савицкий, учитель местной польской школы Лапо — угрожали жителем, что «задушат протоколами» тех, кто не будет голосовать за № 1. Войт Трабской гмины Василий Куц 3 ноября угрожал населению, что «та волость, тот обвод, та деревня, которые не будут голосовать за № 1 будут считаться антигосударственными и потому не получат ни ссуд, ни помощи на восстановление разрушенных во время военных действий построек да и вообще не будут пользоваться правами польского гражданства».

В избирательной комиссии № 23, в Полчанах, муж доверия белорусского списка № 22 Иосиф Садовский был выгнан из комиссии за то, что осмелился запротестовать против допущения к урне польского помещика, не внесённого в избирательные списки. Когда в место Садовского явился уполномоченный избирательным комитетом, Станислав Гарцунович, председатель комиссии его просто не допустил к исполнению его обязанностей, заявив, что уже поздно.

В результате при подсчете голосов без мужей доверия оппозиционных списков, почти все карточки оказались с № 1, масса же карточек, поданных за белорусский список № 22 исчезла.

В том-же Молодечненском уезде, в избирательном обводе в Есьмановцах Городокской гмины, без всяких оснований не был допущен муж доверия Ян Забельский, стоявший на белорусском списке № 22. Когда же явился его заместитель, белорус Антон Сазон, тот и тот был удален без всякой причины.

[11] Паланізм (obwód). Па-расійску — «участок».

[12] Паланізм (obwodowa komisja wyborcza). Па-расійску «первичный избирательный участок» падчас выбараў у Сейм Польшчы.

В Воложинском уезде в избирательные комиссии не был допущен ни один *муж* доверия белорусского списка № 22. В результате полное торжество правительственного списка № 1. В деревне Макуцях был подан целый ряд избирательных записок за белорусский список № 22, писанных от руки, но при подсчете ни одной записки такого рода не оказалось... В Юратишках еврейское население голосовало за № 17, а при подсчете, опять-таки, оказались в урне исключительно записки с № 1.

В Белостоцком округе белорусский кандидатский список Центросоюза при выборах в Сенат не был представлен, так как полиция отняла лист с подписями, требуемыми по закону, у собиравшего их уполномоченного Центросоюза Сидоровича.

В Свенцянах, когда уполномоченный списка Центросоюза, Кузьма Крук[13], кандидат этого списка, явился в помещение выборной комиссии, чтобы подать список с законным количеством подписей избирателей, присутствовавший в помещении полицейский потребовал у него его паспорт. Найдя все в порядке, полицейский все-же потребовал, чтобы Крук шел с ним в полицию «для проверки», не является ли Крук, гласный виленского городского самоуправления, преступником, записанным на картотеку... Только решительный отказ Крука воспрепятствовал удалению его из комиссии, каковое имело целью недопущение подать список до окончания последнего законного срока, истекавшего в полдень.

В Новагрудском округе полиция несколько раз задерживала председателя выборного комитета Центросоюза Фабиана Окинчица[14], который там организовал сбор требуемых законом подписей избирателей под кандидатским списком Центросоюза № 22. Предполагали, что он везет в окружную комиссию для подачи собранные подписи, и хотели их отобрать. Однако Окинчыц избег этой опасности тем, что предусмотрительно отправил подписи с другим лицом, неизвестным полиции.

[13] Крук Кузьма (?-1943), беларускі грамадска-палітычны дзеяч, былы актывіст Беларускай сяляска-работніцкай грамады, адзін з ініцыятараў стварэння Цэнтрасаюза.

[14] Акінчыц Фабіян (1886-1943), беларускі палітычны дзеяч. З 1926 г. уваходзіў у кіраўніцтва Беларускай сялянска–работніцкай грамады. У 1928 г. арыштаваны польскімі ўладамі на 8 гадоў зняволення, датэрмінова вызвалены. У 1930 г. увайшоў у склад Цэнтрасаюза, удзельнічаў у выбарчай кампаніі ў польскі Сейм у 1930 г. У 1933 г. адзін са стваральнікаў Беларускай нацыянал-сацыялістычнай партыі, прыхільнік утварэння незалежнай беларускай дзяржавы пад пратэктаратам нацысцкай Германіі. Застрэлены ў Мінску савецкімі агентамі.

В Волковыском уезде, несмотря на то, что там белорусский список не был выставлен, производились аресты среди белорусских деятелей, известных этим полиций. Так, был арестован без всякого повода тамошний деятель Щиглинский и ряд других.

Во время объезда провинции кандидатами белорусского списка № 22, Круком и Войциком[15] (Свенцянский выборный округ), за ними по пятам ездили конные полицианты, чтобы установить, к кому из местных жителей они заезжают, а потом таких, лиц терроризовать всевозможными репрессиями. Полиция перед выборами массами составляла протоколы на избирателей по поводу действительных или выдуманных мелких правонарушений, угрожая «задушить» административными штрафами целые деревни, если не будут голосовать за правительственный список. Наоборот, где будут голосовать за правительственный список № 1, там протоколы будут уничтожены.

В Свенцянском выборном округе кроме белорусского списка Центросоюза № 22, — выступили с особым списком Белорусские Независимые Радикалы (список № 24). Разосланные этим комитетом по почте письменные полномочия мужам доверия списка № 24 не были доставлены, и ни в одной избирательной комиссии представители этого списка не были допущены.

В Лынтупах передвыборный митинг, созванный бывшим белорусским послом Степовичем[16] 8 октября был разогнан полицией. Тоже происходило в целом ряде других местностей. Агенты полиции, в штатском, и польские военные колонисты, на глазах полицейских властей, избивали белорусских агитаторов и уничтожали литературу. Так был избит агитатор списка № 24 Буша, в м. Поставах и других. Бандами «неизвестных» лиц в штатском платье вырывались избирательные списки № 24 в м. Свире и др.

В Поставском уезде в целом ряде избирательных обводов официальные плакаты с имеющимися избирательными списками, как того требует закон, не были вывешены. Избирателям заявлялось, что

[15] Войцік Антон (1898-1948), беларускі грамадска-палітычны дзеяч, журналіст. Муж беларускай пісьменніцы Зоські Верас. Прыхільнік Антона Луцкевіча, былы актывіст Беларускай сялянска-работніцкай грамады, пазней Цэнтрасаюза. Уваходзіў у склад Таварыства беларускай школы, працаваў рэдактарам віленскіх беларускіх газет левага кірунку, якія выдавалі прыхільнікі БСРГ, пасольскага клуба «Змаганне» і Цэнтрасаюз.

[16] Стаповіч (Стэповіч) Альбін (1894-1934), беларускі грамадска-палітычны і культурны дзеяч, родны брат паэта Казіміра Сваяка. Адзін з кіраўнікоў Беларускай хрысціянскай дэмакратыі, Беларускага інстытута гаспадаркі і культуры. У 1928-1930 пасол польскага Сейма.

правомочным списком являлся лишь правительственный список № 1, а все прочие незаконные.

Наконец, польские власти совершенно лишили возможности принять участие в выборной акции одну из наиболее влиятельных белорусских групп — группу посольского клуба «Змаганьне»[17], являвшегося левым крылом разгромленной в 1927 году стотысячной белорусской организации «Грамады»[18]. За несколько дней до срока подачи кандидатских списков весь состав избирательного комитета «Змаганьня», в том числе 14 человек, во главе с адвокатом Стецкевичем[19] был арестован. Равным образом были арестованы члены культурно-просветительных организаций и учреждений, идеалогично связанных с группой «Змаганьне».

По окончании же выборной акции почти все арестованные, лица были освобождены.

Из всего вышеизложенного видно, что Польша, как государство оказалась совершенно несостоятельной к выполнению принятых на себя обязательств. Поэтому постановление Послов Великих Держав от 15 марта 1923 г., которым был санкционирован захват Польшей белорусских земель, подлежит отмене. Этого желает весь белорусский народ. Но, к сожалению, с одной стороны, польский террор не дает ему возможности выразить свои обиды и желания непосредственно перед Лигой Наций, а с другой стороны, народ не имеет за границею Польши своего государства, которое могло-бы выступить перед Лигой Наций в его защиту, так как это делают другие государства в пользу своих сотечественников, что имели несчастье попасть под польское владычество, ибо коммунистической партии узурпировавшей власть в Б.С.С.Р. (Белорусская Социалистическая Советская Республика), белорусский народ за свое правительство не признает и никогда не может признать.

Поэтому, Белорусский Национальный Комитет за границей, составленный из политических эмигрантов, позволяет себе предста-

[17] «Змаганьне» — беларуская дэпутацкая фракцыя ў польскім Сейме ў 1927-1930 гг. У склад фракцыі ўваходзілі дэпутаты І. Дварчанін, Ф. Валынец, І. Грэцкі, А. Стагановіч ды інш. Стаяла на тых жа палітычных пазіцыях, што і разагнаная раней польскімі ўладамі Беларуская сялянска-работніцкая грамада.

[18] Беларуская сялянска-работніцкая грамада (БСРГ), левaрадыкальная палітычная арганізацыя ў Заходняй Беларусі ў 1925-1927 гг. У кіраўніцтва апошняй уваходзілі Б. Тарашкевіч, С. Рак-Міхайлоўскі, П. Валошын, П. Мятла і інш. У сакавіку 1927 г. афіцыйна забаронена польскімі ўладамі, а больш чым 400 яе сяброў арыштаваны і аддадзены пад суд.

[19] Стэцкевіч (Стацкевіч) Фелікс (1879-1967), беларускі грамадска-палітычны і культурны дзеяч, педагог і адвакат. Уваходзіў у склад Беларускай сялянска-работніцкай грамады, з 1928 г. старшыня Галоўнае ўправы Таварыства беларускай школы.

вить о вышеизложенном как благожелательное усмотрение Лиги Наций, прося вызволить Западную Белоруссию от польского ига, взять белорусский народ под свою охрану, предоставив ему возможность национального государственного строительства.

Тогда только водвориться на Востоке Европы, не входящей в состав СССР порядок, которого желает как Лига Наций, так и измученный белорусский народ.

Белорусский Национальный Комитет **за** границей.

Инж. Василь Русак[20], председатель

Вершинин Миколай [21], секретаръ

2.05.1931 г.

м. П р а г а.

СПРАВКА

Так в артыкуле[22] 2, раздел I Версальского трактата, подписанного 28 июня 1919 г. говорится:

«Польша обязывается дать всем жителям ее без розницы происхождения, национальности, языка, расы или религии полную и целую охрану жизни и свободы».

Параграф 7 того-же раздела гласит:

«Все польские граждане без различия расы, языка или религии будут равными перед законом и будут пользоваться одинаковыми правами гражданскими и политическими».

[20] Русак Васіль (1898-1954), беларускі грамадска-палітычны дзеяч, вайсковец, прадпрымальнік і філантроп. Удзельнік Слуцкага збройнага чыну 1920 г., былы старшыня Беларускай Рады Случчыны, сябра ЦК партыі беларускіх эсэраў. З 1923 г. жыў у Празе, скончыў аграрны факультэт Пражскай вышэйшай палітэхнікі (1928). Уваходзіў у склад Беларускай рады ў Празе, адзін з кіраўнікоў Аб'яднання беларускіх студэнцкіх арганізацый у Заходняй Беларусі і ў эміграцыі (АБСА). Праявіў сябе як здольны прадпрымальнік, валодаў вялікай гастранамічнай крамай у Празе, фундаваў выданне часопіса «Іскры Скарыны». Падчас Другой сусветнай вайны хаваў ад нямецкіх нацыстаў некалькі яўрэйскіх сем'яў. У чэрвені 1945 г. схоплены супрацоўнікамі савецкага СМЕРШа і вывезены ў Мінск. Ваенным трыбуналам Беларускай вайсковай акругі асуджаны на 10 гадоў канцлагераў. Загінуў у ГУЛАГу.

[21] Вяршынін Мікалай (1878-1934), беларускі грамадска-палітычны і культурны дзеяч. Удзельнік рэвалюцыйных падзей у Беларусі ў 1906-1907 гг., пазней эміграваў у Аўстра-Венгрыю, стала жыў у Празе. З 1919 г. прадстаўнік урада БНР у Чэхаславакіі. З 1920 г. старшыня Беларускай грамады ў Празе, з 1923 г. уваходзіў у склад кіраўніцтва Беларускай рады ў Празе. З 1930 г. загадчык Беларускага заграінчнага архіва ў Празе. Пахаваны на пражскіх Альшанскіх могілках.

[22] Беларусізм. Па-расійску — статья.

Параграф 1 того же раздела обязывает Польшу считать параграфы с 2 до 8 коренными (фундаментальнымі) законами, и никогда и ни в каком случае не нарушатъ их.

Параграфом 8 того же раздела Польша обязалась: дать этничным меньшинствам равные права, какие будут иметь другие польские граждане, а именно: право основывать, вести и контролировать собственными средствами институции благотворительные, религиозные, или общественные, школы или другие воспитательные заведения, а также право свободно пользоваться в них своим языком и свободное выполнение в них практический своей религии.

Эти самые условия повторяются в §§ 109 и 110 польской конституции и в § 7 мирного трактата, заключённого между Польшей и С.С.С.Р. в Риге 18 марта 1921 года.

31 июля 1924 г. был выдан закон, которым разрешалось открывать белорусские школы там, где наберется 40 детей школьного возраста, родители которых пожелают обучать их на своем родном языке.

На открытие же польских школ достаточно было 20 детей школьного возраста.

На основании этого закона родителями белорусских детей было подано заявлений на открытие в 1925/1926 учеб. году 412 белорусских начальных школ, для обучения в них 16 480 детей, перед следующим 1926/1927 учебным годе было подано таких-же заявлений на обучение 19 472 детей.

Декларации на открытие белорусских школ подавались, хотя и безрезультатно, каждый год до тех пор, пока, наконец, не последовал декрет Президента Польской республики, выданный 29 ноября 1930 г., коим уже определенно и открыто воспрещается открытие белорусских школ раньше семи лет. Конечно, за этими 7 годами последуют следующие семь лет.

Таким образом, как законом 31 июля 1924 г., так в особенности декретом Президента Польской республики от 29 ноября 1930 г. совершенно официально нарушаются §§ 2, 7, 8 и 9 раздела I Версальского Трактата.

В настоящее время на 2,5 миллиона белорусского населения имеется только 20 белорусских начальных школ, содержимых населением на собственные средства.

Благодаря почти полному запрещению обучения детей в родной школе получилось, что часть детей насильственно загоняется в польские школы, с целью полонизации их, а не меньшая часть остается по-за школой, без всякого образования.

ЗЕМЕЛЬНЫЙ ВОПРОС

Польша распарцелевала[23] 161 400 гектаров земли, казенной, выморочной[24] помещичьей. На этой земле она поставила 17 000 военных и гражданских польских колонистов, давая при этом по 10 и выше гектаров земли на каждую отдельную семью, с соответствующим денежным пособием на обзаведение хозяйства, составляющим сумму в несколько тысяч злотых на каждое хозяйство, в особенности на хозяйства военных осадников.

Адказ Генеральнага Сакратарыята Лігі Нацый за 7 мая 1931 г. на мемарандум Беларускага замежнага нацыянальнага камітэта ў Празе-Чэскай

Белорусскому Национальному Комитету за границей.

Генеральный Секретариат Лиги Наций имеет честь уведомить Белорусский национальный Комитет в Праге, что сообщение его от 2 дня этого месяца было внимательно рассмотрено. В силу этого рассмотрения, предоставленая петиция не была признана соответствующей всем условиям, перечисленным в резолюции Совета от 5 сентября 1923 г., копия которой к сему прилагается. А потому, не было признано возможным подвергнуть сообщение это той процедуре, каковая установлена резолюциями Совета, узаконенными в делах, касающихся претензий меньшинств.

Женева 7 мая 1931 г.

Выписка из резолюции, принятой Советом Лиги Наций от 5 сентября 1923 года

Основываясь на прежних резолюциях, относящихся до процедуры, которой надо придерживаться в делах охраны меньшинств 22 и 25 октября 1920 г. и 27-го июня 1921 г. Совет Лиги Наций ПОСТОНОВЛЯЕТ:

[23] Маецца на ўвазе парцэляцыя (ад франц. parcelle — дробная частка чагосьці) — адзін з элементаў аграрнай рэформы ў Польшчы ў другой палове 1920-х — пачатку 1930-х гадоў. Яе мэта — павелічэнне сялянскіх надзелаў за кошт былых дзяржаўных і абшарніцкіх зямель. Падчас правядзення парцэляцыі ў Заходняй Беларусі ўрад Польшчы імкнуўся ўмацаваць на этнічных беларускіх тэрыторыях польскі элемент шляхам надзялення зямлёй найперш польскіх асаднікаў, былых вайскоўцаў-легіянераў.

[24] Казённая зямля, якая пасля далучэння Заходняй Беларусі да Польшчы аказалася без юрыдычнага ўладальніка.

I) Чтобы петиции по вопросам охраны меньшинств, адресованные Лиге Наций, могли подлежать процедуре, установленной резолюциями Совета от 22 и 25 октября 1920 г. и 27 июня 1921 г., они должны:

а) Иметь своим предметом охрану меньшинств, соответствующую трактатам.

б) В частности, они не должны быть представлены в форме просьбы о разрыве политических связей между данным меньшинством и тем государством, часть которого она составляет.

с) Они не должны исходить от анонимного или неясно (плохо) установленного источника.

д) Они не должны быть редактированы без сильных (грубых) выражений.

Паўторны зварот Беларускага нацыянальнага камітэта за мяжой да Генеральнага сакратара Лігі Нацый Эдварда Друманда[25]

Генеральному Секретариату Лиги Наций
в Женеве
Белорусского националъного комитета за границей

Белорусский Национальный Комитет за границей имеет честь уведомить, что сообщение Секретариата от 7 мая 1931 г. за № 4/28052/15354 получено и принято к сведению.

Руководствуясь при этом резолюцией Совета Лиги Наций от 5 сентября 1923 г. Комитет позволяет себе указать на нарушение Польшей международных трактатов, при чем поясняет, что белорусский народ не подходит под категорию тех меньшинств, которые живут раздроблено на чужих территориях (например, евреи). Западную Беларусь, присоединенную к Польше против ее воли, белорусы населяют компактною массою и составляют абсолютное большинство. Белорусы есть коренное население края, тогда как поляки есть пришельцы и составляют минимальное меньшинство на Беларуси.

Если же в составе польского государства белорусы считаются меньшинством, то они должны пользоваться всеми теми правами, которые гарантированы трактатами для меньшинств. Между тем белорусы под Польшей, хотя и считаются польскими гражданами, в действительности находятся в бесправном состоянии.

[25] Дата паўторнага звароту на дакуменце не пазначана.

Так в артыкуле 2 Раздела 1 Версальскаго Трактата, подписаннаго 28 июня 1919 г. говорится: «*Польша обязывается дать всем жителям ее без разницы происхождения национальности, языка, расы или религии полную и целую охрану житья и свободы*».

Артыкул 7 того же раздела гласить: «*Все польские граждане без различия расы, языка или религии будут равными перед законом и будут пользоваться одинаковыми правами гражданскими и политическими*».

При чем артыкул 1 того-же раздела обязывает Польшу считать артыкулы от 2 до 8 коренными (фундаменталес) законами, никогда и ни в каком случае не нарушать их.

Однако белорусы под Польшей не только не имеют «охраны свободы» и «политических прав» равным полякам, но они считаются гражданами второго (низшего) разряда. Не говоря уже о том, что они не допускаются на государственную службу на должности чиновников, а в службе военной до чинов офицерских, но и на самыя низшие должности служителей не принимаются.

Во всех административных, судебных, полицейских, финансовых, почтовых, железнодорожных и иных учреждениях Белоруссии под Польшей нет ни одного белоруса.

Право служить обществу по выборам, например, быть городским головою, мещанским старостою, волостным старшиною, волостным писарем или сельским старостою также аннулируется, ибо если на эти должности будет выбран белорус, то он без всякой причины не утверждается, а на его место назначается поляк в административном порядке. Комитет не может перечислить всех этих случаев, ибо так ведется во всей Белоруссии под Польшей и таких примеров есть сотни. Об этом могла бы убедится следственная Комиссия, если бы была командирована Лигой Наций.

Право выбирать в парламент своих депутатов белорусов терроризируется агентами правительства. Особенно это ярко сказалось при последних выборах в 1930 г., как об этом уже была дана информация Лиге Наций в петиции от 2 мая 1931 г. с указанием имен, фактов насилия и мест событий.

Здесь Комитет позволяет себе коснуться этих выборов, веденых с нарушением выборных правил, в вкратце.

Чтобы не допустить белорусских депутатов в польский парламент польское правительство передало руководство выборами своим доверенным людям — польским помещикам, чиновникам и колонистам, которые сорганизовались в выборные комитеты и не допускали в них уполномоченных представителей от белорусского народа.

Эти Комитеты, как равно полиция и прочие «структуры» в письменных и устных заявлениях вопреки выборного закона провозглашали, что голосование должно вестись открыто и явно за Маршалка[26] Пилсудского, который стоит первым в правительственном списке № I. А так как белорусское население польского языка не понимает, то объявления писались на белорусском языке, как будто бы они исходят от белорусского комитета (одно из таких объявлений при сем прилагается в оригинале), что так кто не будет голосовать за этот список, будет задушен протоколами, штрафами и т.д.

Выборные белорусские списки в Белостоке, Пинске, Брест-Литовске, Острове, Гродно и Лиде были признаны недействительными.

Уполномоченные от белорусских выборных организаций агитаторы арестовывались, выборная литература от них отбиралась и уничтожалась, как это было с уполномоченным Круком в Городее, Арцишевским — в Рубежевичах, Световостоковым — в Юратишках, Шчиглинским — в Волковыске, Журавлевым и Неквасом — в Воложине, Сидоровичем — в Белостоцком округе, Бушом — в Поставах и т.д. при чем многие предвыборные собрания были разогнаны полицией, а агитаторы сильно избиты.

Накануне выборов все активные белорусы были арестованы: в Вильне 14 человек, в Кривичах — 15, а также в Воложине, Волковыске и во многих иных местах. Арестовывались они для того, чтобы не могли принимать участия в выборах. После выборов были освобождены из-под арестов.

В дни выборов в выборных помещениях карточки с номерами белорусских списков отбирались и заменялись карточками правительственного списка № 1. Тех выборщиков, что не хотели подчиниться этому насилию и протестовали, агенты просто выкидали вон за двери, как это было в Кривичской гмине, деревне Заречное Коренище Бакштанской гмины, Дисненском округе и других местах.

Уполномоченные от белорусских комитетов для присутствия при голосовании не допускались. Так, в Воложинском уезде не был допущен ни один представитель от белорусов, в Полочанах не были допущены Садовский и Гарцунович, в Эйсмантовичах — Забельский и Сазон и т.д.

Устранив таким образом белорусов, агенты правительства клали

[26] Неафіцыйная назва дзяржаўнага становішча Ю. Пілсудскага ў Польшчы, фактычнага кіраўніка дзяржавы пасля Травеньскага дзяржаўнага перавароту 1926 г. Фармальна ён займаў пасаду прэм’ер-міністра і ваеннага міністра Польшчы.

в избирательные урны столько карточек с № 1 сколько хотели, а карточки с иными номерами уничтожали.

В доказательство этого злоупотребления слушать следующие факты. В деревне Микуцях Воложинского уезда белорусы за неимением печатных карточек белорусского списка № 22, писали карточки от руки, но при подсчете голосов ни одной такой карточки не оказалось. В Юратишках еврейское население голосовало за № 17, но при подсчете оказались в урне только карточки с № 1.

Террором и злоупотреблениями правительство добилось того чего желало — белорусы по своим спискам не получили ни одного мандата. В настоящее время в Польском парламенте есть только один депутат от белорусов (Яремич) случайно прошедший по блоковом украинско-белорусском списке, тогда как при первых выборах в 1922 г. имели 15 мандатов.

Это обстоятельство характеризует все прогрессивно усиливающиеся репрессии, которыми правительство терроризирует белорусское население.

Возможно ли после всего этого говорить, что для белорусов существует «свобода и политическое» равноправие. Становится явным, что Польша своих обязательств, изложенных в артыкуле 2 и 7 Версальского трактата никогда не выполняла и не выполняет.

Гнет национально-культурный.

Артыкулам 8 того же раздела Польша обязалась дать этничным меньшинствам равные права, какие будут иметь другие польские граждане, а именно: право основывать, вести и контролировать собственными средствами институции добрачинные[27], религийные или общественные, школы и другие воспитательные заведения, а также право свободно пользоваться в них своим языком и свободное выполнение в них практик своей религии.

В предисловии к артыкулу 9 того же раздела говориться, что Польша обязывается дать этничным меньшинствам право обучать своих детей на родном языке в городах.

Эти самые условия повторяются в артыкулах 109 и 110 Польской конституции и в Артыкуле 7 Мирного Трактата, заключенного между Польшей и СССР в Риге 18 марта 1921 г.

Несмотря на все эти обязательства Польша, как только утвердилась на землях Западной Беларуси, сейчас же все белорусские учебные заведения позакрывала, а именно свыше 400 начальных народ-

[27] Беларусізм. Па-расійску — «благотворительные».

ных школ, две учительские семинарии в Свислочах и Борунах и три гимназии в Будславе, Несвиже и Радошковичах.

На место закрытых школ белорусских стала заводить школы польские, но белорусское население, не знающее чужого польского языка, не смотря на принуждение посылать детей в польские школы и штрафы до 50 злотых, школы эти бойкотировало.

Тогда 31 июля 1924 г. был выдан закон, которым разрешалось открывать белорусские школы там, где будет 40 детей школьного возраста, родители которых пожелают обучать их на родном языке. На открытие польских школ достаточно было 20 детей школьного возроста. Где же равноправие, где справедливость?

Нужно иметь в виду, что в Польше законы пишутся только для вида, а в действительности существует беззаконие и произвол. Так на 1925/26 учебный год было подано заявлений родителями на открытие 412 белорусских начальных школ для 16 480 детей, на 1926/27 год на школы для 19 472 и т.д. Однако ни одно ходатайство белорусов удовлетворено не было, а белорусские дети остались без своих школ.

Наконец, 29 ноября 1930 г. был выдан Декрет Президента Польской Республики, которым прямо запрещается открывать белорусские школы, в течении семи лет.

Из вышеизложенного видно, что законом 31 июля 1924 г. и декретом Президента Польской Республики 29 ноября 1930 г. Польша явно нарушила артыкулы 2, 7, 8 и 9 раздела 1 Версальского трактата.

В виду того, что никто не наблюдает за выполнением Польшей своих обязательств и что голос белорусского народа о причиняемых ему болях остается «голосом вопиющего в пустыне», наглость польского правительства все растет. Так после ликвидации белорусской гимназии в Радошковичах в том году пришла очередь на ликвидацию белорусской гимназии в Клецке. Клецкая частная гимназия существовала от 1924 г. и содержалась на средства населения, так что на содержание гимназии Польша ничего не давала, однако правительство не дало концессии на 1931/32 г. и приказало ликвидировать гимназию под предлогом, что будто бы гимназия выпускает недостаточно квалифицированных абитуриентов. Такое объяснение совершенно несправедливо, во-первых, потому, что в 1931 г. не было визитации, а во-вторых, что 9 преподавателей ее имеют университетские дипломы, а 4 имеют право держать установленный экзамен, если бы к нему были допущены. После закрытия Клецкой гимназии уезды Несвижский, Барановичский, Лунинецкий, Косовский и другие с белорусским населением в несколько сот тысяч останутся без среднего учебного заведения.

Этим поступком Польша без всякой причины нанесла белорусскому населению весьма чувствительный удар, от которого оно очень возмущено. Кажется невероятным, что из 6 белорусских гимназий осталось только две (в Вильне и Новогрудке), судьба которых может быть такая же как и первых четырех, а из 412 белорусских начальных школ осталось только 21 и это на 2 500 000 чел. белорусского населения под Польшей, но в действительности так оно теперь и есть. Больше 20 000 детей школьного возраста совершенно не учатся, ибо правительство даже частных белорусских школ открывать не разрешает.

К этому комитет не может не указать на Латышскую республику; где белорусского населения меньше 100 000 чел. В Латвии белорусы имеют культурную автономию с инспектором белорусских школ, выбираемым белорусскими учителями из своей среды; имеют две 8-классныя гимназии из коих одна правительственная в Двинске, а другая частная в Риге, имеют 35 народных школ (29 четырёхлетние и 6 семилетние), в которых находится больше 80 учителей, а также учительские курсы. Получают от правительства пособия на культурные работы: на театр, концерты и т.п. Одним словом в Латвии белорусская национальная работа растет и развивается, тогда как под Польшей все, что называется «белорусским», уничтожается.

Такое ненормальное положение дальше продолжаться не должно, Польша никогда не сможет проглотить 15-миллионного белорусского и 40-миллионного украинского народов, а если бы и проглотила, то никогда не переварить их.

Комитет надеется, что Лига Наций обратит серьезное внимание на шовинистическую политику Польши в Западной Беларуси в вопросе образования и положит ей законный предел.

Материальное состояние белорусов под Польшей.

В Белоруссии под Польшей почти половина всей земли (40,8%) находится под большими имениями (свыше 50 гект.), владельцами которых являются преимущественно помещики-поляки (73,3%).

Главное население края составляют крестьяне белорусы (81,1%), которые живут исключительно из земли, ибо там нет ни большой фабрично-заводской промышленности, ни торговли (мелкими торговцами являются исключительно евреи, которые живут в городах и местечках).

Во время завоевания Польшей Западной Белоруссии под мелкими хозяйствами, владельцами которых являются преимущественно крестьяне-белорусы, находилось земли 59,3%, на которой насчитывалось 579 000 хозяйств.

Из них от 20 до 50 гект.	— 23 200 хозяйств
от 5 до 20 гект.	— 266 700 — ‖ —
от 2 до 5 гект.	— 209 660 — ‖ —
менее 2 гект.	— 80 100 — ‖ —

Эта последняя категория, что составляет 80 100 хозяйств или семейств, приблизительно около полумиллиона человек является малоземельными, безземельными и безработными пролетариями.

Они в буквальном смысле голодают, так как никаких посторонних заработков в крае нет.

За последние 10 лет положение этих пролетариев еще более ухудшилось, ибо население увеличилось, количество земли остается тоже самое, а подати и разные налоги, которых население раньше не знало до польского владычества возросли до невероятного максимума.

Польша распарцелевала 161 400 гект. казенной выморочной и помещичьей земли, на которой поселила больше, 17 000 военных и гражданских польских колонистов. На каждую семью их досталось по 10 гект. и более земли даром и по несколько тысяч злотых «субсидий» на обзаведение хозяйствами.

Тогда как малоземельные и безземельные белорусы, что поливали эту землю своим кровавым потом не получили ни одного гектара.

Где же здесь «равноправие» и где, хотя бы элементарная справедливость.

Крыніца: *Дзяржаўны архіў Расійскай Федэрацыі, ф. 5875, воп. 1, спр. 9, арк. 7-20.*

Падрыхтоўка да друку, заўвагі і каментарыі Уладзіміра ЛЯХОЎСКАГА.

Summary

The memorandum of the Belorussian National Committee in Exile in Prague to Edward Drummond, the General Secretary of the League of Nations, from 2 May 1931 about the discrimination of the Belorussian population by the Polish authorities (edited, with the footnotes and the commentary of Uładzimir Lachouski).

Księgarnie prowadzące ciągłą sprzedaż publikacji BTH

Białystok
AKCENT, ul. Rynek Kościuszki 17

Warszawa
Główna Księgarnia Naukowa im. B. Prusa, ul. Krakowskie Przedmieście 7
LIBER, ul. Krakowskie Przedmieście 24
LIBER, ul. Dobra 56/66 (gmach Biblioteki Uniwersyteckiej)

Poznań
Poznańska Księgarnia Naukowa „Kapitałka”, ul. Mielżyńskiego 27/29

Mińsk (Białoruś)
www.knihi.net; tel. 643 57 33; Кнiгi поштай, 220 050 Мiнск, п/с 333

Publikacje Białoruskiego Towarzystwa Historycznego

„Białoruskie Zeszyty Historyczne = Беларускі Гістарычны Зборнік”, nr 1-50, Białystok 1994-2016 — red. J. Kalina (nr 1-4), E. Mironowicz (nr 5-50); **nr 1, 2, 3, 13 — sprzedane**; **nr 4-12, 14-51 cena 20 zł + koszt wysyłki**

Wiesław Choruży, *Białoruski drugi obieg w Polsce 1981-1990*, red. E. Mironowicz, Białystok 1994, ss. 148, il. **sprzedana**

Irena Matus, *Wieś Strzelce-Dawidowicze w tradycji historycznej*, red. O. Łatyszonek, Białystok 1994, ss. 234, il. **sprzedana**

o. Grzegorz Sosna, Doroteusz Fionik, *Dzieje Cerkwi w Bielsku Podlaskim*, red. A. Mironowicz, Białystok 1995, ss. 193, il. **sprzedana**

Oleg Łatyszonek, *Białoruskie formacje wojskowe 1917-1923*, Białystok 1995, ss.273, il. **cena 30 zł + koszt wysyłki**

Białorusini i stosunki polsko-białoruskie na Białostocczyźnie 1944-1956, tom I: sierpień 1944 — grudzień 1946, część 1: sierpień 1944 — grudzień 1945, opr. S. Iwaniuk, Białystok 1996, ss. 256, **cena 15 zł + koszt wysyłki**; część 2: styczeń — grudzień 1946, Białystok 1998, ss. 233, **cena 15 zł + koszt wysyłki**

Helena Głogowska, *Białoruś 1914-1929. Kultura pod presją polityki*, Białystok 1996, ss. 238, il. **sprzedana**

o. Grzegorz Sosna, Doroteusz Fionik, *Orla na Podlasiu. Dzieje Cerkwi, miasta i okolic*, Bielsk Podlaski — Ryboły — Białystok 1997, ss. 194, il. **sprzedana**

Antoni Mironowicz, *Teodozy Wasilewicz, archimandryta słucki, biskup białoruski*, Białystok 1997, ss. 71 **sprzedana**

Księga cudów przed ikoną Matki Bożej w Starym Korninie dokonanych, oprac. A. Mironowicz, Białystok 1997, ss. 201 **sprzedana**

Pieršy zjezd biełarusaŭ svietu (8-10 lipienia 1993 h., h. Minsk). Materyjały i dakumienty, układalnik H. Surmač, Minsk, 1997, ss. 335, il. **sprzedana**

Antoni Mironowicz, *Życie monastyczne na Podlasiu*, Białystok 1998, ss. 118 **sprzedana**

Antoni Mironowicz, *Metropolita Józef Nielubowicz Tukalski*, Białystok 1998, ss. 127 **sprzedana**

o. Grzegorz Sosna, Doroteusz Fionik, *Parafia Ryboły*, Bielsk Podlaski — Ryboły — Białystok 1999, ss. 210, il. **cena 20 zł + koszt wysyłki**

Aniela Katkovič, Vieranika Katkovič-Klentak, *Uspaminy*, red. Ł. Hłahoŭskaja, V. Charužy, Biełastok 1999, ss. 142, il. **sprzedana**

Antoni Mironowicz, *Sylwester Kossow, biskup białoruski, metropolita kijowski*, Białystok 1999, ss. 144 **sprzedana**

„Naš Radavod. Kniha 8. Biełarusy i palaki: dyjałoh narodaŭ i kultur. X-XX st.", redaktary: D. Karaŭ, A. Łatyšonak, Hrodna — Biełastok 1999 (2000), ss. 628 **sprzedana**

Eugeniusz Mironowicz, *Polityka narodowościowa PRL*, red. O. Łatyszonek, Białystok 2000, ss. 285 **sprzedana**

Irena Matus, *W Puchłach, Stawku, Trześciance. Z dziejów oświaty ludu białoruskiego na Podlasiu*, red. D. Wysocka, Białystok 2000, ss. 176, il. **sprzedana**

Małgorzata Moroz, *"Krynica". Ideologia i przywódcy białoruskiego katolicyzmu*, red. E. Mironowicz, Białystok 2001, ss. 230 **cena 20 zł + koszt wysyłki**

o. Grzegorz Sosna, Doroteusz Fionik, *Pasynki i okolice*, Bielsk Podlaski — Ryboły — Białystok 2001, ss. 282, il. **sprzedana**

Marjan Pieciukievič, *Kara za słužbu narodu. Abrazki ssylnaha žyćcia*, Biełastok 2001, ss. 200, il. **cena 20 zł + koszt wysyłki**

Piotr Sierhijewicz 1900-1984. Ze zbiorów prywatnych, Gdańsk — Sopot — Gdynia 2002, ss. 24, katalog wystawy. **sprzedana**

Jan Tarasiewicz/Jan Tarasievič, *Pieśń miłości. Utwory na fortepian pod redakcją Ihara Ałoŭnikava / Piesnia kachannia. Tvory dla fartepijana pad redakcyjaj Ihara Ałoŭnikava,* Minsk — Biełastok 2002, ss. 132 **cena 20 zł + koszt wysyłki**

Antoni Mironowicz, *Józef Bobrykowicz, biskup białoruski*, Białystok 2003, ss. 214 **cena 10 zł + koszt wysyłki**

Mikoła Škialonak, *Biełaruś i susiedzi*, Biełastok 2003, ss. 300 **sprzedana**

Aniela Kotkowicz, Weronika Kotkowicz-Klentak, *Od Budsławia do GU-Łagu*, red. H. Głogowska, W. Choruży, Białystok 2003, ss. 140 **cena 10 zł + koszt wysyłki**

Antoni Mironowicz, *Sylwester Czetwertyński, biskup białoruski*, Białystok 2004, ss. 158 **cena 10 zł + koszt wysyłki**

Cina Kłykoŭskaja, *Sajuz Biełaruskaj Moładzi. Viartańnie z zabyćcia*, Biełastok 2004, ss. 228 **sprzedana**

Marjan Pieciukievič (Marian Pieciukiewicz), *Listy. Listy (1956-1982)*, Biełastok 2005, ss. 156, il. **cena 20 zł + koszt wysyłki**

o. Grzegorz Sosna, Doroteusz Fionik, *Szczyty. Dzieje wsi i parafii*, Bielsk Podlaski — Ryboły — Białystok 2005, ss. 434, **cena 30 zł + koszt wysyłki**

Antoni Mironowicz, *Kościół prawosławny w Polsce*, Białystok 2006, ss. 918 **sprzedana**

Viktor Stachwiuk, *Siva zozula*, Biłostuok 2006, ss. 196, il.
cena 15 zł + koszt wysyłki

Antoni Mironowicz, *Serafion Połchowski, władyka białoruski*, Białystok 2007, ss. 166 **cena 10 zł + koszt wysyłki**

Piotr Chomik, *Kupiatycka Ikona Matki Boskiej. Historia i literatura*, Białystok 2008, ss. 128 **cena 15 zł + koszt wysyłki**

Anton Miranovič, *Pravasłaŭnaja Biełaruś*, Biełastok 2009, ss. 352 **sprzedana**

Wizytacje cerkwi unickich dekanatu nowodworskiego diecezji supraskiej, opr. P. Borowik i G. Ryżewski, Białystok 2009, ss. 184 **cena 15 zł + koszt wysyłki**

Jazep Najdziuk, *Paznavajma historyju biełaruskaha narodu*, Biełastok — Inaurocłaŭ 2010, ss. 316 **cena 25 zł + koszt wysyłki**.

Siarhiej Dubinski, *Bibliohrafija pa archieolohii Biełarusi i sumiežnych krain (spadčyna archieołaha)*, Biełastok 2010, ss. 338 **sprzedana**

Urzędowe i gwarowe nazwy miejscowości Białostocczyzny, opr. M. Kondratiuk, Białystok 2011, ss. 372 **cena 40 zł + koszt wysyłki**

Łarysa Geniusz, *Ptaki bez* gniazd, Białystok 2012, ss. 331 + audiobook: Łarysa Hienijuš, *Ptuški biaz hniozdaŭ* (w języku białoruskim), **cały nakład został rozdany**

Danuta Kuczyńska, *Łuka nad Narwią. Pamięć jest skarbem bezcennym*, Białystok 2013, ss. 72, il. **cena 20 zł + koszt wysyłki**

Barbara Tomczuk, *Białoruskie Towarzystwo Historyczne. XX*, Białystok 2013, ss. 200; książkę można bezpłatnie otrzymać w siedzibie Białoruskiego Towarzystwa Historycznego w Białymstoku (ul. Proletariacka 11)

Historia Białorusinów Podlasia, red. S. Iwaniuk, O. Łatyszonek, Białystok 2016, **cena 50 zł + koszt wysyłki**

Michał Sierba*, Radziwiłłowskie dobra Orla (1585-1695),* red. O. Łatyszonek, Białystok 2017, **cena 30 zł + koszt wysyłki**

Tomasz Błaszczak, *Białorusini w Republice Litewskiej,* red. O. Łatyszonek, Białystok 2017, **cena 35 zł + koszt wysyłki**

Publikacje, których Białoruskie Towarzystwo Historyczne było współwydawcą

Krystyna Mazur, Doroteusz Fionik, *Bielsk Podlaski — miasto pogranicza*, Białystok 2003, ss. 144 **sprzedana**

Oleg Łatyszonek, *Od Rusinów Białych do Białorusinów*, Białystok 2006, ss. 388 **sprzedana**

Eugeniusz Mironowicz, *Białorusini i Ukraińcy w polityce obozu piłsudczykowskiego*, Białystok 2007, ss. 296 **sprzedana**

Publikacje BTH można zamawiać drogą elektroniczną
kamunikat@kamunikat.org **albo** bzh@neostrada.pl
lub faksem: + 48 (85) 744 61 11

Падпіска на „Białoruskie Zeszyty Historyczne — Беларускі Гістарычны Зборнік”

кошт №№ 3 — 16 / 12 зл./ асобнік
№№ 17 —34 / 15 зл. асобнік
№ 35 і наступныя / 20 зл. — паўгадавая падпіска (1 нумар)
40 зл. — гадавая падпіска (2 нумары)

Вышэйпададзеную суму, у якую ўлічаны ўжо кошт пасылкі, трэба пералічыць на рахунак
Беларускага Гістарычнага Таварыства: Białoruskie Towarzystwo Historyczne,
Bank Pekao S.A. Oddział w Białymstoku, ul. Rynek Kościuszki 7, 15-950 Białystok
70 1240 5211 1111 0000 4930 2882

Адрас Беларускага Гістарычнага Таварыства

15-449 Białystok, ul. Proletariacka 11, Polska tel.: (+48) 85 744 61 11; e-mail: bzh@neostrada.pl
У Інтэрнэце пра выданьні Беларускага Гістарычнага Таварыства
http://kamunikat.org/bzh.html
http://bzh.kamunikat.org